

Козацькі вожді. Частина 1

Богдан Сушинський

Відчуття вічності. Вступне слово.

"Запорізька Січ — суто українська модель середньовічного європейського лицарського Ордену, в якій войовничість народу й потреби самозахисту найідеальніше поєднувалися з його жертовною волелюбністю і природним аристократизмом духу".

Богдан Сушинський

1.

Козаки... В історії українського народу вони з'явилися, як з'являються найшляхетніші легенди про істинних лицарів, оборонців рідного краю. Тепер уже ніхто не здатний з'ясувати, коли та де зародилася найперша ватага цих степових одчайдухів і що саме спонукало їх об'єднатися в козацькій товаристві; хто був їхнім ватажком та яка судилася йому доля.

Козацька слава долинула до нас із-поза віків, отож єдиним свідченням існування перших козацьких загонів, їх поривань і боротьби можуть слугувати хіба що скупі словеса літописців, описи вражених, зачарованих мандрівників та скарги приборкуваних правителів, які, звикнувши до безборонності південноукраїнських земель, вже десь у XV столітті раптом відчули, що на відроджуваних у славі й могутності теренах Київської Русі зростає нова військова сила, здатна давати войовникам Сходу і Заходу відсіч, якої свого часу вони зазнавали від могутніх дружин "великих" та "світлих" ("світлими" мали право називатися князі, що об'єднували під своєю владою кілька племен) князів давньоукраїнських. Саме виходячи з цих писемних джерел, усі знані досі козацькі історики — М. Бельський, М. Максимович, Д. Яворницький, В. Антонович, М. Грушевський — одностайні в думці, що історично відомими в Україні козаків слід вважати з другої половини XV століття. Дехто спробує навіть на точну дату — 1471 рік, тобто рік, якого Київське князівство, що доти зберігало певну автономію, було реорганізоване в одне з воєводств Польського королівства. Таку аргументацію М. Максимовича, на яку, не аналізуючи її, посилається й Д. Яворницький, мабуть, можна витлумачити так, що, втративши рештки державності, український народ почав самозгуртовуватися для захисту своїх земель на засадах народного ополчення.

Що ж, у цьому є частка істини. Хоч не можна не брати до уваги й соціально-економічного підґрунтя козацтва, яке виникало на землях, по суті, майже незаселених і практично не підлеглих юрисдикції ні Литви, ні Польщі, ні Кримського ханства чи Османської імперії. Втікаючи від своїх панів та обживаючи нові землі, люди, що починали називати себе козаками, мусили бути готовими до самозахисту і від татар, і

від поляків з литовцями чи якогось іншого війська, що могло опинитися в цих краях навіть тимчасово, ідучи походом на іншу державу.

Якщо вже говорити про соціальні аспекти формування козацтва, то, ясна річ, перші ватаги створювалися здебільшого із найбільшніх верств українського народу. Однак настав час рішуче зруйнувати давно насаджуваний стереотип, нібито козацтво формувалося тільки з плебсу і в суті своїй мало класовий характер, оскільки, мовляв, головні зусилля націлювало на боротьбу проти українських і польських магнатів, поміщиків та інших визискувачів. Треба геть не знати історії українського козацтва або геть не поважати самого козацтва, щоб і досі ґрунтувати уявлення про нього тільки на "класових" легендах. Українське козацтво ніколи не витворювалося за класовою ознакою*. До його ватаг, до "коша", вливались не селяни й кріпаки, а... лицарі, готові до самопожертви задля оборони рідного краю. Відтак брали до рук козацькі шаблі родовиті князі й бояри, старости і купці, студенти братських шкіл і випускники академій, жінці й ремісники...

Нема нічого дивного й у тому, що одним з перших життєписців українського дніпровського козацтва став польський аристократ, історик" воїн і мандрівник Мартин Бельський (1494-1575 рр.). Козацтво народжувалося за тих часів, коли, як уже мовилось, українські землі й українська людність жили могутністю спочатку литовсько-української, потім польсько-литовсько-української держав і, попри всі утиски, що їх українське селянство, а згодом і козацтво, зазнавали від шляхти, все ж на першому етапі становлення цього визвольного руху українські козаки і польські жовніри виступали здебільшого як союзники в боротьбі зі спільними ворогами — кримською і белгородською ордами, Османською імперією та Московією. Тому оборону українських земель польські хроністи завжди сприймали і як оборону земель польських.

Тим-то саме в "Хроніці" М. Бельського віднаходимо свідчення, що 1489 року в складі війська князя Яна Альбрехта, сина польського короля Казимира IV, уже діяв загін українських козаків. Женучи кримську орду, що вдерлась на Південне Поділля, Альбрехт весь час тримав в авангарді козаків, які добре знали побузькі краї і провели його військо до притоки Південного Бугу Савранки. Водночас в іншому документі — Уставній грамоті Великого князя Литовського Олександра I, датованій 1499 роком, йдеться про козаків, що гуртувалися в основному гніздовищі козацтва — на Дніпрі, в районі Черкас.

Однак обидві ці дати правомірніше сприймати лише як запізніле відлуння справжніх часів зародження козацтва, яке свою історію, починаючи з найперших її кроків, мало звичай укладати не літописами й хроніками, а шаблями та пістолями. Що й полишалось на нашій землі енциклопедіями козацьких могил...

Тепер, звичайно, доводиться шкодувати, що предки наші охочішими були до шаблі та плуга, ніж до пера, бо коли народ сам лінується увічнювати власний життєпис у мудрих і правдивих письменях, його починають увічнювати інші. Але вже на свій смак і своє розуміння, підганяючи під власну національну гордість. І доводь потім з холодної

височині століть, хто ти є, від кого і звідки походиш, якої мови та віри син...

Важко сказати, чи й самі засновники отих перших козацьких ватаг знали пояснення свого ймення. Козак — то й козак... То чи ж варто дивуватися, що й досі історики та філологи мало не всіх європейських народів намагаються з'ясувати походження цієї назви, вдаючись хто до джерел туранських (туркестанських), згідно з якими "козак" — досить промовисто впливає з уживаного туранськими арійцями словосполучення "кай" — "сак", тобто легков'ючений, готовий до походу; хто до половецьких, бо ж у мові половців "козак" означало "дозорець", "вартовий", той, що йде попереду. І, погодьмося, саме це тлумачення найбільше відповідає суті й призначенню перших загонів козацтва, що завжди стояло по прикордонню українських земель. Трапляються й інші тлумачення. Наприклад, назву "козак" виводять зі слова "косак" — той, що носить косу, або оселедець.

Втім, якогось особливого значення походження цієї назви для нас із вами не має. Оскільки, хто б та яким чином не витлумачував це слово, для безлічі поколінь українського народу воно давно набуло такого історико-героїчного змісту, що українець уже й вимовляє його з якоюсь особливою національною гордістю, а, почувши з вуст іноземця, взагалі проймається святою повагою до предків.

Значно істотніше для нас сьогодні — з'ясувати ось яку деталь. Так вже узвичаїлось, що навіть в уяві українця, який не без надсади мусив пізнавати свою історію з невелемовних і не завжди правдивих шкільних підручників, українське козацтво, як правило, уособлюється в образі Запорізької Січі. Але таке уявлення помилкове, бо, починаючи відлічувати історію українського козацтва від появи Січі, поєднуючи ці два поняття, ми значно звужуємо рамки історичних реалій. Адже "українське козацтво" як таке зародилося значно раніше, ніж князь Дмитро Вишневецький-Байда, ґрунтуючись на статутах лицарських орденів, згуртував "низове січове" товариство у своєрідний лицарський козацький Орден.

При цьому слід пам'ятати, що козацтво наше зароджувалося в різних краях України: на Дніпрі, зокрема, в районі Черкас та Канева; на південному Поділлі, в межиріччі Кодими і Савранки; в районі Брацлава і Кам'янця...

І вже зовсім помилково обмежувати район формування козацтва степовою та лісостеповою частинами Південної України. Добре відомо, що досить велике антипольське повстання, що спалахнуло 1489 року в Галичині під проводом отамана Мухи (в ньому брало участь близько 9 тисяч повстанців), його учасники теж оголосили козацьким, оскільки бойову основу цього війська становив загін козаків. А понад те не слід забувати, що козацькі загони виникали також на Чернігівщині, Волині та Полтавщині.

Тож навіть якщо роком заснування українського козацтва вважати документовано визначений 1471 рік (хоч ясно, що насправді воно виникло раніше), то і в цьому разі 2001 року Україна, а може, й увесь слов'янський світ, мали б відзначити 530-річчя українського козацтва. А заснування Запорізької Січі, у вигляді постійного військового табору, лицарського Ордену та військово-політичної сили, датоване 1556 роком, коли

на острові Хортиця було споруджено, фортецю та сформовано козацький гарнізон.

Ні через хроніки-літописи, ні через докладні історичні дослідження та посібники, ні через описи битв і давніх подій не сприймається історія народу так виразно й образно, як через історичні постаті. Саме з цього я й виходив, задумуючи книжку-есе "Козацькі вожді України", в якій маю намір оглянути діяльність не лише гетьманів та кошових отаманів, а й ватажків інших рангів. Але, оскільки одних і тих самих керівників козацького руху в різних джерелах називають то "гетьманами", то "отаманами" чи "кошовими отаманами", то, перш ніж переходити до конкретних постатей, хочу подати тлумачення козацьких чинів, пропонуючи такий табель про ранги:

Гетьман України. Загалом, слово "гетьман" у польсько-литовсько-українській державі тлумачили як "командуючий". Коронний гетьман у Польщі завжди був головнокомандуючим. Польний гетьман — заступником головнокомандуючого. Що ж до гетьманів України, то вони були не лише головними командувачами війська, а й виконували обов'язки керівників держави.

Гетьман українського козацтва. Гетьман, що командував полками чи загонами українських козаків, у яких, крім запорізьких, могли бути також городові й надвірні козаки, повстанці чи добровольці.

Гетьман повстанської армії. Вважаю, що цей чин слід вирізнити, хоч досі цього ніхто формально не робив. Гетьманами повстанської армії слід вважати командувачів, що керували повстанськими військами, до складу яких, зокрема, входили і полки запорізьких та інших козаків.

Гетьман Лівобережної (чи Правобережної) України. Це гетьман з функціями "гетьмана України*", влада якого, однак, поширювалась тільки на одну з названих частин України.

Обирали їх теж козаки тієї чи іншої частини України. Дехто називав себе й "гетьманом по обидва боки Дніпра".

Наказний гетьман. Вважаю, що існувало чотири типи наказних гетьманів. Перший — наказний гетьман, що його козацтво обирало на певний час, до виборів справжнього гетьмана. До таких виборів козаки вдавались найчастіше за екстремальних умов. Другий — наказний гетьман, що його призначав сам гетьман на час походу. Таке ставалось у випадках, коли з якихось причин сам гетьман вести військо в похід не міг. Третій — коли частина козаків не годилася з гетьмануванням законного обранця і висувала свого, вдаючись до цього, як до засобу політичного тиску. Нарешті, за часів входження України до складу Російської імперії "наказними" називали гетьманів, що їх призначав царський уряд поза волею козаків. Хоч у законі мовилось, що уряд мав затверджувати гетьманів, яким довірила булаву козацька рада.

Слід підкреслити, що наказні гетьмани з'являлися в усіх тих випадках, в яких з'являлись і власне гетьмани. Тобто існували наказні гетьмани України, наказні гетьмани повстанської армії, Лівобережної чи Правобережної України тощо.

Гетьман Війська Запорізького (гетьман запорізького козацтва). І самі історики, й люди, що пишуть на історичні теми, на жаль, не завжди розрізняють чини "гетьман

України", "гетьман повстанської армії" і... "гетьман Війська Запорізького". А різниця є. Гетьман Війська Запорізького командував тільки запорізькими військами, цебто січовим лицарством, що існувало на Запоріжжі на засадах професійного війська. Однак влада його поширювалась і на території, підконтрольні Січі, тобто за певних умов він виступав і як головний адміністратор цих країв.

Гетьман реєстрового козацтва. Влада цього гетьмана була чинною тільки щодо козаків, які належали до польського королівського реєстру; чисельність і поіменний склад їх затверджували коронний гетьман Польщі, а відтак — сейм і сам король. Це козацтво фінансувалося польським урядом, тобто озброювалося, опоряджувалося й контролювалося державою.

Гетьман нереєстрового козацтва. Цьому гетьманові випадало командувати городовими козаками, або ж повстанцями, що оголошували себе козаками, й загони їх набували ознак козацтва. Тобто тим воїнством, яке не підлягало ні гетьманові реєстру, ні гетьманові січовиків.

Полковник. Слід розрізняти два типи козацьких полковників. Полковники, що виступали як командири полків та окремих з'єднань, тобто, за європейськими уявленнями, — генералами. Подеколи в західноєвропейських джерелах їх так і називали. І можна лише пошкодувати, що навіть Б. Хмельницький — у той час, коли він уже створив регулярну армію — не ввів генеральського чину. Це іноді заважає нашим сучасникам — як, утім, заважало й сучасникам-європейцям Хмельницького — адекватно оцінювати роль тієї чи іншої постаті, її військово-політичну вагу.

І були полковники, які виконували також функції адміністраторів у полках — тобто в певній адміністративно-територіальній одиниці. За мирного часу такі полковники могли присвячувати себе лише адміністративній справі, проте в разі війни мали обов'язок ставати до зброї на поклик гетьмана (або короля — залежно від періоду та характеру взаємин між козацтвом і Польщею) зі своїм полком. Або кількома полками.

Кошовий отаман. Козацький офіцер, який, по суті, був комендантом Запорізької Січі. За відсутності виборного гетьмана, він також виконував функції адміністратора на підлеглий Січі території. Був командуючим козацького війська.

Наказний отаман. Козацький офіцер, який ставав отаманом на час походу, коли з якихось причин військо не міг вести кошовий отаман. В такому разі наказним його призначав сам кошовий. Траплялося, що кошовий просив козаків самим обрати собі наказного отамана. Виникали й інші ситуації. Наприклад, якщо під час походу кошовий отаман гинув чи діставав тяжке поранення, то козаки обирали собі наказного, а вже після повернення на Січ обирали кошового, залучаючи до цих виборів і те козацтво, що не брало участі в поході, виконуючи функції гарнізону Січі.

Були ще також городові отамани, що виконували функції міських та селищних адміністраторів, а ще — сотники та курінні отамани (тобто отамани, що командували куренями — чимось середнім між сучасними ротою та батальйоном). Однак офіцерів цього рангу торкатися ми поки що не будемо. Що ж до перших козацьких командирів, таких, як Предслав Лянцкоронський чи Остафій Дашкевич, то одні дослідники

називають їх гетьманами, інші — отаманами чи просто ватажками. На мій погляд, є всі підстави називати їх гетьманами.

В есе я це доводитиму. До того ж, погодьтеся, називати "отаманами" князів Вишневецького, Острозького, Глинського просто недоречно.

Ще кілька зауважень. У козацькому та повстанському війську офіцерів називали старшиною. Зустрічається цей термін і в моїх есе, хоч подеколи, особливо в розповідях про реєстрове козацтво, доводиться вживати й термін "офіцери". Зрештою, сотник, полковник — офіцерські звання. В зарубіжних дослідженнях, наприклад, у французьких виданнях, Б. Хмельницького нерідко називали генералом. Втім, не будемо полемізувати з цього приводу, краще з'ясуємо, які існували старшинські звання (чини) та посади.

Вони поділялися на головних, або генеральних, старшин, і на полкових, сотенних. Коротко оглянемо цей старшинський реєстр, пояснюючи значення чинів та посад мовою, зрозумілою нашим сучасникам.

Генеральний осавул (генеральний ад'ютант). З погляду сучасника, це генерал чи полковник, який відповідає у війську за дотримання законності й порядку. Інспектує військові частини. Їх ще називали "військовими осавулами".

Генеральний хорунжий. Задумувалася ця військова посада для старшин, які мали оберігати військові прапори (хоругви). У реальному житті генеральний хорунжий може сприйматися нами як офіцер генштабу, що наділений комендантськими функціями, бере участь у військових радах.

Генеральний бунчужний. Бунчук — один зі знаків гетьманського маєстату у формі дзвоника з металевим яблуком на кінці, з-під якого звисав кінський хвіст. Отож, за задумом козацьких першозасновників, генеральний бунчужний — офіцер штабу, що персонально відповідає за збереження цього знака, а також виконує особливі доручення гетьмана.

Генеральний обозний. Сучасною "армійською мовою" цей термін можна пояснити так: заступник командуючого з артилерії, начальник артилерії армії. Та оскільки артилерію возили на возах, в обозі, то генеральний обозний командував й обозом; мав також обов'язок закладати табори.

Генеральний писар. Начальник канцелярії гетьмана. Воєнної доби функції цього представника старшини дуже нагадують функції сучасного начальника штабу.

Генеральний суддя. Особливих пояснень ця посада не потребує. Суддя — воно-таки суддя.

Генеральний скарбник (або підскарбій). Штабний офіцер, який відав усіма фінансами армії, гетьманату. Виконував, як ми б сказали тепер, функції міністра фінансів.

Відповідно існували: полковий осавул, полковий хорунжий, полковий обозний...

До речі, щодо судочинства та ставлення українців до суду і законів. У своїй праці "Літопис Малоросії або Історія козаків-запорожців" французький історик Жан-Бенуа Шерер (XVIII століття) занотовує цікаве спостереження; "Жодна нація не виявляє стільки поміркованості в невзгодах, як мешканці Малоросії. Там обидва супротивники

спокійно ідуть тим самим возом, п'ють, їдять і сплять разом, навіть коли треба проїхати 300 верст, щоб дістатися до судді. І коли вони нарешті до нього добираються, кожен подає свої докази й розпочинає справу проти другого. Така поведінка є, безперечно, одним з найкращих свідчень того, як вони поважають закони, а також безсторонності та справедливості тих, хто забезпечує їх виконання".

Чи не правда, такий законопослух предків гідний нашого наслідування?

Вже коли ці есе публікувалися в пресі, надійшло чимало прохань від читачів і телеглядачів щодо того, щоб визначити роди козацтва. Подаю таке визначення. Отже, в різні часи в Україні існували:

Січове козацтво. Це козацтво, яке формувалося на Січі. То були професійні воїни-лицарі, переважна більшість яких не мала ні маєтності, ні родин, і все своє зріле життя по-чернечому присвячувала служінню козацькому товариству та Україні.

Городове козацтво. Основу його складали козаки, що жили в містах і селах України, мали сім'ї та господарство, але були приписані до козацьких сотень і полків, в які, за наказом командування, з'являлися з конем та зброєю. У мирний час городові козаки нерідко залучалися до різної охоронної та поліцій-но-жандармської служби.

Надвірне козацтво. Основу його складали городові та січові козаки, яких той чи інший магнат (Острозький, Вишневецький, Потоцький) наймав для охорони своїх володінь. Під час війни надвірні козаки (надвірна міліція) становили основу ополчення, котре кожен аристократ зобов'язаний був привести з собою на поклик короля.

Реєстрове козацтво. Це козаки, що належали до "королівського реєстру" й утримувалися за рахунок коштів королівської скарбниці. Під час Гетьманщини в Україні існував "гетьманський реєстр", козаки якого становили регулярну українську армію.

Повстанське козацтво. Досі історики ніколи не виокремлювали цей рід козацтва. А дарма. Воно складалося з селян, ремісників, міщан, котрі під час повстань — антипольських чи ан-тиросійських, або соціальних — оголошували себе козаками, обираючи власних отаманів, полковників, сотників...

2

Майже вся середньовічна історія України — це історія її козацького лицарства. За кожним більш-менш відомим іменем виразно окреслюється постать козацького ватажка, народного героя, талановитого полководця зі славою європейського штибу та розголосу.

Можна висловитися й конкретніше: за часів розквіту Запорізької Січі, цього козацького лицарського Ордену, саме слава його воїнів не раз ставала взірцем справжньої звитяги і мужності. До Січі злітали з усієї Східної та Південної Європи найвідчайдушніші вояки, прагнучи здобути тут найвищий бойовий вишкіл, перейти гарт на хоробрість і витривалість, шаблями викресати власну славу. Навіть у найаристократичніших колах Польщі, Литви, Молдови, Валахії, Білої Русі поняття "козак" мали тоді за синонім високого лицарського служіння.

Разом з тим не може не вражати класово-наївна захопленість і дореволюційних, і

радянських істориків будь-яким повстанням, яке тільки виникало на території України. Хто заперечує, боротьба народу за свої економічні та релігійні права — річ свята. Але годі проаналізувати деякі з повстань, тверезіше оцінити постать, яка спровокувала та очолила його, як бачиш, що воно (тут не йдеться про стихійні бунти селян) не підготовлене, як слід, і зчинив його романтик або авантюрист, вочевидь не готовий до того, щоб командувати великим військом та довести задумане до якогось логічного викінчення.

Здебільшого такі ватажки не мали ні потрібного досвіду, ні авторитету, ні конкретної програми дій, та й узагалі, розпалюючи те чи інше повстання, вони подеколи керувалися не так інтересами народу, гнобленого селянства, а більше власними амбіціями, прагненням зажити слави полководця, увійти в історію. Тобто, по суті, маємо справу зі своєрідним виявом комплексу Герострата. А те, що своїми діями вони кидали на жертovníк війни та післяповстанських репресій десятки тисяч людей, їх не обходило.

Знаючи про це, не поспішаймо з осудом деяких козацьких ватажків, які не визнавали за потрібне приєднуватись до таких повстань, а часом ще — як військові-професіонали, що добре розуміли, з ким мають справу і на чому це все може скінчитися, — самі намагалися загасити іскру в зародку, поки вона не переросла в масове братовбивство. При цьому слід чітко вирізнити постать, програму і потенційні можливості самого ватажка й правильно оцінювати масу селянської та козацької сіроми — з її наболілими проблемами та одвічним прагненням змінити своє буття на краще негайно, — переламавши кістки вельможним та багатіям і порозтягувавши їхнє добро по домівках. Вожді, подібні, скажімо, до Криштофа Косинського, досить вдало ці проблеми й прагнення експлуатували...

У даній книжці ви знайдете також есе про лицарів, що їх наші історики згадують лише побіжно, принагідно. По зернині віднаходячи все, що тільки можна віднайти про них, я намагався повернути їх нашої пам'яті більш-менш виразно окресленими історичними постатями.

Дещо по-іншому, ніж це трактувалося багатьма нашими дослідниками, подаються й осмислюються тут дії гетьмана Григорія Лободи, якого досі в історичній та художній літературі подавали тільки як антипода С. Наливайка та зрадника повстанців; бездумно осміяного Самійла Зборовського... Вперше зроблено спробу уважніше придивитися до таких маловідомих постатей, як полковник Стефан Кремпський, ватажки Карпо Півторакожуха, Максим Гулак, Каспар Підвисоцький...

Одну й ту саму подію різні джерела датують неоднаково. Щоб не викликати з цього приводу полеміки, я намагався або подавати й "альтернативну" дату, або ж зупинятися на тій, яка зустрічається в кількох джерелах і здається найвірогіднішою.

...Й нарешті останнє зауваження. Більшість істориків, творами яких ми сьогодні послуговуємося, першим козацьким гетьманом схильна визнавати Предслава Лянцкоронського. Дехто попліч із ним ставить Остафія Дашкевича. Гадаю, що таке визначення першості є некоректним. Як можна визнавати першим гетьманом П.

Лянцкоронського, якщо ті ж таки джерела, якими користувалися історики, засвідчують, що свої перші походи він робив під командуванням князя Костянтина Острозького. Зокрема, такий похід задокументовано 1508 роком.

До речі, і Предслав Лянцкоронський, і Остафій Дашкевич, й інші козацькі гетьмани були старостами тих чи тих територій. Але навіть далеко не всі дослідники, не кажучи вже про пересічного читача, знають, що таке староство. Здебільшого вважають, що це адміністративна одиниця, а старосту сприймають лише як керівника адміністрації. Це не зовсім вірно. В Польщі староство було ще й формою власності. Отож староста виступав і як адміністратор, і як володар староства.

Кожен польський аристократ мав свої родові маєтки, тобто свою довічну власність, яку міг передавати у спадок. Але за особливо добру службу, за якийсь подвиг чи послугу короні король міг ще й наділяти його староствами, що, як правило, складалися з містечка та кількох прилеглих сіл і територій. Весь прибуток, окрім податків, належав тут старості. Проте він не мав права передавати цю маєтність у спадок. Понад те, за будь-яку провину король міг позбавити його цих володінь.

Та повернімося до питання першості. Саме з постаті князя Костянтина Острозького ми й могли б розпочати розповіді про козацьких вождів, якби не знали, що значно раніше, в вісімдесяти роки XV ст., інший князь — Б. Глинський — уже створював власні козацькі загани. І саме він у 1492-1493 роках зробив кілька походів проти кримської орди. Отже, є всі підстави вважати його першим гетьманом українського козацтва.

Книга перша. Лицарі дикого поля.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

"Що існують народи, які століттями утверджували свою державність, так ніколи, за всю історію свою, й не створивши по-справжньому сильної, боєздатної армії — не дивина.

Але щоб віками жити могутню, боєздатну народно-козацьку армію, так і не утвердивши при цьому державності, — на такий парадокс історії спромоглися тільки українці".

Богдан Сушинський.

БОГДАН ГЛИНСЬКИЙ. Князь, гетьман українського козацтва.

Самі історичні обставини склалися так, що осередком формування козацтва як військової сили та суспільної верстви мало стати правобережжя Дніпра в районі Канева і Черкас. Адже цими землями пролягав отой проклятий від українського народу Чорний шлях, що ним кримські орди раз у раз вирушали в грабіжницькі походи на Черкащину, Київщину, інші багаті українські землі. Цей таки шлях доводилося торувати їм, ідучи проти Литви та Польщі.

Значні території по степах на південь від Черкас у XV столітті все ще лежали пустою або майже пустою, але за це порубіжжя українці литовсько-української держави воювали вперто, пам'ятаючи, що всі землі, аж по Крим і сучасну Кубань, належали колись їхнім предкам, київським русичам, давньоукраїнцям. Не будемо з'ясовувати причин, що спонукали ту чи іншу частину люду осідати на цих землях,

присвячуючи своє життя козакуванню. Причин існувало чимало. Проте документи засвідчують, що далеко не всі першокозаки-уходники жили тільки з полювання, рибальства та рільництва. Уже перші їх ватаги дозволяли собі нападати на купців, обози послів... Одне слово, життя є життя.

Отож досить скоро князь Богдан Глинський, що був на той час старостою черкаським, опинився перед нелегким вибором: як йому ставитися до козацьких громад, які, зауважу, геть не визнавали влади ні Великого князя Литовського, ні польського короля, не кажучи вже про кримського хана? Самому старості вони також чимало допікали. То що мав діяти? Приборкувати неслухняних силою своїх військ? Але це означало — затівати безнадійну братовбивчу війну, дуже схожу на ту, що її українці й поляки ведуть проти татар. А це тільки на руку справжнім ворогам.

А якщо не варто протистояти козакам, то, може, спробувати знайти з ними спільну мову, і надалі мати в їхній особі спільників у боротьбі як проти татар, так і проти московитів? Такий шлях здався йому перспективнішим. З чого ж починати? Звичайно ж, із переговорів з козацькими отаманами, а ще — з вивчення козацьких традицій, побуту, тактики бойових дій.

Глинський добре бачив, що після смерті славетного Великого князя Литовського Вітовта, який тривалий час успішно провадив політику могутньої експансії в Північне Причорномор'я (де, рішуче відтіснивши турків і татар, спорудив систему укріплених замків: Хаджибей — на місці сучасної Одеси; Білгород і Чорногород — на Дністровському лимані...), часи величі литовсько-української держави минулися. На ту пору прикордонна оборонна лінія фортець та замків відійшла вже до Черкас, Канева, Брацлава, Вінниці, Кам'янця. Відступати далі, отже" було нікуди. Особливо українцям.

За цих умов князь Богдан Глинський повівся, можна сказати, надзвичайно мудро. Зрозумівши, що згодом козацтво може перерости в значну національну військову силу, цей український патріот, по суті, першим з-поміж провінційних адміністраторів та володарів українських земель, почав залучати козаків до боротьби з татарськими ордами. Й оскільки ні польський король, ні литовський князь на той час уже не мали достатньої збройної сили, а головне — державної волі" щоб створити надійний кордон між своїми державами і землями, підконтрольними Кримському ханству, то Б. Глинський поступово створює власне військо, основу якого починає становити козацтво і невеличкий гарнізон Черкас, навколо яких гуртувалось міщансько-селянське ополчення та всі, хто прагнув і був здатен боронити рідний край.

Така військова організація населення порубіжжя й дала змогу князеві Глинському не тільки двічі — в 1492 і 1493 роках — зупинити татарські орди, а й, розпорошивши їх по степах, гнати аж до пониззя Дніпра. Це одразу ж піднесло авторитет козацтва, в якому українці побачили свого захисника, а сам князь Глинський — можливо, й основу для відродження могутньої національної армії.

І він не помилявся. Сили козаків зростали на подив швидко. Вже 1494 року вони взяли штурмом Очаків із турецькою залогою. До цього випадку литовці й поляки довгенько остерігались нападати на турецькі фортеці, щоб не спровокувати могутньої

Османської імперії на війну. Козаків такі побоювання не зупиняли. Як не спиняли вони й князя Б. Глинського, який належав до того самого роду, що й відомий оборонець української ідеї князь Михайло Глинський. Цей князь, будучи згодом маршалком двору Великого князя Литовського Олександра I, гуртував навколо себе українські патріотичні сили, а 1508 року, після смерті Олександра I, підняв на Поліссі анти-литовське повстання, маючи на меті створити незалежну українську державу.

Але про князя Михайла ми говоритимемо у присвяченому йому есе. Що ж до князя Богдана, то не маємо достеменних даних про те, яку саме участь він брав у цьому повстанні. Відомо лише, що, після поразки повстання, М. Глинський утік до Московії, під захист Великого князя Московського Василя III. Правда, князь той, довідавшись, що Глинський прагне незалежної України, запроторив його до в'язниці, нібито як литовського шпигуна. Але то вже інша історія. Для нас важливо, що М. Глинський вирушив до Московії, як зазначають дослідники, разом "зі своїми братами й прихильниками". Серед них, можливо, був і Богдан Глинський.

Зусилля, яких доклав цей князь для згуртування подніпровського козацтва та піднесення його ролі в житті України і його слави, перші значні перемоги козаків під командуванням князя над татарами варті того, щоб ми говорили про Богдана Глинського як про одного з перших козацьких вождів, козацьких гетьманів.

Костянтин Острозький. Князь, великий гетьман литовський, гетьман українського козацтва.

Князь Костянтин Іванович Острозький (бл. 1463-1533) належав до Одного з найславетніших українських князівських родів, що походив від турово-пінських Рюриковичів, з яких походили, зокрема, князь Турівський Святополк, князь Дубровицький Олександр, отой, що поліг у битві на Калці... Від XIII століття, коли заснувалася лінія турово-пінських Рюриковичів — й аж до XVIII століття цей рід традиційно давав українському народові визначних воєначальників, політичних і культурних діячів. Досить сказати, що син Костянтина Острозького Василь-Костянтин Острозький (1527-1608), що тривалий час був київським воєводою, увійшов в історію української культури як визначний меценат православ'я, засновник Острозької академії.

З козацтвом К. Острозького звела та ж таки військово-політична ситуація, що й Богдана Глинського. Брацлавські землі, старостою яких був князь Острозький, належали до порубіжних околиць, через які вогненно і криваво стелився Кучманський шлях — відомий в історії українського народу, як ще один традиційний (поряд із Чорним) шлях наскоків татарської орди, але вже на Поділля.

Усі звертання старости до литовського уряду з проханням посилити прикордонні гарнізони не мали жодних наслідків. Велике князівство Литовське на той час неабияк підупало на силі і дедалі дужче схиялося до об'єднання під єдиною короною з Польщею. Зваживши на це, Острозький почав гуртувати місцеві козацькі ватаги у великий бойовий загін. Підсиливши його загоном регулярного війська, він 1508 року не тільки перепинив шлях нападу татарській орді, а й уцент розбив її. Таким чином на

початку шістнадцятого століття, завдяки зусиллям князя Острозького, козаки заявили про себе як регулярна військова сила не лише на Подніпров'ї, а й на Поділлі, в межиріччі Бугу і Дністра.

Та чи то кримський хан не взяв за щось серйозне появу нової військової сили на південному Поділлі, чи то, може, безвихідь або жадібність погнала татар у новий похід на Україну... Хто зна. Але коли 1512 року Кучманський шлях знову закурів під багатотисячними ординськими копитами, під рукою князя Острозького вже була досить організована та навчена козацька військова сила. Тож народне ополчення, яке скликалося й перед цим, проте рідко коли могло протистояти досвідченим татарським, войовникам, тепер показало себе зовсім інакше. Приєднавши до козацького війська ще й загін поляків, князь завбачливо покликав на допомогу свого сусіда, старосту кам'янецького Предслава Лянцкоронського. Про цього уславленого козацького ватажка мова піде трохи згодом. А поки що ми є свідками того, що татари несподівано для себе застають на Брацлавщині силу, здатну чинити їм серйозний опір.

Відомо, що, коли після кількох попередніх сутичок дійшлося до вирішальної битви (до речі, під час своїх грабіжницьких наскоків татари, як правило, уникали битв, а просто кидались навтікача, як тільки бачили, що проти них виступає щось значне), то першими прагнули вдарити польські полки. Цього вимагали слава польського війська і невмирущий гонор польських офіцерів-аристократів, які, бач, не хотіли, щоб славу перемоги було приписано козакам. Однак українське козацтво не з меншою гоноровитістю вважало, що за свої землі першими до бою мають стати саме вони.

Оскільки суперечка тривала майже цілий світанок перед боєм, князь Острозький мусив утрутитися, щоб не допустити непорозуміння. Він переконав польських офіцерів, зокрема Предслава Лянцкоронського, що хоча козаки й гірше озброєні та споряджені, ніж закуті в лати польські жовніри й гусари, проте мають значно більший досвід боротьби з татарами, краще знають їхню тактику та прийоми кінного бою.

Можливо, князь і не казав цього полякам у вічі, але він добре знав, що польські воїни, які рідко сходилися на полі бою з татарами й турками, як правило, психологічно виявлялися менш підготовленими до герцю з ними, ніж козаки. До речі, це було істотною вадою не лише польської, а й багатьох інших європейських армій. Ось чому жодна з них, якою б озброєною та загартованою по європейських бойовиськах вона не була, не могла протистояти мусульманським військам із такою впевненістю і, сказати б, зверхністю, та навіть зневагою, як це вдавалося козакам.

Одне слово, князь К. Острозький таки домігся свого: у цій битві козаки вдарили першими. І татарські лави розпорошилися саме під їхніми ударами. А вже поляки й українське ополчення, що рушили, так би мовити, другим ешелоном, довершили розгром орди. Разом з козаками вони погнали її залишки до Криму, винищуючи у дрібніших боях--та-сутичках. Ясна річ, мали втрати й козаки, але коли йшлося про захист рідної землі та козацьку честь і славу, на це не зважалося.

Перемоги настільки піднесли авторитет князя Острозького, що Великий князь Литовський Жигмонт (Сигізмунд) I Старий призначає його великим гетьманом

литовським, тобто головнокомандувачем усіх збройних сил держави. Однак при цьому Острозький залишається старостою віденським та брацлавським. Тож тепер, уже і як великий гетьман, він починає дбати не тільки про захист, а й про фортифікаційне зміцнення кордонів. Саме з його ініціативи в прикордонних землях України з'являється кілька укріплених замків. За його ж таки наказом до цих районів прибули значні військові сили, що відтоді стали тут постійними залогами.

Слід зазначити, що по багатьох українських містах на той час усе ще височіли дерев'яні замки, споруджені тоді, коли не існувало досить сильної артилерії. З огляду на це князь Острозький, залучивши до справи інших старост і князів" вибудовує головний замок України — київський, а також зміцнює каменем і цеглою замки в Черкасах, Каневі, Вінниці, Брацлаві.

Дослідники твердять, що в цілому під командуванням К. Острозького литовські війська мали 60 битв із татарами й турками. І можна не сумніватися, що в кожній з них брали участь козацькі загони, і що в кожній козаки обстоювали своє право першими йти на ворога й першими здобувати славу. Тому маємо всі підстави вважати князя Острозького гетьманом українського козацтва. Понадто, що кілька з цих битв виявилися справді видатними. Як, хоча б, ота, на Волині, що мала місце 1512 року...

Зневірившись у спробах розгромити подільських козаків на Кучманському шляху, татари кинулися на Чорний шлях, що тягнувся правобережжям Дніпра. Цього разу їм пощастило минути, або ж порубати застави черкаських і канівських козаків. Однак на Волині вони, знову ж таки собі на лихо, зустрілися з військом князя Острозького. Воно не тільки розбило орду та відібрало все награбоване, а й довго гнало рештки татарського воїнства у бік Криму.

З іще більшим успіхом завершилася битва під Ольшаницею, що на Київщині, яка відбулася 1527 року. Цього разу татари, вже під командуванням самого хана Махмет-Гірея (слід зауважити, що хани вирушали в такі походи нечасто; здебільшого військо вів хтось із мурз, найчастіше — впливовий перекопський мурза), не тільки знову втратили здобич, а й зазнали значної військової шкоди. Під час переслідування козакам вдалося визволити з полону кілька тисяч своїх земляків і покласти трупом набагато більше ординців. Та значення цієї перемоги не тільки в розгромі ворога. По суті було зірвано намір татар підступитися до Києва та здійснити напад на нього, як це свого часу — 1482 року — вчинила орда на чолі с ханом Менглі-Гіреем. Тоді татари пограбували все місто, винищивши або забравши в полон значну частину його мешканців.

Що ж до Польщі, то там цю перемогу сприйняли із захватом. Король Сигізмунд (Жигмонт) I Старий улаштував переможцям у тодішній столиці Кракові тріумфальну зустріч на зразок тих, що ними вшановували своїх звитяжців стародавні римляни. А вже хто-хто, а вони зналися на церемоніях...

Цікаво відзначити й той факт, що князь Острозький був першим українським полководцем, що став до бою з московітами. Коли 1514 року Великий князь Московський Василь III напав на Литву, намагаючись окупувати місто Білої Русі

Смоленськ, то в битві під Оршею литовсько-білорусько-українські війська під командуванням Острозького не просто розгромили армію супротивників, а й, як зазначають хроністи, винищили її "до ноги". І можна бути впевненим, що в складі цього війська виступали й загони козаків, без яких на той час уже не обходилося в жодній битві, жодному поході.

Бувши чоловіком досить заможним, князь Острозький мав нахил і до меценатства. Як православний, він не тільки щоразу виступав на захист віри свого народу, а й на свої кошти будував храми, допомагав монастирям. Відомо, наприклад, що саме він протягом тривалого часу фінансово підтримував Києво-Печерську Лавру. І заслуги його перед цим монастирем, та й узагалі перед православ'ям, було гідно по-ціновано: поховали князя К. Острозького (1553 р.) на території Лаври. Існує свідчення, що надгробок на його могилі зберігався аж до 1941 року. Хотілося б знати, хто став руйнівником...

Виходячи з мовленого тут, маємо всі підстави вважати князя Костянтина Івановича Острозького гетьманом українського козацтва, і тим міцно вкоренити ім'я цього полководця в історію України. А ще — слід би подбати про гідне вшанування його пам'яті.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

"Як часто доводиться шкодувати, що предки наші були набагато охочішими до шаблі та плуга, ніж до пера. Якщо народ сам лінується увічнювати власну історію в правдивих та мудрих письменах, за нього це починають робити історики інших народів. Але тоді вже не доводиться нарікати, що роблять вони це, виходячи з власних уподобань і власною розуміння, підганяючи історію під свої національні інтереси, свою національну гідність.

Вся відома нам історія України може слугувати найяскравішим прикладом такої наруги над минувиною народу".

Богдан Сушинський.

Михайло Глинський. Князь, керівник антилитовського повстання.

На перший погляд, князь Михайло Глинський (р. н. невід. — помер 1534) не мав безпосереднього стосунку до становлення козацького руху в Україні. Однак обминати цю постать в нашій історії було б несправедливо і безглуздо. По-надто, що в повстанні, яке він підняв 1508 року, намагаючись від'єднати українські землі від Литви, а відтак — і від Польщі, брали участь загони козаків. Та й інші повстанці вже починали називати себе козаками, аби ворогам зрозуміліше було, з ким вони мають справу.

Михайло Глинський походив з давнього татарсько-українського, але остаточно зукрашеного роду, що осів в Україні ще за часів князя Вітовта і відтоді не раз ставав на оборону землі нашої. Маєтності його традиційно обіймали терени Полтавщини й Полісся, однак князь не належав до тих магнатів, які звикли дбати тільки про примноження власних статків. З натури він був мандрівником, романтиком і, звичайно ж, воїном. Відомо, що освіту він здобував у Західній Європі. Спосіб життя та мислення європейців, рівень культури країн того мало знаного тоді в Україні світу настільки зацікавили молодого князя, що чималу частину життя він перебував у подорожах

спочатку по Італії, де знайомився з надбанням мистецької та філософської еліти цієї країни, а також з її давньою і славетною військовою історією; а згодом — по Іспанії. Відомо також, що чимало часу він віддав військовій службі в Германії, а згодом — в армії курфюрста Саксонського Альбрехта. Є думка, що М. Глинський узагалі був одним з найперших українців, яким вдалося ґрунтовно зазнайомитися з набутою ми західноєвропейської цивілізації в епоху ренесансу і добре опанувати військову майстерність. Він також вільно володів кількома іноземними мовами.

На той час в українсько-литовських землях людей з такою освітою і таким знанням європейської культури та військової справи було дуже мало. Тож коли 1500 року князь повернувся в Україну, слава про нього швидко досягла литовської і польської столиць.

Великим князем Литовським о цій добі стає Олександр I (1461-1606), брат польського короля Яна-Альбрехта. Литва і Польща вже були досить тісно поєднані, проте Литовське князівство все ще почувалося осібною державою, і Великий князь Олександр прагнув створити при собі "освічений" двір, на зразок королівських дворів Франції чи Іспанії, щоб постати перед світом монарх-ом-просвітителем — тоді це саме входило в моду. Тож не дивно, що він одразу наблизив до себе одного з найосвіченіших аристократів країни, князя М. Глинського, і навіть призначив його маршалком (тобто розпорядником) двору. По суті Глинський стає керівником адміністрації Великого князя і першим його радником.

Слід сказати, що дружиною Великого князя була донька Московського князя Івана III Олена, яка так і не спромоглася порозумітися з оточенням свого чоловіка. Почалося з того, що вона відмовилась перейти в католицизм, за що дістала дуже небезпечне прізвисько "схизматки" і — рідкісний випадок — так і не перейшла коронації на польську королеву. Однак це не стало на заваді її зближенню з князем М. Глинським, завдяки чому князь досить швидко познайомився з деякими впливовими московськими чиновниками, що прибували до Литви з посольськими місіями. Згодом це йому стало в пригоді.

Ще дужче зміцнів авторитет М. Глинського, коли 1506 року" виступивши на чолі литовсько-козацьких військ, він розбив великий загін татар, що вдерлись у межі князівства. Перемога ця настільки вразила всіх, що він набуває слави не лише як політичний, а й як військовий діяч. І хтозна, можливо, згодом він дістав би призначення й на коронного гетьмана, тобто став би головнокомандувачем усіх збройних сил держави. Та сталося інше. Того, 1506 року Великий князь Олександр помер. Цілком несподівано. Як припускали, від отрути. При литовському і польському дворах у цьому злочині неофіційно звинувачують князя М. Глинського, оскільки гадають, що це лежало в його проукраїнських інтересах.

Чи мав князь щось спільне з убивством, чи ні, з'ясувати не вдалося. Проте достеменно відомо, що на той час М. Глинський уже стояв на чолі групи впливових українських аристократів — князів та бояр, які не зичили собі, щоб Україна й надалі мала статус окраїни Литовської держави і прагнули відродити великокняжий престол у Києві. їм дуже не подобались намагання польських королів остаточно ліквідувати

литовську державність та об'єднати Литву, а отже й Україну, під польською короною. Нагадаю, що на той час українську автономію теж було ліквідовано. 1452 року Великий князь Казимир Ягайло скасував Волинське князівство, і Волинню почав правити його намісник. А 1470 року те саме сталося й з Києвом, що його, хоч і номінально, але все ще вважали столицею українських земель. На домір лиха в Литві запанувала думка, ніби князь Глинський претендує ще й на литовський престол. Це теж живило підозру та давало підстави для звинувачень Глинського в убивстві Великого князя. Та прямих доказів ніхто не мав.

Усе залежало від того, як поставиться до справи новий Великий князь, Сигізмунд I, який разом з тим став і королем Польщі. Досить швидко з'ясувалося, що ставиться той до українського князя з недовірою, бо розслідування не припинилося. Розуміючи, що втрачати йому вже нічого,

М. Глинський повертається до своїх поліських володінь, віднаходить спільників серед місцевих українських аристократів і починає збирати військо. Метою замисленого повстання було, на першому етапі, створення Великого князівства Київського, навколо якого згодом можна було б збирати землі, що входили свого часу до складу Русі-України (Русі Київської).

Увесь 1507 рік минув для М. Глинського в приготуваннях, а вже наступного року почалися збройні сутички його загонів з гарнізонами та окремими загонами литовського війська. Перші спроби виявились успішними. Повстанцям пощастило здобути кілька міст і фортець у Білій Русі, відтіснивши таким чином литовські гарнізони на північ, подалі від Полісся, а потім узяти в облогу сильно укріплені замки в Овручі та Житомирі.

Знаючи князя як досвідченого полководця, Сигізмунд I теж почав формувати значні військові сили і готуватися до справжньої війни. М. Глинський поживав на те дипломатичні зусилля. Зокрема, заручився військовою і дипломатичною підтримкою московського князя Василя III та кримського хана. Проте ці правителі обстоювали інтереси своїх держав, й ідея князя щодо незалежної України їх зовсім не приваблювала. І як же вони повелися в цій ситуації? Та саме так, як і мали повестися. Великий князь Московський справді послав свої війська, але не для того, щоб допомогти Глинському, а щоб, скориставшись із нагоди, захопити Смоленськ і Полоцьк, де військ повстанців не було. Що ж до кримського хана, то він узагалі не послав жодного свого вершника, а вирішив зачекати, чим усе скінчиться, щоб знову безборонно грабувати як українців, так і литовців. Тобто обидва союзники зрадили повстанців.

Можливо, князь Глинський і сам здолав би війська Сигізмунда I, проте, як це не раз траплялося до повстання цього князя і після нього, між українськими князями та старостами завелися чвари. Дехто обставав за те, щоб надалі жити під владою Литви і Польщі. Тобто доля української державності їх не цікавила, під захистом польської корони їм почувалося затишніше. Тож коли литовсько-польські війська, увійшовши до Білорусії, підступили до кордонів України, і князь переконався, що йому справді

протистоїть велика сила, він розпустив своє нечисленне військо і з невеличким загonom охорони, разом з братами, іншою ріднею і найближчими прихильниками вирушив до сусідньої Московії. Там він не дуже афішував свої наміри щодо незалежності, а постав перед Василем III як ворог Литви, оборонець православної віри. Це, однак, не завадило йому, скориставшись своїм впливом та красномовністю, спровокувати московитів на ще одну війну з Литвою і взяти особисту участь в поході.

Але сталося так, що під Оршею війська московитів зазнали цілковитого розгрому від литовців. Парадокс криється в тому, що на чолі литовських військ стояв великий гетьман литовський, український князь Костянтин Острозький. І в складі його воїнства було чимало козаків. А одним з командирів московського війська був український князь Михайло Глинський. І він теж мав при собі козаків. Якби ці два полководці зуміли об'єднати свої зусилля та повернути зброю в одному напрямку, можливо, Україна здобула б незалежність ще тоді, на початку XVI століття. Та, як і безліч разів до і після цих подій, українські звितяжці діяли за відомим кожному українцеві принципом: "Бий свій свого, щоб чужий духу боявся!" О, це — бити свій свого — ми вміли.

З другої спроби московітам усе ж пощастило захопити Смоленськ. Це втішило Глинського, який добре пам'ятав, що Василь III пообіцяв віддати місто йому, щоб він міг згуртувати навколо нього повстанські сили і розгорнути війну проти Литви. Обіцяти обіцяв, але щойно Смоленськ опинився в його руках, передумав. Навіть вирішив, що розширювати свої землі можна не лише коштом Білої Русі та Литви, а й самої України. Тож навіщо мав допускати, щоб Україна здобула незалежність і створила власну армію?

А щоб не мучили докори сумління перед князем Глинським, Василь III підступно заарештував його (1514 р.) і запроторив до в'язниці, нібито як литовського шпигуна! Після дванадцяти років ув'язнення М. Глинському слід було негайно повертатися в Україну або шукати притулку в якійсь іншій країні. Однак він знову поклався на запевнення московитів і залишився. Через вісім років його вдруге ув'язнюють... як литовського шпигуна! Того ж таки 1534 року літній, вже підупалий на силі князь у в'язниці й помер...

Певне відлуння трагедії роду Глинських у Московії ми знаходимо в листі царя Івана Грозного іншому бунтівному князеві — Андрію Курдському, датованому 1564 роком. Цар пригадує, що коли він ще був підлітком... ми жили тоді в своєму селі Воробйовому, і ті самі зрадники переконали народ убити і нас за те, що ми нібито переховували в себе матір князя Юрія Глинського, княгиню Анну, і його брата, князя Михайла". А перед цим, у тому ж таки листі, Іван Грозний повідомляв, що зрадники схопили князя Юрія Глинського і вбили просто в Успенському соборі, "заливши церковний поміст кров'ю".

Історик М. Аркас, оцінюючи повстання М. Глинського" твердить, що на ньому скінчилося останнє бажання й остання спроба княжої України знову стати самостійною і незалежною. З цим важко погодитись, оскільки згодом чимало представників інших давніх князівських і взагалі аристократичних родів українських ставали на захист України і домагалися її незалежності, її волі. Тому будемо вважати

збройний виступ князя М. Глинського однією з найпомітніших спроб відродити незалежну Україну. І було б справедливо, якби ми утвердили в історії нашої держави те місце князя М. Глинського, на яке він заслуговує. Він боровся і помер патріотом України, одним з її воїнів, її полководців

Предслав Лянцкоронський. Гетьман українського козацтва.

На історичній арені Предслав Лянцкоронський з'явився 1506 року. Відомостей про нього маємо не дуже багато. Але й на їхньому ґрунті можна підтвердити його належність до одного з найвпливовіших польсько-українських аристократичних родів. Батько його був польським сенатором. Сам він мав за дружину доньку князя Острозького, а до того ж став свояком Великого князя Литовського Олександра I, що забезпечувало йому значний вплив у суспільстві.

Визнання полководця здобув 1512 року, під час війни з Кримським ханством. Будучи Кам'янецьким старостою, Лянцкоронський зібрав під своє врядування місцевих козаків і разом з князем К. Острозьким очолив українсько-польські війська, що завдали нищівної поразки кримській орді. Цей похід так його уславив, що, як засвідчує, ґрунтуючись на давніших джерелах, історик Д. Яворницький, у Польщі й Литві Предславу Лянцкоронському почали складати шану як кращому полководцеві свого часу, "який багато подорожував різними країнами Європи й Азії, вивчив усі бойові прийоми кращих європейських та азіатських полководців". Однак цю славу йому ще не раз довелося підтвердити новими блискучими перемогами.

Для нас він цікавий передусім як стратег і тактик. Лянцкоронський був одним з перших козацьких гетьманів, який, маючи під рукою нібито й не такі вже значні військові сили, все ж не чекав нападів кримської та буджацької орд, а сам починав завдавати ударів не тільки по них, а й по турецьких гарнізонах, що весь час підтримували татар. І він, і козаки пам'ятали, що всі міста й землі Північного Причорномор'я, окуповані турками й татарами, свого часу належали їхнім предкам — давньоукраїнцям, русичам Русі Київської.

Ось один з переконливих прикладів. 1516 року, знову згуртувавши солідний загін козаків, Лянцкоронський перейшов Дністер, сміливо вторгся на територію, контрольовану турками, і в передмістях Білгорода (тепер Білгород-Дністровський) доценту розгромив з'єднані турецько-татарські війська, що спробували відстояти місто. Самої фортеці українські козаки не штурмували — не бачили в цьому сенсу, — зате захопили чимало полонених, а також великий табун коней, а ще — неабияку череду рогатої худоби та овець.

Можна собі уявити, як це вразило турків, татар! Століттями звикши грабувати когось, вони раптом побачили, що пограбовано їх! Гвалт! Пограбовано з усього, що вони мали! Це спонукало турків і татар скликати нове, ще більше військо і кинутися навздогін козакам. І таки наздогнали. Під озером Овидов, що під Очаковом.

Переобтяженому здобиччю козацькому загонові дуже важко було протистояти ворогам. За логікою, він мав би кинути все набуте і рятуватися відступом. Саме на це й важили турецький паша і татарський мурза. Та П. Лянцкоронський настільки вміло

організував оборону і так талановито контратакував, що мусульманські війська знову зазнали нищівної поразки. Козаки повернулись до рідних місць в ореолі слави.

На мій погляд, це спричинило певний психологічний злам у свідомості, а отже, викликало зміни й у бойовій тактиці всіх козаків —і подільських, і подніпровських. Відтепер вони почали почуватися панами становища. Передові козацькі загони сміливо підступали під татарські улуси і, як ми побачимо дещо згодом, безперервно смикали нерви ординцям, примушуючи кримського хана, й особливо його васала, перекопського мурзу, дбати вже не про те, щоб іще раз пограбувати українські землі, а про те, як уберегти власне майно та голови. Саме за Лянцкоронського вперше не українців гнано в кримський полон, а кримчаків почали гнати в полон український.

Одначе Предслав Лянцкоронський усвідомлював, що дрібними сутичками безпеки України не запевниш. Тож

1528 року він іще раз збирає велике козацьке військо. До того ж, закликає на допомогу свого колегу, старосту черкаського й канівського Остафія Дашкевича з його подніпровськими козаками. І незабаром знудьгована неробством і змучена ностальгією турецька залога Очакова побачила на підступах до міста бозна ким і звідки наслану на них армію. Як же це так: досі нападали і били тільки вони, а тепер ось прийшли бити їх?! Гарнізонне начальство покликала на допомогу своїх "молодших братів" — татар. Ударили разом. Але після того від турецько-татарського війська мало що залишилося. І козаки могли спокійнісінько вертати додому. Але Лянцкоронський і Дашкевич не квапились. Ще двічі вони шляхетно дозволяли туркам і татарам збирати свої військові сили, підтягуючи свіжі загони з глибин Криму, і двічі давали їм предметні й дуже переконливі уроки бойової майстерності. Мовою козацьких шабель і рушниць це означало: "Надалі сидіть у своєму Криму і не рипайтеся. Посунете в Україну — винищимо!".

Хроністи засвідчують, що з того походу козаки повернулися, захопивши 500 коней та понад 30 тисяч голів худоби. Не поспішайте скептично посміхатися: "Теж мені здобичі". Це сьогодні престижність людини визначають маркою авто, банківськими рахунками та архітектурою "фазенди". Тоді ж майновий стан турка, татарина чи українця суспільство оцінювало передусім чисельністю його товару, тобто кількістю худоби і коней. Оце й було мірою. Козаки не тільки розгромили ворога, а й вертали на рідну землю неабияк збагаченими.

Як уже мовилося, про долю Предслава Лянцкоронського ми знаємо не дуже багато. Але навіть те, що донесла до нас історія, дає змогу говорити про нього, як про справді талановитого, видатного українського козацького полководця.

ТРЕТІЙ

"Український народ писав свою історію не літописами та хроніками, а козацькими шаблями й пістолями, витворюючи з рідної землі величну, безсмертну енциклопедію козацьких могил".

Богдан Сушинський

Остафій Дашкевич. Гетьман, один з фундаторів українського козацтва.

Цей славетний воїн походив з давнього роду української аристократії, що посідала маєтності на Брацлавщині та Поліссі. Народився і зростав в Овручі. Готуючись до військової та політичної кар'єри, ще замолоду побував у Німеччині та Франції, де вдосконалював освіту й набував військового досвіду. Згодом це дістало гідне поцінування при дворі Великого князя Литовського Олександра I, який 1502 року наділив молодого завзятого Кричевським староством.

Землі цього староства межували з Московією. Оскільки її воєводам увесь час кортіло розширювати свої території коштом українських, то будення староства минали здебільшого в сутичках залоги та ополчення з московітськими загонами та в готуваннях до нових боїв. Отже, спокою цей край майже ніколи не знав. У боях і гартувався Дашкевич як воїн. Під час однієї з сутичок фортуна повернулася до нього не тим боком, і староста потрапив у полон. Проте московіти поставились до бранця не дуже суворо. Навпаки, знаючи його добрі військові вміння, покликали навіть на службу до Великого князя Московського Василя III.

Вибір перед Дашкевичем постав невеликий: або погодитись, або вмерти. І він погодився. Але тільки для того, щоб визволитися з полону і при першій-ліпшій змозі втекти додому. Так, власне, він і вчинив. 11507 року ми знову зустрічаємо майбутнього полководця в Любліні, при дворі польського короля, де він, чоловік освічений і бувалий, загартований у боях, дуже скоро здобув собі визнання. І не лише серед придворних дам. Як же повівся в цій ситуації король? Розумно. Вимушену службу Дашкевича в царя московітів за зраду не взяв, визнав, що воїн такого рівня має право здобувати лицарську славу в будь-якій армії світу. І призначив Дашкевича старостою черкаським і канівським. Знову-таки на кордоні, але ще небезпечнішому.

Тоді Остафію Дашкевичу й довелось уперше зіткнутись із силою, що звалася козацтвом. Ідея створення з нього суто українського війська заповонила войовничого старосту, захопила так, що землі своїх повітів він, по суті, почав перетворювати на своєрідні козацькі бази, де по-справжньому гуртувались і проходили добрий вишкіл загони, що повели згодом у звитяжні походи тисячі українських воїнів. І вдавався Дашкевич до цього, не маючи ні дозволу Великого князя Литовського, ні підтримки польського короля, — отак собі, за покликом власного серця та на відчай душі.

Щоб озброювати та й взагалі утримувати козацькі загони, він як староста навіть самочинно збільшив податки. Дехто з цього приводу ремствував, збереглися, зокрема, скарги на Дашкевича з боку дрібної шляхти. Зате серед простих українців заходи його особливого невдоволення не викликали. Кожен розумів: якщо козаки не захистять, татари одберуть увесь набуток разом із життям.

Час від часу Дашкевич полишає свої адміністративні клопоти і сам бере участь у боях з татарами. 1523 року в одному з таких боїв він, можливо, пораненим, потрапив у полон. Та пробув у ньому недовго: козаки викупили.

Втім, татари вже добре знали Дашкевича і як союзника. За два роки до його полону сталася досить неординарна подія. Річ у тім, що, як би не ворогували козаки з татарами, але Московію і ті, й ті завжди мали за ще дужчого спільного ворога, якого

треба було всіляко ослаблювати. Тож не дивно, що коли 1521 року хан Мехмет-Гірей вирушав у похід проти Московії, він звернувся до польського короля з проханням дозволити Дашкевичу разом з козаками піти з ним. Король дозволив. Бо коли одні його вороги — татари — бралися бити других — московітів, йому це чомусь дуже подобалося. А Дашкевич мав свої порахунки з тими ж таки московітами, і похід виявився вдалим. Татарсько-українське військо дійшло аж до Москви і захопило силу-силенну бранців.

Радянські історики подарувати цього Дашкевичеві не могли. Де ж бо такі: в похід на "старшого брата" На кого, мовляв, шаблюку наважився зняти? А про те, скільки разів війська "старшого брата" плюндрували українські землі, історики чомусь намагались не згадувати. Втім, облишмо полеміку. Хоч би ще й тому, що на зворотному шляху козацька душа Дашкевича таки повстала проти хана.

Достеменно невідомо, що там між ними сталося, але хан підступом полонив Дашкевича — вирішив, мабуть, одним заходом і Московії допекти, і ненависному старості вчинити припін. Проте Дашкевичу пощастило втекти, і вже за кілька місяців татари дорого заплатили йому за свою підступність: зібравши великий козацький загін, він пішов... на Очаків.

Татарська розвідка дізналася про підготовку цього походу, і поблизу фортеці на козаків чекало чимале турецько-татарське військо. Та українці розгромили його, а потім удерлися в Крим і спустошили не один десяток улусів. Що вдієш: миротворчих сил, які й нині не дають сподіваного ефекту, тоді зовсім не існувало, а "дипломатія шаблі" показувала себе набагато зрозумілішою та переконливішою, аніж посольське красномовство і "дипломатія завірянь" та договорів про "вічний мир". Як бачимо, засиджуватися по домівках і таборах козакам не доводилося.

Повернувшись до Черкас — вже з усталеною славою полководця — Остафій Дашкевич ще активніше заходився формувати лицарські козацькі загони. Він повірив у козацтво як незбориму силу, і на польські гарнізони та війська більше не покладався. Щоб унеможливити орді її несподівані напади, гетьман Дашкевич створює передові прикордонні загони козаків, які рейдують поблизу татарських улусів, тримаючи кримчаків у постійній напрузі, а подеколи й нападають на стійбища, захоплюють здобич і полонених.

А тепер уявимо собі стан польського короля Сигізмунда I, коли одного ранку йому до ліжка, замість кави, якої в Польщі тоді ще не знали, подають... скаргу кримського хана! Ні, королеві, певна річ, не вперше таким способом підносили скарги. Але завжди прикордонні старости скаржилися на татар: рятуйте, ваша величність! Нападають, грабують! Надішліть війська! А вільних військ у короля не було. І скарбниця королівська давно спорожніла. Одне слово, не до скарг...

А тут раптом світ перевернувся: не прикордонний староста на хана скаржиться, а хан — на старосту Дашкевича. "Приборкай його! — просить короля. — Світлої години через Дашкевича та його козаків не бачимо. Мало, що ні України, ні Московії грабувати не можемо, він ще й наші улуси спустошує".

Це ж до якого стану треба було довести хана Саїд-Гірея та як принизити його, щоб він, "повелитель повелителів", почав скаржитися на козаків своєму найлютішому ворогові — польському королю! До речі, він не тільки кипів гнівом на козаків, а й повідомляв: "Черкаські й канівські володарі пускають разом з козаками й неприємеля твого та мого — московського князя по Дніпру під наші улуси, і, що лише в нашому панстві дізнаються, дають звістку в Москву". Щодо московитів і розвідданих для них, то для хана це була тільки зачіпка. Московіти потикались до нього нечасто. Але ж не будеш скаржитися на самих козаків, якось незручно.

Проте король не розсердився б на козаків, навіть якби мав такі скарги щоранку. Кожна з них — елей на душу. Ні, перед татарськими послами Сигізмунд, звичайно, насупився, навіть зопалу поцікавивсь у радників, хто воно є, отой Дашкевич та як посмів?! Розібратися і!.. А послів спровадити, щоб і духу їхнього... Тож чи варто дивуватися, що вже наступного року загони Дашкевича разом із загонами Предслава Лянцкоронського знову рушили в похід. Та все туди ж таки... під Очаків. Де, як ми вже знаємо з оповіді про П. Лянцкоронського, здобули три перемоги в трьох битвах і повернулися з великою здобиччю.

Тим часом до влади в Криму став новий хан - Саадат-Гірей, якому ще тільки потрібно було утвердитися на троні та здобути славу воїна. "Оце довоювалися! — зневажливо присоромив він своїх мурз-полководців, почувши про ще один напад козаків. — Якимось зайдам ради дати не можемо! Показати вам, як це треба робити?". Й сам повів орду. Та просто на Черкаси. Щоб раз і назавжди...

Але козаки теж не без гонору. *Чули, сам хан веде свою орду?!" — "Ег то вже й ханові не сидиться?! Нехай собі, зустрінемо". Сили були нерівними. Орда неабияк потіснила козаків і кілька разів штурмувала замок, що його боронила залога під орудою Дашкевича.

Саме тоді, під час облоги, дослухуючись, як попід стінами й вежами татари життєрадісно гукають "Алла! Алла!", Дашкевич по-справжньому почав думати про те, щоб отакий замок, отаку фортецю поставити на одному з островів Дніпра. ., По-перше, це одразу б наблизило козацькі землі до моря, відчинило б таке собі "вікно в Азію". По-друге, виставивши в фортеці залогу (Дашкевич мріяв про постійний 2-тисячний гарнізон), козаки могли б створити і флотилію кораблів. Вона б уже не дала татарам дороги на правий берег Дніпра, та й турецькі галери можна було б попоганяти. Татари б не важились наскакувати розбоєм в Україну, маючи в себе за плечима великий загін козаків, що може в цей час напасти на улуси чи перестріти орду, як вона йтиме назад. Тоді їм стане зась до українських сіл — хай спершу попокричать своє "Алла!" під стінами острівної твердині.

На жаль, королі не завжди здогадуються, про що там мріється їхнім старостам. Далеко не завжди вони й хочуть знати про це...

Здолати татарам козаків того разу не вдалося. Як не вдалося й надалі. А Дашкевичу за два роки трапилась нагода поділитися своїми мріями із сеймом та королем. Виступаючи на засіданні сейму, він, як староста і сенатор, розгорнув цілий план

захисту південних кордонів держави. Як запевняє польський хроніст Мартин Бельський, — йому вірити можна, — план припав до вподоби всім. Навіть королеві. Лишень утілювати його у фортечні стіни та вежі ніхто не поквапився. "Знаєш, старий, — казали Дашкевичу впливові сенатори, — ти вже якось там без фортеці тримайся. Сам бачиш, не до неї зараз. І так бюджет латаємо, як можемо" А король — він у Польщі був виборним і майже цілком залежав од сенату — сам пустив перед Дашкевичем сльозу. Бач, мовляв, що то за сейм. У нього не те що на фортецю — на зайву шаблю золотого не випросиш. Та й до чого нам оті фортеці, як татари й самого духу козацького бояться? Одне слово, ситуація знайома.

Однаке ідея могутньої, неприступної твердині на пониззі Дніпра виникла, набула розголосу і зажила самостійним життям. Мало не за двоє десятиліть, вона все ж таки набула здійснення. Тільки досяг цього інший староста — заможніший і впливовіший. Це був князь Дмитро Вишневецький. Він, не чекаючи участі в справі короля та сейму, силами своїх козаків та селян, спорудив на Хортиці дерев'яно-земляне укріплення — січ. Воно й поклало основу традиції Запорізької Січі. Але то вже інша історія, до якої ми ще повернемося.

Що ж до Остафія Дашкевича, то цей полководець має право на гідне місце в історії України, історії її воїнства, її військового мистецтва.

Дмитро Вишневецький. Князь, засновник запорізької фортеці, гетьман запорізького козацтва.

"Замки й фортеці — ось що залишається після нас на цій землі, вдивіться, в їх могутні стіни та вежі В них — наш родовід і наша історія, наша минувшина і наше майбуття, в них — безсмертя. Народ, що звів за часи свого існування хоча б одну фортецю, перед лицем історії вже безсмертний, уже належить вічності".

Богдан Сушинський

Військова кар'єра цього талановитого полководця, як і багатьох його попередників і наступників, розпочиналася з посади старости черкаського і канівського, староства які були даровані йому королем Польщі 1550 року. Походив він з одного з найдавніших і найславетніших українських князівських родів Вишневецьких, що, в свою чергу, брав початки від удільних волинських князів Гедиміновичів, а ті вбачали своє родове коріння в династії турово-пінських Рюриковичів. Тобто, по суті, за своїм генеалогічним древом Дмитро Вишневецький міг претендувати не тільки на титул Великого князя Київського, а й на престол короля України. Судячи з усього, на менше він — якби тільки дозволила ситуація — і не погодився б. Що ж до прізвища Вишневецький, то воно походить від містечка Вишнівця, яке, разом з іншими містечками й селами, належало родові князя.

Ясна річ, князь із таким "древом" довго сидіти на своїх староствах та розважатися дрібними сутичками з татарами не міг. Лицарсько-авантюрна натура його вимагала того, щоб він якнайшвидше пізнав світ, а світ дізнався про нього. Історики твердять, що причиною того, що Вишневецький кинув службу в польського короля і подався до турецького султана, було якесь дрібне непорозуміння між ним і Сигізмундом-

Августом. Може, воно й так, може, й справді виникло якесь непорозуміння. Але що ж, королеві вже й на старосту свого гримнути не можна? Тому я певен, що в цьому непорозумінні слід вбачати не так причину, як привід до того, щоб лишити набридлі адміністраторські клопоти, рясні на дощі Черкаси, й податися на Південь. Варто подумати: яким це оригіналом слід бути, щоб православному князеві, який доти тільки те й робив, що громив татарські та турецькі загони й залоги, зібрати загін українських козаків і податися з ними до Стамбула, на службу султанові! Хоч, коли точніше, не на службу. Бо князь султанові не служив. Він у нього гостював. Але зі своїм загоном. Підтвердження цього знаходимо в листі короля, в якому він скаржився на нерозсудливість своїх підлеглих своєму ж таки підлеглому вельможі Радзівілові Чорному: "А від'їхав він (Д. Вишневецький — Б.С.) з усією своєю дружиною, тобто з усім тим козацтвом чи хлопством, що біля нього перебувало".

Уявляю собі вираз обличчя султана, коли той побачив край брами свого палацу таке "новопіддане" військо, та ще й на чолі з Вишневецьким, на якого кримський хан не раз йому скаржився. Приймаючи Вишневецького під свою руку, султан, мабуть, малював собі в уяві часи, коли на службу до нього, слідом за Вишневецьким, перейдуть інші українські князі і старости з усім козацтвом. Отоді вже горе буде й полякам, і всім іншим ворогам. Одначе й польського короля така перспектива стурбувала. Бракувало ще, щоб козаки, замість безперестану скубти татар і турків, почали нападати на польські кордони.

Можна не сумніватися, що теплий прийом, що його влаштував князю Вишневецькому султан, міг свідчити тільки одне: що переговори мали чітку антипольську спрямованість. Вишневецький був у такому самому становищі, в якому згодом опинився Б. Хмельницький: жоден із сусідів України не бажав її незалежності, усі були ворогами. Але ворогувати з усіма разом неможливо, отже, треба було когось брати в союзники, а когось дипломатично нейтралізувати. Хмельницький, як відомо, почав із того, що зробив союзниками татар. Вишневецький спробував почати з турків. І мене дивують історики, які в тому, що Вишневецький, будучи спочатку на службі в короля, перебрався до султана, а потому знов повернувся до короля — не вбачають нічого іншого, крім авантюризму. На мій погляд, у Стамбулі князь зондував ґрунт, заводив знайомства, вивчав досвід могутньої і своєрідної турецької армії.

Одначе настав час, коли він зрозумів: усе значно складніше, ніж здавалося. Султан згоден прийняти його як полководця, який би воював проти поляків, але ніколи не погодиться з тим, щоб Україна здобула незалежність. А в цей час і король через своїх послів почав нашіптувати Вишневецькому "Слухай, чоловіче, посидів собі в Стамбулі — й годі. Що ти там висидиш? Повертайся — Черкаси і Канів твої". І слова свого додержав: щойно Вишневецький повернувся — Черкаси й Канів перейшли під його врядування.

Та невдовзі князь переконався, що йому однаково невесело що в Черкасах, що в Стамбулі. Живого звияжного діла нема, значних походів не чути, слави — кіт наплакав. Лише татари безперестану надокучають. Щоб остаточно позбутися цього

клопоту і раз назавжди перепинити ординцям шлях в Україну, князь вирішив довести до кінця ідею своїх попередників — поставити на острові Хортиці справжнє укріплення й тримати там постійний гарнізон.

Але це має бути гарнізон не такий, як був досі. Це має бути залога з воїнів-професіоналів, для яких захист кордонів України — основна функція, сенс усього їхнього існування.

Саме за такою логікою міркування він і дійшов думки про створення своєрідного лицарського козацького Ордену — тієї найідеальнішої й найсуворішої організації військового товариства, яку тільки й могло винайти людство.

Оскільки діялось це все в XVI столітті, то по зразки ходити далеко не треба було. Принаймні, не далі, як до тих статутів, з якими Вишневецький добре ознайомився, мабуть, іще тоді, коли сидів у Стамбулі. Один з них і ліг в основу організації козацького лицарства. Інша річ, що досить скоро козацьке товариство почало жити за законами, що їх витворювало саме. Але ж так, власне, й мало статися.

Поки сотні козаків і селян черкаського та канівського старосте будували під наглядом князя Вишневецького дерев'яно-земляну січ із вежами для гармат та казармами для гарнізону, сам князь завів переговори з королем щодо спорудження справжньої кам'яної фортеці. І разом з тим гуртував однодумців, що мали стати офіцерами нового військового формування, якого досі в Україні не було.

Варто відзначити, що король досить уважно прочитав послання Вишневецького, в якому той повідомив, що на Дніпрі, саме поблизу того місця, де мали звичай переправлятися татари, будується замок. Але, похваливши свого підданого: "А що до замку і виявленої нам послуги, то така послуга приємна нам, бо ти влаштував замок для нас, господаря, у потрібному місці...", — король зараз-таки, і з усією королівською делікатністю, відкараскався від фортеці на Хортиці: "Та щоб зміцнити той замок людьми і бойовими засобами, як ти писав нам про це, то, без особистого твого приїзду до нас, ми тепер не маємо досить ґрунтовних підстав виконати це".

Інакше кажучи, без твого приїзду виконати твого прохання не можемо, а тебе самого до столиці — не запрошуємо. Ось так. А наші історики й досі дивуються, чого це князь Вишневецький кидався від короля до султана, а від султана, через короля, та аж до царя Московії. Ось вам відповідь: він зміцнює південні кордони, а король йому каже, що як уже сам будуєш, то сам і про людей та озброєння дбай.

Щодо воїнів, то тут особливих проблем не виникало: козаків ставало дедалі більше. Але ж їх на якісь кошти треба утримувати. До того ж потрібні гармати, ядра, порох, рушниці... Нічого цього не давши, король ще й попередив князя, аби пильнував, щоб козаки не чіпали татарських улусів. Тобто уже й трофеїв узяти не дозволяють! Навіщо ж тоді город городити?

До речі, поки зводили фортецю, частина козаків під проводом Д. Вишневецького встигла піти походом проти турків і татар, розбиваючи їхні загони під Іслам-Керменем, Очаковом, і взагалі, де тільки зустрічали. Коли в польській столиці дізналися про ці походи, там зрозуміли, що з'явився новий талановитий полководець. Ім'я

Вишневецького опинилося в усіх на вустах. Молоді польські шляхтичі мріяли служити під командуванням Вишневецького, а деякі з них прибували на Запоріжжя, щоб ставати козацькими офіцерами.

Зауважу, що перш ніж вирушати в описаний вище похід, князь гостив у себе московського дяка Ржевського, якого Іван Грозний послав на південь, щоб "роздобути язиків та вивідати про кримського хана". Але дав войовничому дякові для цієї місії якихось триста стрільців. Дізнавшись, що московіти прибули по "язики", козаки від щирого серця сміялися. "Вам потрібні татарські "язики"? Та ми наловимо вам їх, скільки хочете! Гайда краще по фортецях турецьких погуляємо, щоб ви тут без діла не заниділи". І погуляли. Разом з дяком.

А далі сталося те, що й мало статися. Поки король Польщі вишукував причини, щоб не дати Вишневецькому ні солдатів, ні гармат, кримчаки та місцеві турецькі паші познаходили і те, й те, і в травні 1567 року спорядили проти Січі цілу армію. Хан Давлет-Гірей повів її особисто. У польській столиці вдарили на сполох. Зрозуміли, що почалася справжня війна. Одначе допомоги так і не подали, полишивши князя з його козаками сам на сам з усією кримською ордою і турецькими загонами.

Татар-турків на Запоріжжя насунуло чимало. А в Дніпро зайшли турецькі бойові кораблі, щоб обстрілювати Січ із гармат і висаджувати десанти. Проте козаки не злякалися й такого повороту подій. Кораблі вони потопили, десанти перебили і змусили турків-татар до облоги. Як свідчать хроністи, вона тривала 24 доби. За цей час мусульмани кілька разів пробували взяти Січ штурмом, але Вишневецький настільки вдало вибудував оборону, що всі навали ворога, який значно переважав козаків чисельно, було відбито.

Правду кажучи, облога могла тривати й довше. Але українцям набридло щодня дивитися на татарські кожушки й намети та слухати оте "Алла! Алла!". Висадившись якогось світанку на берег, вони під командуванням князя перебили весь цвіт кримського воїнства, а вцілілих турків-татар погнали так, що примудрилися ще й захопити кілька кочовищ перекопського мурзи.

Конфуз був загальноєвропейсько-азіатський. Щоб жменька козаків, яка мало не місяць витримувала натиск величезного війська" зуміла не тільки вистояти, а й розгромити турецько-татарську армію і навіть захопити кілька кримських улусів! У Європі вирішили, що турки й татари вже таки справді довоювалися. А в Польщі тільки й мови було, що про нового полководця, його талант і безстрашність.

Україна теж відчула, що має тепер гідного оборонця. І власну армію.

Цікаво, що після цієї перемоги Вишневецький написав листа цареві Івану Грозному, — вирішив, мабуть, що листуватися з королем Польщі вже не варто. Він не просив допомоги, ні... Навпаки, заспокоював царя московітів. Повідомивши, що він розбив війська хана і погнав їх від Хортиці з "великим соромом*", запевняв: поки він і його козаки панують на Хортиці, ні про який похід на Московію татари й мріяти не можуть. Отак. Не хвилюйся, мовляв, царю, живи собі спокійно і не шли дяків з якимись трьома сотнями в далекі світи бозна по що. Ми тебе скривдити не дамо.

А в цей час хан кримський устиг поплакатися своєму покровителеві у Стамбулі. І вже восени до кримської орди приєдналися два великі загони яничарів та ще й господар (князь) Молдови, теж султанів васал, зі своїм військом прибув. Тим часом Вишневецький не дочекався допомоги ні від польського короля, ні від царя московітів, хоч звернувся з цього приводу до обох.

Тепер козаки теж трималися близько місяця. Вся Польща стежила за двобоєм козаків Вишневецького з величезною мусульманською армією, як за наших часів стежать за олімпійськими змаганнями. Князя прославляли, як полководця з полководців. От тільки на допомогу ніхто не поспішав. Козаки, може б, трималися й довше, але на острові не стало ні харчів, ні ядер, ні набоїв для рушниць. І довелося оборонцям пробиватись уночі крізь ворожі лаштунки — де човнами, а де просто бродом у плавнях, аж до Черкас. Там князь негайно зібрав новий загін, підняв гарнізон і знову готовий був до битви. Однак рушати на Черкаси татари не зважилися. І вийшло так, що острів вони нібито й здобули, але Вишневецького з козаками так і не перемогли. До того ж козаки знали, що довго на Хортиці татари не всидять, бо ж насувається зима. Так воно й сталося. Вже за півмісяця козаки знову хазяйнували на своєму острові, а татари й турки повернулися до Криму ні з чим. Так само, як і вояки молдавського господаря.

А тим часом князь Вишневецький постав перед проблемою: як воювати з ордою далі? Стільки коштів — щоб зібрати велику армію, спорядити її, озброїти і повести на Крим — він не має. Король війська йому не дасть. Що діяти в цій ситуації? Спробувати ще раз звернутися до царя Московії? План засновника Січі був таким: зібрати загін добровольців і разом з ним податися на службу до царя, щоб при нагоді спровокувати його на війну з татарами. Коли це вдасться, повести об'єднані війська на Крим і остаточно розгромити ординців. А тоді знову взятися до створення Січі, тобто, по суті, до створення української армії, а там, можливо, й держави. Бо коли в тилу не буде ворогів-кримчаків, говорити з королем і навіть із султаном Туреччини буде легше.

Поки через гінців тяглося листування з царем, князь повернувся на Хортицю, сформував новий гарнізон і відбудував фортецю. Відтак розпочав бойові дії з татарами. Й тривало це доти, доки не надійшов дозвіл (чи краще сказати запрошення) царя на його приїзд до Москви.

Оскільки всіх своїх дяків та піддячих, яких мав під рукою, цар уже повіряджав по різних околицях своїх володінь, то з появи справжнього полководця дуже зрадів. Тому одразу ж призначив князеві Вишневецькому солідне жалування, а головне, віддав у його володіння містечко Бельов (нині Тульської області) з усіма прилеглими волостями і селами, а також наділив його кількома селами в інших краях. Протягом одного дня український князь раптом перетворився на статечного московітського землевласника. Може, князь і спочив би після цього у власному містечку, але до царя саме прибули послы від черкесів та кабардинців. За чим? Та зі скаргою на того ж таки кримського хана. Виявляється, він і кавказцям управився допекти до живого.

Цар хотів був одмахнутися від них" мовляв, і своїх справ не бракує, тож із

кримчаками самі розбирайтеся. Але згадав, що має під боком найлютішого ворога татар, славетного полководця. Згадати згадав, проте війська дав усього 5 тисяч, ніби не розумів, що з такою раттю під стіни Перекопа і потикатися соромно. Вишневецький був чоловіком прямодушним, то так відверто й сказав про це цареві. Цар покректав, почухав потилицю і придумав хитромудрий план, з допомогою якого вирішив спровадити від себе і кабардинців з черкесами, і такого недипломатичного князя. Спровадити якнайдалі і на як найдовший час.

У супроводі кабардинського князя Канлика, Вишневецький з козаками поплив до Астрахані, а звідти-світ неблизький — верхи подався до Кабарди, де, за наказом царя, мав зібрати військо супроти хана.

Але чи багато його збереш по черкеських та кабардинських горах? Всілякими правдами й неправдами, збільшивши чисельність свого воїнства, князь прибув на Дніпро, звідки цар наказав йому стежити за татарами. Не воювати з ними, а саме стежити за їхніми діями, не провокуючи на війну. Але які там "дії", яке стеження? Дізнавшись, що Вишневецький знову прийшов по їхні душі — на той час уже саме ім'я князя наводило жах на татарські улуси, — кримчаки подалися за Перекоп і замкнулись на півострові, а сам хан із військом про всяк випадок відступив у гірську частину Криму.

Ціле літо згайнував Вишневецький під Іслам-Керменем, чекаючи на дозвіл царя увійти в Крим. Але так і не дочекався. Цар побоювався, що татари об'єднаються з турками і не тільки Вишневецького розгромлять, а й підуть війною на Москву. Ось чому восени він наказав Вишневецькому залишити на Дніпрі того ж таки дяка Ржевського з його стрільцями, а самому вертати до Москви. Абсурдність цих розпоряджень була очевидною, та наш князь і цього разу скорився. Хоч і не приховував, що таке, з дозволу сказати, "воювання" йому не до смаку. Знову спроваджений до Бельова, князь мав час — мало не рік — подумати над своїм становищем і над своїми ідеями щодо козацтва, Січі, Великого князівства Київського.

І тут стався цікавий випадок, який іще додав штрих до слави Вишневецького як полководця. Хоч цього разу він навіть шаблею не махнув. Дізнавшись, що цар відбув з військом до Лівонії (Прибалтики), кримський хан зібрав стотисячну орду (а цар, нагадаю, посилав проти неї Вишневецького з 5 тисячами!) і під командуванням свого сина Магмет-Гірея скерував її на Москву. Сміливо рушили татари. І може б, таки й захопили столицю Московії, але незабаром розвідка доповіла кримському принцові, що військо московське до Лівонії ще не вирушило. А головне, князь Вишневецький не їде з царем, як на те сподівалися в Криму, а залишається в Московії і може разом з боярами очолити військо. Пограбувавши околиці Московії, татари з півдороги повернули до Криму.

На початку 1559 року цар знову відрядив Вишневецького в похід, але дав тих-таки п'ять тисяч воїнів. Та ще 8 тисяч повів боярин Адашев. Діяли ці загони порізно. Вишневецький досить успішно громив кримчаків і турків під Азовом. Адашев спустився Дніпром до Криму і зумів визволити з полону багатьох бранців. Але хан устиг зібрати

військо і кинутись йому навздогін...

Отак, зі змінним успіхом повоювавши на боці царя московитів, князь Вишневецький остаточно розчарувався в ньому і навесні 1561 року зі своїм козацьким загоном повернувся в Україну та розташувався в урочищі Монастирище, поблизу Черкас. Загалом він не мав права робити цього, бо все ще залишався підданим московського царя. Але за старосту черкаського був у цей час його двоюрідний брат Михайло Вишневецький. Він поставився до князя, як і годилось родичеві, і саме з урочища Д. Вишневецький надіслав листа Сигізмунду-Августу. Висловив у ньому все, що думав про московського царя та його воювання проти татар, і попросив охоронної грамоти, з якою безборонно міг би добутися до Кракова, для аудієнції. А ще просив прийняти на королівську службу.

Про московського царя король був такої самої думки. Тож охоронну грамоту Вишневецькому надіслав і на службу прийняв. Але ж треба було якось пояснити польській аристократії, чом це він комусь дарує зраду, хай навіть цей зрадник — славнозвісний полководець Вишневецький. І король — а найпевніше, хтось із його радників — знайшов геніальний вихід. Сигізмунд-Август офіційно оголосив, що князь перебував у Московії не тому, що бажав служити цареві, і не тому, що зрадив його величність або шукав кращої платні, а щоб дізнатися, що там "діється у ворожому стані і тим якнайдужче прислужитися Речі Посполитій*. Отож, коли князь прибув до Кракова, не тільки весь королівський двір, а й сам він був приємно здивований, дізнавшись, — причому останнім, — що, виявляється, він ще й славетний розвідник! Що, виявляється, він не вірно служив цареві-батюшці за жалування та місто Бельов, а займався розвідкою на користь Польщі!

Хроністи засвідчують, що зустрічали Вишневецького в столиці як національного героя, цілими натовпами. Правда, не тому, що повірили, нібито він був розвідником (тут усі все добре розуміли), а тому, що слава про нього як про талановитого полководця та мужнього охоронця південних кордонів Польщі, ще й досі гуляла по всій державі. Козакам, що залишалися до часу в Монастирищі, король теж пробачив (за них клопотали обидва Вишневецькі), але про всяк випадок наказав переправити їх до Естонії. Нехай тепер там послужать.

Хоч першу козацьку фортецю, першу Січ татари зруйнували, проте ідея не вмерла. Її підхопили інші козацькі ватажки і вожді. Вона пережила князя Вишневецького і дійшла до наших днів.

А як же склалася доля самого князя Дмитра Вишневецького, що на той час уже добре-таки пристарівся і, за всіма канонами Воїнства, мав би піти у відставку та спочивати в одному зі своїх маєтків? А до того ж після врочистої зустрічі він тяжко занедужав. Існує навіть версія, що його пробували отруїти. Чи то хтось позаздрих славі, чи, може, хотіли помститися йому — султан або кримський хан. Але король наказав своїм кращим лікарям урятувати Вишневецького, і вони постаралися. Та навіть після цього князь і не думав про відпочинок.

Випадок звів його з комендантом хотинської фортеці, авантюристом з натури

Альбрехтом Ляським. Цей аристократ мріяв про те, щоб слідом за Хотиним, який протягом тривалого часу належав то молдаванам, то туркам, приєднати до Польщі всю Молдавію. Тим, чи захочуть самі молдавани жити під польською короною, Ляський не цікавився. Його хвилювало інше: як би спровокувати короля на війну і таким чином дістати війська. Хоч, з іншого боку, він розумів: Польща до війни не готова. І якщо до конфлікту втрутиться Туреччина, а за нею — кримські й белгородські татари, їй не вистояти.

Й ось тоді, за гальбою пива, два лицарі скомпонували хитромудрий план. Навіщо підкоряти Молдову, питали вони себе, якщо можна цілком безболісно заволодіти її тронем? Нічого надзвичайного ні той, ні той у такому плані не вбачав: за тих часів чимало іноземців пречудово почувалося на тронах сусідніх держав — і байдуже, їх терпіли. То чому ж він, князь Вишневецький, родовід якого сягає Рюриковичів, не може стати господарем Молдови? Щоправда, Молдова поки що мала свого законного господаря — Якова Василіда, але проти нього політично і збройно інтригував впливовий боярин Томша, і сутички між ними ось-ось мали перерости в громадянську війну.

Про те, як Ляський і Вишневецький подбали, щоб у Молдові дізналися про появу нового претендента, історія не відає.. Але подбали. Та частина бояр, що обстоювала право на трон Василіда, вирішила: краще вже нехай нами править український варяг Вишневецький, аніж затятий ворог — до того ж відомий своєю нелюдською жорстокістю — Томша. І послали до Кракова, до князя, гінців:

"Іди до нас княжити". А Вишневецький не дуже й вагався. Пішов.

"В усі віки українці влаштовували своє життя з такою глибокодумною бездумністю, ніби вони прийшли на цей світ першими і підуть з нього останніми".

Богдан Сушинський

Якби польський король серйозніше поставився до намірів князя, він, звичайно, спорядив би з ним ціле військо. Проте в короля, як завжди, коли йшлося про плани князя, виявилися справи нагальніші. Отож Вишневецького супроводжувало лише 4 тисячі вершників — здебільшого поляків, що перебували під командою аристократа П'ясецького. Вирушати з таким військом на здобуття чужого трону було чистісіньким божевіллям. Проте князь вирішив: "Дай-но ще раз, востаннє, ризикну!". І ризикнув. І вирушив у свій останній похід. Стосовно того, що діялося далі, існує кілька версій. Історик Д. Яворницький інтерпретує не так: "Його (Вишневецького — Б.С.) передовий загін з'явився тоді, коли Томша облягав Василіда в Сучавському замку; сам Вишневецький через хворобу їхав іззаду, на вози Його загін спішно прискакав до палацу і став вимагати молдавської булави своєму князеві, Томша охоче погодився з цією вимогою і особисто вийшов зустрічати славетного героя (як бачимо, слава Вишневецького досягла вже й Молдови —Б.С.). Вишневецький, не підозрюючи віроломства, з невеличким загоном рушив до Сучави. Але в дорозі, побачивши нечисленні сили Вишневецького, Томша раптом змінив наміри, він несподівано кинувся на князевих людей, всіх перебив і мало не захопив самого Вишневецького, але той

встиг утекти і сховатися в копиці сіна. На лихо, його помітив якийсь селянин, що приїхав по сіно, і видав Томші. Вишневецького разом з його супутником П'ясецьким та деякими поляками схопили і відправили в столицю Молдавії. Поляків після жорстоких катувань (сам Томша обтинав їм носи і вуха) відпустили в Польщу, а Вишневецького й П'ясецького Томша відправив у Царгород до султана Селіма II. Палаючи люттю до полонених за руйнування Криму й південних міст, турки вирішили піддати їх найлютішій страті: кинути живими з високої вежі на гаки, вмуровані в стіну біля морської затоки по шляху з Константинополя в Галату. Кинутий з вежі П'ясецький скоро помер, а Вишневецький, падаючи, зачепився за гак і висів так якийсь час живий, лаючи на всі заставки султана і проклинаючи мусульманську віру, доки його не вбили турки, не стерпівши цих прокльонів".

Д. Яворницький та інші історики у своїх дослідженнях подають князя Вишневецького як такого собі шукача пригод. Саме під цим кутом зору трактують і останній його похід. Є в цьому твердженні щось і від істини: справді ж бо ціле життя князя Вишневецького складалося з пригод. Та коли уважно проаналізувати основні його вчинки, чітко вимальовується логіка, якій усі його мандри між Стамбулом, Краковом і Москвою були підпорядковані. По-перше, князь мав намір створити міцну козацьку армію, яка по суті підлягала б не польському королеві, а тільки йому особисто.

По-друге, володіючи двома староствами — черкаським і канівським — і маючи козацьке військо як основу народного ополчення, він міг реально важити на те, що вдасться розгромити чи принаймні ґрунтовно послабити невеличке за людністю і територією Кримське ханство, що забезпечило б йому більш-менш надійний тил, а вже тоді можна було б подумати і про відродження Великого князівства Київського, на трон якого Вишневецький мав усі династичні права. А там, хтозна, можливо, постало б питання і про незалежність усіх українських земель. Саме виходячи з цієї ідеї, він кидався на пошуки союзників то до Константинополя — проти Польщі і Московії; то до Москви — проти Польщі, Криму і Туреччини. Згадаймо, хіба не з таких міркувань виходив і Богдан Хмельницький, коли вмовляв ворога України кримського хана стати його союзником, щоб таким робом нейтралізувати Туреччину?

Можна не сумніватися, що молдавські чвари цікавили Вишневецького так само мало, як і чвари турецькі та московські. Але він зміркував, що, володіючи молдавською булавою, матиме змогу сформувати хоч якесь власне військо. А поруч, по той бік Дністра — величезні українські простори, на яких неважко ініціювати козацький рух, щоб потім гуртом, спільними козацько-молдавськими силами, вдарити на поляків. А згодом — на татар...

Та лихо князя Вишневецького крилося в тому, що все своє життя він мав тільки ідеї та військовий талант. А для справи відродження державності цього було замало. Потрібні були ще влада, кошти, тобто те, що дало б змогу сформувати велику українську армію. А ще — потрібна була відповідна політична ситуація в Польщі, сусідніх державах, у самій Україні. Що ж до молдавської авантюри, — бо це таки

справді чистісінька авантюра, — то вона давала Вишневецькому певний шанс. І, погодьмося, князь був дуже близький до молдавського престолу. Настільки, що якби ще мить удачі...

Ні, не дарма український народ ось уже понад чотири віки зберігає ім'я князя Вишневецького в своїй пам'яті. Його життю, його походам присвячено чимало народних дум, історичних досліджень, художніх творів. В його особі Україна має визначного козацького вождя, засновника Січі, патріота, полководця, яким би пишалася будь-яка країна світу. Тож годилося б, щоб в Україні постав іще й величний пам'ятник князеві Дмитру Вишневецькому.

Остафій Ружинський. Князь, гетьман українського козацтва.

У творах більшості істориків ім'я Остафія Ружинського навіть не згадується. Нема його і в таблиці гетьманів, складеній М. Грушевським. Втім, Грушевський починав відлік від Д. Вишневецького, а князь Остафій Ружинський, судячи з усього, гетьманував перед ним, а почасти, може, і в одну пору з ним, оскільки Д. Вишневецький зосереджував владу тільки на своїх старостах та на Запоріжжі. Найдокладніші відомості про нього знаходимо в "Історії русів". Але там мовиться: "По смерті гетьмана князя Вишневецького року 1514-го обрали гетьманом князя Євстафія Ружинського". А ми знаємо, що Д. Вишневецький загинув значно пізніше. Водночас аналіз подій, пов'язаних з О. Ружинським, засвідчує, що вони мали розгортатися саме в 1514-му на подальші роки.

Походив О. Ружинський з польсько-українського роду князів Ружинських. Відомо, що юнаком він чимало подорожував країнами Західної Європи, навчався і служив у Франції та Німеччині. Маємо всі підстави припускати, що найбільше він цікавився теорією та практикою військового мистецтва і, зокрема, організаційними засадами формування різних армій світу.

Повернувшись в Україну, він уважно вивчив стан організації тут військової справи і дійшов висновку, що вона перебуває в цілковитому безладді. Річ у тім, що існувало кілька військових формувань, які погано взаємодіяли між собою, а ще гірше корилися якомусь централізованому керівництву. Запорожці мали свої формування, городові козаки — свої. Кожен магнат створював власні загони. Крім того, були польські гарнізони. Діяли ватаги місцевих отаманів. На кордонах гуртувалися своєрідні партизанські загони, чи то загони ополчення, які намагалися самотужки захищати свої села і містечка від татар.

Ружинський добре розумів, що ні керувати таким військом, ні налагодити з ним дійову оборону України неможливо. І тоді він запропонував польському королеві свій план великої військової реформи в Україні, наслідки якої відчувалися потім щонайменше протягом двох століть. Саме на його пропозицію король Сигізмунд І поділив Україну на 20 військово-адміністративних округів, або козацьких полків. Кожен такий адмін-полк виставляв полк бойовий, чисельністю не меншою за 2 тисячі воїнів. Назви вони мали за назвами відомих українських міст: Київський, Чернігівський, Переяславський, Канівський, Черкаський, Чигиринський... Кожен полк ділився на

сотні, що теж називалися за назвами містечок.

Згідно з цією реформою було чітко визначено види озброєння кінних та піших полків. Так, кіннотники мали списи, штуцери, пістолі та шаблі, а піхотинці — мушкети й кинджали; визначалися також кількість артилерії та кількість обозу. До бою піхота мала шикуватись у трикутники, або римську фалангу. Надзвичайно важливим елементом цієї реформи було те, що князь реально подбав про так званих "козаків-гультаїв", тобто про весь той зубожілий люд, що лишався поза реєстровим військом і вештався по прикордонних землях. Для цих козаків організовано п'ять "охочекомонних" полків, що мали справляти прикордонну службу по річках Самарі, Бугу, Дністру — одне слово, на найнебезпечніших малозаселених територіях. Загалом цим полкам приписувалось самозабезпечення, однаке щороку уряд видавав їм невеличку платню.

Створення таких полків значно оздоровило, кажучи сучасною мовою, соціальну ситуацію в українських окраїнах. І нарешті ще один важливий момент реформи: всім полкам ставилось за обов'язок регулярно проводити польові навчання та маневри, відшліфовувати прийоми атаки й захисту, основи яких було викладено в спеціальних інструкціях.

А незабаром самому великому реформаторові, яким, безумовно, був князь Ружинський, випало перевірити боєздатність армії, а отже, й дієвість своїх реформ, безпосередньо в полі бою. Вступивши в союз із московським царем, який обіцяв йому підтримку, кримський хан Мелік-Гірей розпочав бойові дії. Об'єднавши українські і польські війська, князь Ружинський, який на той час, мабуть, уже був якщо не коронним, то принаймні польним гетьманом Польщі, за наказом короля вирушив йому назустріч.

Судячи з того, що кримську орду Остафію Ружинському довелося зустріти на Дінці, поблизу московітського Білгорода, кримчаки справді діяли в спілці з московітами, і цілком можливо, що в складі війська були також загони під командуванням ще якогось дяка. Та річ не в цьому. Сили кримчаків значно переважали, проте гетьман зумів дуже вдало вибрати місце для свого табору — на вигині річки, так що позаду, півмісяцем, його прикривали круті береги, не дозволяючи кримчакам оточити військо; крім того, один фланг полководець прикрив возами — традиційною козацькою "фортецею на колесах".

Пішовши в наступ, татари обступили українсько-польські війська півколом і, засипаючи їх стрілами, намагалися спровокувати кінноту на контратаку. Проте Ружинський наказав усій кавалерії спішитися і теж, як і піхоті, вишикуватись у римську фалангу. Завдяки цьому вдалося створити таку артилерійсько-мушкетну завісу, що татари, зазнаючи величезних втрат, так і не змогли підступитися до них. Тобто, по суті, князь Ружинський застосовував ту саму тактику, до якої згодом удавався Наполеон в Єгипті, витримуючи напади арабської кінноти.

Ще кілька разів кримчаки пробували розчленувати його фаланги, але щоразу відходили, так нічого й не досягши. І жодного разу козаки не вдалися до контратаки.

Таким чином князь зумів максимально уникнути втрат, і, не стомлюючи солдатів, створити в ординців враження, ніби сили його надто слабкі, щоб переходити до активніших дій. Певний того, що довго козакам не втриматися, Мелік-Гірей відвів свою орду далі в степ і розташувався табором, маючи намір уранці остаточно dokonати українців та поляків.

Але він, мабуть, не знав, з яким досвідченим полководцем має справу. Козацькі загони пластунів зуміли винищити татарські роз'їзди, і все військо князя опівночі нечутно наблизилося до табору татар. Цікаво, хроністи згадують про те, що козаки застосовували паперові ракети — своєрідні петарди, які від згоряння порохових зарядів перескакували з місця на місце і робили до шести пострілів. Спеціальний загін козаків закидав цими ракетами татарський табун, який із жаху кинувся на табір хана. Скориставшись цим сум'яттям, українсько-польські війська пішли в наступ і, не даючи ординцям отямитися, майже всіх винищили. Назад, до Січі, вони відходили, володіючи всім тим майном, що захопили в таборі хана, його величезним обозом і табуном, ведучи сотні полонених.

Знаючи, що князь піде з усім цим багатством углиб України, в район Брацлавщини, турки і буджацькі татари вирішили зненацька напасти на нього й повернути собі здобич та помститися за поразку кримчаків. Але тут добре показала себе козацька розвідка. Відрядивши весь обоз із невеличким прикриттям до Умані, Ружинський не став чекати, поки мусульманська орда перейде Буг, а сам форсував його і поблизу річки Кодими зумів замаскувати свої загони в очеретах та порослих чагарниками ярах.

Турки й татари, які ще, мабуть, не звикли до методу на-півпартизанської війни, потрапили в таку пастку, що головні їхні сили полягли ще поблизу Кодими, а тих, що вціліли, князь Ружинський зі своїми козаками гнав аж до Аккермана, зумівши при цьому заволодіти всім обозом турків і татар та захопити великі трофеї.

Ці дві значні перемоги рішуче зміцнили міжнародне становище Польщі, а отже й України, надовго відбивши сусідам смак до нападів. І вони ж таки зродили славу непереможного князеві Ружинському. Автор "Історії русів", очевидно, виходячи з більш ранніх, літописних джерел, запевняє нас, що ці перемоги князя О. Ружинського дуже здружили козаків і поляків. Здружили настільки, що чимало польських аристократів, кращих воїнів Польщі, вважали за честь служити офіцерами в козацьких полках. Саме після цих перемог, змогу воювати разом з козаками молоді шляхтичі почали сприймати, як вияв романтичного лицарства.

А тим часом князь не припиняв реорганізації українського війська і готував свої полки до нових битв. Слава його козаків була такою, що не тільки середня українська шляхта, а навіть гонорова польська аристократія почала відносити себе до козацтва. Саме поняття "козак" сприймалося відтоді в Україні й Польщі, як синонім "лицаря".

На жаль, ми не маємо докладних відомостей про його подальше життя, але навіть те, що дійшло до нас, засвідчує: гетьман князь Остафій Ружинський був визначним полководцем і реформатором. І таким і повинен залишитися в історії України. Помер він, чи, може, загинув у бою, в 1534 році. Висновуємо це з того, що саме названого року

гетьманом замість князя Ружинського обрали генерального осавула Венжика Хмельницького.

Венжик Хмельницький. Гетьман українського козацтва

Гетьман Венжик Хмельницький цікавий для нас уже хоча б тим, що його вважають прадідом гетьмана Богдана Хмельницького. Дехто з дослідників навіть упевнений, що саме слава прадіда, про яку сучасники Б. Хмельницького пам'ятали, допомогла майбутньому гетьманові України в становленні його авторитету серед козацтва, у визнанні його лідерства.

Як і про всіх гетьманів тієї пори, знаємо про Венжика Хмельницького надзвичайно мало. Походив він з литовсько-українського роду. За рангом шляхетності належав до бояр, або, як тоді казали до української "рангової шляхти".

Як полководець уславився під час кримсько-польської війни 1534 року. Тоді на Україну посунули одразу дві орди — кримська і буджацька. Щоб уникнути сутички із запорізькими козаками, ці орди перейшли Молдавією і, грабуючи та випалюючи все на своєму шляху, вже поминули Поділля й вдерлись на Волинь. Пограбувавши і її, збирались рушити на Польщу.

Коли постало питання, хто ж має дати відсіч ордам, король назвав Венжика Хмельницького. "По с кону гетьмана князя Ружинського, — повідомляє "Історія русів", — року 1534-го, вибрали гетьманом із осавулів генеральних Венжика Хмельницького*. Діставши наказ короля виступити проти татар, він зібрав під свою руку реєстрових козаків, полки охочекомонних і запоріжців, кілька польських гарнізонів... Та до чисельної рівності з ординцями цього всього було мало. Тоді гетьман збив кілька рейдових загонів і вислав їх назустріч ворогам із наказом: нападати тільки вночі, нищити, скільки змога, живу силу й тікати, зате татарські обози та роз'їзди скубти повсякчас. Хроністи свідчать, що така тактика страшенно гнівила татар. Одначе вдіяти вони нічого не могли. Ще б пак! Летючі загани до відкритих боїв не ставали, але не давали ординцям продиху аж до містечка Заславль.

Побачивши там великий, добре укріплений козацький табір з возів, татари аж нібито полегшено зітхнули. Нарешті можна буде налягти на козаків своєю кількісно переважною силою та розгромити їх, а по тому вже спокійно грабувати далі. Одначе й тут В. Хмельницький удався до хитрощів. В таборі лишився тільки невеличкий гарнізон з артилерією. А сам гетьман з кінними і пішими полками пішов у засідку. Не збагнувши цього, татари кинулися на штурм табору, що його мужньо боронила жменька козаків, завдаючи гарматним і мушкетним вогнем татарам великого лиха. А ті, захопившись оточенням козацького табору, не помітили, як самі опинились у кільці гетьманових військ. Між двох мушкетно-артилерійських вогнів татари запанікували, кинулись пробивати оточення окремими загонами.

При цьому хан сподівався, що козаки теж розпорошаться на загани і почнуть гонитву. Але В. Хмельницький добре знав тактику ординців. Тому, виславши навздогін лише кілька невеличких загонів, він рухався слідом великою бойовою колоною. Його сподівання виправдалися. Коли татари збилися у потужну орду, він готовий був до

нової битви. І розбив ворогів. І знову погнав у степи, відібравши при цьому все, що татари встигли награвувати.

На всьому шляху, яким військо гетьмана Венжика Хмельницького вертало до Заславля, жителі зустрічали його невимовною шаную. У містечках йому влаштовували тріумфальні виходи. Усі розуміли, що гетьман урятував не лише Україну, але й Польщу, бо вже давно польська держава не знала такого жахливого нападу двох татарських орд. Король відзначив заслугу Хмельницького перед Польщею спеціальною похвальною грамотою.

Можливо, саме ця осяйна перемога гетьмана Хмельницького спричинилась до того, що рішенням сейму та спеціальним указом короля Сигізмунда-Августа українські землі було виведено з-під юрисдикції Великого князівства Литовського і "до Польського королівства, як рівних до рівних, вільних до вільних" приєднано. Водночас, українську аристократію і весь український народ було урівняно в правах із польською аристократією і польським народом. Наскільки це урівняння відповідало дійсності та наскільки польська шляхта дотримувалася цього закону — то вже інше питання.

Ми ж маємо всі підстави говорити про гетьмана Венжика Хмельницького, як про ушлявленого полководця свого часу. Таким він і має увійти в історію України,

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

"Історія України — це криниця без журавля. Спрагло вдивляючись у неї на порозі XXI століття, починаєш усвідомлювати, що в недосяжних глибинах її — минувшина не лише українського народу, а й усього слов'янського світу.

Осягнути першоджерельні істини історії України — означає осягнути вічність".

Богдан Сушинський

Михайло Вишневецький. Князь, гетьман українського козацтва.

В сімдесяті роки XVI століття Україна опинилася в епіцентрі реформ, що розпочалися в польсько-литовській державі. 1569 року в Любліні відбувся так званий Люблінський з'їзд, в якому взяли участь сенатори, представники найвпливовішої польської, литовської, української та білоруської аристократії й духовенства. Саме на цьому з'їзді сталося те, про що так довго мріяли польський король Сигізмунд II Август (правив з 1548 року), вся польська і значна частина литовської шляхти: Польща і Литва об'єдналися в одну державу — Річ Посполиту.

Щоб зрозуміти вагу цієї події, слід передусім усвідомити, що об'єднання витворило в Європі нову могутню імперію, одну з найгрізніших на той час. Таку, що й сама могла значно реальніше протистояти іншим войовничим імперіям, як Туреччина з її васалом Кримським ханством, Московія чи Швеція; разом з тим вона вже становила загрозу для багатьох своїх сусідів, оскільки будь-якої днини могла взятися до нового поділу Східної, Центральної чи Північної Європи.

на подив литовців, умови цього об'єднання, що увійшло в історію під назвою Люблінської унії, виявилися настільки не вигідними для їхньої досить-таки підупалої держави, що навіть ті аристократи, які прибули на з'їзд із твердим наміром підтримати ідею унії, зазнали шоку від безпардонності поляків і в розпачі залишили сейм.

Вдаючись до цього, горді литовці, які й самі ще недавно (за князювання Вітовта) почувалися володарями "імперії від моря до моря" були певні, що зірвуть з'їзд, унії не станеться. Але вони жорстоко помилилися. Поляки вже настільки дібрали смаку до імперського владарювання, що їм було байдуже: є на з'їзді литовці, чи нема. Як нема, то це ще й краще: не треба нікого переконувати, ніхто не виступить проти.

Литовці, звичайно, схаменулися, та було вже пізно. Скориставшись з їхньої відсутності, польські сенатори й ухвалили рішення про виведення мало не всіх українських земель з-під юрисдикції Великого князівства Литовського та про безпосереднє підпорядкування їх Польщі. Таким чином територія князівства поменшала чи не наполовину. Тобто, по суті, під час Люблінського з'їзду Польща дала Литві, Україні, Білорусії, зрештою, цілому світові урок імперської зверхності. Який, як побачимо згодом, ні українців, ні білорусів так нічому й не навчив. , л

До речі, про українську шляхту. Як вона сприйняла унію? Історичні джерела свідчать, що більшість високорідних аристократів ставилася до передачі українських земель негативно. Вона чудово розуміла, що Україна через це втрачає останні залишки хоч якоїсь там автономії та державності. І мала рацію: досить скоро українці переконалися, що співжиття в Литовській державі було раєм супроти польсько-католицького гноблення. Найвпливовіші з-поміж князів — Костянтин Вишневецький, Костянтин Острозький, Богдан Корецький і Олександр Чорторийський — навіть відмовилися скласти присягу королеві. І не корилися, аж поки не дійшло до погроз смертної кари.

Історія донесла до нас слова К. Вишневецького, на той час старости житомирського, що їх він мовив королеві перед присягою: "Заявляємо вашій королівській милості, що ми приєднуємось як вільні і свободні — з тим, щоб ми не були понижені в наших шляхетських почестях, бо ми народ такий благородний, що не поступимося першістю ніякому іншому народові світу".

Ось так. Виявляється, й українські аристократи могли іноді тупнути ногою.

До цієї романтичної декларації додавалось і кілька конкретних вимог. Зокрема, Польща мала гарантувати визнання честі давніх українських князівських родів, шанувати право українців дотримуватися грецької віри, не змушуючи до переходу в католицизм. Але все це так і залишилося декларацією. Король і польська імперія керувалися тільки своїми інтересами — імперськими.

Одначе повернімося до князя Михайла Вишневецького, що був двоюрідним братом засновника Січі Дмитра Вишневецького і родичем уже згадуваного Костянтина Вишневецького.

Він з'явився на історичній арені 1569 року, в досить сприятливу для Речі Посполитої пору — добу унії та час певного порозуміння Польщі зі своїм одвічним ворогом Московією. Турки і татари взяли в облогу Астрахань, яка до загарбання московітами була татарським містом. Не маючи змоги визволити обложених, московський цар звернувся по допомогу до поляків. Відмовити вони не могли, оскільки невдовзі перед цим московіти повернули Польщі Полоцьк. Тому вирішили виручити в

похід українських козаків. Очолити військо Сигізмунд-Август наказав Михайлу Вишневецькому, що був старостою черкаським та канівським. При цьому формувати експедиційний корпус князеві довелося самому.

Основу його, як відомо, становили полки реєстрових та городових козаків, що базувалися в районі Черкас і Канева. На Запоріжжі до них приєдналася частина низового козацтва, а вже в прикордонних із Московією степах корпус поповнився кількома полками "охочекомонних", тобто козаків, що жили по прикордонню власним коштом і мали од держави лише часткову підтримку.

Точна чисельність корпусу невідома, але, очевидно, козаків було досить, щоб князь почувався в приволзьких степах не менш упевнено, ніж турки й татари. Дійшовши до Волги, князь Вишневецький не квапився до нападу на два великі, добре укріплені ворожі табори — віддав перевагу тактиці виснаження. Нагледівши відповідну місцину на правому березі Волги, князь і собі заклав табір — з валами, окопами й артилерійськими редутами...

Аналізуючи історичні джерела, в яких йдеться про цю битву, починаєш розуміти, що М. Вишневецький був справді талановитим полководцем. Не маючи переваги ні в живій силі, ні в артилерії, він зумів переграти ворогів суто психологічно. Для початку вирішив привчити турків і татар до власного — козацького — "розпорядку дня"). З ранку до вечора його роз'їзди насакували на обидва табори, але палили з мушкетів ніби для розваги — поцілять одного-десятого, та й навіткача. Те саме робили й гармати — дадуть кілька залпів, та й примовкнуть. А сам князь виводив щодня кілька полків кавалерії, вдаючи атаку на турецькі позиції. Саме турецькі, не чіпаючи татар.

Після кількох днів такої неприхованої дресури, турки, хоч і мали втрати від мушкетних та гарматних обстрілів, повірили, що це все — лише демонстрація сили, за якою криється щось більше. Того Вишневецькому й треба було. Дочекавшись, поки підійдуть незначні загони московітів, що теж були передані під його команду, князь послав одного зі своїх офіцерів з таємним дорученням до міста. Прізвища того офіцера-українця ми не знаємо. Але ясно, що він був чоловіком не з боязких і кмітливим. Зумівши прослизнути крізь ворожі пости, він добувся до фортеці. Мета? Передати наказ Вишневецького: гарнізону Астрахані вийти на світанку з міста й атакувати турецькі позиції, вдаючи спробу пробитися до козаків. А допоміжним російським полкам було наказано о тій самій порі атакувати татарський табір. І теж тільки для того, щоб відвернути увагу турків.

Сам же Вишневецький повів на турецький табір майже всю свою кінноту. Але вишикував її так, що поза нею всередині півкола, ховалася велика фаланга піхоти. Не помітивши її, турки вирішили, що це козаки знову виїхали на свою щоранкову "прогулянку", і замість цілим табором стати до оборони, кинули неабиякі сили на допомогу постам, що облягали фортецю і тепер відбивали вилазку гарнізону.

Цим і скористався князь Вишневецький. Турки знали, що силами кінноти їхнього укріпленого табору не здолати, тому не дуже й схвилювалися, завваживши рух козацької кінноти. Але щойно вона наблизилась до табору — полки розступилися, і на

турецькі вали кинулись тисячі козацьких піхотинців. Захопивши гармати, козаки негайно повернули їх проти турків, і незабаром частину османців перебили, а частину витіснили поза табір.

Зрозумівши свою помилку, турки зібрали все, що лишалося в шанцях під фортечними стінами, й кинулися визволяти табір. Козацькі гармати так влучно переполовинили їхні лави, що кіннота й піхота досить легко погнала рештку турецького війська до табору татар. А дорогою на нього напали ще й московіти з допоміжних полків та самі астраханці.

Наказ короля було виконано: козаки повернули Астрахань московітам. Турки ж уночі знялись у бік Азовського моря, а татари їх прикривали. Що ж до козаків, то вони не кинулись навздогін — на те королівського веління не мали.

На ньому можна було б і закінчити розповідь про переможний похід гетьмана Михайла Вишневецького на Волгу, якби не одна подія, що безпосередньо вплинула на подальший розвиток козацького руху — вже на Дону.

Розпочалось усе доволі прозаїчно. Захопивши турецький табір, козаки стали власниками величезних багатств, особливо військових. Запорожці, а найдужче найбільш з-поміж козаків, охочекомонні, сподівались і, певна річ, мали на це право, що, як не вся здобич, то принаймні значна частина її припаде на них. Проте гетьман вирішив поділити здобуте добро на три частки: одну віддав московітам, другу поділив між козаками, а третю призначив до Української скарбниці (згодом її називали Малоросійською), звідки кошти мали — з дозволу польської королівської скарбниці — надходити на розвиток українських земель.

Значна частина козаків лишилась незадоволеною. Але найболючіше вразило запорожців те, що Вишневецький ні за що, ні про що, отак собі, "за спасибі", передав московітам усю добуту в турків важку артилерію. Гармата, особливо важка, була на той час величезною цінністю для будь-якого війська, не кажучи вже про запорожців, які в справі озброєння покладалися тільки на трофеї. З якого б то дива, гомоніли вони, віддавати артилерію московітам? Ніхто цього втямити не міг.

Козаки почувались настільки тяжко скривдженими, що понад п'ять тисяч з них кинули табір Вишневецького й рушили в Україну окремим загonom. Та коли вони добулися Дону, їм сподобалась одна зручна для табору та поселення, а отже й для оборони, коса поблизу Азова. Оскільки серед бунтарів виявилось чимало вихідців із Черкас та їх околиць, то й місто, що його вони заснували тут, назвали Черкеськом.

Трохи облаштувавшись на новому місці, українські козаки запросили до себе донських, що невеличким гуртом таборилися в містечку Донському і теж мали поміж себе чимало українців. Через якийсь час на Дон, дізнавшись про те, що там уже є українське козацтво, прийшов ще один козацький кіш. Так і започаткувався новий етап розвитку донського козацтва, що його, хоч і не безпосередньо, а все ж можна пов'язати з іменем гетьмана, князя Михайла Вишневецького.

* * *

Похід українських козаків на Волгу належно оцінила Варшава, сформувавши про

князя М. Вишневецького думку як про одного з найздібніших полководців.

Як же складалася подальша доля гетьмана? Відомо, що 1574 року король відрядив його з дипломатичною місією за межі Речі Посполитої — чи то з бажання справді дати звитяжцеві перепочинок од походів, чи з небажання бачити й надалі на чолі впливових прикордонних староста досвідченого воїна, який, попри конфлікт під Астраханню, все ж не втратив авторитету серед козацтва. Можливо, бралось також до уваги й те, що гетьман неабияк прислужився московітам, і вони могли стати союзниками козаків у боротьбі проти корони...

Та минуло кілька років, і князь М. Вишневецький знову опинивсь у вирі українсько-польських відносин. 1575 року польський престол обійняв семиградський князь Стефан Баторій. Він, зваживши на помилки своїх попередників, які завше ставились до українських козаків, особливо запорожців, із недовірою і часто конфліктували з ними, вирішив нормалізувати становище. Диктувалося це ще й тим, що новий король почав досить ґрунтовно готуватися до війни з московітами, а тут без козаків сподіватися на успіх не доводилося.

Але яким чином можна підпорядкувати собі козацтво? Передусім, треба збільшити чисельність реєстру, тобто кількість козаків, що перебували на службі в короля й мали за це платню, озброєння та провіант. Тож король і наказав збільшити загін реєстровиків до 600 осіб, дібравши до нього найкращих з-поміж козаків. Ясна річ, малося на думці, що ці 600 чоловік становитимуть ядро, а в разі війни, чисельність загону значно зросте. Відтак слід було негайно подбати про керманича. Рішучого, впливового, досвідченого. Чи був такий в Україні? Був. Князь Михайло Вишневецький. Йому знову приділили староства Черкаське й Канівське, а на посаді гетьмана він замінив померлого Юрія Язловецького. Основне завдання реєстрового козацтва визначалося чітко: "Всіх непокірних упокорювати, ловити і знищувати, як ворогів корони*. І справді, більшість повстань поляки придушували згодом шаблями реєстровиків.

Як це не дивно, але про Михайла Вишневецького ми в нашій історичній, сьогочасній літературі майже не згадуємо — хоч ім'я його подивувалось і в "Історії русів", і в дослідженнях В. Голобуцького; і з інших джерел випливало. Та коли мова заходить про становлення реєстрового козацтва, думка можлива лише одна: саме цей гетьман вів у справі перед. Це він, згідно з деякими джерелами, був першим володарем містечка Терехтемирова, що його польський король передав реєстровикам за своєрідну столицю, де мали бути їхні штаб-квартира, арсенал, шпиталь, монастир та інші служби. Нарешті, саме М. Вишневецький командував козацькими полками, що разом з поляками брали участь у війні 1579-1580 років проти Московії.

Час для початку війни Стефан Баторій обрав слушний. Росія протягом двадцяти років уже досхочу навоювалася за вихід до Балтійського моря. Крім того, вона перебувала на межі громадянської війни, оскільки цареві протистояла досить сильна група бояр, яка тільки й чекала моменту, щоб його скинути.

Перебіг усієї польської кампанії — тема іншої розмови. Для нас же важливо, що в

ній брав участь Михайло Вишневецький, який передусім вибив росіян-московітів із стародавнього українського Чернігова. Потім так само вибив їх із

Путивля та інших українських містечок і сіл теперішніх Чернігівської та Сумської областей. Але на цьому не спинився. Щоб остаточно відтіснити московітів від прикордонних українських земель, він зі своїми козаками взяв штурмом Радогощ, Брянськ, Рильськ, Орел... І під час цих штурмів, мабуть, не раз згадував про те, як необачно віддав московітам важку артилерію. Може, саме з її допомогою він здобував би ці міста значно легше, з меншими втратами.

Невідомо, як би розгортався козачий наступ далі, але в цей час поляки всі сили кинули на могутню фортецю московітів Псков. Облога тривала довгенько, понад 130 днів. Захисники відбили 231 штурм поляків. До речі, відомо, що серед захисників Пскова відзначився українець, полковник Мисько, родом з Черкас, що прибув із Дону на чолі полку з 500 шабель. Цілком можливо, що це були козаки, які свого часу відокремилися від війська М. Вишневецького. Зазнавши невдачі в облозі і з'ясувавши, що війська не готові до тривалої війни взимку без відповідного спорядження, поляки підписали 15 січня 1582 року договір з Московією про перемир'я на 10 років.

За мирної доби, як відомо, талант полководців пригасає. Пригас він і в Михайла Вишневецького, який, хоч і далі боронив південноукраїнські землі від кримських татар, проте якимись особливими походами та битвами не відзначився. Хіба що взяв активну участь у придушенні повстання Наливайка. Проте й того, що ми знаємо про князя, гетьмана реєстрового козацтва Михайла Вишневецького досить, щоб говорити про нього, як про видатного воєначальника.

Іван Свирговський. Гетьман українського козацтва.

"Нація — ідеальна природна форма духовного безсмертя людства. Саме нація, нагромаджує, шліфує і передає з покоління в покоління мову, звичаї, традиції, легенди... Тобто все те, що формує, як духовне єство особистості, так і духовну постать народу. Дбаючи про безсмертя нації, ми тим самим дбаємо про безсмертя кожного з нас. У самій бо ідеї нації закладено згори ідею історичної та генетичної пам'яті про кожного суцього на землі".

Богдан Сушинський

З історії, пов'язаної з долею князя Дмитра Вишневецького, ми вже знаємо, що козаки не тільки воювали з турками, татарами та московітами, а й час від часу мусили втручатися до подій, що мали місце на південно-західних кордонах України, тобто за Дністром.

Саме під час одного з таких конфліктів і показав хист полководця гетьман Іван Свирговський.

Відомо, що походив він з роду українсько-польських аристократів і що за часів гетьманування князя Михайла Вишневецького обіймав посаду генерального обозного. Нехай нікого не збиває з пантелику слово "обозного", бо генеральний обозний (див. таблиць про ранги) не був інтендантом. Сучасною мовою його можна назвати бойовим генералом, що командував усією козацькою артилерією. І, очевидно, показав себе

непоганим артилеристом і командиром, якщо одразу по тому, як М. Вишневецький виїхав з дипломатичною місією поза межі Польщі" козаки обрали, а король затвердив гетьманом саме його.

Часу для того, щоб принатуритись до нових обов'язків, йому не випало. Бо ж саме тоді, тобто 1574 року, українські козаки виявилися втягнутими до європейських військово-політичних справ. Неспокій, зокрема, панував у Молдові. Туркам не до вподоби був молдавський господар Іон Вода-Лютій, що прагнув досягти хоч трохи реальнішої незалежності від Османської імперії, і війська султана під командуванням Кара-Мустафи-паші почали супроти нього бойові дії. Мета — посадовити на місце Іона господаря, який би не мав сумніву в тому, що "незалежна Молдова" можлива тільки в братньому нерозривному союзі" зі старшим братом — Високою Портою. Одне слово, склалася ситуація, яка кожному сучасному українцеві дуже й дуже знайома.

До кого молдавани могли звернутись по допомогу? Звичайно ж, до найближчої сусідки — Польщі. Проте король побоювався відвертої війни проти Туреччини, це завжди було небезпечно для Речі Посполитої. Інша річ — виставити загони українських козаків. Так і зробили. Підказали великому князеві Молдови звернутись безпосередньо до гетьмана українського козацтва Івана Свирговського, і незабаром, з дипломатично-мовчазної згоди короля, українські війська з'явилися на півночі країни. Тут слід нагадати, що турки були для українців тими ворогами, з якими вони ладні були воювати, де завгодно, аби хоч трохи знесли їхню імперію.

Хроністи донесли до нас дату першої битви козаків з турками. Ось вона: 23 квітня 1575 року. В околиці Сорок, де на той час уже стояла могутня фортеця, яку захопили турки, Свирговський привів менше війська, ніж мав паша, проте зумів таким чином вибудувати сценарій битви, що турки зазнали розгрому, а їхній командир і чимало вищих офіцерів та місцевих чиновників або загинули, або потрапили в полон. Гетьман не пропустив приємність особисто вирядити Кара-Мустафу до Варшави — з відбитими турецькими прапорами й трофеями.

Отут, у Польщі, якій не так часто випадало святкувати перемогу над турками, й дізналися, що, виявляється, Україна зростила ще одного рішучого воєначальника. Та, водночас, там зрозуміли й те, що тепер турки не заспокояться, поки не розв'яжуть справжньої війни та не візьмуть реваншу. Гетьман Свирговський теж це добре знав. Але й не подумав повернутися зі славою в Україну та в її сяєві перечекати, на чому воно все закінчиться в Молдові. Він лише натякнув королеві посилаючи йому на подарунок Кара-Мустафу, що не завадило б спорядити потужну польську армію, здатну остаточно розгромити яничарів. Та польські королі рідко наважувались закріплювати козацькі перемоги.

І Свирговський спланував нову військову операцію, в якій мали брати участь тільки козаки, та ще невеликі загони молдаван. Передусім він послав гінців на Січ. За його наказом Фесько Покотило, що лишався там за кошового отамана, вислав дві ескадри козацьких чайок: — одну на Дністер" другу на Дунай. їх завдання полягало в тому, щоб не дати висадитись у гирлах цих річок турецькій підмозі.

На щастя Свирговського, Покотило виявився добрим стратегом. Запам'ятаймо це ім'я: кошовий отаман Фесько Покотило. Він на певний час став справжнім козацьким командором, грозою турецьких мореплавців. Рейдуючи поблизу гирл Дністра й Дунаю, козацькі чайки захопили чи потопили кілька ворожих кораблів, здобувши при цьому неабиякі трофеї. А коли загроза турецького десанту минула, козаки рушили в пониззя Дунаю та заходилися громити турецькі гарнізони й берегові поселення від сучасного Вилкового до Ізмаїла.

А що діяв у цей час гетьман? Наганяв жаху не лише на турків, а й на молдаван та валахів. Поділивши своє військо навпіл, він один корпус, під командуванням полковника Сави Ганжі, націлив на столицю Валахії Бухарест, де, як і по багатьох інших містах Європи, сиділи турки. А другий повів сам. Спершу на Ясси, а, захопивши їх, — на Галац. Обидва корпуси виконали те, що задумувалось: усі турецькі війська та гарнізони, що траплялися їм на шляху, зазнали розгрому. Великі території Молдови і Валахії, по суті, стали вільними від окупантів. Одначе й сили козаків, що нізвідки не мали підмоги, танули. Найрозумніше в цій ситуації було негайно вертати в Україну або зосередити обидва корпуси поблизу однієї з фортець Молдови.

Мабуть, це й мав на меті полковник Ганжа, що саме повертався з переможного походу на Бухарест. Проте з'єднатися з військами гетьмана Свирговського йому не вдалося, оскільки той вирушив у район Кілії. Козаки завжди пам'ятали, що Кілія була містом Галицького князівства, що її заснували давньоукраїнці, і ніколи не полишали мрії повернути придунайські землі Україні. Мав такий намір і гетьман Іван Свирговський. Він узяв Кілію в облогу, та довго її не тримав, пішов на штурм. Однак турки ґрунтовно підготувалися до такого повороту, і щойно козаки подерлись на стіни та вали, підірвали кілька великих фугасів. Од вибухів та під руїнами загинув, як гадають, і сам гетьман, і чимало добірного лицарства козацького.

Тим часом численний загін турків підійшов з тилу" можливо, з боку Ізмаїла, і вдарив по козацькому табору, де були тільки невеличка залога, поранені, хворі та обозники. Всі вони теж полягли в бою.

Опинившись в оточенні, основні сили козаків мужньо захищалися і, хоч турки вже вважали їх приреченими, зуміли прорвати кільце и відступити в напрямку сучасної Молдови. Там, після тривалих блукань та сутичок з летючими турецькими загонами, решті гетьманового корпусу все ж пощастило з'єднатися з корпусом полковника Ганжі. Він і привів це військо переможців — саме переможців, незважаючи на лихо, що спіткало корпус гетьмана піл Кілією, — в Україну.

Як бачимо, вже за часів гетьмана Свирговського козацькі війська діяли на великих європейських обширах, стаючи до протиборства з військами най могутнішої на той час імперії — Османської, та справляючи істотний вплив на військово-політичну ситуацію не лише в Україні м Польщі" а й у Туреччині, Молдові, Валахії... То чи ж маємо право забувати такого полководця, яким був гетьман Іван Свирговський?

До речі, існує й інша версія загибелі гетьмана. Згідно з нею, ініціатором походу на Дунай був молдавський господар, який мав намір разом із козаками дати вирішальний

бій туркам. Тільки не взяв до уваги, що турецький султан Селім поставиться до цієї війни набагато серйозніше, ніж польський король, який так і не спромігся хоч чимось допомогти ні своєму молдавському союзникові, ні своїм підданам — козакам. Султан кинув проти невеличкого козацько-молдавського війська 200-тисячну армію.

Зрозумівши, що такої сили здолати не вдасться, господар Іон по-лицарському запропонував Свирговському залишити його табір і, рятуючи своє військо, вернутися в Україну. Та Свирговський рішуче відкинув таку пропозицію. Залишити в смертельній небезпеці союзника, а самому рятуватися втечею — означало навіки зганьбити себе перед Січчю і нащадками. Справжні лицарі завжди цінували честь дорожче за життя.

Не зреклися кодексу лицарської честі й офіцери Свирговського та рядові козаки. Чимало їх разом з гетьманом поклали на цей вівтар свої голови.

За іншими джерелами, турки схопили гетьмана під час бою живого, а вже потім скарали його на горло.

Принаймні саме така версія впливає з пісні, що дійшла до наших часів:

Ой, як того пана Йвана, Що Свирговського гетьмана, Та як бусурмани піймали, То голову йому рубали". Звичайно, якби авторів цієї пісні не забракло хисту, він міг би оспівати загибель полководця з більшою гідністю. Але подякуймо йому й за те, що доніс до нас ім'я славного гетьмана.

Ще одне. Автор "Історії русів" називає Свирговського Григорієм. Інші автори і, як бачимо, й автор історичної пісні — Іваном. Одразу хочу попередити читачів, що таке двоймення трапляється частенько. І не лише через недбалість певних джерел, а й тому, що чимало козаків, вступаючи до козацького братства, прибирали собі нові імена, — як це за всіх часів робили ченці, віддаючи свої душі Христові. Сучасники, звичайно, пам'ятали справжні імена цих людей. Особливо тих поміж ними, кого козацьке товариство обирало на гетьмана чи отамана. Було також чимало козаків, які носили подвійні ймення зроду. Згадаймо хоча б той факт, що Хмельницький звався Богданом-Зіновієм, а в деяких джерелах його називають тільки Зіновієм.

Уданому ж разі покладімося на автора пісні. Хай її герой залишається в нашій пам'яті Іваном Свирговським.

Богдан Ружинський. Князь, гетьман українського козацтва.

Поки українські козаки воювали з турками по землях молдаван та валахів, у південноукраїнських степах ситуація склалася надзвичайно тривожна. Скориставшись із того, що основні козацькі сили перебувають у поході, кримський хан повів свою орду на Україну і чимало люду побив, чимало полонив, багато сіл та містечок лягли руїнами чи пішли з димом.

Гетьман Свирговський загинув. Тепер потрібен був полководець, який би підхопив його булаву і розпочав війну проти татар і турків уже тут, на теренах України. Таким полководцем став Богдан Ружинський, який увійшов в історію ще як "Богданко". А в "Історії русів" він виступає під іменем Федора Богдана. До речі, автор "Історії русів" жодного разу не називає прізвища — Ружинський. Одначе, співставляючи те, що мовиться в "Історії русів" про Федора Богдана, з тим, що розповідають інші автори про

Богдана Ружинського, доходимо висновку, що все ж таки Федір Богдан і Богдан Ружинський — одна й та сама особа.

Походив він з того ж таки роду князів Гедиминовичів, що й князі Вишневецькі. З татарами він мав особисті поражунки. Під час одного з походів вони напали на волинський маєток Богдана Ружинського, пограбували його, матір убили, а дружину взяли в полон. Саме це погнало молодого князя Ружинського на Січ. Людиною він був освіченою, хороброю і рішучою, а таких у козацькому середовищі помічали одразу. За гетьмана Свирговського він уже став полковником. А коли той загинув, саме князь Ружинський очолив військо, що повернулося з Молдови, значно зміцнивши його городовими козаками за загонами запорожців. Діялося це, за одними відомостями, наприкінці 1575, за іншими — на початку 1576 року.

Щойно ставши гетьманом українського козацтва, князь Ружинський звернувся з листом до короля Стефана Баторія з проханням видати Універсал про визнання Війська Запорізького законним військом Речі Посполитої. Тобто, по суті, зрівняти це військо перед польськими законами з польською армією. І, як відомо, такий Універсал 1576 року з'явився. Територія, яку вважали зоною козацького контролю, визначив король Польщі, — від Бугу до Дону. Але таке визнання можна вважати формальним, оскільки цю територію українське козацтво завжди мало за українську й козацьку. Відтоді король вручав кожному новому гетьманові запорожців корогву, булаву і бунчук — символи влади й законності.

Цікаво, що гетьман Ружинський застосував власну тактику боротьби з татарами, до якої ординці так і не змогли пристосуватися.

Як поводитися гетьмани та кошові отамани до нього? Дізнавшись про черговий похід татар в Україну, вони або намагалися перестріти їх і розгромити в бою, хоч зробити це було нелегко, бо татари завжди йшли великими загонами, що чисельністю значно переважали козацькі сили; або ж вирушали слідом за ордою, щоб низкою нападів знесилили її. Існував ще один спосіб боротьби з грабіжниками — дочекатися їх повороту назад, виснажених боями з гарнізонами та переобтяжених здобиччю... Однак й тоді не завжди вдавалося перемагати татар. До того ж, таке очікування ніколи не було до вподоби козакам: адже там, на Поділлі, на Київщині, Брацлавщині, терпіли кривду їхні земляки.

Проаналізувавши досвід попередників, князь Ружинський запропонував свою версію боротьби з кримчаками. Під час чергового нападу татар гетьман спокійно пропустив їх повз козацькі застави і спорядив невеликий загін услід, щоб не давати спокою грабіжникам і створити ілюзію гонитви. А сам з основними силами козаків пішов на перекопські улуси, вчинивши там жахливу різню та винищуючи всі загани ординців, які пробували заступити йому шлях до Криму.

Коли мурза, що вів військо в Україну, дізнався про це, йому не лишалося нічого іншого, як повернутися, щоб захистити власні поселення. Але козаки влаштували засідку біля Сиваша і розвіяли ординців по навколишніх степах...

Так само повівся гетьман і тоді, коли довідався, що татари подалися через козацькі

землі на Московію. Він послав гінця з листом до Івана Грозного, щоб попередити про ворожий похід, а сам у цей час напав на Крим. Татарські гінці, що наздогнали орду, розповіли ханові про такі жахливі спустошення на кримських землях, що йому не лишалось нічого іншого, як повернути свої війська назад.

Така хитра та дійова тактика козаків примусила хана та його мурз замислитися над дилемою: як не припиняти нападів на землі України і Московії, але при цьому не допускати нападу козаків на свої власні землі? Адже татари не мали регулярної армії. Орда формувалася на час походу, повернувшись з якого вцілілі грабіжники розходилися по своїх улусах. А вирушати в далекі походи треба було великими силами...

За гетьманування Ружинського справа ще дужче ускладнилася: доводилося формувати дві орди — одну для походу, другу для того, щоб протистояти контрударам козаків. І тоді хан вирішив: годі! Треба якнайшвидше винищити козаків і зруйнувати Січ! Можливо, він і вдався б до такого заходу, та не спала козацька розвідка. Навесні 1575 року, саме коли хан збирав сили, щоб ударити на козаків, гетьман Ружинський, поєднавши реєстровиків, городових козаків та запорожців, вирушив у великий похід на Крим.

По суті, Богдан Ружинський розпочав справжню війну з Кримом і Туреччиною. І робив це не свавільно, як його попередники, а з дозволу короля Стефана Баторія. Тож цілком можна припустити, що король допоміг йому артилерією, набоями і провіантом. Знову ж таки, під час цієї українсько-татарської війни — я б назвав події, що розгорталися тієї весни в Криму, саме так — Б. Ружинський постає перед нами як талановитий військовий стратег і тактик. Ще до виступу своїх головних сил він сформував дві козацькі ескадри, на які посадив близько п'яти тисяч піхотинців-десантників — з тих, що вже мали досвід морських походів, і наказав одній ескадрі блокувати Козлов (Євпаторію)" другій — Керч. Завдання: до підходу гетьмана з військом не пускати в ці порти турецьких кораблів з підмогою, а коли козацьке військо наблизиться, висадити в Козлові й Керчі десанти і вдарити по ворогах з тилу.

Погляньмо на карту й уявімо собі відстані, що пролягали між Січчю і цими містами. Стане зрозуміло, наскільки небезпечним і, водночас, далекоглядним був план гетьмана.

* * *

"Історія народу така ж свята й праведна" як Святе Писання. Зіткана з трагедій і мужності багатьох поколінь, вона не підлягає ні сумнівам, ні оскарженню. Ті належить осягати тільки з вірою і сприймати тільки з поклонінням".

Богдан Сушинський

Досить вдало вмотивовував гетьман Богдан Ружинський свій похід у Крим і з погляду польсько-татарських та українсько-татарських відносин.

Рейд козацького війська під командування Івана Свирговського по Молдові, хоч і мав на собі знак особливої хоробрості й мужності запорожців та їхнього лицарства, закінчився для них — принаймні для більшості — трагічно. Але він дав ще й інші

наслідки. Втрати, що їх Туреччина зазнала в Молдові, викликали в Стамбулі страшенне роздратування. Султан Амурат зрозумів, що в даному разі йдеться вже не про поразку чи перемогу в якомусь бою, а про престиж самої імперії. Тому він не обмежився традиційними погрозами на адресу польського короля та прокльонами на непокірні голови козаків. Отож трагізм молдавського походу гетьмана Свирговського можна завважити ще й у тому, що султан вирішив помститися Польщі. Жорстоко. Руками кримських татар. Хроніст Мартін Бельський твердить, що в жовтні 1575 року орда чисельністю понад 11 тисяч шабель вдерлася в Україну, як смерч, пограбувала й попалила все, що тільки могла, захопила близько 50 тисяч бранців і погнала їх до Криму.

Ці події й дали змогу князеві Ружинському виправдати — і свій похід, і навіть його жорстокість. Наздогнавши орду, він — перед українським народом, польським королем і цілим світом — не тільки визволив більшу частину бранців, а й бурю наклав ханські володіння. Сучасники засвідчують, що в боях у Криму козаки не знали жалю. Вдираючись до міст і поселень, вони винищували не тільки татарських вояків, а й мирне населення. Траплялися навіть випадки знущання з жертв. Звичайно, це недобре, що козаки вдавалися до такого. Зрозуміло, що власну жорстокість не можна виправдовувати жорстокістю ворога. Але хоч-не-хоч треба визнати: батьки, матері, дружини, сестри й діти тих, хто чинив у Криму кривавий суд над ординцями, зазнавали ще більшої наруги від останніх. Ясна річ, це, повторюю, не виправдовує ні татар, ні українців. Але що вдієш? Так воно було.

Ружинський добре розумів, що татари — лише знаряддя в руках турків. Ось чому вдалий похід на Крим не задовольнив його. Він посадив своє військо на чайки і могутньою бойовою ескадрою вирушив через Чорне море до берегів Малої Азії.

Та, перш ніж говорити про наслідки цього рейду, поговорімо про козацький флот. Оскільки в усій історичній і художній літературі чайки, як тип суден, відносять не до кораблів, а до човнів, то в нашого сучасника, який має конкретне уявлення про сьогоденні човни і сьогоденні кораблі, виникає питання: що ж це за човни такі були, на яких ціле військо перепливало через усе море, і на яких козаки ставали до бою з військовими кораблями турків?

За фрагментарними описами, що трапляються по різних виданнях, можна скласти таку характеристику чайок. Кіль, тобто основу днищ цих суден, козаки робили зі стовбурів верби або липи, належним чином видовбуючи та обтісуючи їх. Далі корпус формувався з грубих дошок. Їх дуже ретельно припасовували одну до одної, а щілини між ними забивали клоччям. Борти цих суден, довжина яких сягала 20, а ширина 4 метрів, просмолювали, а потім обшивали тугими оберемками сухого очерету, іноді ще й липовою корою. Це робилося для того, щоб підвищити плавучість човнів. Ніяких надбудов та захистків од негоди козаки на чайках не робили. Зате ставили по два стерна — на носі та кормі і посередині щоглу. Було також по 10 весел з кожного борту. Щодо екіпажу, то він, залежно від розміру судна, становив від 50 до 70 чоловік. Озброєння — 6 легких гармат, рушниці, луки, пістолети, списи.

За наших часів були спроби реконструювати чайки за рештками, видобутими з Дніпра. І багатьох дослідників охопив подив: козацькі бойові човни багато в чому схожі на човни вікінгів. Вони, по суті, ідентичні. Тому логічніше називати чайки не човнами, а малими бойовими кораблями, на яких мореплавці досить упевнено могли виходити у відкрите море, долати великі відстані і ставати до бою з ескадрами, що склалися з кораблів, значно більших за своїми розмірами.

У розвідці історика Михайла Драгоманова(1841-1895) "Про українських козаків, татар та турків" знаходимо такий виклад народних переказів про морські походи козаків: "Запорожці пускалися на море найбільше восени. У кожну чайку сідало чоловік 50-70 з усяким припасом. Коли вони, бувало, стрінуть турецьку галеру або корабель, то вони робили так: спускали щоглу і заїздили, щоб сонце заходило їм за спину. Через те, що чайки невисоко стояли над водою, їх не видно було на морі. За одну годину до заходу сонця підходили вони на мильо до турецького корабля, щоб не згубити його з очей, а опівночі нападали на бусурманів і потопляли корабель разом із людьми. Удень козаки на чайках не могли нічого вдіяти туркам, бо турки гарматами розбивали і топили їх чайки".

Ну, останнє твердження — щодо неможливості нападати вдень — не зовсім вірне. Маємо свідчення того, що подеколи козаки нападали на турків і вдень. Оточивши ворога кількома чайками, влучити в які з корабельної гармати було не так уже й просто, козаки зі своїх гармат завдавали неабиякої шкоди супротивникові і навіть топили або палили його. Але в цілому тактику бою Драгоманов описує досить вірогідно.

У названій розвідці мовиться також про те, що, за переказами, під час нападу козаків на Стамбул у 1694 році, в бою брало участь 150 десятивесельних чайок. їхні екіпажі зуміли спустошити передмістя турецької столиці і вийти в море, незважаючи на те, що їм протистояло близько 500 великих і малих кораблів Туреччини. М. Драгоманов не називає командора козацької флотилії. Але нам відоме ім'я Богдана Микошинського. З літа 1594 року він став гетьманом на Січі.

А перед тим довго, ще з часів гетьмана Григорія Лободи, справляв службу кошового отамана. Очевидно, саме він і командував козацькою флотилією біля ворожих берегів...

Та повернімося до нашої розповіді. У деяких не лише польських, а й українських джерелах можна зауважити наголос на жорстокості, з якою козаки нападали на турецькі міста чи татарські улуси. Ми про це вже говорили. Воно й справді без жорстокості не обходилось. Але, перш ніж засуджувати її, звернімося до свідчень про те, як поводитися з полоненими турки й татари. Коли під час нападу на Україну татари захоплювали бранців, то гнали їх у Крим нагаями. При цьому чоловіків, як правило, таврували розпеченим залізом. У Криму ослаблених невільників віддавали підліткам-татарчукам, щоб вони могли вправлятися на них, як треба рубати голови та стріляти в людей з лука. Міцніших чоловіків вихолощували й використовували як рабів у самому Криму чи в Туреччині. Або на галерах — за веслярів. Дівчат продавали в гареми або тримали за служанок для найчорнішої і найважчої роботи.

Козаки добре знали про долю тих, хто на лихо собі потрапляв до лабет рабовласників. Сама думка про можливість полону викликала в українських селах і містечках жах. А кожен з гетьманів чи кошових отаманів вважав за найвищу честь і доблесть піти походом у Крим чи Туреччину та визволити полонених.

Цю благородну мету ставив собі й гетьман Богдан Ружинський, опоряджуючи козацький флот, що мав вирушити до турецьких берегів. Першим портом, до якого влетіли чайки, став Трапезунд. Усі кораблі, що намагалися чинити їм опір, пішли на дно або мусили ставати до абордажного бою, і залога їхня гинула. Гарнізон міста козаки теж винищили. А потім штурмом здобули фортецю і визволили всіх полонених.

До речі, вирушаючи в морські походи, козаки не могли важити на підкріплення з Січі. Єдиним їхнім резервом ставали бранці, що їх вдавалося відбити у ворогів. І ці недавні раби та галерники, серед яких траплялися й козаки, негайно бралися до зброї, і пощади від них уже не було нікому.

Те саме сталося й на підступах до Синопа. Потопивши кораблі та перебивши гарнізон, козаки, як свідчать історичні джерела, мало не дощенту зруйнували місто, і майже до ноги вирубали його мешканців. І їх можна зрозуміти: Синоп, як і Трапезунд, був одним з найбільших центрів торгівлі невольниками, що надходили сюди через Кафу (сьогодні це Феодосія) з України, Польщі і Московії. А неабияка частина мешканців міста була саме рабовласниками та работоргівлями.

Напевне, в Стамбулі вважали, що козаки обмежаться нападами на названі міста та узбережжя між ними. Тож були страшенно вражені, коли одного ранку побачили козацький флот під стінами своєї столиці. Самої стамбульської фортеці козаки не штурмували: не мали для цього сил. Але їхній десант збройно пройшов передмістями, і турецький уряд, та й сам султан, заціпеніли од жаху.

Цей похід теж виявився вдалим. Втрати козаків були незначними, а здобич великою. Проте ще більшим і значущим став резонанс — не лише в Польщі, а й у всій Європі. Бо хто ще, крім козаків, наважувався в ті часи потикатись до всемогутньої Порти?

Отже, маємо всі підстави говорити про князя Богдана Ружинського як про талановитого флотоводця. І про те, що за його гетьманування козацький флот став вирішальною силою на Чорному морі.

Польський історик Ожельський писав, що навесні 1575 року, після нападу кримської орди на Україну (це сталося напередодні походу князя Ружинського на Крим), сенатори від українських земель прибули на засідання польського сейму в жалобних шатах. А по всіх цих землях жалоба була суцільною. Татари, як уже мовилося, захопили в полон тисячі бранців. І сила люду полягло від їхніх стріл і шабель...

Тепер же, після нападу козаків під командуванням князя Ружинського на Крим і Туреччину, у цих країнах теж з'явилися підстави для жалоби. Натомість дух українців зміцнів. Вони відчували, що козаки здатні боронити свою Батьківщину. Що Україна має полководця й армію, які можуть дати відсіч навіть такому ворогові, як Османська

імперія.

Сам гетьман Ружинський вважав, що настав час закріпити вихід України до Чорного моря. Що цьому заважало? Передусім — фортеця Аслам-город, яка, стоячи поблизу гирла Дніпра, перекривала шлях козацьким ескадрам, що формувались у Січі. До того ж, заволодівши Аслам-городом, можна було перетворити його згодом на власний, дуже вигідний і потрібний порт. Не встигли козаки відпочити після походу на Стамбул, як невгамовний гетьман уже повів їх на цю турецьку фортецю.

Тут може виникнути ще одне запитання. Відомо, що польські королі завжди побоювалися будь-яких виступів українських козаків. Щойно українське воїнство рушало в похід проти татар чи турків, як у Варшаві або Кракові — залежно від того, де на той час перебувала резиденція короля — здійснювалася паніка: як це так?! Напад козаків може викликати гнів кримського хана! А на допомогу йому прийде султан! А це призведе до війни між Польщею і Туреччиною!

Чому ж гетьман Богдан Ружинський дозволяв собі походи і на Крим, і на Туреччину, не побоюючись гніву польського короля? Бо такою була внутрішньополітична ситуація в самій Речі Посполитій. Після смерті короля Сигізмунда Августа, що сталася 1572 року, в Варшаві не змогли коронувати нового короля-поляка. Чому? Та тому, що Сигізмунд Август (Сигізмунд II) не мав прямого спадкоємця. Таке в будь-якому королівстві сприймалося за національну трагедію, оскільки завжди призводило до тривалої боротьби за трон. Щоб не допустити такого й у Польщі, сейм ухвалив неординарне рішення: надалі королів обирати на засіданні сейму, а не ставити за династичним правом.

Однак обрати короля теж виявилось нелегко. Претендентів безліч, за кожним — впливові династії, а трон один. Тому "висвятити" нового короля поляки спромоглися аж 1576 року, запросивши на трон семирадського князя — угорця Стефана Баторія, що був чоловіком сестри Сигізмунда Августа, принцеси Анни. А хто ж правив країною у проміжку між смертю Сигізмунда та обранням Баторія, тобто впродовж майже чотирьох років? На певний час вакантний трон припав французькому принцові Генріху Анжуйському. Але Генріх не до вподоби був польським аристократам. Не розуміючи, що реально діється в цій країні, не знаючи психології поляків, француз досить швидко нажив собі багато і дуже впливових ворогів. До того ж ситуація в самій Франції складалася таким чином, що вимальовувалась перспектива посісти трон у Парижі. Одне слово, польські історики й досі твердять, що 1574 року Генріх Анжуйський "утік із Польщі". Ну, втік то втік. Кому як поведеться, королям теж іноді жилось несолодко. Але самим полякам знадобилося цілих два роки — з 1574 по 1576 — щоб спромогтись на запросини Стефана Баторія: "їді к нам княжіті".

Цей період польського імперського безкоролів'я й використовував — та ще й, як бачимо, досить активно — гетьман Богдан Ружинський. Аслам-город надалі не повинен був стояти перепорою на шляху українських флотилій. Козаки мали право на вільний доступ до моря. Гетьман повів їх на штурм. Козаки здобули могутню фортецю. І, як засвідчують хроністи, вщент зруйнували. Однак під час штурму, коли висаджували в

повітря частину стіни, козацькі сапери помилилися. А сапери всіх часів, як відомо, помиляються тільки раз. Їхня помилка коштувала життя гетьманові, який брав особисту участь у закладанні фугасу...

Деякі дослідники звертають увагу на те, що козаки не забували подвигів свого гетьмана. За часів Самійла Зборовського запорожці навіть поривалися знову напасти на фортецю, яку турки собі повернули й відбудували. Зборовському ледве вдалося втримати їх від цього нерозважного на той час учинку, оскільки військо не було готове до штурму. Та думка про помсту за смерть свого гетьмана не полишала козаків.

Загибель гетьмана Богдана Ружинського — того оспіваного в піснях та звеличеного в легендах гетьмана Богданка — можна вважати трагічною втратою не лише козацтва, а й усього українського народу. Маючи такого мудрого, талановитого й енергійного вождя, українське козацтво могло б удатися до спроби створити українську державу задовго до Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Ми ж, нащадки козацької слави, маємо зробити все залежне від нас, щоб звитяга князя Ружинського стала надбанням сучасних оборонців нашої Вітчизни. Щоб його ім'я гордо сяяло на борту крейсера чи ескадреного міноносця. Аби прийдешні покоління могли покласти квіти до його пам'ятника...

Богдан Ружинський. Князь, гетьман українського козацтва.

Поки українські козаки воювали з турками по землях молдаван та валахів, у південноукраїнських степах ситуація склалася надзвичайно тривожна. Скориставшись із того, що основні козацькі сили перебувають у поході, кримський хан повів свою орду на Україну і чимало люду побив, чимало полонив, багато сіл та містечок лягли руїнами чи пішли з димом.

Гетьман Свирговський загинув. Тепер потрібен був полководець, який би підхопив його булаву і розпочав війну проти татар і турків уже тут, на теренах України. Таким полководцем став Богдан Ружинський, який увійшов в історію ще як "Богданко". А в "Історії русів" він виступає під іменем Федора Богдана. До речі, автор "Історії русів" жодного разу не називає прізвища — Ружинський. Одначе, співставляючи те, що мовиться в "Історії русів" про Федора Богдана, з тим, що розповідають інші автори про Богдана Ружинського, доходимо висновку, що все ж таки Федір Богдан і Богдан Ружинський — одна й та сама особа.

Походив він з того ж таки роду князів Гедиминовичів, що й князі Вишневецькі. З татарами він мав особисті порахунки. Під час одного з походів вони напали на волинський маєток Богдана Ружинського, пограбували його, матір убили, а дружину взяли в полон. Саме це погнало молодого князя Ружинського на Січ. Людиною він був освіченою, хороброю і рішучою, а таких у козацькому середовищі помічали одразу. За гетьмана Свирговського він уже став полковником. А коли той загинув, саме князь Ружинський очолив військо, що повернулося з Молдови, значно зміцнивши його городовими козаками за загонами запорожців. Діялося це, за одними відомостями, наприкінці 1575, за іншими — на початку 1576 року.

Щойно ставши гетьманом українського козацтва, князь Ружинський звернувся з

листом до короля Стефана Баторія з проханням видати Універсал про визнання Війська Запорізького законним військом Речі Посполитої. Тобто, по суті, зрівняти це військо перед польськими законами з польською армією. І, як відомо, такий Універсал 1576 року з'явився. Територія, яку вважали зоною козацького контролю, визначив король Польщі, — від Бугу до Дону. Але таке визнання можна вважати формальним, оскільки цю територію українське козацтво завжди мало за українську й козацьку. Відтоді король вручав кожному новому гетьманові запорожців корогву, булаву і бунчук — символи влади й законності.

Цікаво, що гетьман Ружинський застосував власну тактику боротьби з татарами, до якої ординці так і не змогли пристосуватися.

Як поводитися гетьмани та кошові отамани до нього? Дізнавшись про черговий похід татар в Україну, вони або намагалися перестріти їх і розгромити в бою, хоч зробити це було нелегко, бо татари завжди йшли великими загонами, що чисельністю значно переважали козацькі сили; або ж вирушали слідом за ордою, щоб низкою нападів знесилили її. Існував ще один спосіб боротьби з грабіжниками — дочекатися їх повороту назад, виснажених боями з гарнізонами та переобтяжених здобиччю... Однак й тоді не завжди вдавалося перемагати татар. До того ж, таке очікування ніколи не було до вподоби козакам: адже там, на Поділлі, на Київщині, Брацлавщині, терпіли кривду їхні земляки.

Проаналізувавши досвід попередників, князь Ружинський запропонував свою версію боротьби з кримчаками. Під час чергового нападу татар гетьман спокійно пропустив їх повз козацькі застави і спорядив невеликий загін услід, щоб не давати спокою грабіжникам і створити ілюзію гонитви. А сам з основними силами козаків пішов на перекопські улуси, вчинивши там жахливу різню та винищуючи всі загони ординців, які пробували заступити йому шлях до Криму.

Коли мурза, що вів військо в Україну, дізнався про це, йому не лишалось нічого іншого, як повернутися, щоб захистити власні поселення. Але козаки влаштували засідку біля Сиваша і розвіяли ординців по навколишніх степах...

Так само повівся гетьман і тоді, коли довідався, що татари подалися через козацькі землі на Московію. Він послав гінця з листом до Івана Грозного, щоб попередити про ворожий похід, а сам у цей час напав на Крим. Татарські гінці, що наздогнали орду, розповіли ханові про такі жахливі спустошення на кримських землях, що йому не лишалось нічого іншого, як повернути свої війська назад.

Така хитра та дійова тактика козаків примусила хана та його мурз замислитися над дилемою: як не припиняти нападів на землі України і Московії, але при цьому не допускати нападу козаків на свої власні землі? Адже татари не мали регулярної армії. Орда формувалася на час походу, повернувшись з якого вцілілі грабіжники розходилися по своїх улусах. А вирушати в далекі походи треба було великими силами...

За гетьманування Ружинського справа ще дужче ускладнилася: доводилося формувати дві орди — одну для походу, другу для того, щоб протистояти контрударам

козаків. І тоді хан вирішив: годі! Треба якнайшвидше винищити козаків і зруйнувати Січ! Можливо, він і вдався б до такого заходу, та не спала козацька розвідка. Навесні 1575 року, саме коли хан збирав сили, щоб ударити на козаків, гетьман Ружинський, поєднавши реєстровиків, городових козаків та запорожців, вирушив у великий похід на Крим.

По суті, Богдан Ружинський розпочав справжню війну з Кримом і Туреччиною. І робив це не свавільно, як його попередники, а з дозволу короля Стефана Баторія. Тож цілком можна припустити, що король допоміг йому артилерією, набоями і провіантом. Знову ж таки, під час цієї українсько-татарської війни — я б назвав події, що розгорталися тієї весни в Криму, саме так — Б. Ружинський постає перед нами як талановитий військовий стратег і тактик. Ще до виступу своїх головних сил він сформував дві козацькі ескадри, на які посадив близько п'яти тисяч піхотинців-десантників — з тих, що вже мали досвід морських походів, і наказав одній ескадрі блокувати Козлов (Євпаторію)" другій — Керч. Завдання: до підходу гетьмана з військом не пускати в ці порти турецьких кораблів з підмогою, а коли козацьке військо наблизиться, висадити в Козлові й Керчі десанти і вдарити по ворогах з тилу.

Погляньмо на карту й уявімо собі відстані, що пролягали між Січчю і цими містами. Стане зрозуміло, наскільки небезпечним і, водночас, далекоглядним був план гетьмана.

* * *

"Історія народу така ж свята й праведна" як Святе Писання. Зіткана з трагедій і мужності багатьох поколінь, вона не підлягає ні сумнівам, ні оскарженню. Ті належить осягати тільки з вірою і сприймати тільки з поклонінням".

Богдан Сушинський

Досить вдало вмотивовував гетьман Богдан Ружинський свій похід у Крим і з погляду польсько-татарських та українсько-татарських відносин.

Рейд козацького війська під командування Івана Свирговського по Молдові, хоч і мав на собі знак особливої хоробрості й мужності запорожців та їхнього лицарства, закінчився для них — принаймні для більшості — трагічно. Але він дав ще й інші наслідки. Втрати, що їх Туреччина зазнала в Молдові, викликали в Стамбулі страшенне роздратування. Султан Амурат зрозумів, що в даному разі йдеться вже не про поразку чи перемогу в якомусь бою, а про престиж самої імперії. Тому він не обмежився традиційними погрозами на адресу польського короля та прокльонами на непокірні голови козаків. Отож трагізм молдавського походу гетьмана Свирговського можна завважити ще й у тому, що султан вирішив помститися Польщі. Жорстоко. Руками кримських татар. Хроніст Мартін Бельський твердить, що в жовтні 1575 року орда чисельністю понад 11 тисяч шабел вдерлася в Україну, як смерч, пограбувала й попалила все, що тільки могла, захопила близько 50 тисяч бранців і погнала їх до Криму.

Ці події й дали змогу князеві Ружинському виправдати — і свій похід, і навіть його жорстокість. Наздогнавши орду, він — перед українським народом, польським королем

і цілим світом — не тільки визволив більшу частину бранців, а й бурю наклав ханські володіння. Сучасники засвідчують, що в боях у Криму козаки не знали жалю. Вдираючись до міст і поселень, вони винищували не тільки татарських вояків, а й мирне населення. Траплялися навіть випадки знущання з жертв. Звичайно, це недобре, що козаки вдавалися до такого. Зрозуміло, що власну жорстокість не можна виправдовувати жорстокістю ворога. Але хоч-не-хоч треба визнати: батьки, матері, дружини, сестри й діти тих, хто чинив у Криму кривавий суд над ординцями, зазнавали ще більшої наруги від останніх. Ясна річ, це, повторюю, не виправдовує ні татар, ні українців. Але що вдієш? Так воно було.

Ружинський добре розумів, що татари — лише знаряддя в руках турків. Ось чому вдалий похід на Крим не задовольнив його. Він посадив своє військо на чайки і могутньою бойовою ескадрою вирушив через Чорне море до берегів Малої Азії.

Та, перш ніж говорити про наслідки цього рейду, поговоримо про козацький флот. Оскільки в усій історичній і художній літературі чайки, як тип суден, відносять не до кораблів, а до човнів, то в нашого сучасника, який має конкретне уявлення про сьогоденні човни і сьогоденні кораблі, виникає питання: що ж це за човни такі були, на яких ціле військо перепливало через усе море, і на яких козаки ставали до бою з військовими кораблями турків?

За фрагментарними описами, що трапляються по різних виданнях, можна скласти таку характеристику чайок. Кіль, тобто основу днищ цих суден, козаки робили зі стовбурів верби або липи, належним чином видовбуючи та обтісуючи їх. Далі корпус формувався з грубих дошок. Їх дуже ретельно припасовували одну до одної, а щілини між ними забивали клоччям. Борти цих суден, довжина яких сягала 20, а ширина 4 метрів, просмолювали, а потім обшивали тугими оберемками сухого очерету, іноді ще й липовою корою. Це робилося для того, щоб підвищити плавучість човнів. Ніяких надбудов та захистків од негоди козаки на чайках не робили. Зате ставили по два стерна — на носі та кормі і посередині щоглу. Було також по 10 весел з кожного борту. Щодо екіпажу, то він, залежно від розміру судна, становив від 50 до 70 чоловік. Озброєння — 6 легких гармат, рушниці, луки, пістолети, списи.

За наших часів були спроби реконструювати чайки за рештками, видобутими з Дніпра. І багатьох дослідників охопив подив: козацькі бойові човни багато в чому схожі на човни вікінгів. Вони, по суті, ідентичні. Тому логічніше називати чайки не човнами, а малими бойовими кораблями, на яких мореплавці досить упевнено могли виходити у відкрите море, долати великі відстані і ставати до бою з ескадрами, що складалися з кораблів, значно більших за своїми розмірами.

У розвідці історика Михайла Драгоманова(1841-1895) "Про українських козаків, татар та турків" знаходимо такий виклад народних переказів про морські походи козаків: "Запорожці пускалися на море найбільше восени. У кожную чайку сідало чоловік 50-70 з усяким припасом. Коли вони, бувало, стрінуть турецьку галеру або корабель, то вони робили так: спускали щоглу і заїздили, щоб сонце заходило їм за спину. Через те, що чайки невисоко стояли над водою, їх не видно було на морі. За одну

годину до заходу сонця підходили вони на мильо до турецького корабля, щоб не згубити його з очей, а опівночі нападали на бусурманів і потопляли корабель разом із людьми. Удень козаки на чайках не могли нічого вдіяти туркам, бо турки гарматами розбивали і топили їх чайки".

Ну, останнє твердження — щодо неможливості нападати вдень — не зовсім вірне. Маємо свідчення того, що подеколи козаки нападали на турків і вдень. Оточивши ворога кількома чайками, влучити в які з корабельної гармати було не так уже й просто, козаки зі своїх гармат завдавали неабиякої шкоди супротивникові і навіть топили або палили його. Але в цілому тактику бою Драгоманов описує досить вірогідно.

У названій розвідці мовиться також про те, що, за переказами, під час нападу козаків на Стамбул у 1694 році, в бою брало участь 150 десятивесельних чайок. Їхні екіпажі зуміли спустошити передмістя турецької столиці і вийти в море, незважаючи на те, що їм протистояло близько 500 великих і малих кораблів Туреччини. М. Драгоманов не називає командора козацької флотилії. Але нам відоме ім'я Богдана Микошинського. З літа 1594 року він став гетьманом на Січі.

А перед тим довго, ще з часів гетьмана Григорія Лободи, справляв службу кошового отамана. Очевидно, саме він і командував козацькою флотилією біля ворожих берегів...

Та повернімося до нашої розповіді. У деяких не лише польських, а й українських джерелах можна зауважити наголос на жорстокості, з якою козаки нападали на турецькі міста чи татарські улуси. Ми про це вже говорили. Воно й справді без жорстокості не обходилось. Але, перш ніж засуджувати її, звернімося до свідчень про те, як поводитися з полоненими турки й татари. Коли під час нападу на Україну татари захоплювали бранців, то гнали їх у Крим нагаями. При цьому чоловіків, як правило, таврували розпеченим залізом. У Криму ослаблених невольників віддавали підліткам-татарчукам, щоб вони могли вправлятися на них, як треба рубати голови та стріляти в людей з лука. Міцніших чоловіків вихолощували й використовували як рабів у самому Криму чи в Туреччині. Або на галерах — за веслярів. Дівчат продавали в гареми або тримали за служанок для найчорнішої і найважчої роботи.

Козаки добре знали про долю тих, хто на лихо собі потрапляв до лабет рабовласників. Сама думка про можливість полону викликала в українських селах і містечках жах. А кожен з гетьманів чи кошових отаманів вважав за найвищу честь і доблесть піти походом у Крим чи Туреччину та визволити полонених.

Цю благородну мету ставив собі й гетьман Богдан Ружинський, опоряджуючи козацький флот, що мав вирушити до турецьких берегів. Першим портом, до якого влетіли чайки, став Трапезунд. Усі кораблі, що намагалися чинити їм опір, пішли на дно або мусили ставати до абордажного бою, і залюбки їхня гинула. Гарнізон міста козаки теж винищили. А потім штурмом здобули фортецю і визволили всіх полонених.

До речі, вирушаючи в морські походи, козаки не могли важити на підкріплення з Січі. Єдиним їхнім резервом ставали бранці, що їх вдавалося відбити у ворогів. І ці недавні раби та галерники, серед яких траплялися й козаки, негайно бралися до зброї,

і пощади від них уже не було нікому.

Те саме сталося й на підступах до Синопа. Потопивши кораблі та перебивши гарнізон, козаки, як свідчать історичні джерела, мало не дощенту зруйнували місто, і майже до ноги вирубали його мешканців. І їх можна зрозуміти: Синоп, як і Трапезунд, був одним з найбільших центрів торгівлі невільниками, що надходили сюди через Кафу (сьогодні це Феодосія) з України, Польщі і Московії. А неабияка частина мешканців міста була саме рабовласниками та работоргівлями.

Напевне, в Стамбулі вважали, що козаки обмежаться нападами на названі міста та узбережжя між ними. Тож були страшенно вражені, коли одного ранку побачили козацький флот під стінами своєї столиці. Самої стамбульської фортеці козаки не штурмували: не мали для цього сил. Але їхній десант збройно пройшов передмістями, і турецький уряд, та й сам султан, заціпеніли од жаху.

Цей похід теж виявився вдалим. Втрати козаків були незначними, а здобич великою. Проте ще більшим і значущим став резонанс — не лише в Польщі, а й у всій Європі. Бо хто ще, крім козаків, наважувався в ті часи потикатись до всемогутньої Порти?

Отже, маємо всі підстави говорити про князя Богдана Ружинського як про талановитого флотоводця. І про те, що за його гетьманування козацький флот став вирішальною силою на Чорному морі.

Польський історик Ожельський писав, що навесні 1575 року, після нападу кримської орди на Україну (це сталося напередодні походу князя Ружинського на Крим), сенатори від українських земель прибули на засідання польського сейму в жалобних шатах. А по всіх цих землях жалоба була суцільною. Татари, як уже мовилося, захопили в полон тисячі бранців. І сила люду полягло від їхніх стріл і шабель...

Тепер же, після нападу козаків під командуванням князя Ружинського на Крим і Туреччину, у цих країнах теж з'явилися підстави для жалоби. Натомість дух українців зміцнів. Вони відчули, що козаки здатні боронити свою Батьківщину. Що Україна має полководця й армію, які можуть дати відсіч навіть такому ворогові, як Османська імперія.

Сам гетьман Ружинський вважав, що настав час закріпити вихід України до Чорного моря. Що цьому заважало? Передусім — фортеця Аслам-город, яка, стоячи поблизу гирла Дніпра, перекривала шлях козацьким ескадрам, що формувались у Січі. До того ж, заволодівши Аслам-городом, можна було перетворити його згодом на власний, дуже вигідний і потрібний порт. Не встигли козаки відпочити після походу на Стамбул, як невгамовний гетьман уже повів їх на цю турецьку фортецю.

Тут може виникнути ще одне запитання. Відомо, що польські королі завжди побоювалися будь-яких виступів українських козаків. Щойно українське воїнство рушало в похід проти татар чи турків, як у Варшаві або Кракові — залежно від того, де на той час перебувала резиденція короля — здійснювалася паніка: як це так?! Напад козаків може викликати гнів кримського хана! А на допомогу йому прийде султан! А це

приведе до війни між Польщею і Туреччиною!

Чому ж гетьман Богдан Ружинський дозволяв собі походи і на Крим, і на Туреччину, не побоюючись гніву польського короля? Бо такою була внутрішньополітична ситуація в самій Речі Посполитій. Після смерті короля Сигізмунда Августа, що сталася 1572 року, в Варшаві не змогли коронувати нового короля-поляка. Чому? Та тому, що Сигізмунд Август (Сигізмунд II) не мав прямого спадкоємця. Таке в будь-якому королівстві сприймалося за національну трагедію, оскільки завжди призводило до тривалої боротьби за трон. Щоб не допустити такого й у Польщі, сейм ухвалив неординарне рішення: надалі королів обирати на засіданні сейму, а не ставити за династичним правом.

Однаке обрати короля теж виявилось нелегко. Претендентів безліч, за кожним — впливові династії, а трон один. Тому "висвятити" нового короля поляки спромоглися аж 1576 року, запросивши на трон семирадського князя — угорця Стефана Баторія, що був чоловіком сестри Сигізмунда Августа, принцеси Анни. А хто ж правив країною у проміжку між смертю Сигізмунда та обранням Баторія, тобто впродовж майже чотирьох років? На певний час вакантний трон припав французькому принцові Генріху Анжуйському. Але Генріх не до вподоби був польським аристократам. Не розуміючи, що реально діється в цій країні, не знаючи психології поляків, француз досить швидко нажив собі багато і дуже впливових ворогів. До того ж ситуація в самій Франції складалася таким чином, що вимальовувалась перспектива посісти трон у Парижі. Одне слово, польські історики й досі твердять, що 1574 року Генріх Анжуйський "утік із Польщі". Ну, втік то втік. Кому як поведеться, королям теж іноді жилось несолодко. Але самим полякам знадобилося цілих два роки — з 1574 по 1576 — щоб спромогтись на запросини Стефана Баторія: "їді к нам княжіті".

Цей період польського імперського безкоролів'я й використовував — та ще й, як бачимо, досить активно — гетьман Богдан Ружинський. Аслам-город надалі не повинен був стояти перепоною на шляху українських флотилій. Козаки мали право на вільний доступ до моря. Гетьман повів їх на штурм. Козаки здобули могутню фортецю. І, як засвідчують хроністи, вщент зруйнували. Однаке під час штурму, коли висаджували в повітря частину стіни, козацькі сапери помилилися. А сапери всіх часів, як відомо, помиляються тільки раз. їхня помилка коштувала життя гетьманові, який брав особисту участь у закладанні фугасу...

Деякі дослідники звертають увагу на те, що козаки не забували подвигів свого гетьмана. За часів Самійла Зборовського запорожці навіть поривалися знову напасти на фортецю, яку турки собі повернули й відбудували. Зборовському ледве вдалося втримати їх від цього нерозважного на той час учинку, оскільки військо не було готове до штурму. Та думка про помсту за смерть свого гетьмана не полишала козаків.

Загибель гетьмана Богдана Ружинського — того оспіваного в піснях та звеличеного в легендах гетьмана Богданка — можна вважати трагічною втратою не лише козацтва, а й усього українського народу. Маючи такого мудрого, талановитого й енергійного вождя, українське козацтво могло б удатися до спроби створити українську державу

задовго до Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Ми ж, нащадки козацької слави, маємо зробити все залежне від нас, щоб звитяга князя Ружинського стала надбанням сучасних оборонців нашої Вітчизни. Щоб його ім'я гордо сяяло на борту крейсера чи ескадреного міноносця. Аби прийдешні покоління могли покласти квіти до його пам'ятника...

Павлюк. Кошовий отаман запорізького козацтва.

Відомостей про цього козацького ватажка (не плутати з гетьманом Павлом Бутом — 1637 р., що мав лише прізвисько Павлюк") дуже мало. Може, тому ніхто й ніколи не говорив про нього в жодному з історичних досліджень. Його ім'я виникає перед нами завдяки одному з універсалів Богдана Хмельницького, датованого 5 січня 1655 року. Щоб нагадати польському королеві та уряду про права й вільності, що їх надав козакам іще Стефан Баторій, Хмельницький посилається на грамоту Баторія, яку той надіслав 1576 року кошовому отаманові Павлюку. Мріяв про таку грамоту свого часу ще гетьман Богдан Ружинський. Це він послав Павлюка до короля з проханням видати її. Але гетьман загинув, а з грамотами, в яких би йшлося про права козацтва, польські королі ніколи не квапились. Отож і вийшло, що просив грамоту гетьман Ружинський, а вручали її послі короля вже кошовому отаманові, його наступникові, Павлюку.

У цій грамоті Стефан Баторій визнає, що козаки мають право контролювати всі землі від річки Дону до Південного Бугу і його притоки Синюхи; Дніпровський і Бузький лимани; а на півночі їхні володіння мають сягати річки Орелі... Тобто, по суті, було окреслено територію козацької республіки, яка надалі мала жити за законами козацького лицарського ордену. Щоправда, королеві хотілося при цьому, щоб козаки ще й ревно трималися законів польського королівства та вірно служили самому королеві. Одначе воля козацького коша рідко коли співпадала з волею польських королів — у чому Стефан Баторій досить швидко переконався.

Завдяки згаданій грамоті кошовий отаман Павлюк увійшов в історію України як один із небагатьох отаманів — не гетьманів, зважте — з якими листувалися королі. І можна не сумніватися в тому, що клопотів кошовому у зв'язку з реформою козацького війська судилось немало. Адже, згідно з грамотою, утворювалось реєстрове козацьке військо чисельністю шість тисяч шабель. З цих воїнів формувалось 6 полків: Корсунський, Чигиринський, Черкаський, Білоцерківський, Канівський, Переяславський. За ними закріплювалася земля і цілі поселення...

Одначе поділ козаків на реєстрових (їх у народі звали лейстровими), тобто тих, що служать королеві й отримують за це платню, і нереєстрових, які лишались нібито поза формуваннями, викликало невдоволення значної частини козацтва. Нереєстрові пішли в пониззя Дніпра й утворили там своє військо, назвавши "вельможним Кошем славних низових козаків".

Таким чином отаман Павлюк опинився у вирі політичних, соціальних і суто людських пристрастей. Ясна річ, сам він був серед козаків реєстру, гетьманів якого король призначав особисто. Але відомо, що стати одним з гетьманів кошовому отаманові Павлюку не судилося. Може, тільки тому, що він загинув під час чергового

нападу орди. Але пам'ятаймо, услід за Б. Хмельницьким, що був у козаків і такий отаман, був...

Сава Ганжа. Полковник, командир козацького корпусу.

Ми вже не раз натрапляли на постаті українських полководців, про яких наші історики, та й то далеко не всі, згадують двома-трьома рядками, ніби знехотя. І стає прикро, бо ж розумієш: йдеться про талановитих воєначальників, які могли б стати окрасою літопису військової слави будь-якого народу світу.

Належить до такої когорти і полковник Сава Ганжа, який здобув досвід у походах запорізьких козаків на Крим і Туреччину, а по-справжньому уславив себе під час тривалої Молдавської кампанії гетьмана Івана Свирговського (1575 р.).

Велика битва під Сороками (автор "Історії русів" датує її 23 квітня 1575 р.). Як уже розповідалось, українська армія гетьмана І. Свирговського розгромила, в повному розумінні нього слова, велике військо турків під командуванням полководця Кара-Мустафи. Сам Кара-Мустафа, а разом із ним і чимало вищих турецьких офіцерів, потрапили в полон, і Свирговський відіслав їх до Варшави — як гоноровий дарунок польському королеві. Додавши до гурту полонених ще й чималу долю здобичі. Ефектно?! Ще й як!

Так от, одним із флангів у цій битві командував полковник Сава Ганжа. Тут його талант спалахнув так яскраво, що гетьман вирішив доручити йому окрему велику операцію. Він поділив своє військо на два корпуси. Один з них очолив сам, другий віддав під команду полковникові. Завдання стояло не з легких: Ганжа мав перетнути всю територію Молдови, увійти до Валахії і, долаючи опір будь-яких військ — валаських, татарських, турецьких — які трапляться йому на шляху, здобути столицю Валахії Бухарест.

Простежте за картою шлях від молдавського міста Сорок до Бухареста. А тепер уявіть собі, що цей шлях треба подолати ворожою територією, з боями, не маючи ні підкріплень, ні тилового забезпечення, силами порівняно невеликого козацького корпусу. Кількома битвами полковник Ганжа зумів прокласти собі шлях до Валахії, увійшов до цієї загарбаної турками країни і, незважаючи на шалений опір турецьких та союзних їм валаських військ, штурмом здобув Бухарест.

Погортайте всі наші сучасні вітчизняні підручники з історії. Чи знайдете ви там хоч невеличку згадку про цей блискучий рейд, цю вражаючу перемогу. Про те, що Суворов узяв штурмом Ізмаїл, а потім його знову віддали туркам, ми знаємо всі. Чому ж не знаємо про європейської слави полководця, який здобув Бухарест? Тільки тому, що полковника Ганжу не вшановано було чином фельдмаршала чи хоча б генерала? Ну, не існувало тоді в козаків подібних військових чинів!

Він зумів розбити всі війська, які наважувались протистояти йому. Здобув Бухарест. Кілька днів перебув там, закликаючи валахів надалі самим подбати про свою долю: повстати проти турецьких поневолювачів і витіснити їх геть зі своєї землі. Проте зрозуміло, що тривалий час утримувати — до того ж, силами невеликого козацького корпусу — далеку від України столицю іншої держави полковник Сава Ганжа не міг.

Тому він залишив Бухарест, передавши його валаському ополченню, і непереможеним повернувся до Молдови, на з'єднання з військом гетьмана. Ну, хіба це не шлях маршала? До речі, як одне з вищих військових звань воно відомо було у Франції ще з XIII століття.

Сам гетьман І. Свирговський у цей час заволодів Яссами, а потім спустився берегами Пруту й Дунаю до Кілії. Тут, у битві проти набагато чисельніших військ, він зазнав поразки — так само, як зазнав її і союзник козаків, молдавський господар Іон Вод а-Лютій, — і загинув. Проте решткам його корпусу вдалося вирватися з оточення і повернутися до Молдови, де вони цілком випадково зустрілися з корпусом Сави Ганжі. Сталося це, як твердять дослідники, після тривалих блукань "гетьманців". Та коли все ж таки сталося, полковник

Ганжа швидко зумів дати лад цьому війську, ввів його до свого корпусу і гідно, як і належить переможцеві, привів на Січ.

Як склалася подальша доля талановитого полководця — невідомо. Він цілком міг стати чи гетьманом, чи кошовим отаманом. Але не став. Бо літописці зафіксували б це. Та ми з вами вже знаємо, що великий внесок в антитурецьке повстання молдаван під проводом господаря Молдови Іона Води-Лютото зробив саме він, український полковник Сава Ганжа. Переможець битви під Бухарестом.

Нечай. Військовий осавул, кошовий отаман запорізького козацтва.

Під час одного з походів на Крим Богдан Ружинський (Богданко) поставив собі мету визволити всіх полонених, яких татари нагнали до Козлова та Кафи. Але як це зробити? Гетьман розумів, що варто йому наблизитись до названих міст, як полонених негайно переправлять на кораблі і відвезуть до Туреччини чи до іншого міста Криму. Щоб не дати татарам такої змоги, Богданко спорядив козацьку флотилію під командуванням військового осавула Нечая.

Цей офіцер уже мав досвід морських походів, показав себе в них добрим флотоводцем, і гетьман вважав, що цілком може покластися на нього. Поки Богданко добувався до Козлова та Кафи суходолом, розвіюючи загони ординців, що намагалися перешкодити його просуванню, флотилія Нечая з п'ятьма тисячами козаків на борту перекрила підходи до портів цих міст. Дочекавшись, поки гетьман приведе своє військо під Кафу, Нечай висадив з моря великий десант та обстріляв фортецю з корабельних фальконетів. Жодного ворожого корабля чайки не випустили у відкрите море. Козаки брали їх на абордаж, топили чи пошкоджували.

Як засвідчує автор "Історії русів", Нечай у цьому бою поведився настільки продумано і вміло, що коли військо гетьмана підійшло до Кафи, місто вже було заблоковане не лише з моря, а й з боку гір. І Кафа — цей проклятий від кількох поколінь українців ринок невільників — перейшла до рук козаків. Понад 500 полонених стали вільними. Увесь гарнізон фортеці козаки винищили, вважаючи, що работоргівці не мають права на полон.

Так само Нечай збирався блокувати й Козлов. Але поблизу річки Салгир козаків перестріла велика делегація, яка від імені хана попросила їх не йти на Бахчисарай і

взагалі припинити похід. А щоб улагоднити козаків, кримчаки повернули їм усіх полонених християн, які на той час були в Криму. До того ж, піднесли багаті дарунки. Маючи 713 визволених, гетьман вирішив, що своє завдання він виконав і може вертати в Україну.

А що мав діяти Нечай? Наділивши його повноваженнями наказного отамана, гетьман звелів йому йти до берегів Туреччини — до Синопа і Трапезунда, і спробувати визволити ще й тих бранців, які вже опинилися по той бік моря. Зараз навіть важно уявити собі, як, маючи під своїм командуванням лише п'ять тисяч воїнів, можна було зважитись на таку операцію. Проте козаки справді були професіоналами найвищого рівня — на диво хоробрими, витривалими й досвідченими вояками, для яких смертельна небезпека давно стала способом життя. До того ж вони поклалися на свого талановитого флотоводця, отамана Нечая.

Давні хроніки кажуть, що й цього разу вірниками козацької мужності стали їхні перемоги. Козаки заволоділи спочатку Синопом, а потім і Трапезундом. Поповнивши свої лави визволеними з неволі — а їх набралось кілька сотень — Нечай і його бойове товариство щасливо повернулися в Україну.

А слава про Нечая досягла Варшави. І була не меншою за славу Богдана Ружинського. Тож якщо раніше польський король Стефан Баторій намагався стримувати козаків від походів проти мусульман, побоюючись, щоб це не спровокувало великої війни між Польщею та Портою, то тепер сам наказав гетьманові Богданку рушити походом на Кавказ, щоб відтягти сили турків од Дунаю і полегшити долю поневоленим християнським народам Подунав'я, що мали союз із Польщею, та допомогти й самій Польщі в боротьбі з Портою.

Розробляючи цю операцію, гетьман удався до тактики, якої дотримувався і в поході на Крим. Перш ніж вирушити з Січі суходолом, він посадив близько 3 тисяч козаків на чайки і наказав не підпускати ворогів з моря. Хто ж повів українських моряків цього разу? Звичайно ж, військовий осавул, наказний отаман Нечай (імені його, на жаль, не знаємо). Він рейдував поблизу гирла Кубані і, нападаючи з моря на прибережні села й фортеці турків, відвертав ворожі сили на себе. Це неабияк сприяло кінноті гетьмана. Але найдивовижнішим було те, що флотилія Нечая зуміла таким способом перейти вздовж усього узбережжя Туреччини — аж до Константинополя, стаючи при цьому до боїв з турецькими кораблями та раз у раз висаджуючи десанти. Відомо, що й цього разу нечаївцям пощастило взяти штурмом Синоп і Трапезунд, а згодом — висадити великий десант на околицях турецької столиці.

Флотилія Нечая діяла так успішно, що незабаром усе козацьке військо пересіло на захоплені в турків кораблі, на яких і переправилось до Болгарії. Останнім містом, що його козаки Нечая здобували під час свого незвичайного рейду вздовж берегів Чорного моря, була Кілія. А військо гетьмана Ружинського громило тим часом турецькі поселення на суші. Все це настільки вразило польського короля, сейм і всю Варшаву, що козаків почали сприймати трохи чи не як національних героїв Речі Посполитої. Майже всі козацькі офіцери і чимало рядових козаків, які брали участь у поході,

дістали винагороду — чинами, подарунками, всілякими привілеями.

На жаль, ніхто не здобувся на хроніку життя Нечая, славетного українського лицаря. Відомо лише, що певний час він був кошовим отаманом на Січі.

1583 року кримські татари напали на Україну, і на Полтавщині, в районі Опішні й Котельви, захопили в полон кілька сотень українців. Козаки рушили навздогін за ордою, але не встигли: вона втекла в кримські степи. Та це не змусило козаків припинити гонитву.

Визволення бранців з татарського полону кожен з них мав за святий обов'язок і не зважав ані на ризик, ані на втрати. Бранці ж, знемагаючи в турецько-татарському полоні, твердо вірили, що не сьогодні-завтра надбіжать козаки і визволять. І козаки справді надбігали. І визволяли.

Відомо, що гетьман реєстровиків — мабуть, пригадавши тактику гетьмана Богданка — "дав секретний наказ запорозькому кошовому Нечаєві примножити свої човни до можливого числа і наготувати їх та військо своє в потайну експедицію*. Кошовий виконав наказ гетьмана, і той, прибувши на Січ, посадив на човни три полки реєстрових козаків, звелівши їм іти до Кафи. Тільки цього разу флотилією командував уже не талановитий козацький адмірал Нечай, а полковник Карпо Перебийніс та ще — писар Іван Богуславець. І в цьому була помилка гетьмана. Поблизу Керченської протоки флотилія зазнала поразки. Богуславець опинився в турецькому полоні. Чи то потрапив у полон разом з багатьма своїми козаками, чи, може, й загинув у бою також полковник Перебийніс.

Важко сказати, як склалася доля кошового "адмірала" Нечая, але, безперечно, в його особі Україна мала талановитого флотоводця. Та й чому, власне, "мала"? Має! І було б цілком справедливо, якби один з кораблів українських військово-морських сил носив ім'я кошового отамана Нечая.

П'ЯТИЙ

"Жодна ідея людства не здатна породити такої вулканічної лави масової самопожертви, як ідея національного відродження. В цьому з нею може зрівнятися хіба що релігійний фанатизм. Який у більшості випадків теж є завуальованою релігійними догматами формою боротьби тієї чи іншої нації або національно свідомої частини народу за своє національне самовизначення".

Богдан Сушинський

Іван Підкова. Гетьман українського козацтва, Великий князь (господар) Молдови.

За всіх часів на Запорізькій Січі з'являлися лицарі, що походили з чужинських земель, належали до інших народів і вір, але прагнули здобути бойовий гарт у лавах козацького війська, прославити своє ім'я під час козацьких походів. Саме до таких лицарів належав Іван Підкова.

Коли він прибув на Січ, історія не знає. Але відомо, що за часів гетьманування Богдана Ружинського він уже мав репутацію хороброго й тямущого у військових справах, і козаки наставили його полковником. Тож коли по смерті Ружинського постало питання про обрання нового гетьмана, козацьке коло гукнуло: "Підкову!".

Національність і походження на Січі особливого значення не мали. Проте козаки знали, що Іван Підкова — з великокняжого (господарського) роду і, за деякими джерелами, двоюрідний брат тогочасного правителя Молдови.

А щодо прізвиська "Підкова", то дістав його через те, що, розважаючись, полюбляв розгинати і згинати підкови. Ну, міг, міг чоловік дозволити собі таку розвагу на Січі, де фізичну силу подеколи цінували вище за розум.

На час, коли пана Івана гукнули гетьманом, він уже мав досвід кількох походів проти кримських татар. Командував, зокрема, одним із загонів у війську гетьмана Ружинського, штурмуючи турецьку фортецю Іслам-Кермен (її ще називали Аслам-городом). Бував він і в морських походах до кримських берегів та визволяв з полону побратимів-січовиків. Погolos про нього як про одного з найтямовитіших командирів досяг Молдови, і частина боярів та простого люду покладала на нього надію, як на рятівника від турецької неволі.

Але турки живили інші наміри. Після загибелі Іона, що сталася за часів гетьмана Свирговського, султан посадив на молдавський трон господаря Петрила, що запрягся дотримуватись про-турецької політики. Й ось тоді опозиційне настроєні бояри надіслали на Січ гінців, запрошуючи Івана Підкову повернутись до рідного краю та відвоювати собі трон господаря, який належав йому за династичними канонами.

З дипломатичних міркувань гетьман Підкова не міг втручатись у внутрімолдавські справи, стоячи на чолі Січі та маючи під рукою тільки запорожців. Отож почав набирати військо із добровольців поза Січчю. Коли воно було сформоване, до нього приєдналося 600 запорожців на чолі з кошовим отаманом Яковом Шахом. Підкова і його воїни-українці розуміли, що коли вдасться відтіснити турків з Молдови, а на чолі цієї країни стануть люди, схильні до союзу з козаками, це не тільки полегшить долю України, а й докорінно змінить всю політичну ситуацію в прутсько-дніпровському регіоні.

Перша битва мала місце під тими ж таки Сороками, Об'єднавши свій загін із загоном повстанців, що домагалися повалення про-турецького режиму Петрила, Підкова розгромив турецько-молдавське військо. Його проголосили господарем Молдови. Після ще кількох перемог він урочисто ввійшов у столицю Молдови — Ясси.

До речі, в бою за Ясси козаки вдалися до оригінальної тактики. Коли війська вишикувалися на рівнині одне проти одного, турки почали розстрілювати козацьке каре з рушниць. Але перед кожним залпом, щойно помітивши димки при гнотах, козаки десятками падали на землю, вдаючи з себе забитих. Турки тішились: мають перед собою поле, встелене трупами. Хизувалися один перед одним: "Оце стрільці!". Та коли кинулися добивати "ще живих", "трупи" похапали шаблі, і стався грандіозний конфуз.

Такий перебіг подій дуже не сподобався турецькому султанові Амурату. Зібравши величезне військо, він повів його на Дунай. Наказав рушити туди й кримському ханові Магомет-Гірею. І почав погрожувати війною Польщі. Підкова з козаками — це твої піддані, казав він Стефанові Баторію, тож погамай їх, поки не пізно. А до молдавських

справ не втручайся.

Що мав діяти в цій ситуації Іван Підкова? Він добре розумів, що вистояти проти турецько-татарського війська, мабуть, не вдасться. Понадто й частина боярів, прихильників Петрила, згуртувала нове військо та приєдналась до турків. Отже, крім зовнішнього ворога, з'явився ще й внутрішній, і турецьку агресію могла посилити також громадянська війна. Тож Підкові не лишалося нічого іншого, як звернутися до польського короля з проханням про допомогу. А ще він запропонував Стефану Баторію оголосити протекторат над Молдовою.

За інших обставин король з радістю пристав би на таке. Але розпочав у цей час Лівонську війну з Росією, і конче потребував союзу з Туреччиною, або хоч її нейтралітету. Не могла ж бо Польща воювати одразу проти двох могутніх імперій! Повагавшись, С. Баторій послав до Підкови свого особистого представника, брацлавського воєводу Яна Збаражського. Під слово честі короля, мовляв, ліпше зачекати кращого часу, той умовив господаря Молдови повернутися в Україну. Це повернення мало під собою ще й ту підставу, що на допомогу Петрилові прийшов зі своїми військами семигородський князь Христофор Баторій, брат польського короля Стефана Баторія. Тобто якогось ранку Підкова з подивом завважив, що має вже мало не пів Європи смертельних ворогів.

Залишивши Шаха на чолі свого війська в Молдові, Підкова з невеличким загonom охорони прибув до Львова, де на нього, нібито для особистої розмови, чекав король. Стефан Баторій не мав нічого проти колишнього гетьмана. Дії Підкови в Молдові цілком відповідали інтересам Польщі. Проте Туреччина вимагала кари для "самозванця", а як ні — війна. І королеві не залишалося нічого іншого, як заарештувати Підкову і віддати до рук ката. 1578 року на міській площі Львова славного лицаря запорозького, господаря Молдови стратили...

Підкова був надзвичайно популярним серед козаків. Страта колишнього гетьмана, сама підступність, з якою король, порушивши своє слово, заарештував його, викликали обурення серед козаків і значної частини цивільного населення України. Чимало дослідників сходяться на тому, що саме підступна страта Івана Підкови стала тією першою (а може, краще б сказати, останньою?) іскрою, яка розпалила ворожнечу між козаками й поляками, між Україною та Польщею.

Дивно, але чимало українців — навіть тих, що добре знають історію, — чомусь певні, що козаки й поляки ворогували завжди — від дня заснування Січі. Але це не так. До підступного вбивства Підкови, поляки й козаки здебільшого виступали на міжнародній арені як спільники. Багато польських шляхтичів ставали козацькими офіцерами, деякі з них були кошовими отаманами й навіть гетьманами. І тільки ця прикра подія стала руйнівним поштовхом до ворожнечі, а її, до того ж, підсилювали давні незгоди релігійного плану.

Та, з усім тим, у пам'яті народній Іванові Підкові пощастило значно більше, ніж багатьом іншим гетьманам, які й довше жили і звитяжніше воювали. Його й досі шанують в Україні як народного героя. Не забувають про нього і в Молдові.

Яків Шах. Кошовий отаман, гетьман українського козацтва.

Козаки, й ті українські волонтери, що здобували трон для Івана Підкови, обрали Шаха своїм гетьманом ще в Молдові. Одначе військо це вже було невелике. І перебувати в Молдові не бачило підстав. Можливо, ще й тому, що найпершим своїм обов'язком Шах — він був особистим другом Підкови — тепер вважав помсту полякам.

Та перш ніж звернутися до цих подій, згадаймо, що Шах показав себе вправним полководцем ще під Яссами, де він командував лівим крилом наступу. Розуміючи, що ворог переважає його за кількістю, Шах удався до хитрощів. Він наказав виставити поперед війська череду великої рогатої худоби і табун коней. Коли турки пішли в наступ, козаки пальнули кілька разів у череду, і вона, нажахана, кинулась на лави ворога. Потім козакам довелося тільки добивати та гнати навітіача тих, кого не затоптали тварини.

Ну, а помста полякам теж була лютою. Відводячи свої війська з Молдови у бік Немирова (нині райцентр Вінницької області), козаки руйнували дощенту всі польські маєтки, які лишень траплялися їм на шляху. І хтозна, може, це й призвело б до справжньої війни між козаками та польським військом, що стояло в цій частині України, але в цей час вороги господаря Петрила віднайшли десь брата Івана Підкови — Олександра. Щоправда, деякі дослідники й досі сумніваються в тому, що той чоловік таки справді був братом господаря. Може, саме його слід було б визнати за самозванця. Але для нас із вами це вже не має особливого значення. Що ж до козаків, то для них поява претендента стала ще однією нагодою для походу в Молдову.

Історичні джерела імені Я. Шаха у зв'язку з цим походом не називають. Але цілком можна припустити, що повів козаків саме він. Бо ж хто краще за нього знав і Молдову, і політичну ситуацію в ній? Та й помста за друга немало важила.

Починався похід вдало. Хоч сили козаків були незначними, проте їм пощастило розгромити військо Петрила та вигнати його з Молдови. Одначе турецька армія, що готувалася до боротьби з Підковою, вже була на Дунаї. Об'єднані турецько-татарсько-молдавські війська зуміли розбити козацькі загони і чимало козаків полонити.

Але Якова Шаха це не зупинило. Так, Олександра турки схопили і посадили на палю. Але знайшовся такий собі Петро Лакуста, що назвався сином страченого. Хай навіть позашлюбним. І в Молдові, і в Варшаві його мали за самозванця — самозванство тоді саме входило в моду по всій Європі. Можливо, й самі козаки не сумнівалися: Петро — таки самозванець. Але ж іншого претендента під рукою не було.

Тут виникає питання: а чому, власне, козаки так затялися на здобутті молдавського трону? Хіба вже іншого клопоту не мали? Мали. Але, як уже мовилося, найбільшим клопотом козаків завжди була Туреччина, що володіла мало не половиною світу. Поки в них не було сили для того, щоб оголосити їй війну, годилося допекти Османській імперії у Молдові. А що? Уклінно просимо! Ми ж не на Туреччину нападаємо, ми тільки правди шукаємо в боротьбі за молдавський трон.

Проте цей похід — відбувся він навесні 1579 року — особливого успіху гетьманові Шаху не дав. Цікаво, що зимував він перед походом у тому ж таки Немирові, під боком

у значних польських гарнізонів Кам'янця, Бара, Брацлава. Та нападати на козаків поляки не зважились. Король Стефан Баторій захоплювати непокірного гетьмана не захотів.

А чому не захотів? Та тому, що, відновивши своє панівне становище у Валахії та Молдові, турки зосередили тут значні військові сили і почали погрожувати прикордонним землям Польщі. Як засвідчує автор "Історії русів", про цю небезпеку короля попередив сам гетьман Шах. А Баторій негайно скористався з його донесення і, щоб якось помиритися з козаками, —надав їм статус прикордонних військ. Шах охоче пристав на це, бо, з одного боку, наказ короля дозволяв йому й надалі скубитися з турками, а з другого — амністував якоюсь мірою в очах поляків і легалізовував його становище в Україні.

Збільшивши своє військо козаками й місцевими добровольцями, гетьман створив сторожові загони, що діяли від пониззя Дністра до сучасних Сорок і, завдяки цьому, зумів схопити кількох турецьких офіцерів та негайно відправити їх до Варшави. Мета? Підтвердити свою вірність королеві і разом з тим запевнити поляків, що турки справді мають намір іти походом проти Польщі і не шанують її кордонів.

З дуже розпливчатих відомостей, що їх подають нам історичні джерела, можна зробити висновок: гетьман Шах іще повертався на Запоріжжя і відновив Січ на тому ж самому місці, де її свого часу заснував князь Дмитро Вишневецький (слід сказати, що чи не кожен гетьман, з огляду на ситуацію, обирав якесь нове місце для Січі чи для тимчасової бази козаків). І навіть зробив морський напад на Крим. Однак його й надалі хвилювали молдавські події.

Останнім походом Я, Шаха став похід на Бухарест. Передмістя столиці валахів він захопив і спалив, а саму фортецю взяв в облогу. Проте здобути її не зміг, оскільки забракло сили. Та й, знову ж таки, на допомогу обложеним поспішили турецькі війська.

Яків Шах повернувся з військом в Україну. Але він уже так насолив туркам, що султан в ультимативній формі вимагав від короля Польщі кари й для нього. Якби король зважився на це, гетьмана Шаха спіткала б доля І. Підкови. Проте цього разу Стефан Баторій повівся обережніше. Він звернувся до Малоросійського трибуналу з вимогою схопити Шаха і судити його.

Можливо, король мав на увазі, що вирок буде найсуворішим, тобто смертна кара. Але трибунал вирішив, що годі буде з Шаха й довічного ув'язнення в Канівському монастирі. Гетьман, уже немолодий на той час чоловік, розумів: вік його недовгий. Тож оскільки доля закинула його в монастир, куди чимало "козаків у відставці" подавалося з власної волі, він постригся в ченці. У цій іпостасі, й відійшов у вічність.

Але в історії України Яків Шах має залишитися гетьманом і полководцем, що прагнув відродити Січ такою, як задумував Дмитро Вишневецький.

Ян Оришевський. Гетьман реєстрового козацтва

На жаль, дослідники історії українського козацтва згадують про цього гетьмана лише одним-двома рядками. А дехто поминає зовсім. Одним, бач, не подобалося, що він був з польських аристократів, хоча ж мало не всі козацькі полководці тих часів

походили з польської, литовської чи польсько-української або литовсько-української шляхти. Інші ставилися до нього з недовір'ям, бо, мовляв, його призначив польський король, і частина козаків виступала проти цього.

Одначе, по суті, всіх гетьманів того часу призначав або затверджував польський король. І назвіть мені гетьмана, яким би були задоволені геть усі козаки. Хіба мало гетьманів та кошових отаманів загинуло від рук самих козаків?

Ян (Яків) Оришевський (в деяких джерелах його називають Оришовським або Оришковським) справді дістав призначення на гетьмана указом польського короля Стефана Баторія. Згідно з "Хронікою" М. Бельського, в якій Оришевському теж відводиться лише два рядки, це сталося 1578 року. Козацькі заворушення, викликані стратою І. Підкови та певними невдачами в Молдові, реально загрожували перерости в громадянську війну, в якій українці й поляки, що жили тоді в одній державі, могли б винищувати одні одних — на радість зовнішнім ворогам, які потім пошматували б і Польщу, й Україну.

Отож перше, що зробив Ян Оришевський, — це заспокоїв козаків, які, власне, й не готові були до повстання проти польської корони, а тим більше — до тривалої переможної війни за незалежність України, і дав лад реєстровому козацтву та Січі. Саме за його гетьманування набула активного втілення в життя реформа Стефана Баторія, що офіційно визнав козаків за військову силу королівства та обдарував козацтво прапором, булавою, бунчуком і печаткою — тобто всіма символами законності, які надалі припиняли переслідування козацтва як такого з боку польського уряду. Він також передав козакам місто Терехтемирів, визначив межі територій, підконтрольних Запорізькій Січі, тощо. А ще призначив усім козакам — і городовим і запорізьким — державну платню: по червінцю та по кожухові на рік. Платня, щиро скажемо, символічна. Але важлива суть: козаки — не вороги короні. А 6 тисяч їх навіть увійшло до реєстру.

Коли 1579 року Польща почала війну за естонські землі, що увійшла в історію під назвою Лівонської, запорізькі козаки брали в ній участь під командуванням гетьмана Яна Оришевського. Відомо, що в 1580 році їх загін зробив рейд по московітських землях, узяв штурмом і спалив місто Стародуб і повернувся на пониззя Дніпра з військовими трофеями.

Ці трофеї одразу ж пішли в діло в боях проти татар. На цю пору в Криму завелися династичні чвари. Проти хана Мехмет-Гірея, що успадкував трон від померлого Дивлет-Гірея, виступили два його брати. Виступ не вдався. Війська хана змусили заколотників відступити аж до Дніпра — на козацькі території. І козаки Оришевського розгромили татарські загони, схопили братів Гіреїв і, як полонених, відіслали до Черкас старості Михайлу Вишневецькому.

Скориставшись із послаблення Криму, козаки почали рішучіше нападати на татарські улуси. А коли хан оголосив, що готується до походу в Україну, на допомогу козакам Оришевського прибули 22 ескадрони польської кінноти. Це примусило хана добряче подумати, перш ніж зважитись на проголошений напад. Тим паче, що, крім

військ коронного гетьмана Замойського, на боці козаків готові були виступити й особисті загони князя Костянтина Острозького. Тобто трапився той рідкісний випадок, коли козаки, польські війська й особисті загони одного з найславетніших українських аристократів і полководців князя Острозького виступили єдиною збройною силою. Якби таке ставалося частіше, Україна, звичайно, зазнала б у ті часи значно менше лиха.

Ті, хто намагається вдавати, що такого гетьмана, як Оришевський, не існувало, забувають ще й те, що він гетьманував досить тривалий час. Відомо, що під його командуванням 1585 року козаки двічі ходили на кримських татар. Під час другого походу вони розгромили ординців і, крім інших військових трофеїв, захопили ще понад 40 тисяч коней, що було величезною і дуже цінною здобиччю.

* * *

"Яким би давнім та славетним не вважав себе народ, але якщо він не вигартував у собі волі до незалежності, рано чи пізно його поставлять на коліна, і вся ота "щира та вічна дружба", на яку присягають" ся, під час того чи того возз'єднання зі "старшим братом", неминуче виродиться у не менш щире, а тому ще ганебніше, холуйство".

Богдан Сушинський

Після двох удалих походів на Крим гетьман Оришевський відчув себе господарем становища і послав до Бахчисарая послів. Неабияке почуття гумору треба було мати, щоб зважитись на таке після погромних рейдів. Та Ори шевському, як і всім козакам, цього хисту не бракувало. В листі, що його підписали сам гетьман і отамани незалежних козацьких загонів, татарам було запропоновано мир. І навіть мовилося про згоду брати участь у походах орди, якщо тільки вони не спрямовуватимуться проти України та польського королівства. Ясна річ, за платню.

Прочитавши це, дехто може вигукнути: "Як бо воно так?! Козаки ладналися за гроші ходити у спільні походи з татарами!". Не варто нервувати, як це роблять деякі дослідники, а тим більше — розглядати дипломатичний демарш, як зраду козацької справи. Так, гетьман і отамани запропонували ханові мир. А що ж хан? Скипів з люті та гордо відкинув його? Ба ні! Мусив прийняти. Та ще й уклінно. До наших часів дійшов текст відповіді: "Отаманів і всіх черкас (козаків, українців тобто — Б.С.) радо вшанию (підкреслення моє — Б.С.) і, коли вони будуть мені потрібні, то тоді надішлю їм свою платню, а вони щоб були готові...".

А який зиск із цього припадав козакам? Ну, щодо спільної виправи з ординцями, то вони завжди мали час про це добре подумати. А мир, що його хан визнавав своїм листом, давав, з одного боку, реальний перепочинок козакам і всій Україні, а з другого — яскраво свідчив про неабияку скруту в Кримському ханстві. Адже досі воно навіть не уявляло собі існування без грабіжницьких нападів на сусідів.

Тепер уже ніхто не скаже, котра зі сторін першою порушила умови описаного перемир'я, але достеменно відомо, що через кілька місяців Ян Оришевський повів козаків на Очаків, здобув його штурмом і вчинив над ним усе те, що чинять переможці. Своім Універсалом від 25 липня 1590 року король знову призначив Верховним

начальником реєстру старосту Снятинського Миколу Язловецького, проте безпосереднім командиром реєстровців було призначено Яна Оришевського. Язловецький та комісар Яків Претвич — староста Теребовлянський здійснювали лише наглядові функції над цим військом. Тим же Універсалом було наказано спорудити в урочищі Кременчук фортецю, яка, з одного боку, протистояла б татарській орді, з другого — контролювала дії нереєстрового, січового козацтва. Основу гарнізону цієї фортеці мали складати реєстровики на чолі з Оришевським. І можна тільки дивуватися, чому ватажок, що стільки років був на чолі козацтва, й по сьогодні перебуває майже поза увагою наших істориків.

Важко сказати, як склалася подальша доля цього козацького старшини. Але ми повинні пам'ятати, що він був і водив козацькі полки на ворогів.

Самійло Зборовський. Гетьман українського козацтва.

Якщо більшість лицарів приходила на Січ для того, щоб зажити військової слави, то Самійло Зборовський прибув сюди вже з готовою славою, здобутою в Угорщині та Польщі. І докотилася вона до козацьких степів значно раніше, ніж потрапив туди її носій.

Цей родовитий польський шляхтич був сином коменданта краківської фортеці. В його особистому володінні перебувало містечко Золочів на Галичині. Одначе, як і багатьох інших аристократів, роль землевласника й адміністратора його не дуже вабила. Мабуть, відзначившись у котрійсь із військових виправ, він незабаром опинився при дворі тодішнього короля Польщі Генріха Анжуйського. І хтозна, як би склалася його подальша кар'єра, якби не прикрий випадок: під час однієї із недоречних сутичок він убив коменданта фортечного замку міста Перемишля, який навіть не мав власних суперечок з майбутнім гетьманом, а лише заступався за іншого шляхтича, якого Зборовський скривдив.

За такий учинок — якби дійшлося до суду — наш лицар мав би нагоду зустрітися з катом. Але він завбачливо втік до

Трансільванії і попросивсь на службу до тамтешнього князя Стефана Баторія. Як згодом з'ясувалося, Зборовський знав, куди втікати. Минуло зовсім небагато часу, і Стефан Баторій, відтіснивши інших претендентів, став королем Польщі. А впливовий рід Зборовських — Самійло мав п'ятеро старших братів, кожен з яких, як аристократ, чогось та важив — показав себе найбільшим прихильником саме кандидатури Баторія. Так майбутній козацький гетьман знову опинивсь у Польщі. Але там ще не забули того, як він уник суду. І навіть сам король не міг його остаточно реабілітувати. Це могла зробити тільки військова слава.

Загалом, більшість істориків ставиться до Зборовського як гетьмана досить скептично. І йому на цій посаді, як ми б сказали сьогодні, справді не дуже щастило. Але спитаймо себе, хіба не щастило тільки йому? Це раз. Друге: мало не всі, хто хоч скупко згадує про цього гетьмана, погоджуються, що на Запоріжжя привела його авантюрість вдачі. Та це не пояснення: а кого з польських аристократів, яких за історію Січі побувало там тисячі, привела туди не авантюрість?

То які ж насправді він плекав наміри? Судячи з усього, метою його життя був молдавський трон. З польських, а відтак, і українських джерел випливає, що він мав попередні зносини з кримським ханом, і той обіцяв сприяти йому в здобутті титулу молдавського господаря. Але важко припустити, що Зборовський, який на той час усе ж таки був наближеним до двору Стефана Баторія, розпочинав ці переговори, не маючи, хай навіть неофіційної, згоди на таке князювання свого короля. Не слід забувати, що Баторій прибув до Варшави з Трансільванії, а там не було байдужих до молдавських справ. Тож, благословляючи Зборовського на авантюру, король міг сказати собі: "А раптом!..". До того ж, трапляється нагода позбутися шляхтича, якого весь час доводиться рятувати від суду...

Д. Яворницький та деякі інші історики датують прибуття Зборовського на Січ 1583 роком. Однак із польських джерел випливає інше: 1581 рік. А запорожці знали про нього ще раніше. Вже 1577 року Самійло Зборовський очолював загін козаків, які мали взяти участь у війні Польщі з Росією. І коли за рік війну таки оголосили, майбутній гетьман повів цей загін у складі польської армії. Добре відомо, що він брав участь в облозі Пскова, яка тривала майже чотири місяці і в якій Зборовський відзначився мужністю і військовим талантом. Саме цей поголос і досяг Запоріжжя.

Ще одне. Коли королю Стефану Баторію знадобилася солідна військова допомога козаків, то на переговори з ними він послав саме Самійла Зборовського.

На відміну від багатьох значно звияжніших гетьманів, Зборовський подбав про те, щоб ім'я його залишилось в історії. Серед 70 шляхтичів, що йшли для переговорів на Дніпро разом з ним, був не тільки особистий кухар Зборовського, а й персональний біограф — Бартош Папроцький. І саме завдяки його описові цієї подорожі, маємо тепер змогу дізнатися не лише про подробиці появи загону Зборовського на Січі (окрім шляхтичів, Зборовський привів ще й загін гайдуків), а й про особливості побуту тогочасного козацтва, місце розташування Січі, її традиції та звичаї.

На Січі ім'я Зборовського було досить популярне. Про це свідчить хоч такий факт: Зборовський ще тільки збирав описаний загін, а до нього вже прибули гінці з низу Дніпра, запрошуючи до гетьманування. З якого б то дива? Річ у тім, що козаки в цей час не мали єдиного ватажка. На Дніпрі діяло кілька козацьких осередків, кожен з яких обирав собі ватажка, а це знесилювало козацтво, призводило до суперечностей між отаманами, і навіть до сутичок.

Однак Зборовський не поспішав із згодою. Він, як твердить той-таки біограф, пожертвував на козацький кіш неабияку суму грошей, послав подарунки, проте заявив, що основна його мета — місто Путивль, яке захопили росіяни. Але на Січі розуміли, що Путивль — то лише привід. Як розуміли це також у Молдові й Криму. Ось чому господар Молдови і хан Криму поквапились відрядити до Зборовського гінців, які в заздалегідь, поки там що, вклали з ним певні угоди. Господар Молдови пропонував 500 коней відкупного за свій спокій, а хан... Еге ж, хан за союз із ним пропонував право на молдавський престол! У випадках, коли йшлося не про кримський трон, а про якийсь інший, хан ніколи не окупував...

Нема потреби докладно описувати подорож Зборовського на Січ. Коротко ж можна повідомити, що повернутися з козацьким військом під Псков він не встиг: війна скінчилася невдалою облогою цього міста, і в січні 1682 року в місті Ямі Запольській між Польщею та Росією (Московією) було вкладено мирну угоду. До речі, спроба сформувати загін для допомоги королю у війні з московітами мало не закінчилася для Зборовського трагічно. Проти цього різко виступили і ті козаки, що були налаштовані проти союзу з поляками, і ті, хто волів покладатися на Московію.

Зборовський, який засвідчив перед козаками свою хоробрість тим, що човном переправився через найнебезпечніші дніпровські пороги, і якого проголосили гетьманом на Січі, узявся до власних справ. Почав зі звернення до татар: збирайте, мовляв, свою орду і рушаймо на Молдову.

Хан, загалом, не мав нічого проти цього. Але турецький султан наказав йому йти на Персію. Хан зміркував: "А чому б не повоювати в далекій Персії ще й шаблями козаків?". Тож таємна частина угоди між Мухаммед-Гіреєм і Зборовським вибудувалась так: ми разом вирушаємо до Персії, а по тому я, хан, допомагаю тобі заволодіти молдавським тронем. Реально? Цілком. Адже довівши свою вірність союзові з ханом і султаном, Зборовський цілком офіційно міг претендувати на титул молдавського господаря.

Зборовський не забув, звичайно, наказу Баторія йти на Московію, та пропозиція хана вабила дужче. От тільки козаки... Вони хоч зараз були готові вирушати з ним на Московію чи на Крим. Але Персія?.. Більшість рішуче виступила проти походу до далекої незнаної країни. Суперечка дійшла до того, що частина козаків мало не втопила гетьмана в Дніпрі, як це нерідко робила з іншими ватажками.

Страти Зборовському пощастило уникнути. Але помиритися з козаками остаточно він міг, тільки розпочавши бойові дії проти татар і турків. А це означало відкласти мрію про молдавський трон на невизначений час. Та й король Польщі не зичив собі в такі скрутні для країни часи розпочинати ще одну війну.

І все ж Самійло Зборовський повів козаків у Молдову. Але з самого початку довелося йому раз у раз нариватись на сутички з татарами й турками. Поділивши свій загін на дві частини, гетьман вирушив один суходелом, а з другим пішов на човнах до Дніпровського лиману, щоб звідти перейти в Буг. Одначе в лимані шлях йому перепинив турецький флот, що складався з 9 великих галер і багатьох бойових човнів. Сили були нерівними. Козаки билися мужньо. Вони навіть спробували захопити одну з галер, що сіла на мілину. Але гарматний вогонь з інших кораблів не допустив цього. Тоді козаки добулися правого берега лиману й позалягали по ямах, що лишилися від диких кабанів, та по шанцях, що їх устигли спорудити самі. І боронили ці "укріплення" завзято.

Та на допомогу туркам прийшли татари, й козаки опинились у кільці: зі степу наседають ординські вершники, з лиману — турецькі десанти. Не лишалось нічого іншого, як шукати виходу з оточення. Зборовський скликав загін сміливців. Темної ночі вони на човнах мали обійти турецький флот і вдарити йому в тил.

І козаки обійшли. І вдарили. Майже всі вони загинули або потрапили в полон. Але зуміли відтягти на себе турецькі сили. Це й дало змогу гетьманові з основними силами покласти на 8 останніх чайок поранених і податись у верхів'я лиману до гирла Бугу, тобто вийти з оточення. Просуваючись річкою проти течії, Зборовський зустрів свій кінний загін, і тепер знову міг стати до бою. Проте ординці з турками, очевидно, так і не втямивши, куди поділись козаки, за ними не погналися.

Опинившись із загоном на 2500 шабель у безлюдному випаленому степу, гетьман виразно побачив нове лихо, що постало перед ним: годувати військо нічим. З великими труднощами, страшенно голодуючи, козаки все ж добулися гирла Савранки, що на сучасній Одещині.

Проте вести знесилених, обдертих і босих людей у Молдову, маючи в загоні стількох поранених і хворих, не було рації. Понадто ще й тому, що польський король уже довідався про порушення Зборовський перемир'я з турками й татарами. До того ж, король не забув, що гетьман так і не привів війська під Псков... Старший брат Самійла, Криштоф, писав Самійлові, що Стефан Баторій, попри всю допомогу Зборовських під час сходження на трон, віддає тепер перевагу родові Замойських. І просив брата повернутися до Польщі, щоб своїм авторитетом спробувати змінити настрої короля.

Залишивши козаків на хлібній та багатій на рибу Савранщині, гетьман з невеличким загоном охорони повернувся до Польщі. Проте його ворог, Ян Замойський, що командував тоді польськими військами, заарештував гетьмана, і королеві вже не лишалося нічого Іншого, як дати дозвіл на страту.

Страчено Самійла Зборовського 26 травня 1584 року під брамою краківської фортеці, на тому самому місці, де колись він зопалу вбив коменданта фортечного замку Перемишля. Так, мабуть, йому судилося...

Похід Зборовського до Молдови справді виявився невдалим. Але хіба невдалим був тільки його похід? І хіба тільки його наміри зривали турки й татари? Проте козаки під командуванням Зборовського досить мужньо билися і з турецьким флотом, і зі степовими ординцями. Гетьман зумів порятувати свій загін, вивести його із згубного оточення... Тож віддаймо йому належне. Тон, якого припускаються в розповідях про Зборовського Андріан Кашенко та деякі інші дослідники, — це неповага не лише до самого гетьмана, а й до тих козаків, що його обирали і йшли з ним у бій. Глуму й неделікатності історія не терпить.

Богдан Микошинський. Гетьман запорізького козацтва.

Щойно козаки, що їх Зборовський залишив на Савранщині, повернулися на Січ, як перед ними постало завдання: треба визволяти з полону побратимів, що опинились у турецькій неволі під час боїв на Бузі! Тому обрали вони за гетьмана (1584 р.) Богдана Микошинського, рішучого й досвідченого офіцера, який не раз ходив з козаками в море.

Швидко спорядивши флотилію з чайок, новий гетьман повів її під Очаків. На щастя, турецькі кораблі, які нещодавно брали участь у нападі на військо Зборовського, все ще були там. Не маючи вірогідної інформації про наміри козаків, турки чекали подальшого

розвитку подій. Але козаки тривалого часу їм на це не дали. їхня флотилія виринула з-за обрію настільки несподівано, а напад був таким раптовим і добре спланованим, що запорожці зуміли взяти на бордаж геть усі галери, що перебували в цей час у затоці. І визволили майже всіх полонених.

Коли зараз, у наші часи, виникає питання, чи Існував на Чорному морі український флот, ми завжди повинні пам'ятати, що він жив і діяв з часу заснування Запорізької Січі. І складався з легких бойових кораблів, що базувались у пониззі Дніпра, а флотилії з них раз у раз ходили на Крим, Дністер і Дунай. Досягали подеколи й північного узбережжя Туреччини. Тож нічого дивного нема в тому, що козацька флотилія під проводом Богдана Микошинського потопила турецький флот під Очаковом.

У Стамбулі розгнівались. Султан надіслав королю Польщі погрозного листа, в якому вимагав приборкати козаків, бо інакше буде війна. Король відрядив на Січ свого особистого представника, офіцера Глембицького. Його завданням було: стежити, щоб козаки не нападали на турків і татар, а хто не слухатиметься — повертати "на волость", тобто до сіл і містечок. Проте Глембицький, мабуть, не зорієнтувавшись до пуття в ситуації, повівсь занадто різко. А козаки — то козаки. Загін супроводу перебили, а самого королівського посланця втопили в Дніпрі.

За такого повороту подій, очевидно, й сам Стефан Баторій спитав себе: король я тут, чи не король?! Козаки, збагнувши, що можуть опинитися між двома ворожими арміями — польською і турецько-кримською — сказали королеві: "Пардон. Перестаралися. Буває". І, "назнак покори", Богдан Микошинський зрікся булави. Ясна річ, і козаки, і король, та й сам султан, розуміли, що цей реверанс — не більше, ніж дипломатична гра. Одначе всі вдали, що інцидент вичерпано.

Що ж до самого Микошинського, то його козацька кар'єра на цьому не скінчилася.

* * *

"Поневолений народ підводиться з колін не тоді, коли він убиває б собі страх перед гнобителями; не тоді, коли його переповнює ненависть до них; і навіть не тоді, коли здобуває збройну перемогу над ворогами. По-справжньому народ випростовується, коли починає зневажати поневолювачів, оскільки поневолювачі народів тільки зневаги й варті".

Богдан Сушинський

Достеменно відомо, що 1549 року кошовим отаманом на Січі був той-таки Богдан Микошинський. У цей час Туреччина розпочала війну з Австрією. Туркам пощастило захопити Угорщину, і вони вже підступалися до столиці імперії — Відня. Довідавшись, що через Дніпровський лиман вони перекидають до Очакова об'єднані турецько-татарські війська, козаки спорядили флотилію з 50 чайок і теж вирушили під Очаків.

Турецький флот виявився надто великим і могутнім, щоб з ним можна було ставати до відкритого бою. Тож для нападу на нього козаки дочекалися ночі. Елемент несподіванки теж прислужився: потопивши кілька кораблів та перебивши або полонивши екіпажі взятих на бордаж, козаки повернулися на Січ.

З іменем Богдана Микошинського пов'язана і подія надзвичайної міжнародної ваги,

що мала місце в червні 1594 року. Стурбований тим, що Туреччина захопила всі генуезькі колонії на узбережжі Середземного моря, окупувала Угорщину і загрожує Відню, а також починає витіснити з європейського простору Іспанію, Папа Римський Григорій XIII звернувся до австрійського імператора Рудольфа II з пропозицією терміново сформувати загальноєвропейські війська, здатні протистояти мусульманській навалі.

А чия б допомога була найдійовішою в такій боротьбі? Звичайно, українських козаків. Для переговорів з ними папа відрядив спеціального посла. Але той, діставшись лише на Поділля, їхати далі через безкраї степи не наважився. В чому одверто й зізнався.

Зате посол імператора Рудольфа II Еріх Лясота виявився хоробрішим і наполегливішим. Саме в той час, коли кошовий отаман Б. Микошинський вирушив у похід під Очаків, цей відважний чоловік зумів пробитися через степ і дочекатися повернення кошового з переможного походу. За традицією тих часів, Лясота, на знак поваги до запорізького війська, вручив кошовому від імені імператора військовий прапор, певну суму грошей та срібні сурми. Мовою тогочасної дипломатії це означало: імператор радий бачити козаків під своїми прапорами і своїми союзниками.

А на словах Лясоті належало вмовити козаків негайно вирушити до Угорщини. Туди ж бо вже прибула кримська орда, а ніхто так добре не міг протистояти татарам, як українські козаки. Похід склався для Микошинського невдало: татар і турків виявилося забагато. Проте Лясоті, що прибув на Січ ще 9 червня 1594 року, довелося чекати повернення Микошинського до 18 червня. А вже 20 червня отаман скликав раду. Однак, зібравшись на неї, козаки не погодились негайно вирушати в похід, оскільки на той час їх налічувалося десь близько 3 тисяч. Малувато. І справа не в тому, що козаки звикли брати чисельністю. Аж ніяк. Просто вони звикли дивитися на речі реально. А реальність була такою, що до Угорщини треба пробиватися через Молдову та Валахію, а там панують турки. Отже нападів та втрат дорогою не минути. Стримувало козаків і те, що в листі, зачитаному Лясотою, імператор не викликала ніяких зобов'язань щодо козаків, зокрема стосовно платні, матеріального та збройного забезпечення. Погодились на тому, що допомога козацтва полягатиме в активізації бойових дій на Чорному морі та в причорноморських степах. І рішення це здається тверезим і цілком логічним.

Козаки слова дотримали. Своїми бойовими діями вони змушували турків і татар тримати значні військові сили поблизу Криму й Очакова, заважали переправляти підкріплення, завдавали відчутних втрат турецькому флотові.

Завдяки листові Микошинського до полковника Підвисоцького, дослідники здобули інформацію про ранній період діяльності Криштофа Косинського. Ще в травні 1586 року Микошинський повідомляв про донесення Косинського " з Низу, від Тавані та від городків" про намір орди, на чолі з ханом, переправитися через Дніпро і здійснити похід в Україну. Ця інформація допомогла козакам належно підготуватися до наступних боїв. Одне слово, ім'я гетьмана, а згодом — кошового отамана Богдана

Микошинського повинне залишатися не тільки в пам'яті українців, а якоюсь мірою і в пам'яті загальноєвропейській.

Михайло Ружинський. Князь, гетьман запорізького козацтва.

Михайло Ружинський походить з того ж таки давнього українсько-польського роду, до якого належав і один з перших козацьких гетьманів, наступник князя Д. Вишневецького, Остафій Ружинський та Богдан Ружинський, що гетьманував 1575-1576 рр. На жаль, про цього полководця деякі дослідники нашої історії взагалі не згадують, інші ж обмежуються кількома скупими рядками. Але що вдієш: про керівника повстанців у Англії чи Італії, не кажучи вже про наполеонівських маршалів, ми завжди знали більше, ніж про полководців, що боронили рідну землю. До них, мало знаних, а проте звитязних, можна віднести й Михайла Ружинського.

Відомо, що своїм гетьманом козаки обрали його — за одними даними — 1584 року, коли мусив зректися булави Богдан Микошинський. Але дата ця полемічна, бо існує вже згадуваний мною в есе про Б. Микошинського лист, писаний цим "гетьманом війська запорозького", датований травнем 1586 року. Хіба що, може, 1584 року Ружинський став гетьманом реєстровців, а потім уже об'єднував під час походів під своїм командуванням і нереєстрових запорожців. Король Польщі) затверджуючи нового гетьмана, сподівався, що після його погроз та погроз султана, козаки погамуються під новим проводом. Але не для того і не від тих князь Ружинський приймав булаву, щоб тихо сидіти на Січі. Вже за місяць він згуртував запорожців у похід на Перекоп. Досі в нашій уяві Кримське ханство асоціюється тільки з кримським півостровом. Це не відповідає дійсності. В часи М. Ружинського воно сягало Очакова, займало значну частину сучасних Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької, Донецької областей, підступало до Дону й Кубані. Отож іти на Перекоп, що лежав у глибині ханства, наважувався далеко не кожен козацький ватажок.

Ружинський відважно повів туди свої полки, завдав татарам поразки і повернувся на Січ. Без особливих втрат, зате з великими трофеями і здобиччю. Можна не сумніватися, що цей похід мав важливе військово-політичне та пропагандистське значення. Він поставив короля, кримського хана і правителя Стамбула перед тим фактом: попри всі погрози та заборони, козаки не припинять боротьби за визволення українських земель і даватимуть, як і давали, відсіч ворогові. Свідчила виправа на Перекоп і про те, що Січ знову зміцніла, і жодних погроз не боїться.

Ще важливішим з політичного погляду був похід під командуванням князя Ружинського до річок Кальміус і Берда, що на сучасному Донбасі. Цього разу українці теж завдали поразки кримчакам та підлеглим їм ногайцям, і крім інших трофеїв, захопили ще й 40 тисяч коней. Ця здобич мала, якщо говорити сучасною мовою, величезне стратегічне значення: козаки неабияк послабили можливості татарської, зате надовго забезпечили кіньми свою кавалерію.

Слід пам'ятати, що саме після рішучої перемоги М. Ружинського на Кальміусі й Берді ці землі почали підлягати Січі. Тобто, по суті, козаки приєднали до України території, що належали свого часу Київській Русі. І хоч основне військо повернулося на

Січ, на названих територіях залишилися прикордонні залоги. Вони створили власні поселення, власні військові табори, такі собі міні-Січі, і татарам тут гуляти вже не стало волі.

Ці дві перемоги викликали велике занепокоєння не тільки в Криму, а й у Стамбулі. В обох столицях розуміли, що скаргами королеві на його вірнопідданих козаків уже не обійтись, цим справі не зарадиш. Треба діяти рішучіше, націлюючись на остаточне знищення козацтва. І часу для здійснення задуму не гаяли. Зібравши величезну орду, кримчаки запросили підмоги в турецьких гарнізонів, що базувалися на Північному Причорномор'ї, і вирушили в похід на Україну. План був дуже простим, а тому здавався ханові просто-таки геніальним: розгромити і зрівняти з землею Січ, що про неї й згадки не лишилося; раз і назавжди покласти край козацтву як військовій силі та явищу, а тоді вже вдарити на Черкаси та Канів і сягнути Києва.

Про ці наміри М. Ружинському стало відомо від захоплених козацькою розвідкою "язиків". І саме вони ще раз переконали кошового, якою рятівною силою для України та всього народу є і буде надалі запорізьке козацтво. Князь негайно скликав козаків з усіх зимівників та пасік, розіслав гінців до поселень, де мирно хазяювало городове лицарство. Про всяк випадок зміцнив також січові укріплення.

Хан Іслам-Гірей, відомий своєю войовничістю, особисто повів ординців на Дніпро. Здається, з ним були всі, кого тільки вдалося виловити по кримських степах та посадовити на коней. Але, як кажуть у таких випадках помірковані українці, з великого грому вийшов малий дощ. Козаки на чолі з Ружинським не чекали, поки татари переправляться через Дніпро. Вони вдарили саме по переправі, коли будь-яке військо стає найуразливішим. Чимало татар потопилося, багато полягло на острові Таволжанському. А тих, кому все ж пощастило дістатися правого берега, добивали спеціальні загони, що стали засідкою по прибережних байраках. Інакше кажучи, князь Михайло Ружинський повівся в цій війні з мудрістю істинного тактика і стратега. Він змінював психологію козацтва, вбачаючи перемоги не в здатності вистояти перед навалою орди, а в умінні винищити її, відкриваючи собі шлях для удару у відповідь. І з таким ударом він не забарився.

Щоб нищівна поразка в українських степах та на Дніпрі не здалася ханові й туркам чимось випадковим, вже за кілька місяців — навесні 1587 року — М. Ружинський повів своє козацтво на Очаків. Це остаточно піднесло авторитет кошового в очах не тільки січовиків, а й цілої України.

Для початку козаки збиралися напасти тільки на передмістя цього імперського форпосту Туреччини — надто вже неприступною та насиченою гарматами здавалася фортеця. Та коли рейд пройшов успішно і всі османські військові сили було погромлено, українці понабирали гаків та штурмових драбин і протягом однієї ночі, з першого приступу, здобули османську цитадель, розвіявши міф про її могутність і недосяжність.

Наслідком походу стало те, що козаки визволили чимало полонених і захопили просто-таки небачені трофеї. Недарма турецький історик і літописець Наїма, що жив у XVII столітті і був сучасником епохи, про яку йдеться в наших есе, говорив про козаків

таке: "Можна з упевненістю сказати, що неможливо знайти на землі людей більш хоробрих, які б так мало турбувалися про своє життя і так мало боялися смерті". Це стосувалося і лицарів Михайла Ружинського.

До всього мовленого тут варто додати, що водночас із Михайлом на Січі перебував і його брат, князь Кирик Ружинський. Відомостей про нього маємо теж небагато, проте аналіз того, що все ж таки дійшло до нас, показує: князь Кирик брав на себе урядування Січчю на час, коли гетьман Михайло вів козаків у похід. Тобто, по суті, залишався наказним гетьманом. Докладніше про князя Кирика Ружинського поговоримо пізніше. Але якщо зважити, що з часом на козацькому небосхилі з'явився ще й ватажок із цього ж роду Роман Ружицький, то стає зрозуміло, що йдеться про цілу династію українських козацьких полководців.

Гаврило Полуботок. Кошовий отаман запорізького козацтва.

Знайомлячись з історією козацтва, досить швидко помічаєш, що в один і той самий час на політичній арені могло діяти кілька гетьманів чи кошових отаманів. І в цьому нема нічого дивного. Як ми вже знаємо, козаки були січовими і реєстровими, існували городові козаки, а крім того, час од часу виникали степові козацькі ватаги, які формувались із селян-утікачів. Вони, нікому не підлягаючи, обирали власних отаманів, проголошуючи їх навіть гетьманами — траплялося й таке. Тож і виходило, що реєстровики плекали собі свого гетьмана, січовики — свого. Крім того, не забуваймо, що, вирушаючи в похід, козацькі загони обирали собі наказного (на час походу) отамана або й гетьмана. Саме таким шляхом — через обрання в одному з походів — ввійшов в історію України і Гаврило Голубок.

У творах наших істориків можна розшукати про нього заледве три-чотири рядочки. Але вони інтригують. 1588 року, тобто ще за часів гетьманування Михайла Ружинського, великий загін козаків під командуванням кошового Голубка вирушив у похід на Валахію. Це князівство лежало задалеко для того, щоб січовики наважились рушити туди по славу та здобич отак собі, знічев'я, аби не сидіти не місці. До того ж Січова козацька республіка не мала з ним спільних кордонів. Та й взагалі українці з валахами не ворогували. Отже, цілком обґрунтованим може бути припущення, що козацтво рушило до Валахії, виконуючи обіцянку, яку дало свого часу Папі Римському та австрійському імператорові Рудольфу II про всебічну допомогу в боротьбі проти турків. І, можливо, сподівалося досягти Угорщини. Іншого пояснення цьому європейському походу годі знайти. Цілком можливо також, що в тодішнього господаря Валахії з'явився сильний суперник, який замірився на його трон, і це, з політичної точки зору, виправдовувало як похід козаків, так і втручання Січі у валаські справи.

Та кошовий, очевидно, не взяв до уваги всіх нюансів політичної боротьби, що точилася при дворі господаря цієї васальної Стамбулу держави. Або ж, поки козаки добулися Валахії, ситуація там дуже змінилася. В усякому разі, невеличке військо Гаврила Голубка мусило вже протистояти великим об'єднаним силам турків і валахів, і, по суті, було приречене на загибель.

Ні, на першому етапі похід все ж таки розгортався досить успішно: козаки розгромили чи порозганяли кілька передових загонів, що пробували перепинити їм шлях та вели розвідку боєм.

Але під містечком Бичина назустріч козакам вийшли основні сили об'єднаного турецько-валаського війська — добре озброєного, підсиленого артилерією, з укріпленим табором у тилу. Отаман миттю зважив, що сили нерівні. Зміркував і те, що допомоги чекати нізвідки, бо навіть з продовольством мав неабиякі труднощі, оскільки скрізь були турецькі загони, а значна частина населення сприйняла появу козаків не як появу союзників. Що б учинив за таких умов інший командир невеличкого корпусу? Звичайно ж, витримуючи ар'єргардні бої, почав би відступ на територію, звідки прийшов. Проте Голубок, як і ті, хто його за отамана обирав, вважали: відступати, не ставши до генерального бою, образа лицарської гідності. І битва розпочалася. Запекла, кривава, проти значно більших сил. При цьому отаман одразу ввів у бій всі наявні сили, не залишивши собі — бо й лищати вже, власне, нічого було — жодних резервів, діючи, по суті, в цілковитому оточенні.

Битва тривала цілий день. Хроністи одностайні в тому, що козаки зазнали відчутних втрат. Але відомо й те, що жодна зі сторін перемоги не домоглася. Кошовий бився нарівні з іншими козаками і загинув. Відомостей про те, як це сталося ми не маємо, козацькі літописці про подробиці не потурбувалися. Пізньої ночі, коли ворог відійшов до свого табору, козаки поховали загиблого кошового Гаврила Голубка і, зміркувавши, що чекати ранку та битися далі у безперспективній війні нема рації, обрали нового кошового і рушили на прорив.

Відходити доводилося з боями, і, знову ж таки не без втрат. Але не маючи ні надійного перепочинку, ні достатньо харчів та набоїв, вони все ж таки зуміли повернутися на Січ. І при тому — непереможеними.

Факт, що козаки, ставши до бою з набагато чисельнішим і краще озброєним військом, не зазнали розгрому, дуже підніс авторитет січового лицарства.

Крім того, похід кошового Г. Голубка засвідчує, що вже наприкінці XVI століття козаки намагалися відігравати помітну роль у політичному житті Південно-Західної Європи.

Тому, згадуючи про лицарів-українців, які наклали головами по землях чужинських, не забуваймо й цього славного воїна — кошового отамана Гаврила Голубка.

Василь-Костянтин Острозький. Князь, полководець, громадський діяч.

Поява серед імен козацьких вождів та полководців України імені Василя-Костянтина Острозького (деякі історики називають його Костянтином Острозьким, як і батька, відомого козацького ватажка Костянтина Івановича, про якого вже йшлося) для багатьох читачів цієї книжки, мабуть, виявиться несподіванкою. Вже хоч би тому, що більшість українських дослідників історії ставилася до нього негативно, з виразно класових позицій трактуючи його участь у придушенні повстання Криштофа Косинського.

А слід зауважити, що історики при цьому не давали належної оцінки самому повстанню та "щедрості" Косинського, з якою той пропонував Україну російському цареві. Ще й не заволодівши землею наших предків, він уже пробував торгувати нею: вимінював її в росіян на гетьманську булаву*. Втім, до цих подій ми повернемося. Тим часом спитаймо себе: хіба мало хто та кого в нашій історії "придушував"? Хіба не уславлений ватажок повстанців Северин Наливайко зі своїм загоном надвірних козаків (за часів, коли ще сам не очолював повстання) топив у крові повстанський рух того ж таки К. Косинського? То що будемо діяти з Наливайком? А нічого. Сприймати його таким, яким був.

Князь Василь-Костянтин Острозький (1527-1608) прожив довге й бурхливе життя, в якому було всякого — й грішного, й праведного. Втім, як і в житті будь-якого з українських аристократів. Але добре відомо, що він належав до тих князів — поруч із Б. Корецьким і К. Вишневецьким, — які рішуче виступили проти Люблінської унії (1569, м. Люблін), згідно з якою Україну виведено з-під юрисдикції Великого князівства Литовського, де вона користувалася помітною автономією, та підпорядковано Польщі.

В історії української культури В.-К. Острозький навечно зостанеться щедрим меценатом, який обстоював інтереси православ'я і дбав про розвиток культури й освіти в Україні. Саме з його ініціативи і на його кошти засновано 1580 року в м. Острозі, на Волині, славетну Острозьку академію, що довго була осередком духовності української нації і дала нашому народові чимало видатних культурних, політичних та релігійних діячів.

Дбаючи про розвиток цієї академії, князь не шкодував грошей, запрошуючи до неї на роботу провідних учених з України та багатьох інших держав і земель. Це завдяки Острозькій академії Україна може пишатися такими високоосвіченими державними діячами й ученими, як гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, Мелетій Смотрицький, Дем'ян Наливайко (брат Северина Наливайка)... Саме в друкарні академії, яку теж заснував князь Острозький, побачили світ десятки перекладних та оригінальних богословських і світських книжок.

Як київський воєвода, князь Острозький активно прилучався й до політичного життя України. Так, коли Іван Підкова вирішив претендувати на молдавський престол, то найбільшого прихильника цієї ідеї він набув саме в особі князя Острозького. Той на власний кошт винайняв і спорядив два козацькі полки, одним з яких командував майбутній гетьман Яків Шах.

1582 року, під час чергового конфлікту між Січчю і Кримом, Василь-Костянтин Острозький сам сформував власне військо і вирушив на допомогу козакам. Туди ж таки, на Січ, подався з польськими військами і коронний гетьман Ян За-мойський. Тільки така сконсолідована підтримка січовиків зупинила наступ орди, яка вже досягла Дніпра і готувалася до нападу на козацьку твердиню.

За законами польської держави, кожен воєвода чи староста мав обов'язок під час війни йти на поклик короля з власним загоном. З історичних джерел відомо, наприклад, що за часів польсько-російської війни 1579-1580 рр. князь Острозький

командував великим загоном, який називався козацьким, бо складався переважно з козаків. І цей загін досить успішно співдіяв з польською армією.

Коли 1592 року в Україні спалахнуло грізне й криваве повстання під проводом збіднілого польського шляхтича Криштофа Косинського, князь Костянтин Костянтинович Острозький досить швидко збагнув, що воно може перерости у велику, затяжну громадянську війну.

Причому, війну безглузду. Адже Косинський не був постаттю, здатною зрушити весь народ. До того ж, він не ставив собі за мету створення незалежної української держави, як того домагався, наприклад, князь Михайло Глинський.

Торкалося це повстання й особистих інтересів князя Острозького, Повстанці захопили замок у Білій Церкві, де старостою був його син Януш. Основні події повстання теж розгортались у володіннях Острозьких. Повстанці палили їм маєтки, вбивали челядь, грабували... Тож чи варто дивуватися, що князь Острозький став ініціатором формування ополчення, яке рішуче виступило проти повстанців? До речі, в переважній більшості свій це ополчення українського князя складалося з українців. Отож маємо всі ознаки громадянської війни.

У першому ж бою, що спалахнув під волинським містечком П'ятки, ополчення розгромило війська Косинського, який втратив близько 3 тисяч убитими і всю артилерію. Розуміючи, що справу програно, Косинський повівся так, як не личило поводитись аристократові: він у буквальному розумінні припав перед князем до землі, благаючи змилюватись над ним.

І, нечувана річ, князь Костянтин Острозький помилював вождя повстанців. Помилював, незважаючи на все те лихе, якого зазнав його рід, на всі ті руйнації, що їх зазнали його маєтки. Він простив Косинському всі кривди. Зажадавши лише, щоб Косинський письмово присягнувся, що не підніматиме ще раз повстання. І пустив Косинського в білий світ. Хто ж може після цього закинути Острозькому, що він нібито люто придушив повстання? Закинути, власне, можна. Але спершу не завадило б завважити, наскільки гуманно повівся князь після битви з самим Косинським та його повстанцями, яких уже тоді міг винищити.

Втім, досить швидко з'ясувалося, що Косинський навіть і не мав наміру додержувати слова офіцера й шляхтича, яке давав, припадаючи до ніг переможця. Він знову зібрав загін повстанців і здійняв нову хвилю бунту. Про загибель його ми поговоримо згодом. Але відомо, що князь Острозький не був причетний до неї.

Зрештою, час довів, що князь Острозький мав рацію. Не можна було допустити роздмухування громадянської війни, коли на кордонах чатує орда. Щойно вщухло повстання, як двадцятитисячна армія татар напала на Україну і, грабуючи та випалюючи все на своєму шляху, дійшла аж до Волині. Але, знову ж таки, першим проти них виступив зі своїми козацькими полками Василь-Костянтин Острозький. І цього разу він знову продемонстрував яскраві якості полководця. Разом з іншими командирами ополчення, йому вдалося завдати татарам поразки і примусити повернутись до своїх улусів.

Закидають князеві К. Острозькому й те, що він не підтримав повстання під проводом С. Наливайка. Це не зовсім так. Він, звичайно, не сприяв повстанцям, однак й не пішов проти них із такою рішучістю, як проти К. Косинського. Йому імпонувало, що наливайківці виступали проти положень Люблінської унії та відстоювали православ'я. Тобто мали хоч якусь позитивну, корисну для України програму.

Отож, гадаю, нам час позбуватися комплексу "класового підходу" до оцінки діяльності багатьох видатних діячів минушини і, зокрема, визнати те місце князя Василя-Костянтина Острозького в нашій історії, яке він сам своєю діяльністю здобув і яке за справедливістю йому належить.

ЗАХАР КУЛАГА, кошовий отаман запорізького козацтва.

"Хто може засумніватися в мужності українців, яким упродовж століть і століть потрібна була мужність вже хоча б для того, щоб залишатися українцями".

Богдан Сушинський

Кошовими отаманами ставали козаки, яких обирало січове товариство. А воно усвідомлювало, що від хоробрості і військових здібностей отамана залежить успіх походу, залежить його, товариства, доля. Тому завжди намагалося обирати тих, кого добре знало, хто відзначився під час попередніх походів та битв.

Тож цілком можемо припустити, що так само відзначився в боях і кошовий отаман Захар Кулага.

Шкода лишень, документальних відомостей про його подвиги дослідники історії козаччини, на жаль, поки що не віднайшли. Проте достеменно відомо, що 1589 року Кулага вже стояв на чолі запорізького коша. Мабуть, він мав схильність до морських походів, бо саме з його ініціативи на Дніпрі сформувалася чимала козацька флотилія, яка незабаром вирушила в похід на Козлов (сучасна Євпаторія).

Напевне, турецька розвідка не дрімала: коли флотилія з'явилась біля міста, поблизу вже рейдувала турецька ескадра. Але чи то турки не помітили українських чайок, бо з човна помітити вдалині корабель значно легше, ніж з корабля — човен; чи, може, просто не надали особливого значення їх появі. В усякому разі до нічного нападу козаків вони виявились неготовими. А козаки підійшли до цієї операції досить уміло і рішуче: вони зуміли взяти галери на абордаж і, перебивши всі екіпажі, визволили невільників-веслярів.

Великі кораблі козакам були в той час ні до чого, тому, позабиравши з них гармати, степові лицарі пустили ворожі судна на дно і висадили з чайок десант. Розігнавши загін татар, що пробував чинити опір, козаки влетіли до міста. А там саме вирував базар. Козаки захопилися: розпорошили свої сили по вуличках та завулках з товарами, намагаючись дібрати собі найцінніше, що могло стати їм у пригоді як до бою, так і на щодень. Бо ж нікуди правди діти: на відміну від польської армії, про постачання козацької ніхто ніколи не дбав. Одяг, зброю, харчі — все доводилося добувати самим, у бою, під час походів. Тож не поспішаймо засуджувати їх за напад на татарські крамниці. Інша річ, що вони вдалися до цього, не здолавши гарнізону міста. Крім того кошовий втратив контроль над загоном, а дрібні козацькі ватаги не координували своїх

дій.

З цього всього й скористався комендант міста Феті-Гірей, що мав неабияку владу, бо походив із ханського роду. Нашвидокоруч зібравши всі наявні в місті збройні сили, він почав нападати на окремі нечисельні групи козаків і нищити їх. А вже десь поблизу причалу татари напосілися і на кошового отамана, що мав коло себе лише кілька десятків чоловік, які охороняли й отамана, й козацькі чайки. Козацька хроніка засвідчує, що Кулага захищався дуже хоробро, його воїни вчинили мужній опір нападникам, але сили були нерівними, й отаман загинув.

Чимало інших козаків теж zostалися тоді навіки на кримській землі, а кілька десятків навіть потрапили в полон, але основній масі все ж пощастило пробитися до човнів і вийти в море. Ось таким, коротким, але відважним, виявилось отаманство кошового Захара Кулаги, кримський похід якого залишився в історії козацького руху.

Криштоф Косинський. Гетьман запорізького козацтва, гетьман повстанської армії.

Криштоф Косинський (р.н. невід. — 1593) увійшов до історії не лише козацтва, а й України та Польщі, як гетьман та ватажок повстанців, що став ініціатором першої козацько-польської війни. Саме після його збройного виступу такі війни почали вибухати одна за одною. І тривало це протягом двох з лишком століть...

Відомо, що Косинський походив зі знаної польської шляхти. За однією з версій, він одержав від короля земельний наділ — як нагороду за військову доблесть, — але землю цю нібито відібрав князь Януш Острозький, син уже відомого нам Василя-Костянтина Острозького. Не подарувавши такої кривди, Косинський подався на Січ і незабаром ввійшов до старшини, тобто став одним з козацьких офіцерів.

"...1592-го обрано гетьманом із осавулів генеральних, — читаємо в "Історії русів" — заслуженого у війську малоросійському природного шляхтича польського Федора (так в оригіналі — Б.С.) Косинського, і в його пору почалася та знана епоха жаху і вигублення для обох народів, польського і руського, епоха, замовчана по історіях або ледве в них описана*.

За даними, що їх наводить у своїй "Історії запорізьких козаків" Д. Яворницький, уперше ім'я Косинського згадується ще 1586 року, в листі гетьмана Богдана Микошинського. Як видно з цього послання, Косинський командував сторожовим загоном, що базувався поблизу татарських улусів, бо гонець від нього повідомив гетьманові, що хан рушає ордою на козаків.

Докладних відомостей про те, як протистояв тоді татарам Косинський, немає. Але можна вважати, що воював він хоробро: боягуз постати на чолі козацтва не зміг би. Зате добре відомо, що повстання розпочалось не на Січі, а поблизу Білої Церкви, де 1591 року козаки зимували. Білоцерківським старостою тоді був запеклий ворог Косинського Януш Острозький, і саме на околицях міста лежали його маєтки. З їх погрому й почав роздмухувати майбутній гетьман полум'я війни.

Одразу можна сказати, що тогочасна ситуація в Україні антипольському повстанню не сприяла. Україна була затісно пов'язана з Польщею, щоб отак собі, з доброго дива, розпочати громадянську війну. А що головними ворогами Косинського, його

особистими ворогами були не польські, а українські аристократичні роди Острозьких, Ружинських, Вишневецьких... То вони й почали збирати військові сили та об'єднуватися з польськими гарнізонами міст.

У першому ж бою з українсько-польським ополченням військо Косинського, як ми вже знаємо, зазнало нищівної поразки. Сталося це 2 лютого 1593 року поблизу містечка П'ятки на Волині. Втративши мало не 3 тисячі вбитими і всю артилерію, К. Косинський ще якийсь час тримав оборону в місцевому замку, проте 10 лютого вийшов з нього і припав до ніг князя Василя-Костянтина Острозького, благаючи помилування. Коли йшлося про керівників повстань, то в цих випадках ніхто нікого не милував. Однак В.-К. Острозький відступив від правила і відпустив Криштофа Косинського на Січ, поставивши тільки вимогу, щоб він зрікся булави гетьмана та письмово запрягся, що припинить бунтувати народ. За цей вияв високої шляхетності Острозькому та іншим командуючим військового ополчення незабаром довелося розплачуватись...

Значна частина повстанців не повернулася на Січ, а рушила до Києва. Вони захопили місто, укріпилися і, грабуючи його, заявили, що мають намір залишитися там назавжди. При цьому вони сподівалися на швидкий прихід Косинського, який, щойно опинившись на волі, почав збирати нове військо — поблизу Черкас. Щоправда, охочих іти до нього було небагато — якихось чотири сотні вершників. Та це лиш на першому етапі. Далі ж — після здобичних нападів на маєтності шляхтичів — до нього почали приставати селяни, міщани, деякі мандрівні козаки, що опинилися поза Січчю та на безхліб'ї, і навіть збідніла польська шляхта. Згодом у Косинського завелася артилерія. Не бракувало й грошей. Хто допомагав? Російський цар Федір Іванович!

Почалося з того, що, пішовши на Січ цей польський шляхтич не зрікся булави, як запрягнувся князеві Острозькому, а звернувся до російського царя з пропозицією прийняти Україну під свою високу царську руку. Цареві така ідея вельми сподобалася. Він негайно надіслав до табору, поблизу Черкас, повстанців, значну суму грошей, чимало всіляких припасів та спорядження. Як твердять польські джерела, Косинський за це віддав цареві сто миль прикордонних земель, і цар дістав змогу "підписуватися царем... запорізьким, черкаським і низовим". Наскільки ця інформація відповідає дійсності, сказати важко, але що перетрактації між Косинським і царем були досить активними — істина незаперечна. В одному з листів коронний гетьман Станіслав Жолкевський повідомляв уряд, що Косинський зі своїм військом присягав великому князю Московському.

Крім того, гетьман повстанців почав переговори з кримським ханом, спонукуючи його до спільної боротьби з Польщею. Проте хан лише чекав нагоди, щоб напасти на Січ та Україну, і допомоги Косинського не потребував. І, як побачимо згодом, дочекався. Напав одразу після загибелі вождя повстанців і доценту зруйнував Січ. Та це, повторюю, сталося згодом. А поки що...

Зібравши двотисячне військо, Косинський кілька разів нападав на маєтки навколо Черкас, а влітку 1593 року двома загонами — один на човнах, по Дніпру, другий —

кінний, берегом — підійшов до самого міста. Під час облоги до повстанців почали приєднуватись місцеві селяни й міщани. Можливо, невдовзі військо Косинського знову зросло б до грізного. Але взяти штурмом черкаської фортеці йому не судилося. За однією версією, Косинський загинув од рук найманих вбивць — слуг старости черкаського князя Олександра Вишневецького — в корчмі на околиці Черкас, де гетьман з невеличким гуртом соратників відзначав вдалий початок повстання. За розповідями ж самого князя Вишневецького, якому аж ніяк не хотілося зажити репутації вбивці, Косинський поліг у бою під Черкасами.

Деякі наші дослідники, особливо радянські, трактують мету повстання Косинського так, що нібито гетьман обставав за православну віру. Але Д. Яворницький таке пояснення відкидає. "Про релігійне гноблення українського народу поляками в той час не може бути й мови, — заявляє він, — оскільки це питання хоч і встигло вже назріти, але постало з усією силою лише після смерті Косинського ". Важко повірити також у те, що воно було антипольським чи спрямованим проти аристократії. Криштоф Косинський сам був поляком та аристократом, про що свідчить, зокрема, і його ставлення до України та її народу, особливо те, як легко віддавав він Україну під царську руку сусіда. В обмін, ясна річ, на булаву.

Та що б ми з цього приводу не думали, повстання К. Косинського мало місце. Й ім'я гетьмана в історії України залишилося.

Лук'ян Чорнинський. Гетьман запорізького козацтва.

Цьому, на жаль, дуже маловідомому, гетьманові українські козаки довіряли булаву двічі: в 1578 та в 1586 роках. Але в обох випадках він гетьманував недовго. Тож чи варто дивуватися, що з популярністю в козацькому літописі йому не пощастило. Хоча в обох випадках він ставав гетьманом у дуже напружені для козацтва часи.

1578 рік. Щойно закінчився похід до Молдови. У Львові, на міській площі, керівника його, гетьмана Підкову скарано на горло. Ця страта, на яку, як засвідчують польські джерела, король зважився лише під тиском турецької сторони (Підкову страчували в присутності турецьких послів), викликала величезне обурення козацтва. Власне, саме після неї козаки почали сприймати Польщу та польську армію за ворогів. Король Стефан Баторій загалом досить толерантно ставився до козацького руху, оскільки був певен, що це та військова сила, яка завжди може знадобитися для захисту Польщі від турків, татар та інших войовничих сусідів. Проте не зичив собі й загострення взаємин між Польщею і Туреччиною через постійні сутички між козаками й кримськими татарами, а також турецькими гарнізонами в Північному Причорномор'ї. За цих обставин і став український гетьман Іван Підкова, що був також господарем Молдови, жертвою політичного компромісу, а точніше — зради.

Після Підкови булаву козаків, що повернулися з молдавського походу, прийняв Шах, який вже до того був гетьманом запорожців. Але Шах залишався на Поділлі. Що ж до Лук'яна Чорнинського, то він порядкував на Січі. Незважаючи на всі погрози поляків та на те, що загони київського воєводи князя

Костянтина Костянтиновича Острозького підступили мало не під самі Дніпровські

пороги, оскільки мали наказ короля виловлювати всіх, хто втікає на Січ або хоче пробитися з Січі на волость, запорожці під проводом Чорнинського зробили рейд на Перекоп. Рейд видався досить успішним, що ще більше розлютило і хана, і правителя Туреччини.

У квітні 1579 року Л. Чорнинський одержав спеціальний Універсал короля, в якому той запевняв гетьмана, що новий претендент на молдавський престол Петро Лакуста, що називає себе сином іншого претендента — Олександра, який видавав себе свого часу за брата Івана Підкови, є звичайним самозванцем. І застерігав козаків проти нового походу в Молдову, оскільки це призведе до війни з Туреччиною. Водночас Стефан Баторій прозоро натякав, що козаки вільно можуть ходити по славу і здобич до Московії. Короля можна зрозуміти: на той час відносини Польщі з Росією стали вже надто суперницькими. І козаки незабаром справді почали навідуватись на землі Московії. Але це не завадило їм рушити й до Молдови, щоб усе ж таки здобути трон для Лакусти. Похід, щоправда, виявивсь не дуже вдалим. На троні вже сидів інший претендент: святе місце, як відомо, вільним не буває.

Судячи з того, що в 1579 році до С. Баторія прибув особистий посланець кримського хана зі скаргою на постійні напади козаків на татарські улуси, Лук'ян Чорнинський часу не гайнував. Походи проти кримчаків ставали все дошкульнішими. Як у цей час розгорталися події на самій Січі — невідомо. Але хроністи кажуть, що 1580 року, коли запорожці напали на Московію і спалили місто Стародуб, командував ними вже гетьман Ян Оришевський (Оришовський).

Проте в ролі гетьмана Лук'ян Чорнинський виникає ще раз — 1586 року, одразу по тому, як скінчилось гетьманування Яна Оришевського. Тут знов-таки діяльність пана Лук'яна реконструювати можна лише за аналізом тогочасних подій. Одна з них відома: 1588 року мало не півтори тисячі козаків висадилися між Козловим і Перекопом і перейшли сімнадцятьма татарськими поселеннями, чинячи помсту за напад кримчаків на Україну. Та й увесь час другого гетьманування Чорнинського позначений антитатарською боротьбою. Дійшло до того, що турецький султан Амурат аж розлютився на безсилість кримського хана Іслам Ті рея. Невже ж, запитував він, мені самому охороняти твої улуси від нападу якихось там степових розбишак?! Це ж бо як? Свого війська не маєш? Чи воювати не вмієш?!

Гнів цей був настільки невдаваним і великим, що султан погрозився ханові впрост: "Ще раз дізнаюся, що козаки вільно гуляють твоїми улусами, вижену геть із Криму!". Та козаки про цю погрозу не знали, тож довго чекати на себе не примушували. Ходили на улуси не раз і не два, і не дізнатися про це в Стамбулі просто не могли.

Оскільки султан не збирався відступатися від своєї погрози, він таки був би вигнав хана з Криму або навіть посадив на палю. Але ханові пощастило: він вчасно вмер. Втім, не виключено, що померти йому допомогли ті ж таки всюдисущі таємні гінці султана.

В березні 1586 року, під час свого другого гетьманування, Лук'ян Чорнинський зробив спробу підняти велике селянське повстання. Зібравши загін козаків та знедолених через шляхту селян, гетьман повів його на Уманщину. Тут повстанці не

шкодували маєтків найжорстокіших шляхтичів, наганяючи на них жах та намагаючись привернути цим виступом увагу польської адміністрації до утисків, яких зазнавало українське селянство. Проте ні особливої уваги до себе повстання не привернуло, ні ширшої підтримки населення не здобуло.

Цей випадок ще раз підтвердив давню "бунтівну" істину: повстання може мати успіх тільки тоді, коли настане відповідний час, коли воно вибродить у народних масах.

Ніякої ясності щодо того, як склалася подальша доля Лук'яна Чорнинського дослідники не мають. На мій погляд, саме цей антипольський виступ примусив його скласти гетьманські повноваження, бо перше, до чого вдавалися польський уряд та військове командування, щоб погамувати непослух, це вимагали, щоб гетьман і старшина, що йшла разом з ним, усувались від урядування козаками. Тільки це давало полякам хоч якусь гарантію того, що найближчим часом збройні виступи не повторяться. Втім, як ми знаємо, гарантії ці далеко не завжди можна було віднести до надійних. Що ж до Чорнинського, то будемо сподіватись, що, навіть позбувшись булави, слави козацької він не потьмарив.

Войтих Чановицький. Гетьман запорізького козацтва.

На підставі досліджень М. Грушевського можна сказати, що Войтих Чановицький став на чолі низового козацтва десь навесні 1590 року. Відомостей про нього як полководця маємо дуже мало, але з подій, свідком і учасником яких він був протягом кількох місяців гетьманування, маємо змогу створити певне уявлення про політичну ситуацію, що складалася навколо тодішньої Запорізької Січі та козацтва.

Король Сигізмунд III вирішив, що нарешті треба по-справжньому взятися до козацьких справ. Виступаючи з цього приводу на засіданні сейму, що відбувся 1590 року, він запропонував досить рішучу й серйозну програму дій. Зокрема, він пропонував не розганяти й винищувати козаків, як того жадалося декому з сенаторів, а навпаки, перетворити значну частину їх на королівське військо. А для цього зміцнити козацький реєстр, за яким обмежити кількісний склад до шести тисяч шабель. Учасником даної реорганізації мав стати і Чановицький.

Відтепер реєстровики повинні були підлягати безпосередньо коронному гетьманові Польщі, тобто головнокомандувачеві, якому надається право призначати старшого над козаками. Треба також, наполягав король, суворо заборонити продаж посполитим і позареєстровим козакам пороху, свинцю, зброї. Козацькими офіцерами повинні ставати козаки, що мають нерухоме майно. Тобто, командувати повинен той, хто потерпав би за свої сім'ї та маєтність, а отже слухався б наказів короля. Тактика ця була психологічно вірною: набуваючи своєї власності, козак вчиться шанувати чужу.

Згідно з іншим указом короля, в урочищі Кременчуку, поблизу Дніпра, планувалося збудувати фортецю з польським гарнізоном, яка б не давала козакам нападати на татарські улуси.

Але всі ці заходи не спроможні були стримати козаків. Напади на татарські поселення тривали, оскільки не припиняла нападів і орда. Нападам ординців і протистояли козаки на чолі з Чановицьким. Інакше кажучи, король писав укази, а Дике

поле продовжувало жити своїм буремним життям, керуючись своїми внутрішніми законами.

Співставлення дат показує, що саме за гетьманування В. Чановицького серед запорожців перебував Криштоф Косинський.

Звідти, з Січі, він з невеличким загоном козаків, своїх прибічників, пішов на зимівлю до Білоцерківщини, щоб навесні знову повернутися на Січ. Та не повернувся — розпочав повстання. В січні 1592 року повстанці напали на маєток місцевого князя Курцевича-Булиги, що й започаткувало події, про які вже мовилось.

Невідомо, наскільки В. Чановицький підтримував рух повстанців, але добре відомо, що, незважаючи на вимоги короля і коронного гетьмана, запорожці проти повстанців Косинського не виступили. А це, погодьтеся, вже позиція.

Не існує також достеменних відомостей щодо того, чи брав участь сам В. Чановицький у повстанні. Припускаю, що не брав, оскільки участь такої постаті не залишилася б непоміченою. Втім, поки повстанці воювали з поляками на територіях українських воєводств, запорожці — принаймні значна частина їх — стояли на варті степових кордонів нашої землі. І цілком можливо, що їх у цій справі очолював гетьман Войтих Чановицький.

ШОСТИЙ.

Северин Наливайко. Гетьман українського козацтва, гетьман повстанської армії.

Северин Наливайко (1560-1597). Ось уже чотири століття не тьмяніє його ім'я як одного з найславетніших козацьких і повстанських полководців України. Про нього написано документальні й художні твори, складено десятки дум, пісень, віршів. А відомий російський поет К. Рилєєв, захопившись його мужністю, створив поему "Наливайко".

Одні дослідники вважають, що родом він був з міста Гусятина на Поділлі, другі — що з Острога. Але добре відомо, що під час повстання К. Косинського він, як сотник надвірного війська князя Василя-Костянтина Острозького, брав зі своєю сотнею участь у битві під П'яткою, де Косинський зазнав серйозної поразки. Чи снилося тоді Наливайкові, що й він незабаром очолить повстання? Мабуть, ні.

Але саме успіх у цій битві розбурхав у Наливайкові талант полководця. Спокійна служба в надвірному війську вже не задовольняла його. Дізнавшись, що козаки зобов'язались допомагати австрійському імператорові у боротьбі проти турків і татар, Северин сформував із добровольців чималий загін і звернувся з листом до головнокомандувача польськими військами (коронного гетьмана) Яна Замойського. Чого він просив? Тільки одного — офіційного дозволу на виступ проти татар. Аби зверхники не сприймали його похід, як свавілля.

Відповіді він не дочекався. Але Наливайка це не стримало. В червні 1594 року, маючи під орудою дві з половиною тисячі воїнів, він напав у Молдові на татар, що рухалися в Угорщину, на допомогу туркам. Напав успішно. І хоч зупинити орду не вдалося, зате здобич припала велика — близько 4 тисяч коней. Напевне, хтось із запорожців підказав Наливайкові, що на Січі з кіньми сутужно, тож повстанський

ватажок відіслав туди гінців із табуном на півтори тисячі сідел. Від імені Наливайка вони подарували коней козакам і просили пробачити своєму ватажкові те, що, придушуючи повстання Косинського, той пролив і козацьку кров.

Цей акт примирення можна сприйняти за підготовку до майбутнього повстання. Бо Наливайко розумів: скільки б війська він не зібрав, але без підтримки запорожців не перемогти. Тож перший крок до здобуття її було зроблено. А далі все пішло своїм звичаєм. Восени 1594 року війська Наливайка і гетьмана запорізького козацтва Григорія Лободи пішли спільним походом у Молдову, проти турків. І щасливо: захопили фортеці у Цецорі й Сучаві, розбили військо протурецьки налаштованого молдавського господаря Арона, здобули столицю Молдови Ясси.

Історики вважають, що цей похід мав велике значення для подальших доль Молдови і Валахії. Завдяки йому, Молдова визволилася з-під влади Туреччини і пристала до анти-турецької коаліції Австрії. Тоді ж таки пожвавішали контакти між господарем Ароном, волоцьким князем Михаєм і трансільванським правителем князем Сигізмундом Баторієм, родичем польського короля Стефана Баторія. Це згодом дало змогу всім трьом активніше боротися за свою незалежність, а також посилювало об'єднавчі тенденції.

Але, здається, ми захопилися. Ще до того, як відбувся цей спільний похід, Северин Наливайко сам, без запорожців, зробив рейд на Кілію. І тут він показав справжній хист полководця. Найперше він захопив Тягиню (Бендери). Потім спустився Дністром, і на всьому просторі від пониззя Бугу до Пруту його загони громили підрозділи мусульман. Є дані, що під час цього походу він зруйнував близько 500 турецьких і татарських поселень і захопив майже 4 тисячі полонених. Щоправда, дорогою назад зазнав нападу молдавського господаря і мусив частину полонених втратити. Але це не могло затьмарити перемоги.

Існують свідчення, що саме тут Наливайкові сяйнула думка створити українську козацьку державу на території між Бугом і Дністром, а згодом — і Дунаєм. Тобто, на землях, що колись належали Київській Русі. Через певний час, уже будучи ватажком великого повстання, Наливайко звернувся з таким проектом до польського короля Сигізмунда III. В ньому гетьман, зокрема, пропонував збудувати нове місто, яке б стало столицею всього українського козацтва й резиденцією гетьмана (на Січі мав порядкувати його заступник).

Під цю ідею вождь повстанців просив у короля... 2 тисячі війська, сукна на одяг своїм людям та грошей. Очевидно, Наливайко сподівався, що король погодиться відкупитися за таку ціну від повстанців. Та монарх не визнав за потрібне навіть відповісти керівникові повстанців, адже в Польщі на той час його мали вже за найбільшого державного злочинця.

Та це буде згодом, а поки що, повернувшись після переможного походу додому, Наливайко бачить, що король Сигізмунд заходився насаджувати релігійну унію. Тобто, єднати католицьку церкву з православною, звичайно, зі зверхністю католицизму. За цю ідею Папи Римського Климента VIII у Польщі вхопилися, виходячи не так з релігійних

міркувань, як з політичних. Вона давала змогу покатоличити, а отже, й полонізувати всю українську людність. Багатьох і багатьох українців таке обурило. На цій хвилі й почалося повстання Наливайка.

Першим він здобув місто Луцьк. Це стало своєрідною помстою луцькому єпископові Кирилу Тарлецькому, що був прихильником унії й активно її запроваджував. Невдовзі, щоправда, Наливайко з Луцька пішов і звернувся з листом до польського короля, запевняючи, що напад було зроблено тільки для того, щоб поповнити запаси провізії. Цим гетьман, очевидно, сподівався виграти час. Проте у Варшаві йому не повірили. Там уже знали, якої шкоди завдали містові повстанці. І почали збирати війська.

Поляки гадали, що Наливайко почне відходити вглиб України, але він раптом повернув на Білу Русь. Там він спочатку заволодів Слущком, потім, незважаючи на опір усього населення, здобув Могилів. Два тижні пробули повстанці тут, а потім відступили, бо надійшли польсько-литовські війська. Поляки для боротьби з Наливайком покликали на допомогу татар. Але це не допомогло. Він розбив військо під командуванням Оникія Уніговського, в кількох битвах ґрунтовно виснажив інші загони і захопив містечко Річицю. Тут він і написав згаданого листа польському королеві, в якому подавав план створення на півдні України окремої козацької держави під протекторатом Польщі. Короля, як уже мовилось, його плани не зацікавили.

В Україну Наливайко повернувся вже як національний герой. Він і далі громив маєтки єпископа Тарлецького та інших панів. І разом з тим звернувся до запорожців, закликаючи їх приєднатися до боротьби за віру. 1596 року козаки вирушили в похід. Один великий загін на чолі з Матвієм Саулою (Шаулою), перетнувши Україну, почав розганяти польські війська, що базувались у Білорусії. Другий, під командуванням гетьмана Григорія Лободи, захопив Черкаси і пішов на Білу Церкву.

Певний час ці три війська — Наливайка, Лободи і Саули — діяли кожне окремо, змушуючи поляків теж дробити свої військові сили. Та невдовзі зійшлися під Білою Церквою й обрали гетьманом Саулу. Відтепер військо повстанців стало таким грізним, що проти нього виступив головнокомандувач польської армії С. Жолкевський. Перший значний бій стався поблизу Білої Церкви, в урочищі Гострий Камінь. Польські війська мали перевагу, але козаки спорудили табір з возів, відбили всі атаки Жолкевського й вирвалися з оточення. Саула і Наливайко зазнали ран.

Замість Саули повстанці знову ж таки обрали гетьманом не Наливайка (хоч рана його була неважкою), а Лободу. Наливайка це розсердило. З самого початку повстання об'єднанню козаків з повстанцями заважали досить складні стосунки між цими двома ватажками. Лобода був запорозьким гетьманом. А Наливайко вважав, що загальне керівництво повстанням має належати йому. Козаки ж на своїй раді переваги панові Северинові не дали.

Після кількох битв і маршів, під час яких повстанцям не давали перепочинку польські війська, Лобода привів свою армію до Лубен (Полтавщина) і там, поблизу річки Солонині, за п'ять верст від міста, звелів спорудити укріплений табір. Цим негайно скористались поляки. На допомогу Жолкевському прийшов литовський

полководець Огінський, і почалася облога. Табір безперервно накривало вогнем з гармат і рушниць, а повстанцям набоїв бракувало. Крім того, вони не мали чим годувати коней, та не густо було й з харчами для людей. Ускладнювало становище й те, що в таборі було багато жінок, дітей і літніх людей, що шукали тут захисту.

Знаючи про тертя між Лободою і Наливайком, гетьман Жолкевський заходився демонстративно вести переговори тільки з Лободою, ігноруючи Наливайка. Запідозривши Лободу в зраді, наливайківці вбили його. Та запорожці й тут не погодились на кандидатуру повстанського ватажка. Гетьманом став Стефан (Криштоф) Кремпський.

Вибори Кремпського не крили в собі жодного компромісу. Гетьманом його назвали запорожці, а реєстрові козаки та значна частина повстанців, що були в таборі, на це не приставали. Почалися чвари, що подеколи переростали навіть у сутички.

Розвідка доповіла Жолкевському про те, що коїлося в таборі повстанців. Тому він не квапився штурмувати його, а чотири дні обстрілював із великих гармат. Ситуація стала просто трагічною. Ні води, ні провізії, ні корму для коней. Колишнього гетьмана Матвія Саулу тяжко поранено, Григорія Лободу вбито. Реєстрові козаки то повстанці не визнають нового гетьмана С Кремпського, і під командуванням теж пораненого в бою С. Наливайка пробують прорватися з табору. Але їм це не вдається. Так само окремо намагаються прорватися й запорожці на чолі з Кремпським... Такий розбрат допоміг полякам швидше розгромити повстанців.

Коли змучені обстрілами люди погодились на переговори, парламентарі Жолкевського виставили тверді умови: видати керівників повстання — Наливайка, Саулу і Шостака; віддати всі гармати і прапори. Запорожці відгукнулись на пропозицію першими — схопили Наливайка і видали полякам. Дехто намагається пояснити цей вчинок помстою за те, що нібито за наказом Наливайка було вбито Лободу. Але це пояснення нікого не виправдовує. Лицарі так не поводяться. Видати ворогам поранених ватажків — С Наливайка й Саулу — це вчинок, якого могли допуститися тільки вкрай деморалізовані люди, і це не гідно запорожців. Після цього повстанцям не лишалось нічого іншого, як віддати й гармати.

С. Жолкевський пообіцяв повстанцям, що вони зможуть безборонно залишити табір. Але обдурав. Щойно оточені почали відходити в степ, поляки заходились їх винищувати. Козаки зрозуміли підступність ворога, згуртувались, стали до бою. Але долю повстання вже було вирішено. За деякими даними, в таборі під Солоницею загинуло близько 5 тисяч чоловік. На ті часи, коли військо з п'яти-шести тисяч табель мали за пристойну армію, така кількість полеглих могла вразити, кого завгодно. І тільки згуртований полк запорожців — найбільш організованих і підготовлених вояків — під командуванням Стефана Кремпського зумів пробитися крізь польські війська й утекти в степ. Налічував він близько півтори тисячі шабель. Тобто, врятувалася лиш незначна частина повстанського війська.

Щодо загибелі Северина Наливайка, то існує кілька версій. Найвірогіднішою здається та, що має підтвердження в польських джерелах. Довго Наливайка

допитували, катували і тримали у в'язниці. А коли у Варшаві зібрався на своє засідання черговий сейм (парламент), його скарали на горло: відрубали голову, а потім четвертували. Сталося це 11 квітня 1597 року.

Ось так, трагічно, і завершилася військова та політична кар'єра одного з найталановитіших полководців й одного з найулюбленіших народних героїв України.

Григорій Лобода. Кошовий отаман, гетьман запорізького козацтва, гетьман повстанської армії.

"В усі віки українцям доводилося жити серед сотень тисяч "ширих землячків", у яких любов до України така ж до смерті міцна й вічна, як і зненависть до всього українського. Які ладні й життя віддати за Україну, аби тільки у ній не залишилося жодного, хто пам'ятає хоч одне українське слово чи ім'я хоч одного національного героя.

...Які молитися готові на Україну і за Україну, але... без українців".

Богдан Сушинський

Ім'я гетьмана Григорія Лободи відоме широкому загалу лише завдяки розголосів, якого набуло повстання під проводом Северина Наливайка. Однак зірка цього козацького полководця спалахнула значно раніше і без жодної залежності від повстання.

Року народження звияжця дослідникам визначити так і не пощастило, але відомо, що походив він з Київщини. Про заможність його свідчив той факт, що на Київщині йому належало село Сошники. Командувати запорізьким козацтвом йому припало в найскладніші, найтрагічніші часи, між двома повстаннями, двома народними війнами. Навесні 1583 року, коли загинув К. Косинський і зазнало розгрому його повстання, Г. Лобода вже був кошовим отаманом. Уцілілі повстанці, повернувшись на Січ, поплакалися перед ним з приводу лиха, що спіткало їх під Черкасами, і разом із залогою Січі обрали своїм гетьманом.

З чого міг починати за такої ситуації козацький обранець своє гетьманування? Звичайно ж, із помсти. Згуртувавши воїнство, Лобода повів його на Черкаси. Для коронного гетьмана Михайла Вишневецького це виявилось несподіванкою. Князь широко вважав, що коли повстання придушено, Косинського вбито, то й запорізькі козаки повинні втихомиритися й займатися своїми звичними справами та розвагами — тобто скубити татар і не давати спокою турецьким гарнізонам. Та найстрашнішим для князя М. Вишневецького було те, що, справивши учту з нагоди перемоги, він розпустив польське військо та загони ополченців. А для того, щоб знову зібрати їх, потрібен був час, якого... не було.

До честі гетьмана Лободи, слід сказати, що він не прагнув крові. Тим більше, що Вишневецькі були українськими князями, і саме з їхнього роду походив засновник Січі. ВІН залюбки розпочав переговори з князем як із головнокомандувачем польських військ. І йшлося між ними не про кривди, що їх заподіяв Вишневецький козакам під час повстання Косинського, бо й козаки теж не святі: Вишневецький сам чимало зазнав від них. А про речі значно важливіші для існування козацтва.

Річ у тім, що дедалі більше настроюючись проти козацтва, поляки почали вдаватися до правових та економічних санкцій. Зокрема, рішенням уряду козакам було заборонено потикатись до прикордонних старосте, тобто будь-якого козака, який там показався, могли заарештувати. Водночас селянам, ремісникам і торгівцям категорично заборонялося продавати козакам порох, олово, зброю та спорядження. Логіка була простою: відокремити, відмежувати козацтво від народу, завдяки якому воно, власне, й існувало; розірвати будь-які зв'язки між Січчю і рештою України. Тож гетьман Лобода, як мудрий політик і дипломат, передусім домігся від князя Вишневецького, щоб той, від імені уряду — заручившись його згодою, ясна річ, — підписав угоду, згідно з якою всі ці заборони скасовувались. Вже тільки за це козацтво мало бути вдячним своєму ватажкові.

Однаке підпису коронного гетьмана Польщі січовим лицарям здалося замало. Ціла козацька флотилія вирушила до Києва і, знову ж таки під загрозою штурму та руйнацій, гетьман примусив князя Острозького сплатити їм значний викуп і підписати документ про те, що він не заважатиме своїм селянам спілкуватися з козаками, а козакам — з'являтися на його землях. Звичайно, гетьман Лобода вдався при цьому до демонстрації сили, та все ж багато важив і його дипломатичний хист. Бо що означає хоча б угода, підписана разом з головнокомандувачем польських військ М. Вишневецьким? Це офіційне визнання козацтва, його легалізація. Правове підґрунтя для нормалізації взаємин Січі і державних органів влади; Січі і жителів прикордонних староств. Одне слово, Григорій Лобода дипломатичним шляхом, не проливши великої крові, домігся того, чого інший гетьман мусив би добувати шаблями і руйнаціями.

Забезпечивши собі таким чином відносно спокійні тили, гетьман повернувся на Січ і взявся до справ міжнародних. Щоправда, Туреччина і Крим у цей час перебували в стані війни з Німеччиною, і на них могла вплинути тільки дипломатія шаблі і пістоля. Що ж, гетьман Лобода був майстром і такого впливу. Козацька розвідка доповіла йому, що турки перекидають значні військові сили до Молдови. І роблять вони це кораблями, що заходять у Дністровський лиман та пливуть Дністром повз Білгород (нині — Білгород-Дністровський Одеської області). Лиман і місто досить далеко від Січі, тож туркам і на думку не спадало, що козаки, які після придушення повстання Косинського та ворожнечі їх з польським урядом здавалися вже не такими войовничими, як раніше, наважаться іти туди походом.

Але саме на несподіванку й важив мужній гетьман. Він особисто повів флотилію козацьких чайок до Білгорода. Пропустивши в місто турецькі кораблі з поповненням, козаки темної ночі зайшли в лиман і напали на турецький гарнізон. Про те, якими запеклими були бої в місті, свідчить той факт, що турки втратили близько 2 тисяч солдатів-яничар і близько 8 тисяч жителів-мусульман, які теж чинили збройний опір козакам.

Про цілковиту перемогу козаків говорить і те, що вони завантажили на свої кораблі й вивезли на Січ усі гармати, які тільки трапились у Білгороді, та силу-силенну інших трофеїв. А декому в Україні й досі невтямки: існував на Чорному морі український флот,

діяв він тут проти ворогів, чи не існував і не діяв?

Участь Г. Лободи у повстанні Наливайка — окрема сторінка біографії гетьмана. Про Наливайка написано багато. Він — улюбленець і фольклору, і літераторів. Не кажучи вже про істориків. Отож і дії Лободи оцінюються в їхніх творах та дослідженнях, виходячи з точки зору та позицій ватажка повстанського руху. Проте настав час оцінити це повстання, дивлячись на нього з позиції гетьмана козак і в-запорожців, воїна і дипломата Григорія Лободи. Цілком очевидно, що з самого початку він не був прихильником повстання Наливайка і не схвалював його. Досвідчений полководець, він не міг не бачити, що воно як слід не підготовлене. Що для нього не визріла ситуація. Що нічого, окрім великої крові та ослаблення й України, і Польщі, від нього сподіватись не можна. Тим паче, що вождем повстання став Наливайко, який іще вчора брав активну участь у придушенні такого самого повстання під проводом Криштофа Косинського.

Співучасником повстання на першому його етапі Лобода став тільки тому, що йому сподобався план, з яким виступив Микола Язловецький, снітківський староста, якого король настановив старшим реєстрового козацтва і головою комісії для замирення козацтва після повстання Косинського. Рішення Язловецького було мудрим: скористатися з того, що основні сили татар перебувають далеко від Криму — в Молдавії та Угорщині, і піти великим походом на ханство. Саме з цією ідеєю він звернувся до Лободи, який одразу ж підтримав його, і до Наливайка, який у принципі був не проти, але вже тоді націлював свої зусилля на боротьбу з польськими панами та особисто — проти роду Калиновських. Бо ж один з представників цього роду намагався заволодіти землею Севериного батька і в сутичці так побив батька, що той помер.

Що ж до Язловецького, то цей чоловік не тільки не поскупився власних грошей, а й узяв позику під цей похід, сподіваючись повернути її коштом здобичі та трофеїв. Саме виходячи з цього плану "кримської війни" Лобода пішов зі своїм козацтвом на Брацлавщину, на з'єднання з Наливайком. Однак послі імператора Рудольфа II зуміли переконати Наливайка, що йому краще діяти не в Криму, а в Молдові, де теж можна бити татар і турків. Таке рішення Наливайка розчарувало Лободу і він повернувся зі своїми козаками на Січ. А

М. Язловецький, який, готуючи похід на Крим, вліз у страшні борги, захворів і помер.

Отже, у свій перший похід до Молдови Наливайко вирушив без Лободи. Проте діяти в таких походах без запорожців було важко. Тому, повернувшись в Україну, майбутній вождь повстанців передусім помирився з гетьманом, і в другий похід, що стався у вересні 1594 року, вони вирушили з'єднаними силами. Але деталь: гетьманом цього об'єднаного війська було обрано Лободу. Що не дуже сподобалось Наливайкові. І вже тоді між ними почалися тертя, підсилені згодом тим, що Лобода не підтримував ідеї повстання проти польської шляхти, яке, по суті, призводило до громадянської війни, а націлений був на боротьбу із зовнішнім ворогом.

Цей похід також виявився вдалим. Він знову підтвердив талант Лободи як

полководця європейської слави, зміцнив його авторитет не тільки серед козаків, а й у Європі. Чого самі ми з вами досі не усвідомили і не оцінили. Основні події цього походу нам уже відомі з історії про Наливайка.

Під командуванням Г. Лободи козаки зруйнували молдавсько-турецьку фортецю Цецору. Господар Молдови Арон намагався зупинити їх під містом Сучавою, проте Лобода розгромив його війська, а недобитків змусив до втечі у Валахію. Й, нарешті, козаки захопили столицю Молдови Ясси, зруйнували її та з великою здобиччю повернулися в Україну. Після чого Наливайко обрав собі за резиденцію Брацлав, а Лобода — Бар.

Як вони поведуться тепер? Наливайко, за висловом Д. Яворницького, "проголосив себе ворогом шляхти й почав збирати з навколишнього дворянства "стації" тобто своєрідні податки на утримання війська, що їх призначав сам Наливайко, — Б.С.). А Лобода й далі готується до боротьби із зовнішнім ворогом. Він націлений на новий похід у Валахію та Молдову. В листі до князя Острозького, в якого ще недавно служив Наливайко, гетьман веде мову саме про "закордонні" інтереси козаків, і запевняє, що маєткам князя ніхто шкоди не завдасть. Але гетьман — посада виборна, а значна частина козаків уже підтримує ідею Наливайка. Одні з тих міркувань, що треба бити польських панів та захищати віру, другі — з тих, що не варто ходити по здобич у Молдову та інші чужі землі, якщо її можна здобути тут, в Україні, по великопанських маєтках.

Та ось у серпні 1595 року до Дністра підійшла татарська орда, що поверталася з походу в Угорщину. Король, коронний гетьман Ян Замойський, що командував польськими військами, та й сам козацький гетьман Григорій Лобода розуміли: мирно через Україну татари не перейдуть. Пограбують і випалять, ще й тисячі люду поженуть у полон. Ось чому, коли Замойський від імені короля звернувся по допомогу до Лободи, той негайно відгукнувся. Проте пішла за ним тільки частина козаків. Інша, націлена на боротьбу проти поляків і панів, відмовилася. Остеронь походу став і Наливайко, якого поляки демонстративно не запросили, бо для них Лобода був офіційним гетьманом козацтва, а Наливайко — розбійником. Однак й ті козаки, що пішли за Лободою, одразу захопилися спустошенням околиць сучасних Бендер, а не війною проти татар. І Замойський поставив перед Лободою вимогу вивести їх з Молдови та повернути в Україну.

Лобода так і зробив. А за осідок собі обрав Овруч на Поліссі. Стосунки між ним і Наливайком не покращилися. Сучасники пояснювали це передусім владністю та честолюбством С. Наливайка, який бачив себе гетьманом і не бажав слухати команд Лободи. Крім того, почувався ображеним, що поляки вели переговори тільки з Лободою, а його ігнорували.

Зима застала військо Лободи в північних районах Київського воєводства, на кордоні з Білорусією. Сам Лобода був настроєний мирно, але військо є військо: коли воно не воює, то починає морально розкладатися. До того ж, його треба утримувати, давати йому постій. Все це й примусило козаків зайнятися збиранням податків на Київщині, а

самого гетьмана — ще й спорядити великий загін на чолі з Матвієм Саулою, наказним отаманом, до Білорусії. Але не з політичних інтересів.

Наші дослідники справді забувають, що дії отаманів і гетьманів козацьких частенько мотивувалися не потребами політики, а тим, що їхня армія була суто професійною і жила з війни. Щоб зрозуміти це, варто порівняти витяги з двох листів, що їх наводить Яворницький, але з різного приводу і без аналізу.

Ось як виправдовував свій похід в Угорщину С. Наливайко в листі до короля Польщі Сигізмунда III: "Не маючи вдома заняття, а марно жити не звикши, ми за листом до нас християнського цісаря, подались у цісарську землю, де не за гроші, а з власного бажання лицарського прослужили немало". А ось як виправдовував напади на поміщицькі маєтки та похід у Білорусію гетьман Лобода в листі до польського головнокомандувача Я. Замойського:

"..Якщо ми прийшли в цей край, то причина цього для кожного за нас очевидна: у цей зимовий час негоди (листа писано в січні 1596 року — Б.С.), коли ти нікуди не вимагаєш нас на допомогу, Бог знає куди нам піти; тому покійно й принижено просимо, будь ласкавий, не борони нам хліба-солі".

Отак: якщо армії не давати змоги здобувати провіант на чужій землі, вона починає шукати його на власній. Тими ж самими способами. З цього й почався похід — кривавий, руйнівний — до Білорусії.

До речі, в цьому листі Лобода різко й категорично висловив своє ставлення до Наливайка: "Щодо того свавільного чоловіка Наливайка, котрий, майже зовсім забувши страх Божий і занедбавши все на світі, зібрав на свій розсуд людей свавільних і чинив великі збитки короні польській, то ми про нього ніколи не знали і знати не бажаємо".

Ясна річ, цей пасаж проти Наливайка можна, маючи таке бажання, витлумачити, як дипломатичний хід. Проте подальша поведінка Лободи показує, що він і справді всіляко намагавсь утриматися від участі в повстанні, націлюючи козацтво на зовнішніх ворогів. Але одразу ж постає питання: кого вважати зовнішнім ворогом, а кого внутрішнім?

Опинившись у скрутному становищі на річці Сині Води, загнаний військами Жолкевського у степи, де ні укріпитися, ні прохарчуватися, Наливайко знову звертається до Лободи: допоможи! С. Жолкевський, командуючий польськими військами, знає про ці зносини і теж надсилає листа Лободі: бери своїх козаків і вертайся на Січ, не май діла з такою непорядною людиною, як Наливайко! І все ж доля звела їх — Наливайка і Лободу — разом.

Перед остаточним з'єднанням з повстанцями козаки обрали гетьманом Саулу. Можна не сумніватися, що вони зробили це, знаючи, що Наливайко не терпітиме команд Лободи, а Лобода не витримає на посаді командувача Наливайка. Тож Саула, який уже здобув авторитет під час білоруського походу, виявився вдалою альтернативою обом гонористим ватажкам.

Та коли в битві під Білою Церквою Саулі одірвало руку, козаки все ж обрали за гетьмана Лободу, а не Наливайка. І, зрештою, це знову призвело до конфлікту між

ватажками. Хоча дехто з козаків виправдовував необрання тим, що й Наливайка теж було поранено (нехай і легко) в тій-таки битві в урочищі Гострий Камінь під Білою Церквою. Ми могли б не зупинятися так докладно на цих стосунках, але, не знаючи їх, важко зрозуміти, що діялося потім, коли поляки оточили повстанське військо в таборі на річці Солониці.

Табір було укріплено досить надійно: високий вал, вози в 5-6 рядів, тридцять гармат. З одного боку табір захищало непрохідне болото.

Після двох тижнів голодного стояння в таборі, Лобода зрозумів, що битви їм не виграти. Кінчалися набої для рушниць і гармат. Не було води, нічим було годувати коней. У таборі перебувало кілька тисяч біженців. Усе це змушувало Лободу вдаватись до переговорів з польським командуванням про перемир'я. Згадаймо, як успішно здобував він дипломатичні перемоги під час переговорів з коронним гетьманом М. Вишневецьким і князем Острозьким, що діяли від імені польського уряду. Та ці ж такі переговори давали підстави Наливайкові і його прихильникам підозрювати гетьмана в зраді.

Кілька днів тривали бурхливі дебати між запорожцями та реєстровиками. Під час однієї із сутичок (наприкінці травня 1596 р.) "наливайківці" вбили гетьмана Григорія Лободу, сподіваючись, що гетьманом оберуть Наливайка. Але й цього разу низові козаки відмовили Наливайкові в довірі й обрали чергового альтернативного гетьмана — Стефана Кремпського.

На жаль, життя своє гетьман Григорій Лобода закінчив безславно. Але це аж ніяк не повинно принижувати його заслуг перед козацтвом, перед Україною. І я рішуче проти того, щоб цей талановитий полководець і надалі залишався в нашій історичній та художній літературі лише як антипод Наливайкові, як зрадник повстанців, як "угодовець", що за будь-яку ціну шукав миру з поляками,

Я певен, що Лобода одразу відчув: Наливайко — не з тих вождів, що здатні привести народ до перемоги. Його програма дій і його способи досягнення мети — не ті, які можуть здобути підтримку всього народу. Лобода діяв, виходячи з власних міркувань, власних переконань; з того бачення військової і політичної ситуації, яка дозволяла йому шукати ворогів не в середині держави, а поза її межами. Принаймні поки що, на той час, шукати поза її межами. Тож нехай народна слава С. Наливайка не затьмарює слави іншого талановитого полководця — Григорія Лободи.

МАТВІЙ САУЛА, полковник, наказний кошовий отаман, гетьман повстанської армії.

"Для будь-якого українця, що поважає себе. Запорізька Січ — то духовний храм, нації, в якому всі вожді і герої занесені в іконостас; мощі всіх полеглих у бою грішників визнані святими, а самі грішники спокутували свої провини на вівтарі Вітчизни... власними мощами".

Богдан Сушинський

Якщо про Матвія Саулу (в деяких джерелах — Шаулу) й згадують, то лише побіжно і лише у зв'язку з повстанням Наливайка. Звичайно, злет і занепад гетьмана пов'язані саме з цим повстанням, однак варто б сказати про нього й окреме слово.

Як і про багатьох інших козацьких ватажків, відомостей про Саулу маємо обмаль. Вважають, що родом він з Київщини. Судячи з усього, не з аристократів, а мабуть, із козаків. Рік народження не з'ясовано. Коли сформувалося військо Григорія Лободи для походу проти турків і татар, що діяли в Молдові (восени 1594 р.), Матвій Саула командував одним з козацьких полків. З цим полком він і воював під Цецорою, Сучавою, брав штурмом столицю Молдови Ясси.

Восени 1596 року, коли гетьман Лобода обрав собі за резиденцію місто Овруч, гостро постало питання про забезпечення війська продовольством, зброєю та всім іншим. Певні загони займалися цим і на території України. Але їх зусиль виявилось замало. Тоді гетьман спорядив окремий посилений полк до сусідньої Білорусії. Його завданням було: пройти по польських гарнізонах міст Білої Русі, винищити в боях окремі польські загони і повернутися до Овруча з обозом

продовольства. Очолив цей бойовий та інтендантський похід Матвій Саула, що став на той час наказним кошовим отаманом.

Подробиць походу тепер вже не знає ніхто. Проте відомо, що діяв Саула в подніпровських районах Білорусії. Здобув там кілька визначних перемог над поляками. Штурмом узяв Могилів. "Інтендантський" наказ гетьмана Саула теж успішно виконав. У Бихові він завантажив основну частину здобутого провіанту на човни і, прикриваючи флотилію береговими загонами кінноти, попрямував до Києва. Там він і зустрівся з військом Григорія Лободи, що спеціально прибуло до стольного града, аби з'єднатися з корпусом отамана.

І тут сталася цікава річ. Досі гетьманом вважали Г. Лободу. Він виводив козаків із Січі, він виряджав Саулу в білоруський похід. Та після об'єднання двох військ постало питання про нового гетьмана. І козаки віддали перевагу Матвієві Саулі. Чому? По-перше, своїм білоруським походом Саула продемонстрував мудрість полководця, показав себе поміркованим, розсудливим керівником козацького товариства. По-друге, козаки знали, що між Лободою і Наливайком існує непорозуміння, яке щомиті може перерости в одверте протистояння. Отож, передаючи булаву Саулі, козаки сподівалися таким чином пригасити амбіції обох ватажків та врівноважити їх позиції. На жаль, як побачимо згодом, цього їм досягти не вдалося.

Ще перебуваючи в Києві, новий гетьман почав бойові дії проти поляків. Зокрема, він дав завдання полковникові Саську рухатись у напрямку Фастів — Біла Церква, винищуючи загони поляків, що діяли там під командуванням Кирика Ружинського, рідного брата колишнього гетьмана запорізького козацтва Михайла Ружинського. За гетьманування брата, князь Кирик теж був на Січі і водив у бій козацькі загони. Але тепер, під час повстання Наливайка, він був одним із командирів польського війська. Ось так учорашні спільники ставали ворогами.

Полковникові Саську не дуже пощастило. Та все ж він зупинив просування князя Ружинського в бік Києва. Щоб ще якось виграти час і дістати змогу сформувати нові загони повстанців та зайняти вигідні позиції, Саула звернувся з листом до коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, в якому пропонував примирення. А князь К.

Ружинський, теж діставши такого листа, здивувався ще й з того, що гетьман пропонує йому роль посередника в переговорах із Жолкевським. Хоч Саулу можна зрозуміти. Він звертався до князя як до колишнього козацького полковника, якого чимало запорожців добре знали і на слово якого могли покластися.

Одначе і Жолкевський, і Ружинський розуміли, що ці пропозиції — лише тактичний хід. І переговори не відбулися. Перша по-справжньому велика й запекла битва між військами Ружинського й Саули сталася під Білою Церквою. Містом і фортецею володіли поляки. І фортечний замок, і саме місто були добре укріпленими. Замок, що стояв на високій горі, взагалі мав славу неприступного. Проте козаки й не поспішали штурмувати його. Вони створили поблизу міста власний укріплений табір, і почалася боротьба нервів та дрібних загонів, що не давали спокою обом військам.

Хтозна, як довго це тривало б, якби Ружинський, нарешті, не зважився. Вночі він вивів із замка маже весь гарнізон і кинув його на штурм козацького табору. Проте через своїх розвідників козаки вже знали про наміри поляків. І в той час, коли Ружинський підкрадався до козацької "фортеці на колесах", Наливайко зі своїм загonom уже входив через задні ворота в місто.

Залогою козацького табору командував сам гетьман Саула. Людей у нього було обмаль. Та гетьман зумів так організувати оборону, що козаки не тільки вистояли, а навіть спромоглися відтіснити поляків. Скориставшись із цього, Наливайко зайшов полякам у тил, і вони опинились в оточенні. Тільки незначна частина їх змогла вирватися з цього пекла і повернутися в замок.

Перемога козаків була б цілковитою, якби в цей час не підійшов з великим загonom сам коронний гетьман Жолкевський. Сили були надто нерівними, тож козакам довелося без бою відходити в бік Трипілля. Але відступ тривав недовго. Нагледівши придатну місцину — в урочищі поблизу села Чорний Камінь — козаки знову отаборилися.

В оцінці битви, що невдовзі розпалася там, джерела різко розходяться. Польські дослідники вважають, що перемога була за поляками. Українські — за козаками. Мені ж здається, що битва взагалі не виявила переможця. Після навалного штурму поляків козаки все ж відтіснили їх, і ті так і не змогли вдертися до табору. Українці ж знялися й організовано відступили в бік Переяслава. То кого ж тут можна вважати переможцем? Інша річ, що штурмові передувала сильний гарматний обстріл. І сталося так, що гетьманові Матвію Саулі одірвало руку. Тримався він при цьому мужньо, проте командувати, ясна річ, уже не міг. Поранення, тільки легше, дістав і Наливайко. Загинув ще один впливовий козацький командир — полковник Сасько. Отже, обставини склалися так, що гетьманську булаву знову мусив прийняти Г. Лобода.

Під час оборони в Солоницькому таборі поблизу Лубен, де проходила, можна сказати, остання дія повстанської драми, полковник Саула теж перебував серед повстанців. Але стан здоров'я його був таким, що після вбивства гетьмана Лободи прийняти булаву він уже не міг. Гетьманом став інший полковник — Стефан Кременський. Що ж до Матвія Саули, то повстанці (угодовська частина їх, як заведено

уточнювати, витлумачуючи цей ганебний вчинок), видала його, тяжкопораненого, полякам, сподіваючись за таку ціну здобути собі порятунок. Видали і Наливайка. Страчено Саулу у Варшаві, але раніше за Наливайка. Кат спочатку відрубав йому всілілу руку, потім ноги, і аж тоді — голову. Така люта кара мала залякати козаків. Але викликала протилежну реакцію, збудила ще більший гнів на поляків.

Так загинув один із славних козацьких лицарів, ім'я якого має право на окремий рядок у нашій вітчизняній історії.

Стефан Кремпський, полковник запорізького козацтва, гетьман повстанського війська.

Навіть Д. Яворницький, який загалом з повагою ставився до будь-кого з козацьких діячів, вводить його нам у свідомість фразою: "Розбрат серед козаків призвів до того, що "наливайківці" вбили Лободу, обравши замість нього своїм вождем якогось Кремпського" (підкреслення моє — В.С.). На жаль, "якимось Кремпським" він і залишається в нашій історії.

Але уважніше, наскільки це можливо, придивімося до цієї постаті. Що ми знаємо про Кремпського? Ні дати народження, ні дати смерті. Проте відомо, що за часів гетьманування Богдана Микошинського він уже був козацьким полковником. У поході козаків до Молдови навесні 1695 року командував полком, що діяв самостійно. Його ж таки полк становив основу війська гетьмана Лободи, коли той мав осидок у місті Овручі. Брав активну участь в боях під Києвом, Білою Церквою... Саме С. Кремпський очолював невеличкий гарнізон Канева, коли до нього підійшло військо Жолкевського. Після запеклого бою, розуміючи, що такими малими силами міста втримати не вдасться, Кремпський посадив козаків на човни і пішов угору Дніпром, урятувавши таким чином і козацьку флотилію, і рештки свого полку.

А потім був найтрагічніший період оборони Солоницького табору. Коли гетьман Лобода став жертвою підступного вбивства; пораненому Наливайкові запорізькі козаки не довіряли, як "убивці", а колишній гетьман Саула (з відірваною рукою) перебував у важкому стані, погляди козаків і всіх повстанців звернулися до цього полковника. Тільки він не брав участі у чварах з приводу булави. Його полк зберіг найкращу боездатність. Він здатен урятувати становище.

Найперше, до чого вдався Кремпський по тому, як прийняв булаву, це заспокоїв обидва табори — "наливайківців" і "лободинців" — і закликав їх до спільної оборони. Він наказав закласти посеред табору окопи і, посадивши до них кращих стрільців, досить успішно відбивав усі спроби поляків прорватися в глиб території. Ще один його прийом: відчувши, що поляки готуються до чергового нападу, Кремпський посилав загони охочих, які несподівано виривалися з табору і нападали на табір поляків. Подеколи їм навіть вдавалося захоплювати кількох польських офіцерів, яких вони страчували перед очима в усього польського війська.

На що ж важив Кремпський, вдаючись до таких засобів боротьби? Звичайно, прагнув деморалізувати військо противника. Бо коли козаки були у важкому стані, то не легше було й полякам. Там теж бракувало харчів, воду доводилося пити з річки —

застояну і брудну. Але якщо козаки були звичними до польових умов та до життя надголодь, то польська шляхта звикала до цього важко. Тож і сподівалися повстанці, що врешті-решт вороги не витримають і почнуть шукати перемир'я. Можливо, так воно й сталося б, але в цей час полякам надійшло підкріплення з Києва, яке мало в своєму обозі і продовольство, і, головне, важкі гармати. Кілька днів підряд — з 4 до 8 червня — поляки безкарно обстрілювали табір повстанців важкими ядрами, призводячи до тяжких втрат.

Завдання Кремпського ускладнювалося ще й тим, що Наливайко не визнавав його зверхності. "Наливайківці" відгородилися від основного табору і діяли на свій розсуд. Відомо, зокрема, що С. Наливайко кілька разів водив полк на прорив облоги. Але ніколи не узгоджував своїх дій із Кремпським, а отже, й не діставав підтримки від нього. Чи ж варто дивуватися, що всі спроби прориву закінчились невдачею?

Після посиленого артобстрілу коронний гетьман С. Жолкевський повів 8 червня свої війська на штурм. Кінні атаки мало що давали, тож він наказав усім кавалеристам спішитися. Помітивши це, козаки зрозуміли, що цього наступу їм не витримати. З піхотою доведеться битися врукопаш, а сили були нерівними. Тоді в таборі повстанців ударили в бубни та заграли в сурми, подаючи знак, що готові до переговорів. Умови поляків відомі: видати Наливайка, Саулу і третього, мало знаного нам ватажка — Шостака. Про Кремпського не йшлося. Можливо, поляки й не знали, що гетьманом обрали саме його. А може вважали, що цей новоспечений вождь дістанеться їм і так. Серед засновників повстанського руху імені його однаково не було.

Звичайно, можна звинувачувати Кремпського, що він, як гетьман, допустив до того, щоб повстанці виловлювали своїх ватажків та віддавали їх полякам — адже нічого ганебнішого для козаків не вигадася. Але не варто поспішати. Згадаймо, що табір розколовся на дві ворогуючі сторони. Що в ньому перебувало, шукаючи захисту, близько 12 тисяч мирного населення. Що серед оборонців були сотні поранених, хворих і просто знесилених. Що вже не стало зарядів ні для гармат, ні для рушниць. Тобто ситуація в розмежованому возами й ворожнечею таборі стала некерованою. І було дуже багато людей, здатних душу чортові продати, аби лишень урятуватися. Що міг вдіяти за таких умов Стефан Кремпський? Але зауважу: жодних свідчень того, що Кремпський сам брав участь у розпалюванні ворожнечі між Наливайком та Лободою, або у видачі ватажків полякам — не існує. Згодом у своїх нотатках Жолкевський так прокоментував момент найгострішого конфлікту: "Нарешті настигло сім'я ворожнечі... посіяні [мною] між Лободою, з одного боку, і Наливайком з його прибічниками — з другого". Тобто робота по розкладу противника провадилася досить активно.

Коли, видавши ватажків і віддавши всю артилерію, повстанці почали виходити з табору, поляки підступно кинулися на них і заходилися просто нищити. В цій ситуації Кремпський повівся так, як і личило повестися відважному полководцеві. Він згуртував найбоєздатніших козаків-вершників і, вдаривши в одне місце облоги, зумів її прорвати. Чимало козаків у тій січі загинуло. Але понад півтори тисячі з них гетьман Кремпський усе ж порятував. Вони відірвалися від переслідувачів і втекли в степ. Цим учинком

Кремпський не тільки зберіг ціле добірне військо степових лицарів, які ще потім не раз показали себе в боях, а й зіпсував полякам свято остаточної перемоги. Бо ж кого тоді вони вирубували в таборі повстанців — поранених, жінок та дітей.

Ясна річ, можна закинути Кремпському, що, вирвавшись з оточення, він кинув напризволяще тих, хто прорватися, пройти крізь польські лави не зміг. Але ж гетьман добре розумів, що вирятувати всіх йому несила. Отож рятував тих, кого міг.

Існує версія, що, вивівши козаків з оточення, Кремпський натрапив на отамана Підвисоцького, що з порівняно невеликим загоном підійшов по Дніпру на чайках і стояв напроти гирла Сули. Допомогти повстанцям, що були блоковані в таборі, цей отаман не міг. Але відтягував сили поляків, діючи в них у тилу. Об'єднавшись із цим загоном, Кремпський повернувся на Січ, де на той час перебувала лише невеличка залога.

Як склалася подальша доля цього відважного полковника, невідомо. В ті часи довго гетьманської булави, як правило, не носили. Тож, можливо, і йому козаки не могли подарувати поразки на Солониці та видачі полякам Наливайка і Саули. Але хочеться вірити, що за всіх умов цей мужній козак до останнього дня залишався справжнім лицарем Січі.

Каспар Підвисоцький. Полковник, кошовий отаман.

Досі ще нікому не спадало на думку виокремлювати цього козацького ватажка, тож ім'я його можна віднести до незнаних. Навряд чи запам'ятовували його навіть ті, хто натрапляв на нього в розвідках Д. Яворницького в "Історії запорізьких козаків".

Уперше про цього козацького офіцера згадано у зв'язку з повстанням Криштофа Косинського, оскільки зберігся лист гетьмана Богдана Микошинського до Каспара Підвисоцького, в якому мовилось про те, що кримський хан збирає орду для нападу на Україну, а звістку про це надіслав сторожовий загін Косинського. Сам факт такого листа гетьмана запорізького козацтва свідчить, що вже на той час — травень 1586 року — К. Підвисоцький був офіцером високого чину, вірогідно, полковником. Де саме він перебував тоді зі своїм загоном, сказати важко, але ясно, що гетьман бажав, аби він якнайшвидше повернувся на Січ.

У який би похід не рушали козаки, вони завжди залишали на Січі певну частину свого воїнства. Цей гарнізон ніколи не був великим, проте наказ завжди мав один: вмерти, але ворога на Січ не пустити. Так ось, достеменно відомо, що в пору, коли гетьман Григорій Лобода підходив зі своїми військами до Білої Церкви, де мала статися одна з вирішальних битв повстанців С. Наливайка з поляками, кошовим отаманом на Січі залишався православний шляхтич Каспар Підвисоцький. Під його рукою перебувало всього 500 козаків. Але навіть такий загін міг бути істотною підтримкою для повстанців. Не слід забувати, що запорізькі козаки — це професіонали: добре навчені, загартовані, з досвідом багатьох битв. Сама поява хоча б сотні запорожців у стані будь-якого повстанського війська одразу ж підносила дух повстанців.

На це й важив гетьман Лобода, посилаючи гінців до Підвисоцького. В своєму посланні він просив кошового посадити значну частину козаків на човни і йти Дніпром до Києва, щоб там допомагати повстанцям чи то з річки, чи десантами. Але про це

якимось чином дізнався командувач польських військ коронний гетьман Станіслав Жолкевський. І теж послав гінців до Підвисоцького. В листі, якого поляки привезли кошовому, коронний гетьман закликав запорожців не йти на з'єднання з Наливайком та Лободою, не брати участі в повстанні.

Знаючи, що повстання розгортається без особливих шансів на успіх, Каспар Підвисоцький міг би й утриматися від походу на Київ. Одначе вірність лицарському обов'язкові була для нього вищою за інстинкт самозбереження. У квітні 1596 року повстанці відступили з-під Києва і закріпилися на лівому березі Дніпра. Жолкевський, що переслідував їх, збирав у цей час військові сили. До нього приєдналися зі своїми загонами кам'янецький староста граф Потоцький і литовське військо на чолі з Богданом Огінським. Ця могутня сила рухалася з боку Білої Церкви і першим завданням ставила собі — переправу через Дніпро.

До честі Каспара Підвисоцького та його козаків, слід сказати, що він зі своєю флотилією опинився поблизу Києва саме тоді, коли поляки розпочали переправу.

На той час на Січі неможливо було зустріти козака, який би не мав досвіду морських походів. Уміння керувати човном, ходити під вітрилами та на веслах, долати найнебезпечніші дніпровські пороги, атакувати ворожі кораблі та брати їх на абордаж — усе це входило до системи бойової підготовки запорожців. Не слід забувати, що екіпаж чайки становив близько 60 козаків і що майже кожен такий бойовий корабель мав на своєму борту по кілька легких гармат.

А поляки переправляли під Києвом сухопутне військо, яке не мало ні спеціальних засобів, ні навичок боїв на воді. Тож усі ті плоти й човни, що ними поляки збиралися перебратися на лівий берег, негайно пішли на дно. А козаки ще й обстрілювали з гармат і рушниць скупчення військ на узбережжі. Жолкевський наказав своїм артилеристам потопити флотилію. Та дати такий наказ було значно легше, ніж виконати його.

Під гарматним вогнем ворога козаки відходили під протилежний берег і весь час маневрували, влучити в них із тогочасних гармат було дуже важко. А як тільки польські каноніри стомлювалися, козацька морська піхота знову була готова до бою. Три доби запорізька флотилія протистояла величезному війську поляків, не даючи йому змоги наздоганяти повстанців. А це саме стільки часу, скільки потрібно було Лободі і Наливайкові, щоб трохи перепочити і дійти до Лубен.

Повстанці дуже потребували підкріплень, проте флотилію вони зберегли. Коли поляки все ж таки (частинами, в інших місцях) зуміли переправити своє військо, Каспар Підвисоцький не повернувся на Січ, а спустився Дніпром до місця, де до нього вливалася Сула (тепер ці місця затоплені Кременчуцьким водоймищем). І якби Лобода з Наливайком підійшли берегом Сули ближче до Дніпра або заклали табір на самому Дніпрі, козацька флотилія стала б неабиякої ваги чинником у боротьбі з поляками. Вона б обстрілювала ворожий табір, відтягувала на себе значні сили ворога, вивозила поранених. На жаль, повстанці отаборились на маленькій річці Солониці, притоки Сули, куди козацькі чайки пробитися не могли. Як не могли ефективно діяти й на Сулі,

оскільки річка вузька, і поляки наскрізь прострілювали її з гармат і рушниць.

Що мав чинити за такої ситуації дніпровський флотоводець Каспар Підвисоцький?

Дізнавшись про тяжке становище повстанців у Солоницькому таборі, отаман спробував пробитися зі своїми чайками аж до Лубен, але після важкого бою мусив був відступити. Флотилія відійшла на Дніпро, і Підвисоцький знову почав висаджувати невеликі десанти, що нападали на маєтки польських аристократів, переважна більшість яких штурмувала в цей час табір повстанців. Точилися також бої із загонами, які Жолкевському довелося перекинути в ці краї. Тобто кошовий отаман, маючи під своїм командуванням якихось чотири сотні козаків, робив усе, що міг, аби полегшити становище блокованих повстанців.

Коли гетьманові Стефану Кремпському пощастило прорвати оточення і вивести з кривавого бойовища півтори тисячі запорожців, він одразу ж подався сюди, до Дніпра. Об'єднавшись із флотилією Підвисоцького, кіннотники гетьмана відчували себе впевненіше. Підтримувані гарматами з чайок, їхні загони стали ще бойовитішими. Погромивши якийсь час польські володіння та армійські залоги, козаки двома загонами — на човнах і кінно — добулися Січі, де в цей час, за твердженням хроніста Бельського, залишалось "до п'ятисот осіб". Обходитися таким незначним гарнізоном було небезпечно, оскільки це могло спровокувати на напад або поляків, або татар. Отож повернення майже двотисячного війська різко зміцнило становище Січі.

Там Каспар Підвисоцький ще якийсь час залишався кошовим отаманом. Про це свідчить лист до нього від коменданта кам'янецької фортеці (Кам'янець-Подільський) Яку-ба Претвича. Очевидно, ці два польські шляхтичі були добре знайомі між собою, бо комендант повідомляв кошовому, що написав також до головнокомандувача та його заступника, висловлюючи прохання не переслідувати Підвисоцького та запевняючи, що бере цього козацького ватажка під своє заступництво. Слід припустити, що таке заступництво потрібне було не так самому Підвисоцькому, як його родині, якій поляки, з помсти, могли завдати шкоди. Претвич, по суті, домігся реабілітації Підвисоцького. І це в той час, коли польський сейм оголосив козаків "зрадниками й ворогами вітчизни".

В липні 1596 року козацькій розвідці стало відомо, що кримський хан готується до походу в Угорщину. У Варшаві зажадали підтвердження цих відомостей. Тоді Каспар Підвисоцький зі своїми товаришами захопив у полон якогось кримського офіцера й особисто повіз його до столиці Польщі для допиту. Хід, прямо скажемо, неординарний, бо ж ідеться про одного з керівників щойно придушеного повстання. Проте Підвисоцького можна зрозуміти: для нього це було можливістю засвідчити свою лояльність королеві (нехай навіть примарну) і реабілітувати себе в очах польського командування

На певний час це йому, схоже на те, вдалося. Принаймні у Варшаві його не заарештували, як активного учасника повстання, а сім'ї не скривдили. Далі сліди цього козацького ватажка зникають у вирі історії. Можливо, певній частині козаків, які ще не забули про завдані поляками кривди, не сподобалося, що Підвисоцький прагне примирення з королем та польським командуванням і вони позбавили полковника

права на отаманство.

Добре, що ми пам'ятаємо та всіляко прославляємо Северина Наливайка. Але негаразд, що при цьому не помічаємо таких справжніх козацьких лицарів, як його сподвижник Каспар Підвисоцький. Сподіваюсь, що після цієї оповіді ім'я кошового отамана Підвисоцького не просто згадуватиметься у зв'язку з повстанським рухом, а й набуде самодостатньої ваги в нашій історії. Сьогодні Дніпром та Дунаєм ходить чимало суден, в тому числі й військових. То чи не час одне з них, бажано військове, наректи іменем дніпровського флотоводця Каспара Підвисоцького?

СЬОМІЙ.

"Тільки людина, здатна пожертвувати своїм життям задля свободи і незалежності народу, гідна цього життя і цього народу".

Богдан Сушинський

Кирик Ружинський, князь, гетьман запорізького козацтва, командир польсько-українських ополченців.

Князівський рід Ружинських дав українському козацтву кількох гетьманів та відомих полководців: Богдана, Михайла, Романа, Остафія, і нарешті — Кирика Ружинського. Доля князя Кирика здається найсуперечливішою, хоч і схожа на долю багатьох інших українсько-польських аристократів, які то пов'язували своє лицарство з козацтвом, то мусили — з різних обставин — командувати військом, яке виступало проти повстанців та козацтва.

На Січ Кирик Ружинський прибув разом зі своїм рідним братом князем Михайлом, якого 1585 року обрали гетьманом. Того ж таки року в ролі гетьмана виступив і сам князь Кирик. Як це могло статися? Очевидно, так, як завжди ставалося за подібних ситуацій. Коли Кирик вів військо в похід, його призначали наказним гетьманом. Так само він залишався наказним (або й гетьманом), коли на Січі не було його брата Михайла. Якщо ж брати рушали в похід разом, то командували окремими загонами, але загальне керівництво належало, мабуть, Михайлові.

Принаймні добре відомо, що в листі московітського царя Федора Івановича до кримського хана Кази-Гірея, в якому названо обох князів Ружинських, Кирик фігурує першим:

4...Та й на Дніпро, за пороги, до князя Кирика Ружинського, до отаманів і черкасів, послали ми голів Лихарева й Хрущова, і звеліли їм іти з усіма черкасами на Крим...".

Разом з князем Михайлом Кирик Ружинський брав участь у поході на Перекоп. Набував козацького гарту під час розширення січових володінь до річок Кальміус і Берди.

Одначе обставини склалися так, що Кирик Ружинський не міг присвятити все своє життя козацтву. Мав маєтки, що потребували хазяйського ока, мав сім'ю. А коли навесні 1595 року польський король послав війська під командуванням коронного гетьмана Яна Замойського до Молдавії — з наказом скинути з престолу протурецьки настроєного господаря Розвана і поставити замість нього на чолі держави Єремію Могилу, князь К. Ружинський, уже як офіцер польського королівського війська,

опинився в корпусі коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, де командував полком.

Хроністи не донесли до нас відомостей про те, як складалася його солдатська доля під час цього походу. Зате маємо певні відомості щодо його дій після повернення в Україну, коли військо Жолкевського виступило проти повстанців Северина Наливайка. За наказом головнокомандувача польськими військами, князь Кирик, маючи під рукою 500 кіннотників, увійшов до містечка Паволоч на Поділлі, де повинен був чекати основних сил поляків і, водночас, у міру можливостей, протистояти місцевим загонам повстанців.

Князь виконував це завдання охоче, оскільки наливайківці зазіхнули й на його володіння, завдавши його местностям чималої шкоди. Гетьман Саула, який командував тоді повстанцями, дізнався про передислокацію Ружинського і послав загін під командування полковника Саська, що мав не тільки розгромити невеличкий полк Ружинського, а й захопити самого князя. Напевне, Саула вважав колишнього козацького гетьмана Ружинського зрадником і волів розправитися з ним особисто.

Проте князь був чоловіком досвідченим. Він сам напав на один із загонів полковника Саська, розгромив його в бою поблизу річки Кам'янки і 50 захоплених у полон повстанців одразу ж стратив. Така жорстокість у поводженні з полоненими обурила не лише повстанців, а й самого С. Жолкевського, що засвідчено його листом до князя. Проте на Ружинського невдоволення коронного гетьмана особливого враження не справило. Не зважив він і на листа Матвія Саули, в якому той просив його бути посередником у переговорах з командуванням польської армії. Слід зазначити, що гетьман повстанців обрав досить вдалу кандидатуру на посередника. З одного боку князь Кирик був офіцером польської армії, з другого — чимало козаків, що були тепер у повстанських лавах, ще пам'ятали його як козацького гетьмана. Однак князь Ружинський не повірив Саулі, вважаючи, що переговори знадобилися повстанцям лише для того, щоб трохи перепочити, перегрупуватися та поповнити своє військо новими загонами. До того ж, як уже мовилося, він мав свої порахунки з повстанцями.

Перемігши загін Саська, князь повів полк у Білу Церкву, де взяв під команду також гарнізон місцевої фортеці та загін угорських найманців. Незабаром туди ж таки, під Білу Церкву, прибули й основні загони повстанців. Кілька днів минуло в позиційному протистоянні. Повстанці готувалися до штурму міста. Проте князь і цього разу не став чекати нападу, а напав сам. Однієї ночі він повів усе своє військо на штурм козацького табору. Та, напевне, в місті вже активно діяла повстанська розвідка. Дізнавшись про намір вилазки, через яку в стінах фортеці залишиться тільки невеличкий загін угорців та слуг князя, Наливайко обійшов фортецю і напав на неї з тилу саме тоді, коли Ружинський штурмував табір із возів, у якому тримав оборону Матвій Саула.

Сталося, отже, так, що полк Ружинського опинився в оточенні. Але князь усе ж пробився назад до фортеці, хоч і зазнав при цьому значних втрат. А незабаром до урочища Гострий Камінь, де був табір повстанців, підійшли основні сили поляків на чолі з Жолкевським. Князь Ружинський брав участь у штурмі табору, під час якого

полковник Сасько загинув, Саулі відірвало руку, а Наливайка було поранено.

Як відомо, останній свій табір повстанці заклали на річці Солониці. Так само відомо й те, що князь Кирик Ружинський командував одним із загонів, які брали участь в облозі цього табору.

Та, як не дивно, запорізькі козаки не вбачали в князеві Ружинському свого запеклого ворога. І ось з чого це видно.

Після розгрому повстання низове козацтво поділилося. Одні підтримували кошового отамана Полоуса, який не схильний був до дальшої козацько-польської війни, а волів діяти проти татар і турків, другі — отамана Байбузу. Скінчилося на тому, що ватаги почали ворогувати між собою. Дійшлося навіть до збройних сутичок. Відчуваючи, що це може призвести до загибелі всього запорізького козацтва, поміркована частина реєстрових козаків та їхній отаман Тихін Байбуза звернулися до князя Кирика Ружинського з проханням не тільки підказати, що їм чинити далі, а й із закликом втрутитись у колотнечу та дати лад Січі, згадавши своє колишнє гетьманування.

Князь не наважився на безпосереднє втручання: мав підозру, що його повернення на Січ може скінчитися для нього трагічно. І підстави для неї були: козаки, що діяли в складі військ Наливайка й Лободи, навряд чи простили б йому Білу Церкву та Солоницький табір.

І з усім цим князь не крився. Коли граф Я. Потоцький, який теж брав участь у придушенні повстання Наливайка, спитав Ружинського, якої він думки про події на Січі і чи не час польському урядові та армії втрутитись у справи, князь відповів: "...То краще, коли вони самі себе поїдають".

Важко сказати, чи була в цих словах ненависть до козацтва як такого. Схоже, що ні. Вони більше здаються відлунням боротьби, що точилася під час повстання С. Наливайка.

Але, може, такою відповіддю він і врятував Січ від нападу поляків.

По тому, як повстання остаточно згасло, князь Кирик Ружинський відійшов від активної участі у військово-політичних справах, і його ймення дослідники української історії та хроністи козацтва більше не згадують. Та все ж свій слід в історії козацтва та історії України він залишив. Ну, а звинувачувати його в тому, що він брав участь у придушенні повстання С. Наливайка? Можна, звичайно. Але хто винен у тому, що так криво і братовбивче складалася наша історія?

Христоф Нечковський. Гетьман реєстрового козацтва.

Після придушення повстання Наливайка польський король вирішив остаточно приборкати козаків. Як? Корона бачила тут два шляхи. Перший — козаків проголосити ворогами королівства, і польській владі вживати до них найсуворіших заходів. Особливо до тих, що перебувають поза реєстром і вороже ставляться до польських військ і польської адміністрації. Другий — посилити контроль над загonom реєстрових козаків, які мають виконувати відтепер лише роль прикордонної варти. Для цього треба наставити над ними надійного керівника. Але кого польський уряд міг вважати за

цілком надійного? Таких було небагато. Свій вибір польська влада зупинила на Христофорові Нечковському.

Гетьманувати йому випало у надзвичайно скрутні часи. Значна частина козаків схильна була до подальшої боротьби проти поляків. Навіть серед реєстрових було чимало невдоволених заходами польського уряду і вони прагнули помсти за солоницьку трагедію.

А до того всього восени 1596 року католицька Церква активізувала боротьбу за поширення унії. У Бресті було скликано православний церковний собор, на якому, після палких дебатів, що навіть призвели до розколу та поділу на два собори, таки було проголошено возз'єднання католицької і православної церков. Теоретично об'єднання будь-яких церков можна сприймати позитивно, бо коли церкви не конфліктують, а єднуються — що в цьому лихого? Але імперські амбіції польської корони не дозволяли їй сприймати унію, як союз рівних. Брестська унія потрібна була полякам тільки для остаточного сполячення українців та білорусів і для ще більшого посилення соціального, політичного та релігійного гноблення.

Хто з українців міг спокійно дивитися на те, як католики захоплюють православні храми, як значна частина української аристократії та інтелігенції зрікається всього українського і переходить у католицизм та ще й змушує до цього інших? Який козак не хапався при цьому за шаблю?

Новому гетьманові реєстровиків не було, за приписами польських можновладців, іншої дороги, як тільки спрямовувати активність свого воїнства за захист кордонів від кримських татар. Адже будь-які негаразди в Україні, в Речі Посполитій Кримське ханство одразу ж використовувало для того, щоб якомога безборонніше грабувати українські землі.

Однак Нечковський, як вважають дослідники, не був до кінця пропольським гетьманом. Він намагався не поривати стосунків і з * непримиренними*, що не хотіли визнавати влади короля. Про це, зокрема, свідчить лист коменданта Якуба Претвича, в якому той просив нового гетьмана розшукати бунтівного отамана К. Підвисоцького і переказати, що польський уряд пробачає йому участь у повстанні С. Наливайка.

Отже, і уряд декому пробачав, і новий гетьман до колишніх бунтарів рішучих заходів не вживав, навіть мав з ними контакти. Бо ж таки треба було комусь охороняти південне порубіжжя. А хто робитиме це краще і безстрашніше за козаків?

Чи був польський уряд задоволений новим гетьманом? Ні. Нечковський досить спокійно поставився до того, що частина реєстровиків приєдналася до низових нереєстрових козаків і готувалася до нового повстання. Не дуже він зважав і на те, що в цей час на Січ прибувало дедалі більше селян, які не хотіли миритися з утисками шляхти та з релігійним наступом католиків. Гетьманові ніби годилося дбати про те, щоб усі втікачі повертались "на волость". Але Нечковський удавав, що нічого особливого не діється. Та й від унії не був у захваті.

Головне, — вважав гетьман, — що реєстрові козаки й далі стоять на сторожі кордонів, перепиняючи шлях татарам, що намагалися пожитись на українських

землях. І, може, тільки через це протягом року гетьманування Х. Нечковського значних нападів ханських загонів на Україну не було. А чого ще вимагати від прикордонної варти?

Гнат Василевич. Гетьман запорізького козацтва.

Ім'я цього гетьмана виникає в історичній документалистіці після повстання Наливайка. Це, як уже мовилось, були тяжкі часи для козацтва, оскільки польський уряд проголосив козаків ворогами корони. Однак Гнат Василевич (він гетьманував протягом 1596-1597 років) дотримувався думки, що цьому рано чи пізно, а мусить настати край. Адже попри всі кривди, що їх козаки завдали полякам, а поляки — козакам, обставини склалися так, що і полякам, і українцям треба разом протистояти спільному ворогові — кримській орді, і дбати про охорону південних кордонів України, а отже й кордонів Речі Посполитої. Краще за козаків цього ніхто не зробить, отож, Запоріжжя, що б там про нього не кричали у сеймі, мусить жити. І думка гетьмана дуже скоро набула реального підтвердження.

Влітку 1596 року хан зібрав велике військо, яке мав намір вести в Угорщину, на допомогу туркам. Ясно, що шлях його пролягатиме через українські землі, а від цього гинутьимуть і українці, й поляки. Козацький гетьман попередив про це польських урядовців, однак при дворі короля до цього поставилися з недовір'ям: хотіли чіткішого підтвердження. Й ось тоді Василевич посилає до Варшави полковника Каспара Підвисоцького і козака Гаврила Рожу, які мали привезти королеві "язика" — татарина з тих, що теж мали брати участь в поході на Угорщину. Можна не сумніватися, що Підвисоцький, один із ватажків повстання під проводом С. Наливайка, подався до Варшави з власної волі, оскільки це було в його інтересах (див. есе "Каспар Підвисоцький").

З цього приводу в архівах зберігся лист Г. Василевича до польських урядовців, в якому він пояснює мету козацької делегації і просить надавати в розпорядження козаків підводи, щоб ті могли вчасно прибути до столиці. А дещо згодом, завваживши, що старости прикордонних земель ще не усвідомили небезпеки і не готуються як слід до відсічі татарам, Василевич розіслав їм спеціальні універсали. В них він розповідав про військові приготування в Криму і закликав об'єднувати всі наявні військові сили та готувати до оборони фортечні замки.

Гетьманом Гнат Василевич пробув недовго. Можливо, йому зашкодили саме ці контакти з польськими урядовцями. Але, погодьмося, що в часи козацьких незгод він робив святу справу, дбаючи про захист кордонів, захист рідної землі. І потім, самі реалії життя примушували Г. Василевича якимось чином мирити українців з поляками, оскільки їм все ж таки доводилося й далі існувати в межах однієї держави, маючи одного короля, один уряд, а водночас, давніх спільних ворогів.

Федір Полоус, кошовий отаман, гетьман запорізького козацтва.

З Федором Полоусом ми зустрічаємося 1594 року, коли він був отаманом реєстрових козаків, що стояли залогою поблизу Січі.

Дізнавшись про те, що гетьман Григорій Лобода ладнається до морського походу на

Білгород, отаман Полоус приєднався до нього. Посадивши свій загін на чайки, він уже за кілька днів брав участь у штурмі белгородської фортеці, що, як відомо, був надзвичайно успішним: козаки захопили багато трофеїв, визволили полонених і повернулися на Запоріжжя з десятками турецьких гармат.

Цей похід відбувся ранньої весни, а на початку червня загін козаків під командуванням Ф. Полоуса був уже в складі військ кошового отамана Б. Микошинського і йшов на Очаків. Козакам пощастило захопити місто і теж повернутися на Січ з великою здобиччю. Хоробрість і військову кмітливість Полоуса у війську помітили, і навесні 1595 року проголосили гетьманом. Реальним, мабуть, буде припущення, що обрали його на гетьманство ті реєстровики, які брали участь в походах, а не ті, що лишались у складі зalog на порубіжжі і чітко виконували накази польського уряду.

Втім, гетьманство Полоуса виявилось нетривалим. Під час повстання Северина Наливайка цей отаман уже командував окремим полком, що діяв на Київщині, поблизу Дніпра, і деякі дослідники зараховують його до групи керівників повстання. Мабуть, з цим варто погодитися, оскільки Полоус показав себе здатним до самостійних рішень. Наказам повстанських гетьманів він корився лише тоді, коли вважав це за доцільне.

Важко сказати, чи був його загін у солоницькому таборі повстанців. Якщо був, то на Січ Федір Полоус мав повернутись у складі полку С. Кремпського. Як би там не було, але на Запоріжжі він одразу опинився серед тих офіцерів, які не хотіли миритися з поразкою і ладні були підняти козацтво на нове повстання. Такий настрій імпонував бунтівним нереєстровикам, і влітку 1598 року вони обрали його гетьманом.

Що ж до реєстровиків, то в них у цей час гетьманом був Тихін Байбуза — один з представників найзаможнішої козацької старшини, великий землевласник, що мав у своєму володінні значні земельні наділи по річці Псьол. Проте військовий авторитет Полоуса був вищим. Тож коли Ф. Полоус вирішив повести своє військо на поляків, реєстровики примусили Байбузу приєднатись до нього.

Можна тільки дивуватися, чому про цей похід гетьмана Полоуса ми знаємо так мало. Адже, по суті, це було окремим великим повстанням проти поляків. Справжня українсько-польська війна. Піднявшись Дніпром до Черкас і Канева, військо нового гетьмана з боями дійшло до Дністра! Досить глянути на мапу, щоб зрозуміти, зі скількома загонами поляків довелося ставати до бою козакам. Опір скількох гарнізонів треба було зламати. Варшава вжахнулася. Король почав збирати армію, готуючись до тривалої війни з козаками. Тим паче, що частина козаків пішла на Полісся і, громлячи там маєтки польських аристократів, намагалася приєднати до повстання й поліщуків.

До речі, якою ж була мета цього походу Полоуса? Звичайно ж, нове велике повстання проти польського поневолення. Одначе підняти на нього весь український народ гетьманові не пощастило. Повстання Косинського, повстання Наливайка, репресії польських військ, нескінченні напади татар, війна Речі Посполитої з Московією... Ні, занадто багато сил поклали українці в цих бойовиськах, занадто стомленим був народ, щоб повірити в щасливу зірку нового козацького полководця та

сподіватись остаточного визволення з-під влади Польщі.

Проте з військової точки зору похід гетьмана Полоуса був удалим. Козаки досягли кордонів України по Дністру і переможцями повернулися на Січ. Нехай політичної своєї мети — розпалити всенародну визвольну війну — гетьман не досяг. Але цей похід мав велике — як би ми тепер сказали — пропагандистське значення. Він відроджував віру українців у своє козацтво. А Байбуза в цей час відчув, що його кар'єра під загрозою. Полоусові байдуже, він — гетьман нереєстровиків. А що діяти йому, реєстровикові, призначеному польським урядом?

Щоб якось виправдатися перед поляками, Тихін Байбуза збирає загін пропольськи настроєних козаків, об'єднується із загоном польських шляхтичів-добровольців і несподівано нападає на Січ. Запорожцям Полоуса пощастило вистояти в цій різанині, проте втрат вони зазнали відчутних. Зокрема, відомо, що під час бою загинув один із найвпливовіших заступників гетьмана — Мітла. А головне, виникло нікому непотрібне ворогування між реєстровими та нереєстровими козаками. Гетьман Полоус посилав окремі загони в засідки. Вони нападали на обози та на човни, що ними поляки підвозили реєстровикам продовольство та зброю. А коли Байбуза спорядив проти бунтівників новий загін на чолі з осаулом Скалозубом, вони мало не до ноги його вирубали. Чи не з них часів почало жити в народі прислів'я: "Бий свій свого, щоб чужий боявся"?

Треба думати, що гетьман Полоус вчасно збагнув безглуздя братовбивчих змагань. Відомо, що за час свого гетьманування він зробив ще один морський похід у турецькі володіння. З донесення Байбузи князеві Кирику Ружинському навіть відомо, що Полоусові вдалося здобути якесь турецьке містечко. З перемогою і трофеями він ь повернувся на Січ.

З появою на Запоріжжі нового талановитого полководця — Самійла Кішки чвари між реєстровими та нереєстровими козаками припинилися. Але як склалася при цьому доля колишнього гетьмана Федора Полоуса — невідомо.

Тихін Байбуза, кошовий отаман, гетьман запорізького козацтва.

Тихін Байбуза прийняв гетьманську булаву реєстру з рук Христофора Нечковського. Погоджуючись на це, він чудово розумів, що має лише один спосіб втриматись на гетьманському " престолі" — зробити козаків іще слухнянішими в очах польського уряду. Та козаки — принаймні значна частина їх — усе ще прагнули помститися цьому урядові. На що вони покладалися? На військову силу, що її скликав під свої прапори Федір Полоус, на те, що їм пощастить підняти український народ на визвольне повстання.

Тихін Байбуза тримався іншого. Він не вірив, що таке повстання можливе, і прагнув націлити козацтво передусім на боротьбу з татарами і турками. Під час походу Полоуса до Дністра, він, під тиском частини козацтва, мусив приєднатися до нього. Але саме цей похід ще раз, і тепер уже остаточно, переконав гетьмана: народ до повстання неготовий, а Полоус — постать не тієї слави, щоб надихнути українців на визвольну війну проти Польщі. Втім, Байбуза такої війни і не прагнув.

Щоб переорієнтувати в цьому напрямку своїх реєстровиків, Байбуза повів їх у похід на Перекоп. Там, десть поблизу урочища Терен-Ориш, він розбив татарську орду, погромив кілька улусів, поруйнував оборонні вежі і з беззаперечною перемогою повернувся на Запоріжжя.

Здавалося, початок примиренню з поляками та активізації антиординської боротьби покладено. Але два гетьмани, очевидно, співіснувати не могли. Бо, скільки б часу не був поруч з Байбузою гетьман Полоус та його антипольськи настроєне військо, стільки реєстровики, не слухаючи гетьмана Байбузи, поривалися б у похід проти поляків. Тим більше, що Полоус уже вдався до рішучих дій: захопив човни, козацьку скарбницю і склад з продовольством. Байбуза не втерпів: спробував силою зброї повернути все назад. Не вдалося. А Полоус тим часом узявся до іншого. До чого саме?

Вистеживши, коли до реєстровиків наблизиться загін з продовольством і грішми, що його спорядив великий князь Литовський, полоусівці напали на нього, перебили і все добро забрали собі.

Отак і воювалися між собою гетьмани — на втіху і полякам, і татарам, і туркам. Звичайно, можна закинути Тихонові Байбузі, що він поводився по-зрадницькому. Що нападав на нереєстрових козаків, своїх побратимів. Але ж і не-реєстровики нападали. Тому буде набагато мудріше сказати, що гетьман Тихін Байбуза в даному разі став жертвою політичної ситуації, що склалася на той час, як на Запоріжжі, так і в усій Речі Посполитій.

Втім, напад на січовиків розкрив й особистий інтерес Байбузи. Доповідаючи К. Ружинському, підстарості черкаському, про свій напад на Січ, Байбуза просив його клопотатися про те, щоб король призначив гетьмана — тобто його, Байбузу — своїм Указом, оскільки поки що він є лише виборним. Поява королівського Універсалу одразу ж піднесла роль Байбузи в цілому козацтві, в усій Україні. А ще — просив відібрати у січовиків усю артилерію і передати йому.

А понад те не можна вважати, що будь-яке повстання — це обов'язкове святе діло, і його вожді — національні герої. Повстання, коли для нього ще не настав час, коли його розпочинають без огляду на обставини, що склались у країні; коли ватажки не беруть до уваги міру готовності народу стати до боротьби — це не що інше, як жахлива трагедія. Досвідчений Тихін Байбуза усвідомлював це, можливо, краще за свого суперника Федора Полоуса. А тим часом і той, і той мають право на місце в багатостраждальній історії України.

ВОСЬМИЙ

"Як часто вожді селянських повстань, самі того не усвідомлюючи, виступали поводириями в погибель і безслав'я. Не набувши ні достатнього військового досвіду, ні авторитету; не маючи ні впливових однодумців, ні програми дій та перебудови державного ладу, — бони знову й знову кидали у вир кривавої стихії десятки тисяч зневіреного люду і згоряли разом з ним у полум'ї безперспективної боротьби, керовані відчаєм і жадобою помсти. Придивімось до декого з них, вдумаймось у те, що вони накоїли, і, замість героїв, перед нами постануть криваві романтики військової слави,

пройдисвіти й авантюристи".

Богдан Сушинський

Семен Скалозуб. Гетьман реєстрового козацтва.

На козацькому політичному небокраї осавул Семен Скалозуб з'явився під час конфлікту між реєстровими та низовими козаками. Існують дві версії того, як виникла кривава сутичка між загоном Скалозуба і козаками Полоуса. Згідно з однією, Скалозуб повів 120 вершників спеціально для того, щоб напасти на Січ, де гетьманував Федір Полоус, але зазнав невдачі.

Однаке ця версія здається не дуже вірогідною: надто малим був загін.

Прийнятнішою, на мій погляд, є версія, що гетьман Байбуза послав Скалозуба на розвідку в пониззя Дніпра, а як випаде нагода, — схопити татарського "язика". Адже гетьман саме готувався до походу проти кримчаків, і йому не завадило б знати, що діється в ординців. Чи не ладнають вони нападу на козаків? Та натрапив Скалозуб уночі на козаків Полоуса. Вони перебили значну частину його людей, а потому ще й знищили залог, що охороняла переправу через Дніпро.

Для чого це зробив Полоус? Найшвидше для того, щоб довести Байбузі, хто є справжнім гетьманом, та покласти край двовладдю, об'єднавши під своїм командуванням і реєстровиків, і низове козацтво.

Поразка в бою з козаками Полоуса не зашкодила репутації Скалозуба. З ким не буває? І незабаром саме С. Скалозуб став гетьманом реєстру. Перше, до чого вдався новий гетьман, — припинив напади на нереєстрових козаків, тобто поклав край братовбивчим змаганням. І вже за це козаки могли бути вдячними йому. Тому неважко припустити, що Бай-бузу вони скинули за те, що той уже не здатен був до миру з Полоусом. Козаки віддали перевагу Скалозубові, сподіваючись, що він зуміє забути власні кривди і приборкати гординю за для загального добра. І не помилилися.

Скалозуб, та й не тільки він, знав, чим найуспішніше можна відвернути козаків від братовбивчих чвар: походом проти татар або турків. Та похід, що його організував Семен Скалозуб, був не із звичайних. Спорядивши велику козацьку флотилію та посадивши на неї понад тисячу чоловік, він скерував її до Азова — надзвичайно міцно укріпленої турецької фортеці.

Дуже багато небезпек підстерігало козаків у цьому поході, їм треба було не тільки прорватися крізь контрольоване турками й татарами гирло Дніпра, а й обігнути весь Кримський півострів, де на них могла напасти турецька ескадра, пройти через Керченську протоку, яка теж була під пильним наглядом турків і татар...

Про цей похід (1599 р.) ми дізнаємося з народної думи, в якій змальовано зустріч козацької флотилії Скалозуба з колишнім гетьманом Самійлом Кішкою. Це сталося поблизу острова Тендри, коли Кішці після майже 25 років полону пощастило зняти бунт на турецькому кораблі, визволитися самому та розкувати товаришів-галерників і захопити саму галеру (діялось уже поблизу Козлова, тобто Євпаторії). ,

"....А на Тендрові-острові Семен Скалозуб

З військом на заставі стояв

Та на тую галеру поглядав,
До козаків словами промовляв:
— Козаки, панове молодці!
Що сая галера: чи блудить,
Чи світом нудить!
Чи много люду козацького мас.
Чи за великою здобиччю ганяє?
То ви добре дбайте:
По дві штук гармат набивайте...".

Якийсь час два гетьмани провели разом — у розмовах та спогадах. І саме від Скалозуба Самійло Кішка, якому незабаром судилося знову очолити козацтво, почув усе, що хотів знати про становище на Запоріжжі, в Україні, в Речі Посполитій.

Похід Скалозуба закінчився трагічно. Спочатку ескадра зазнала втрат від лютого шторму. Потім у Керченській протоці турецькі кораблі напали на козацькі чайки, частину їх потопили вогнем із гармат, а частину загнали в бухту, де козакам довелося зазнати всієї гіркоти тяжкого безнадійного бою. Чимало їх потрапило в полон...

Дізнавшись про це, січове козацтво негайно обрало своїм гетьманом Самійла Кішку, а той об'єднав запорожців та реєстровиків і вирушив на пошуки загону Скалозуба. Врятувати свого попередника Кішці не вдалося. Але він жорстоко помстився туркам. Захопивши значні трофеї, він навіть привів до Дніпра кілька турецьких кораблів, на яких було чимало невільників.

А що ж сталося зі Скалозубом? За переказами, він загинув у бою в Керченській протоці. До Азова цьому гетьманові дійти не пощастило, але, як ми побачимо згодом, його ідея не вмерла. Козаки ще не раз виряджали чайки до азовських берегів. І завжди згадували при цьому славного лицаря, гетьмана Семена Скалозуба.

Самійло Кішка, гетьман запорізького козацтва.

"Самійло Кішка назавжди увійшов в історію України, як взірець незламності українського духу, як символ відданості воїна своєму лицарському Ордену".

Богдан Сушинський

Самійло Юшка (Кошич, Кушка, р.н. невід. — 1602) увійшов в історію українського козацтва, як один з найлегендарніших гетьманів, один з найталановитіших полководців, уособлення козацького лицарства й мужності.

Родом він був із козацького краю, з Канева. І, як вважають дослідники, на Січ прибув іще юнаком — одразу по смерті засновника цієї запорізької твердині князя Дмитра Вишневецького. Побувавши в багатьох походах, зажив серед козацтва слави хороброго вояка, а згодом — і надійного, тямущого командира.

Загалом козаки були степовиками. І хоч не цуралися морських походів, але бралися до них здебільшого з нагальної потреби. Скажімо, ставили собі мету якнайшвидше добутися Кафи чи Білгорода, визволити полонених із Синопа чи Козлова — кіннотою туди так просто не дійдеш, треба спершу перейти через цілі країни.

Що ж до гетьмана Самійла Кішки, то він за ладом своєї душі був моряком. Щойно

взявши до рук булаву гетьмана, заходився будувати цілу флотилію чайок. Його попередник, князь Вишневецький, теж дбав про спорудження козацьких кораблів, але, здається, так жодного разу й не вийшов у море на чолі загону. Кішка ж мав намір не тільки перетворити козаків на морських піхотинців, а й закріпитися на узбережжі та забезпечити Україні надійний вихід до Чорного моря.

Перший такий похід припав на 1567 рік. До нього Туреччина панувала на Чорному й Азовському морях самовладно, не маючи тут жодних суперників. І ось один такий суперник з'явився. Козацькі чайки досягли кримського берега і висадили десант, який повернувся з бою з чималими трофеями. А коли навздогін чайкам вирушила турецька ескадра, запорожці не кинулися врозтіч, як на те важили турки, а стали до справжнього морського бою. І перемогли. Чимало ворожих кораблів потопили чи пошкодили, кілька захопили, визволивши веслярів-галерників.

Про серйозність цих морських баталій свідчить факт, що турецький султан надіслав скаргу польському королеві. Еге ж! Видно, добре допекли султанові козаки, що він, досі такий певний своєї волі на Чорному морі, тепер мусив братися до скарг! Король, побоюючись війни з Портою, відповів на це указом про те, що козаки повинні переселитися з Січі, оселитися на територію Черкаського та Канівського староств. Тобто, по суті, зректися козацької волі. Але де той козак, який би погодився підкоритись такому указові короля?

На жаль, козаки не дбали про літопис своїх діянь, тож не маємо гідної віри інформації щодо того, скільки разів та куди водив свої флотилії козак-мореплавець Самійло Кішка. Але відомо, що 1570 року (за іншими даними — пізніше) він потрапив у полон до турків. Як це сталося? Існують дві версії, що їх засвідчили козацькі думи. Згідно з однією, козацьку ескадру, що йшла до Туреччини, спіткала лиха негода. Шторм лютував такий, що частину чайок викинуло на турецький берег. Тут на вцілілих козаків напав загін яничар, ну а там уже що кому судилося... Хто загинув, хто потрапив у полон.

За іншою версією ворожі кораблі нібито зайшли в Дніпро, непоміченими дісталися місця, де з невеличким загonom козаків відпочивав при чайках гетьман Кішка, і там турки захопили його в полон.

Оскільки, повторюю, обидві версії живуть у козацьких думках, але не мають відбиття в документах, з'ясувати, котра з них правдива, неможливо.

Та якщо припустити, що турки захопили гетьмана справді 1570 року, тоді слід визнати, що в полоні він пробув веслярем на галерах — 29 років. Бо точно відомо, що лише 1599 року йому пощастило видобутися з кайданів та розкувати товаришів, захопити корабель і напасти на передмістя Євпаторії, а потім дійти до Дніпра. Як це діялося, ми вже знаємо з історії, пов'язаної з гетьманом Семеном Скалозубом.

Після полону Кішка подався до рідного Канева і вирішив якийсь час перепочити там, милуючись природою. Одначе відпочити йому не дали. Цього разу не турки, а самі козаки. Дізнавшись про загибель гетьмана Скалозуба, вони послали гінців до Кішки: "Іди гетьманувати!".

Це, треба визнати, було мудре рішення. На давню славу гетьмана Кішки вдало накладалися легенди про те, як, пробувши стільки років у полоні, він не скорився ворогам, не побусурманився, а зумів організувати бунт і самотужки визволитися з неволі. Серед веслярів-галерників, міцно й назавжди прикутих до палуби, таке ставалося нечасто.

І ось Кішка прибув на Січ. Найпершим завданням собі поставив: остаточно припинити ворожнечу між реєстровиками і запорожцями. Як цього можна було досягти? Тільки залучивши третю силу. Але не поляків, як це намагався зробити Тихін Байбуза. І вже, боронь Боже, не татар. Як досвідчений політик, Кішка використав трагічну загибель загону Скалозуба. Ідея помсти за це могла стати на службу справі козацького єднання. Він звернувся не лише до січовиків, а до всього козацтва, тобто й того, що було по староствах та частенько справляло службу в польському війську. І козаки повірили Кішці. На Січ прибуло кілька тисяч чоловік, чого не бувало вже давно. За таких обставин, ясна річ, реєстровики й нереєстрові вже не мали права на ворожнечу.

Похід, як уже мовилося, минув щасливо. Козаки знову зазнали смаку перемоги. Були також неабиякі трофеї, визволені невільники. Але найголовніше — низовики, реєстровики, городові козаки знову відчували єдність у прагненні боронити Україну. Відчували, що вони — одностайні, між якими ворожнеча просто неможлива.

Та армія, особливо професійна, як відомо, не може довго бути бездіяльною. Її або слід розпускати, або ж вести в нові походи. Розпускати Кішка не хотів. Таке ж бо військо, таке лицарство! Але куди йти походом? Довго думати не довелося. Вже наприкінці року до Кішки звернувся господар Валахії Михайл. Він повстав проти турків й потребував допомоги. Бити турків? Маючи в союзниках валаського воеводу? Та це ж святе діло!

Гетьман Самійло Кішка повів своє військо до Валахії і допоміг Михаєві стати господарем цього князівства. Та вже на весну нового року Михайл розпочав бойові дії проти молдавського господаря Ієремії Могили. Поляки заступилися за цього господаря, якого самі ж таки посадили на трон. Польське військо повів сам коронний гетьман С. Жолкевський. Та військо було невеликим, і король звернувся по допомогу до козаків. Кішка погодився. Але з умовою: король і сейм переглянуть свої рішення щодо кількості реєстрових козаків, знову дозволять їм володіти землею та нерухомістю та виплатять гроші, що їх поляки заборгували козацтву... Тобто, скориставшись із ситуації, гетьман зумів значно поліпшити становище реєстрових козаків у Речі Посполитій. Примусив польський уряд відмовитись від ставлення до козаків як до ворогів держави.

Після походу в Молдову гетьман С. Кішка знову повернувся думкою до морських походів проти турків. І знову почав відбудовувати козацьку флотилію. Але в цей час розпочалася польсько-шведська (Лівонська) війна. Козаки годилися на неї неохоче: не мали шведів за ворогів, а польські інтереси в далекій Ливонії їх мало обходили. Та все ж польський уряд втягнув козаків у війну.

Вона була тривалою і страшенно виснажливою. Звичні до південного клімату,

козаки тяжко зносили сувору зиму 1601-1602 років. Поляки не сплачували їм обіцяних грошей. Українці страшенно голодували. Бракувало теплого одягу. Не було чим годувати коней. Тож кого можуть здивувати випадки, коли козаки відмовлялися йти в бій і вимагали від гетьмана повернення в Україну?

Але С. Кішка шанував звичаї лицарства. Він розумів, що зрадити союзника, яким би він там не був, і оголити фронт — це означало зганьбити себе на всю Європу. І в найскрутніші хвилини водив козаків у бій особисто. До речі, з листів С. Кішки до канцлера Яна Замойського відомо, що під орудою Кішки в Лівонії були не лише козаки, а й 15 польських ескадронів.

Тобто, по суті, він командував досить значним українсько-польським корпусом.

Самійло Кішка належить до тих істинно народних героїв, подвиги яких увічнено в легендах, піснях та народних думах. В одній із таких дум відтворено напад козаків під проводом Кішки на турецьку галеру, щоб визволити невольників — а треба знати, що козаки вважали це своїм святим обов'язком. Перед боєм Кішка говорить козакам: "Хоть по дві гармати набивайте, Тую галеру з грізної гармати привітайте, Гостинця їй дайте: Як турки-яничари, то у пень рубайте. Як бідний невольник, то помочі дайте". Скінчив життя він, як і личило офіцерові, у бою, загинувши від ворожої кулі (існують й інші версії: одна з них — що Кішку було вбито кимось із своїх, невдоволених). Козаки зуміли перевезти тіло свого улюбленого ватажка до його рідного Канева і поховати з почестями. Знаючи про це, нам би слід було замислитись: а чи не обрати Канів за місце Пантеону для українських полководців і політичних діячів, повертаючи прах багатьох із них на рідну землю з чужинських країв?

Гаврило Крутневич, гетьман українського козацтва.

"Вітри тисячоліть віють над Дніпром, посипаючи непокірні голови українців попелом правди, випаленої забуттям нащадків; і пелюстками надії, освяченої легендами предків".

Богдан Сушинський

Після загибелі гетьмана Самійла Кішки українське військо, яке брало участь у Лівонській війні в складі польської армії, опинилось у надзвичайній скруті. Бракувало теплого одягу, харчів, боеприпасів, нічим було годувати коней. Війна ставала дедалі затяжнішою і — в очах козаків — абсолютно безперспективною. Шведи — не той ворог, з яким вони ладні були воювати на чужині. Ші їхня мужність, ані навіть смерть нічого б не додали тут Україні.

У цей нелегкий час, тобто на початку 1602 року, козаки обрали за гетьмана Гаврила Крутневича. В польських архівах зберігся його лист до коронного гетьмана (тобто головнокомандувача польських військ) Станіслава Жолкевського. Крутневич дістав наказ підійти 24 березня зі своїми полками до фортеці Фелін. Але виконати його не міг: дуже багато козаків лежали в гарячці та страждали від ран, а кілька загонів перебувало в роз'їздах, добуваючи харчі. Адже польський уряд не платив козакам за службу, хоч і брав на себе таке зобов'язання, і їхнє військо буквально голодувало. Та наказ є наказ, і гетьман Крутневич просить коронного гетьмана відсунути строк його

виконання хоч на два дні. Просить також визначити місце, де б могли отаборитися, коли прибудуть до названої фортеці.

Відповідь Жолкевського на цей лист невідома. Зате відомо, що, попри всю непривітність естонської землі, з її лютими холодами, українські козаки не зганьбили своєї честі. І під Феліном, і під багатьма іншими містечками і фортецями, де їм довелося воювати, вони билися так, як і годилося справжнім лицарям. І якщо за тих умов козацьке військо все ж уціліло, то Україна повинна дякувати за це передусім мудрості, воєначальницькому таланту й дипломатичному хистові Гаврила Крутневича. А ще — умінню забезпечувати своє військо всім необхідним для життя навіть тоді коли влада, якій воно підлягає, забула про нього.

Вище вже згадувалось, в якому становищі опинилися козаки. Звичайно, їх це гнівило. Були навіть окремі спроби втечі від голоду й холоду та далекої від інтересів України війни. Мав справу з цим іще Самійло Кішка. Тож неважко уявити собі, скільки мужності, й тієї ж таки дипломатичності, знадобилось Крутневичу, щоб перебороти такі настрої і мало не 10 місяців, протягом яких він володів булавою, підтримувати у війську дисципліну, раз у раз виступаючи посередником між зневіреними козаками і байдужим до їхньої долі польським командуванням.

Історія не донесла до нас подробиць. Але відомо, що гетьман Крутневич був при владі до початку грудня 1602 року, і потім іще раз очолив козацтво — вже в 1603 році. Отже, козаки цінували його. Бо якщо вже обирали когось гетьманом удруге, то це завжди було виявом найвищої пошани до ватажка.

Григорій Ізапович, гетьман запорізького козацтва.

Більшість наших істориків узагалі не згадує про цього гетьмана. А ті, що згадують, розщедрюються для нього хіба що на два-три рядочки. А дарма. Цей полководець заслуговує більшого. І річ тут не тільки в тому, що поки більша частина козаків на чолі з гетьманом С. Кішкою, а згодом — Г. Крутневичем та І. Куцковичем, воювала в Естонії, він з невеличкими загонами мужньо боронив кордони козацької республіки від татар і турок. Йдеться також про маловідому сторінку в історії України — напад на нашу землю орди ногайського султана Бухара.

Одначе до цієї події ми ще повернемося. А зараз поглянемо, що діялось на Січі в час, коли найбоєздатніша частина козацтва перебувала на Лівонській війні.

За логікою воєнної доби козаки мали б припинити будь-які активні дії і, пильнуючи кордонів та дбаючи про оборону головної бази, терпляче чекати повернення своїх товаришів. Насправді ж українське воїнство під проводом Ізаповича вдалося до іншої тактики. Не встиг гетьман Кішка довести свої полки до Прибалтики, як козаки вже налетіли на татарські улуси, випереджаючи напад татар, які, звичайно, не поминули б нагоди скористатися з послаблення Січі. Відомо, що 1601 року польському послові в Бахчисараї Л. Пясочинському, висловлюючись сучасною мовою, було вручено ноту протесту з приводу нападів запорожців. Тобто хан знову вимагав від польського короля: приборкай своїх підданих.

Але це не стримало козаків. Наступного року вони вже були в поході. Цього разу в

морському — до Кілії, і захопили там турецьку галеру. Дорогою ж додому полонили ще один турецький корабель — поблизу Дністровського лиману. Та найвизначнішою з тогочасних перемог стало здобуття 1606 року окупованого турками болгарського міста Варни. Під командуванням Григорія Ізаповича козацький флот пройшов від Запорізької Січі до болгарських берегів, потопив кілька турецьких кораблів, що перебували у Варненському порту, а по тому, висадивши десант, здобув саме місто. Цей морський рейд набув значного міжнародного резонансу. Бо якщо український флот вільно сягає далекої Варни, перемагає турецькі ескадри і штурмує міста на болгарському березі, то чого тоді варті заяви Туреччини, яка вважає себе володаркою Чорного моря і всього чорноморського узбережжя?

Тепер — про напад на Україну ногайців. Явище, треба сказати, рідкісне, тож варто з'ясувати, яка саме з ногайських орд на це зважилась. На той час існувало дві орди. Одна, так звана Мала, кочувала землями сучасної Кубані — між Доном та узбережжям Азовського й Чорного морів — і підлягала адміністративно Кримському ханству, а ногайські мурзи підкорялися ханові. Друга — Велика Ногайська орда — становила основу самостійного Астраханського ханства. Є підстави припускати, що в Україну прийшла саме вона, бо вів її не хан, а султан Бухар. Вів із просторів, що пролягали між Волгою і серединною частиною Дону.

Завдяки "Нотаткам" коронного гетьмана Жолкевського, дослідники визначили, що про похід Бухара під українське місто Корсунь козаки дізналися від польського командування, яке, в свою чергу, дістало про це звістку від старост. Можна не сумніватися, що якби ногайцям, що вже переправилися на правий берег Дніпра, пощастило захопити Корсунь, вони пішли б далі, можливо, на Білу Церкву. Але козаки під командуванням Григорія Ізаповича зупинили їх під мурами цього міста, розбили і в січні 1606 року погнали назад за Дніпро. При цьому відзначимо, що козаки не захотіли тримати оборону за мурами фортеці, хоча так було б надійніше і призвело б до менших втрат, а розгромили ногайців у відкритому бою.

Та не сиділося цієї зими не тільки ногайцям. Не встигли козаки позбутися їх, як від розвідки, яка, слід віддати їх належне, не раз рятувала Україну від раптових нападів, дізналися, що до походу готується кримська орда. Було навіть уточнення: нападу слід чекати, як тільки стягне кригою дніпровські броди, а поведе татарське військо старший син хана, спадкоємець бахчисарайського трону.

Воно й зрозуміло: принцеві хотілося набути репутації воїна ще до того, як сяде на трон. Та козаки не лише самі встигли підготуватися до цього нападу, а й попередили також прикордонних старост. Цього разу українські війська під командуванням гетьмана Ізаповича навіть не захотіли чекати, поки татари заглибляться до великих міст, а перестріли орду ще на підході до Дніпра, розбили поблизу переправи і примусили повернутися до своїх улусів.

В універсалах, що їх Григорій Ізапович надсилав прикордонним старостам та польському командуванню, він називав себе "гетьманом усього лицарства запорізького". Погодьмося, він мав на це право. Тож не забуваймо ватажка цього

славного лицарства, полководця, який розбив ногайську орду султана Бухара і який вже тільки за цей подвиг став би національним героєм будь-якої країни, де б мала місце такої ваги битва. Чому ж ми, українці, не шануємо своїх полководців?

ДЕВ'ЯТИЙ

"Для будь-якої цивілізованої людини пошуки свого національного коріння — така ж духовна потреба, як для істинно віруючого — паломництво до святих місць. Вклонімося ж козацьким могилам, українці, — ось наша Мекка".

Богдан Сушинський

Іван Куцкович, гетьман запорізького козацтва.

Ми не маємо достеменних відомостей про те, як остаточно склалася доля попередника Івана Куцковича — гетьмана Гаврила Крутневича. Можливо, він загинув чи зазнав тяжких ран. А може, просто козаки вирішили обрати іншого гетьмана, сподіваючись, що тому пощастить примусити польське командування надалі дбати про них. Бо вже дійшло до того, що козаки пообривалися, як кажуть, до канцура, подеколи й голодували; багато з них тяжко хворіло, а дехто й помер від незвичних для них, людей південних, морозів.

Прийнявши булаву на початку грудня 1602 року, Куцкович справді звернувся передусім з листом до нового коронного гетьмана Яна Замойського і зажадав платні для козаків та сукна на мундири, бо військо нагадує, зазначав гетьман, "голодранців". Цього листа він послав уже з Білорусії, землями якої козаки поверталися в Україну.

Одначе листи в ті часи мандрували довго, а в коронного гетьмана не знайшлося під руками ні грошей, ні сукна. Тож і кинулись козаки на шляхетські маєтки, ламаючи опір надвірного польського війська, та шаблями здобуваючи собі й одяг, і їжу. Дещо захопившись, Д. Яворницький у своїй "Історії запорізьких козаків" надто докладно і не без осуду описує ^спустошення та грабунки", що їх чинили козаки дорогою додому. Чи варто? Наймудріше пояснив цю ситуацію сам гетьман Іван Куцкович у листі до великого канцлера литовського (тобто прем'єр-міністра литовського уряду) Лева Сапіги: "Щодо збитків, завданих маєткові вашої милості, то ми певні, що ваша милість постарається покрити їх вашим високим прощенням, бо без цього не може обійтись ніхто з тих, хто живе війною". Отакі "Без цього не може обійтись ніхто з тих, хто живе війною".

А що було насправді? Козаки просилися на постій до мастку канцлера, але загін надвірної охорони напав на козацьких квартир'єрів, і козакам довелося добувати все потрібне силою. Втім, усі ці події можна пояснити лаконічніше і точніше: якщо уряд не бажає утримувати свою армію, армія починає утримувати себе сама. Але це завжди обходиться значно дорожче й урядові, й народові. Не завадило б пам'ятати про це й урядові сьогочасної України, всім нам, в Україні сущим. Та й Д. Яворницький мав би це знати.

Не слід забувати й про суто психологічний фактор. Чимало польських урядовців дивились на козаків, як на ворогів. Не цуралися й навмисне спровокованих сутичок між козаками й польським гарнізоном та жителями міст. Таке сталося й під Вітебськом, де

польські війська та міщани спробували силою перепинити шлях козакам до постою в місті. Але козаки розбили "ополчення" і таки вибороли собі право на відпочинок у Вітебську, оскільки це відповідало королівському наказові про те, що міста зобов'язані надавати козакам постій.

Врешті-решт, гетьманові Куцковичу вдалося довести своє козацтво до Могилева, де йому польський уряд обіцяв видати платню для козаків та сукно. Оскільки ж із виконанням обіцянки уряд зволікав, козаки почали ремствувати. І тоді (за деякими даними) десь улітку 1603 року Куцкович складає з себе обов'язки гетьмана, просить пробачення в січового лицарства за те, що не зміг належним чином забезпечити його, і з невеличким загоном особистої охорони рушає в Україну. Можна припустити, що він сподівався вже звідси, з України, звернутися ще раз до польського уряду і таки домогтися правди. Можливо, й звертався. Та тільки польському уряду було не до козаків: Польща готувалася до війни з Росією.

Однаке поляки незабаром збагнули: без козаків будь-яка війна — не війна, польська армія — не армія. Та про це трохи згодом.

Іван Косий, гетьман запорізького козацтва.

Під проводом гетьмана С. Кішки на Лівонську війну вирушало 6000 козаків. Поверталось близько 4000. Дорого заплативши за амбіції польської корони, вони, до того ж, опинились посеред досить ворожого польсько-литовського оточення. Івану Косому довелося приймати булаву в той час, коли козацький кіш стояв поблизу Могилева, в центрі Литовського князівства. І польсько-литовська адміністрація навколишніх міст та поселень разом з місцевими гарнізонами робила все можливе, щоб деморалізувати козацьке військо, яке, повернувшись на Січ, могло знову стати грізною силою, що завжди була небезпечною для Речі Посполитої.

Польські війська нападали на окремі козацькі загони. Намагались нищити козацькі обози. Заважали організації постою військ. Інакше кажучи, козаки, повертаючись з війни проти шведів, раптом побачили себе ніби на ворожій території, хоч насправді перебували на землях своєї держави. На що покладалися польські власті? Певно, на те, що козаки запанікують і почнуть безладно відходити в бік України. А тоді вже можна буде з ними розправитись. Проте поляки не взяли до уваги психології козаків, які ціле своє життя перебували, власне, у ворожому польсько-татарсько-турецькому оточенні, тож звикли виживати за будь-яких польових умов.

Перше, до чого вдався гетьман Іван Косий, — заспокоїв козацтво, примирив прибічників і супротивників попереднього гетьмана Куцковича і... наказав збудувати під Могилевом справжній бойовий козацький табір — з возами, траншеями та гарматними бастіонами. Поляки й литовці були вражені, не розуміючи, що діється. Формальне пояснення здавалося простим: польський уряд заборгував козакам платню за дев'ять місяців, обіцяв виплатити гроші саме в районі Могилева. Але сам Косий бачив, що хворого, напівроздягненого війська до України цілим він не доведе. Та й не хотів, щоб Україна побачила його таким.

Стояло літо. Козаки лікувалися, грілись на сонечку. А найбоездатніші загони

обкладали контрибуцією навколишні містечка і сам Могилів, здобуваючи по багатих маєтках те, що їм заборгував уряд. Навряд чи при цьому обходилося без кривд та сутичок з населенням... Але що вдієш? За будь-яких умов ми не маємо права змальовувати козацьку армію, як зграю розбишак, що, як пише Д. Яворницький та деякі інші дослідники, вчинили великі збитки містам і селам*. Передусім треба розібратися, як вони, козаки, опинилися в Білорусі, та з чієї волі, і хто довів їх до такого становища.

А тим часом гетьман Іван Косий поводився так, як на його місці повівся б кожен із полководців світу. Передбачаючи, що вчорашні тимчасові союзники захочуть знищити його корпус, він налагодив розвідку, посилив роз'їзди, а головне, заходився укріплювати — валами та возами — свій табір. Завдяки цим заходам, він зумів відбити всі напади польсько-литовських загонів, дав змогу хворим підлікуватися, а всім більш-менш пристойно одягнутися і, твердо подбавши про дисципліну у полках, привів своє військо в Україну, а потім і на Січ — таким, яким воно пішло з берегів Дніпра: сильним і непереможеним. Цей гетьман зберіг для України майже 4 тисячі добірних воїнів, і за це ми й сьогодні повинні дякувати йому.

Роман Ружинський, князь, командувач польсько-українських військ.

Зі ще одним представником князівсько-козацького роду Ружинських — князем Романом, доля звела козаків під час польсько-російської війни за часів Лжедмитрія II. Іноді подив бере, коли бачиш, як деякі наші дослідники намагаються з висоти XIX-XX століть повчати козаків: чого ж бо ви, такі-сякі, пішли з військами Лжедмитрія Першого, а потім Лжепетра, а тоді ще й Лжедмитрія Другого, супроти єдинокровного нам російського царя-батюшки?! Ну, по-перше, це ми, з висот сьогодення історичної науки, знаємо, що царевич Дмитрій, "син царя Івана Грозного", насправді не царевич, а самозванець. А хто міг переконати в цьому запорізького козака? В той час, як за цим-таки Лжедмитрієм подалася значна частина московитського люду і все донське козацтво. Та навіть при дворі царя Бориса Годунова не могли до кінця збагнути, що це за постать! Звідки вона взялася? А зважмо, що частина російських бояр одразу припала "царевичеві" до ніг і пішла за ним. Понадто вся польська пропаганда створювала самозванцеві імідж "істинного царевича". Його підтримували польський король Сигізмунд III, королевич Владислав (майбутній король Владислав IV), вся польська армія.

Крім того, дослідники забувають, що українське козацтво діяло тут не з власної ініціативи, а йшло в складі польської армії, армії тієї держави, територіальним елементом якої — подобається нам це чи ні — була на той час Україна.

Так ось, козаки виявилися втягнутими в цю грандіозну міждержавну авантюру ще 1605 року, коли близько 12 тисяч із них стали учасниками битви на річці Севі (поблизу села Добриничів, що біля міста Севська). Самозванець зазнав там поразки, але козаки воювали так, як їм і годилося. Історія донесла до нас факт, що саме козацька піхота, яка прикривала козацькі артилерійські редуты, своєю мужністю врятувала Лжедмитрія від цілковитого розгрому. Заплативши своїм жителям, козаки затримали росіян і дали

змогу польським військам "царевича" відійти в напрямку Рильська.

Можна було б докладніше говорити про ці події, але ми не маємо достеменних відомостей, хто саме з козацьких отаманів командував козаками. Найімовірніше, вони не мали свого спільного командування, а діяли окремими полками чи загонами під рукою Лжедмитрія та польських генералів.

Зате добре відомо, що під час походу Лжедмитрія II (1607-1610) понад 13 тисяч українських козаків (тут були не тільки запорожці, але й реєстрові, городові та надвірні козаки) воювали під проводом князя Романа Ружинського. Який, утім, обіймав загальне керівництво усіма польсько-українськими військами.

Перша битва між ними і московітськими військами князів Дмитра Шуйського і Василя Голіцина сталася поблизу Орла. Вона була запеклою і кривавою. Російські війська зазнали нищівної поразки і врятувалися тільки тому, що їх відступ прикрили германські найманці, які невдовзі перед битвою виказували нібито бажання перейти на бік Лжедмитрія. Рештки цього полку, на чолі з полковником Ламсдорфом, після розгрому, знову звернулися до "царевича" з проханням прийняти їх на службу. Та їм не повірили. Побоюючись зради, а також із помсти, князь Ружинський наказав козакам стати з найманцями до бою і вирубати їх. Що й було негайно виконано.

Коли Лжедмитрій II заклав свій табір поблизу Тушино під Москвою, козаки й тут становили чи не основну військову силу. До нас дійшли відомості про битву війська князя Романа Ружинського побіля села Батнівки. Тут козакам протистояла рать воеводи Андрія Ртищева. Бій тривав довго і був надзвичайно запеклим. І козаки не просто перемогли російське військо, а "витяли його, мов траву"* Самому Ртищеву пощастило врятуватися тільки дивом. З невеличким загonom особистої охорони він утік до містечка Устюжна. Об'єднаному загоні поляків, литовців і українців треба було негайно кинутися навздогін, але Роман Ружинський дещо згаяв час, захопившись дрібнішими сутичками з ворогом. Зрештою, Устюжна не становила для нього якоїсь особливої цінності. Після нетривалої облоги цієї фортеці і кількох досить млявих штурмів, князь відвів свої війська до тушинського табору.

Тут слід нагадати, що князь Ружинський був надзвичайно обмежений у своїх діях, адже "політику" цієї війни творив не він, а Лжедмитрій та польський король. У цей час до Тушинського табору позбігалосся чимало російських дворян, які одверто виступали проти царя Василя Шуйського. Після тривалого перегруповування цієї войовничої опозиції, її представники поїхали під Смоленськ, де була ставка короля Сигізмунда III, і звернулися до нього з проханням дати згоду на царювання свого сина Владислава.

Маючи таку вагому підтримку російської опозиції, С. Жолкевський привів свої війська під Москву і з'єднався тут з військами князя Ружинського. Цар кинув проти них останній свій резерв — дружину під командуванням свого брата Дмитра. Однак поляки й козаки князя Ружинського знову розгромили російське військо.

Отже, шлях на Москву відкритий. Столицю росіян захищає тільки нечисельний гарнізон. Щоб запобігти штурмові, бояри скинули Шуйського з трону, створили новий уряд і, після нетривалих переговорів з С. Жолкевським, самі відчинили перед ним

браму Москви. Отак і сталося, що князь Роман Ружинський зі своїми козаками опинився в російській столиці, де війська Речі Посполитої пробули, як відомо, до жовтня 1612 року — коли змушені були відійти під тиском ополчення на чолі з Мініним і Пожарським.

Далі за діяннями князя Романа Ружинського як полководця простежити не вдається. Очевидно, він повернувся в Україну, до своїх володінь.

Кернозинський, полковник війська запорізького.

У кожній війні виринають полководці, імена яких входять в історію тільки на якомусь досить короткому відтинкові часу. Саме такою постаттю є полковник Кернозицький. Під час дій польсько-українського війська в Московії, обставини склалися так, що значна військова сила зосередилася в Новгороді. Місто це далеко від Москви, проте польське командування не випускало його з поля зору. Чому? Адже тамтешній гарнізон аж ніяк не міг вплинути на перебіг подій під столицею, де вже йшлося до того, що Шуйського ось-ось позбавлять влади.

Річ у тім, що саме в Новгороді перебував один з претендентів на російський престол, небіж царя князь Михайло Скопін-Шуйський. Гарнізон міста, по суті, підлягав йому, і на цій основі князь формував велике ополчення, з яким збирався вирушати на допомогу Москві. Але й це ще не все. Князь Скопін-Шуйський розгорнув надзвичайно активну діяльність на дипломатичній ниві. Вів переговори з представниками шведського короля, намагаючись відірвати шведів від союзу з поляками, пропонував шведським військам влитися до його ополчення на умовах найму. А це вже становило певну небезпеку.

Поляки бачили дві розв'язки проблеми князя Скопіна-Шуйського: умовити царевго небуаа перейти на бік Лжедмитрія, або ж захопити місто. З останнім і вирядили до Новгорода запорізьких козаків на чолі з полковником Кернозицьким. Однак до міста ще треба було дійти, а шлях перепиняло кілька російських гарнізонів. Тому козаки взяли в облогу й штурмували Торжок. Далі під їхніми ударами впала Твер. Та, очевидно, полковникові хотілось випробувати й мирний варіант, і він розпочав таємні переговори з одним із новгородських воєвод, Михайлом Татіщевим. Це не минуло уваги спадкоємця трону. Після чергової зустрічі з козацьким посланцем, Татіщева схопили агенти спадкоємця і скарали на смерть.

Полковникові Кернозицькому не лишалося нічого іншого, як розпочати облогу Новгорода. Та до штурму не дійшло-ся, бо на допомогу князеві Скопіну-Шуйському прибуло кілька російських і шведських підрозділів. Тверезо оцінивши ситуацію, Кернозицький з'ясував, що підмоги від поляків чекати марне і відвів свій загін від Новгорода. Зате під Старою Руссою козаки стали-таки до бою з російсько-шведськими військами. Сподіватись на перемогу козаки не могли, бо сили супротивника значно переважали їх кількісно. Але й розгромити їх Скопіну-Шуйському не вдалося. Підчас відступу до головних польських сил козаки дали ще один бій російським військам, цього разу поблизу Твері.

Звичайно, тут може виникнути питання: "А чого досягли козаки, беручи участь у

польсько-російській війні?*. Запитання справедливе, тільки адресувати його треба не козакам і не полковникові Кернозицькому. Бо чого, в такому разі, козаки досягли у Лівонській війні, у походах до Молдови? Вони були воїнами і виконували накази уряду Речі Посполитої, до складу якої входила тодішня Україна. Виконували, якщо тільки не повставали проти цього уряду та самої Польщі. Але це вже інша історія.

Олевченко, гетьман українського козацтва.

Польсько-російська війна часів Лжедмитрія Другого висунула ще одну помітну на той час постать — гетьмана Олевченка. Історія його сходження на козацький Олімп дуже нагадує історію Северина Наливайка. Згадаймо, як Наливайко, забажавши взяти участь у турецько-німецькому конфлікті, з власної волі зібрав козацький загін і розпочав бойові дії проти кримських татар, що йшли на допомогу туркам (ідея повстання виникла в нашого звияжця згодом).

Те саме й з Олевченком (в деяких джерелах — Оленченко). Він теж вирішив стати учасником польсько-російської війни. І теж на чолі власного загону. Король і місцеві польські адміністрації заохочували такі формування, центрами яких були Канев, Черкаси та Переяслав. І на час походу Лжедмитрія II ополчення становило вже понад 10 тисяч, тобто, за уявленнями тодішніх полководців, це вже була велика армія.

Восени 1609 року ці козацькі загони, обравши своїм гетьманом реєстрового полковника Олевченка, приєдналися до польської армії, яку повів до Московії сам король Сигізмунд III. Безпосередньо ж керували військами коронний гетьман Польщі Станіслав Жолкевський і канцлер (тобто прем'єр-міністр) Великого князівства Литовського Лев Сапіга, що водив у бій литовські загони, підсилені ротами німецьких найманців. Однак українські козаки слухалися в основному тільки свого гетьмана, а з наказів короля та польського командування виконували лише ті, що визначали загальну схему "російського походу".

Відомо, що першим великим містом, облогу якого козаки почали разом з королівським військом, був Смоленськ. Табір українців, а отже й ставка гетьмана Олевченка, були поблизу Духівського монастиря. Поляки обрали тактику тривалої облоги могутньої смоленської фортеці. А козакам, звиклим до далеких степових походів, таке стояння було не до вподоби. Тому, як свідчать хроністи, Олевченко то відводив свої полки від міста, винищуючи дрібні російські гарнізони по навколишніх містах та добуваючи собі харч, то знову повертався під стіни Смоленська, щоб поцікавитись у поляків та литовців: "Стоїмо, хлопці? І що вистоїмо?".

Деякі наші історики, зокрема В. Голобуцький, пояснюють тривалість облоги тільки надзвичайною мужністю смоленського гарнізону та ополчення. З цим можна було б і погодитись, якби поляки штурмували місто. Але вони, а з ними й українські козаки, просто чекали, коли воно саме здасться. Не хотіли втрачати людей. Чи були підстави для таких сподівань? Може, й були, бо в цей час у Москві виникла змова проти царя Василя Шуйського, і велика група впливових бояр та воєвод пробилася до Тушинського табору поляків. Вона оголосила, що не хоче бачити Шуйського на троні і пропонує польському королеві угоду: вкласти мир і разом увійти в Москву. З цим російські бояри

й прибули під Смоленськ, до ставки Сигізмунда III. А ще прагнули ці заколотники, щоб король Сигізмунд дозволив коронувати на царство в Росії свого сина Владислава (майбутнього короля Польщі Владислава IV).

Польський король, як відомо, не мав наміру залишати на російському престолі королевича Владислава. Він хотів приєднати Московію до польського королівства та додати до свого титулу ще й титул "короля Московського", Але це вже закулісно-політичні нюанси. Для нас же важливо те, що угоду такого змісту між поляками й боярами було вкладено, і на її підставі Жолкевський повів частину польських військ до Москви. Разом з ними знялися з-під Смоленська й полки гетьмана Олевченка.

Намагаючись не допустити з'єднання двох польських армій — Жолкевського і королевича Владислава (він очолював Тушинський табір) — цар кинув проти польсько-козацького корпусу свій останній резерв — корпус свого брата Дмитра Шуйського. Але 24 червня 1610 року поблизу села Клушино російські війська зазнали розгрому. Активну участь у цій битві взяли й козаки гетьмана Олевченка. Відтак шлях до столиці Росії став вільний. А за місяць бояри-змовники скинули Шуйського й відчинили перед військами Жолкевського ворота Москви.

Цікава деталь: якщо під Смоленськом українські козаки особливої ініціативи не виявляли, то коли дійшлося до визволення від росіян міст Сіверської України — Новгорода — Сіверського, Стародуба, Чернігова, то тут вони показали і мужність, і відвагу. Бо кращої нагоди для визволення цих міст годі було чекати. Щоправда, міста були українські, але після звільнення їх жителі мусили скласти присягу на вірність польській короні. Та що вдієш? Незалежної України поки що не існувало. А козаки вірили, що незабаром очистять ці міста і від польських гарнізонів: Польща все ж таки поставала перед ними слабшою, ніж велетенська Росія.

Історика Д. Яворницького (він же — Еварницький) вважають у нас мало не канонічним. Але якби його шанувальники уважніше читали "Історію запорізьких козаків", то звернули б увагу на один дивний факт: у більшості випадків, особливо коли мова йде про війну з Росією (та й не тільки з нею), козаки постають з її сторінок, як грабіжники й розбишаки, що поводяться з переможеними з надзвичайною жорстокістю. Я розумію, що книжку він писав за часів Російської імперії, що користувався російськими та польськими джерелами, які висвітлювали дії козаків зі своїх позицій. Але ж історик — на те й історик, щоб подеколи критично поставитися до тих джерел, осмислити, про що в них ідеться. Хіба у війні поляків з росіянами жорстоко поводитися тільки козаки? Або, може, поляки забезпечували козаків продовольством? Чи, може, для Яворницького лишалося таємницею, що в ті часи мало не всі армії дбали про себе самі, обдираючи місцеве населення? Навіть коли це було населення їхньої країни.

Може, на цьому не варто було б акцентувати увагу. Але саме коментуючи дії козаків гетьмана Олевченка (йому відведено кілька рядків), Д. Яворницький береться до аналізу їхньої поведінки. І ось як велемудро це робить: "Відмінність історичної долі, різниця в культурі, мові, одязі, почасти в обрядовості, зробили південноросів, а

особливо запорізьких козаків, багато в чому несхожими з великоросами. І за зовнішніми проявами, і за внутрішніми поглядами південно-роси радше були схожі з поляками, ніж з великоросами. Саме цим (?!) можна й пояснити ту ворожнечу, яку українські й запорізькі козаки виявили до великоросів у тривожний для Московської держави час".

Як вам подобається такий пасаж?! Виходить, у Московської держави "тривожні часи", а тут раптом десь узялися люті за самою суттю своєю (бо ж не схожі на великоросів, а радше на поляків, теж, ясна річ, жорстоких) українці і почали знущатися з великоросів. Ніби наш шановний Яворницький забув, що йшла війна, що козаки діяли в складі польської армії, що дії їх були зумовлені воєнними обставинами. А головне, він полінувався поцікавитись, скільки крові коштувала самим великоросам ворожнеча їхніх власних боярів та воевод. Скільком повідрубувано голови на плахах, скількох закатовано по в'язницях, скільки полягло в боях під час всієї отієї колотнечі, що знялася в часи Шуйського та Годунова.

І це не поодинокий випадок, коли наш національний історик подає українське козацтво саме в такому висвітленні і саме з такими тлумаченнями його надзвичайної жорстокості, подаючи останню мало не як національну рису українців (південноросів). До речі, в цій таки війні проти військ Шуйського виступали й російські донські козаки. То як? Продовольство й фураж населення віддавало їм із доброї волі? З радістю? Насильства з їхнього боку не було?

Те, що українські козаки не дуже скидались на ангелів, зрозуміло. Але чи не настав час дещо критичніше перечитати твори деяких наших канонічних істориків, на яких покоління українців незалежної України будуть виховуватися, як на описах діянь "запорізьких грабіжників і насильників"?

А перечитавши, згадати добрим словом і гетьмана Олевченка, що визволяв міста Сіверської України і воював, як і годилося козакові.

Михайло Найманович, кошовий отаман запорізького козацтва.

Розмірковуючи над долею українського козацтва, над його перемогами, походами і невдачами, ми не повинні забувати того, чого ніколи не забували самі запорожці, — що їх січове товариство було лицарським орденом. Таким його задумано, й таким, у кращих своїх виявах, воно й залишилося до кінця.

Цей лицарський Орден мав свої писані й неписані закони, свої традиції, свої поняття честі й гідності.

Кодекс козацької честі не дозволяв, наприклад, жодному отаманові, який поважає себе, терпіти нахваляння ворога розправитися з ним. Не терпіли такого й козаки. Щойно вони дізнавалися, що хтось там нахваляється зруйнувати Січ, поставити козаків на місце, залякати їх, розбити... — це негайно сприймалося як виклик, як рукавиця в лице.

Я не випадково акцентую на цьому увагу, бо тільки знаючи про такі нюанси поведінки козаків та реакцію їх ватажків, можемо зрозуміти, що діялося 1608 року, під час походу на Крим під проводом отамана Михайла Наймановича.

Та почнемо з невеличкої передісторії. В Бахчисараї, як це вже не раз бувало, сталася, так би мовити, зміна караулу: до влади прийшов наступний хан з роду Гіреїв, цього разу такий собі Салятмет-Гірей. Ну, прийшов то й прийшов. Пощастило чоловізю, що його не отруїли ще на підступах до трону та не вбили в колотнечі кланів за право висунути свого претендента.

Можливо, цього сходження на ханський трон ніхто б на Січі й не помітив, якби не та обставина, що царевич (ханевич?), одне слово, принц ханської крові, на лихо собі потерпав від хвалькуватості. Ще тільки спинаючись до, як ми б сказали сьогодні, передвиборчої кампанії, він похвалився — ба ні, навіть запрягнувся, — що, варто йому стати ханом, як підвладне татарство взагалі забуде, хто такі козаки та коли й де вони існували. Він запевняв, що кожного року ходитиме в Україну та Польщу з ордою, і Крим не знатиме, куди подіти оту силу-силенну бранців, що їх він поприганяє до Кафи і Бахчисарая. Він навіть повелителеві своєму, султанові Туреччини, управивсь наобіцяти: не турбуйся, мовляв, старий, допоможи мені сісти на трон, і твій флот завжди матиме рабів-галерників, яких я тобі посилятиму за спасибі, на знак поваги. І султан повірив. Він бо й сам був не від того, щоб часом на те чи те нахвалитися. Тому й допоміг принцові стати ханом. Визнав, так би мовити.

Дізнавшись про всі ці нахваляння, козаки аж знетямались від нетерплячки. Просто-таки цікаво було швидше з'ясувати, яким воно побитом новий хан розправлятиметься з ними, адже нікому досі такого ще не вдавалося. Чекали, чекали, а потім подались до свого кошового та й кажуть: "Скільки ж можна чекати на того хана? Що за звичка: на цілий світ нахвалитися, а потім удавати, ніби нічого такого й не мовилось?".

Одне слово, спорядили козаки флотилію з чайок і вирішили першими зробити ханові візит ґречності.

Час, як це впливає з дослідження В. Сергійчука "Іменем війська запорозького" та тих джерел, на які він посилається, козаки обрали слухний: хан саме прибув до Козлова, де йому мали складати присягу на вірність усі місцеві адміністратори, воєначальники та протчії правовірні.

Загін у Наймановича був невеликий, десь близько 3 тисяч "оселедців". Але отамана це не спиняло. Він вийшов у море і... Вийти він, звичайно, вийшов, але січові "синоптики", як завжди, підвели. Запевняли, що, з Божою поміччю, обійдеться без шторму, та не обійшлося. Така буря знялася, що деякі чайки повідносило мало не до турецьких берегів. Добре, що мореплавці на чайках зібралися досвідчені. Клянуци море, "синоптиків" і хана-хвалька, вони все ж зуміли, як і було домовлено, зібратися поблизу Тендри.

Ну, перепочили на твердій землі, порадилися і дійшли думки, що хана в Козлові вже не застануть: усі, хто міг там запрягтися йому у вірності, вже або запряглися, або сидять на палях як неблагоннадійні. Тому найкраще, вирішило козацьке коло, вдарити на Перекоп — воно надійніше, та й до Січі ближче.

Перш ніж вирушити в рейд, Михайло Найманович звернувся до козаків із підбадьорливим словом, нагадавши їм про героїчні традиції січового товариства, славу

сотень тисяч їх попередників; про те, що на них з надією дивиться вся Україна і зі страхом — цілий Крим. Осоромитись, отже, не можна. Бо станеться так, що вирушали провчити хвалька, а самі серед хвальків опинилися.

"Це ж бо як, батьку?! — посердилися на свого кошового козаки. — Та щоб ми!.. Та щоб осоромилися перед отими, трясця їх матері, мурзами-ханами! Та ми їх!.. Та від них там знаєш що зостанеться..."

Ви вже зрозуміли: козаки похвалятися не любили. Ну, хіба що коли-не-коли. Та й то лишень для того, щоб батько-отаман не сумнівалися, що як треба — вони не те що Перекоп, а сам Стамбул із землею зрівняють. Дарма, що їх тут і трьох тисяч після бурі не набереться.

Одне слово, поклялися хлопці своїми шаблями та поріділими в походах "оселедцями", і подалися на Перекоп. При цьому покладалися не тільки на свої сили та хоробрість, а й на досвід отамана, який водив їх у походи ось уже шостий рік. І завжди щасливо. Це теж багато важить: у кого яка рука.

Поблизу Перекопа висадилися перед ранком. Полишали човни і, скрадаючись, без зайвого шелесту, підійшли до фортеці. Заскочити залогу зненацька, на жаль, не пощастило: чутка про те, що поблизу берегів Криму звідкись вигулькнули козаки, певно, випередила їх. Пам'ятаючи похвалення свого хана й завваживши, що козаків тих — кіт наплакав, татари надумали розбити їх ще на підході до міста.

Чим же вирішили взяти? Гарматами. їх гарнізонів Перекопа не бракувало. Повикочували поза стіни фортеці цілу артилерію, прикрили її кількома сотнями піхотинців і гайда палити. Ну, гахнули один раз залпом, а хлопці до землі поприпадали, подивилися на ядра. "Тю на них! — сказали. — Подуріли ці татари чи що?!". Пальнули ще раз. Козаки знову до землі. А тоді бачать, що перекопці геть знахабніли — і заходилися їх одного по одному вибивати з рушниць. А незабаром з'ясувалося, що так іще і краще: влучна куля мало кого минає. Далі дочекалися пори" коли татарські гармаші перезаряджали свої бахкавки, і кинулися з шаблями. Після масованого рушничного залпу, звичайно.

В рукопашному бою татари ніколи мастаками не були. Особливо, якщо вони не в сидлі. Тож і вийшло, що не встигли козаки ще й добре чуба в бою нагріти, як татари вже знову поховалися за стіни. Поховатися-то-поховалися, але ж гармати лишили. Та ще й під самими стінами. Отож козаки хутенько повернули їх та по стінах як гахнули! А стіни —глиняні. Пилюки од них — світа Божого не видно.

Одне слово, надвечір козаки вже були в місті. І треба ж такого: до рук їм потрапив мурза, намісник хана в Перекопі. А це був великий чин! Оскільки перекопські улуси мали певну автономію, мурза був ніби васалом хана. Але мав власні бойові загони й не раз водив їх в Україну з власної волі —не питав згоди в Бахчисарая.

Оцей мурза й потрапив у полон до козаків. А понад те, їм пощастило визволити з неволі кілька сотень бранців та захопити чимало всіякого добра. Але суть не в цьому. Повернувся Михайло Найманович із тим мурзою на Січ, похвалився ним перед усіма, кому не судилося побувати в цьому дивовижному поході, а далі замислився, що ж із

полоненим чинити далі. Воно б, звичайно, не завадило повернути його в Перекоп — за викуп. А там, можливо, й знову захопити та ще раз викуп мати, а потім ще — чи не з такого приводу складено в народі прислів'я: "Ще й не спіймав, а вже скубти хоче"?

Не дала кошовому добити торгу звістка, що в Варшаві збирається сейм. І буде, нібито, на ньому мова про козацькі справи. І тоді котромусь із козаків сяйнула геніальна ідея: а показати мурзу полякам! Та не де-небудь, а просто на сеймі!

Ні, хвалитися, як я вже казав, козаки не любили. Але ж і мурза, намісник ханів у Перекопі, теж не щодня до рук потрапляє. Це раз. А друге: як уже хвалитися, то таки на сеймі — вся Європа через послів своїх про цю подію дізнається! А потім подарувати мурзу королеві. Король утішиться, то, може, хоч тепер сукна не пошкодує. А може, ще й грошенят. Та кілька гармат, свинцю-пороху — знов-таки сказано: думкою багатіє.

Повезли козаки на чолі з кошовим Наймановичем свого мурзу до Варшави. Світ неблизький. Але де кумисом, а де горілкою мурзу підбадьорили — довели цілого.

А що хан Салятмет-Гірей? Гадаєте, цей хвалько кинувся навздогін козакам іще в Криму? Гадаєте, зібрав орду і посунув на Січ, щоб зголити козакам "оселедці", як запевняв у своїй "передвиборчій програмі"? Де там! Послав гінців до Варшави, до короля — зі скаргою на кошового Михайла Наймановича та його лицарів, що, мовляв, такі-сякі, скривдили. Коли згодом січовики дізналися про це — реготу було! Курені валилися.

Проте реготали, як уже мовилося, згодом. І не стільки з хана сміялися, скільки самі з себе. Бо що вийшло?

Посол хана виступає перед сенаторами та нарікає на кривди, що їх чинять Кримові козаки. Він звинувачує і погрожує. Він вимагає негайної кари. Король і сенатори, приховуючи задоволення з того, що, нарешті, й ординцям хтось жарину під хвоста тицьнув, стримано виправдовуються. Запевняють, що сталося непорозуміння. Українські ж бо козаки — слухняні піддані короля. Вони ніколи б не посміли... Ну, а якщо вже знайшовся якийсь один з другим, що без відома польського уряду і кошового отамана... То їх, певна річ, покарають. Хоч не слід забувати й іншого: скільки разів упродовж останніх років татари самі нападали на козацькі землі, тобто на територію Речі Посполитої?..

Одне слово, поки триває весь оцей дипломатичний спектакль, на кін сейму виходять козаки зі своїм полонеником. Показати, що ось, мовляв, тепер знатимуть, як раз у раз нападати...

Неважко собі уявити, який там, у Варшаві, стався з цього приводу грандіозний політичний конфуз.

Потім козаки довго чухали потилиці: як бо воно сталося, що отак невчасно поткнулися з вихвалянням? Еге ж! Так-таки король і сенатори пораділи з їхньої перемоги над татарами! Так-таки й утішились полоненцеві!

З'явившись із полоненим мурзою, козаки несамохіть підтвердили всі звинувачення ханських послів і, як вважали самі послы, визначили самим собі вирок. І справді був час, коли життя Наймановича та його побратимів було на волосинці. Врятувало їх лише

те, що в Варшаві побоювалися: страта кошового може призвести до козацького повстання. Тому навіть до арешту справа не дійшла, але Наймановичу порадили негайно зникнути зі столиці.

Втім, це все козаків не так засмутило, як духу бойового додало. Нічого, запевняли вони поляків і себе, збираючись додому, наступного разу вже самого хана привеземо. Щоб знав, як нахвалятися, а тоді бігати зі скаргами до короля!

Отак, без клаптика сподіваного сукна та без дрібки грошей, зате з палким наміром ґрунтовно розібратися з ханом-хвальком, і повернулися козаки на Січ. Але без мурзи. Його довелось передати (який там викуп?!) татарським послам...

Зрештою, увесь цей курйоз не завадив козакам чи не на другий день спорядити новий похід на Крим. Хтозна, казали вони собі, вдасться саме цього разу захопити хана, чи ні, а провчити його все ж таки треба. Щоб не нахвалявся!

Григорій Тискиневич, гетьман запорізького козацтва.

Поки переважна частина козаків діяла в складі польського війська на просторах Московії, в самій Україні неабияк загострилася релігійно-політична ситуація. Саме так, релігійно-політична. Формально все почалося 1596 року, коли в Бресті (Бересті) з ініціативи Пали Римського та керівництва польської католицької церкви було вкладено унію. Тобто сталося об'єднання католицької та православної церков. Для українського народу це означало не тільки нові релігійні, а й національні утиски. Значна частина православних священників рішуче виступила проти уніатства, зібрала власний собор і створила власну церкву, що мала протистояти уніатству, єзуїтству, споляченню.

Відомо, що проти уніатства гостро виступив князь Василь-Костянтин Острозький. З'явилася ціла низка письменників-полемістів та проповідників, що прагнула довести протиправність унії, її нежиттєздатність і богопротивність. Досить згадати імена афонського ченця Івана Вишенського, богослова Христофора Філалета з його трактатом "Апокризис", письменника, філософа й богослова Мелетія Смотрицького, архімандрита печорського Никифора Тура...

Не залишилися осторонь цієї боротьби і запорізькі козаки. Одним із перших владно подав голос на захист православна запорізький гетьман Григорій Тискиневич. Історикам не відомі будь-які обставини життя цього козацького вождя — звідки він походить, коли народився і коли помер, чи де загинув. Але в історію України він увійшов уже хоча б тим, що 29 травня 1610 року Тискиневич виступив з рішучою пересторогою-протестом проти прагнення уніатів позбавити православний люд його храмів. Зокрема, проти спроб покатоличити храми Києва.

До нас дійшли слова з його послання до церковних провідників Києва й усієї України, в якому гетьман заявив: "Разом з народом православної віри, старовинної релігії хочемо стояти при духовних особах, що не відступали і не відкинулись її, і проти завзяття напасників головами своїми її боронити".

Ця заява мала величезне значення. Адже зрозуміло було, що церковні діячі, переважна більшість яких — українці, з уніатством миритися не збираються. Отже, не минути збройних виступів. І тут церковникам-полемістам важливо було знати, на чиєму

ж боці запорізькі козаки. Кого підтримує національне козацьке військо? Чи готове воно допомогти народові у його прагненні зберегти свою давню віру? На всі ці запитання гетьман Тискиневич дав вичерпну відповідь: "Головами своїми готові боронити православну віру!". І це одразу ж додало впевненості православному духовенству.

Особливо запекла боротьба розгорнулася в Києві навколо святині українців — Київського храму Святої Софії, що й досі прикрашає центр нашої столиці. Оскільки 1610 року уніатський митрополит Антоній Грекович захотів остаточно підпорядкувати собі Святу Софію, гетьман Тискиневич пише листа київському підвоеводі Холоневському, в якому знову підтримує зусилля православних церковників, а підвоеводі пропонує вбити Грековича як пса, де тільки його стріне. Даруймо йому зайву емоційність. Але ситуація, як бачимо, була надзвичайно складною.

На жаль, інших згадок про діяльність цього гетьмана наша історія не знає. Ми ж можемо констатувати, що іноді для народу багато важили не самі козацькі шаблі, а й козацьке слово, рішучість козацьких гетьманів, їх знання нюансів тогочасної політичної палітри. Відомо, що 23 лютого 1618 року кілька десятків козаків оточили будинок митрополита Грековича, схопили його і втопили в ополонці. Але нема відомостей, щоб Тискиневич був причетний до цієї розправи.

ДЕСЯТИЙ

Петро Сагайдачний, кошовий отаман, гетьман запорізького козацтва, гетьман України.

"Відродження нашої історичної свідомості слід починати з відродження, слави гетьмана Сагайдачного як одного з найвидатніших європейських полководців, чи не єдиного в світі, який з однаковою неперевершеністю командував і польовими арміями, і морським флотом, здобуваючи блискучі перемоги на суші й на морі,

Богдан Сушинський

Гетьман Петро Сагайдачний (Конашевич-Сагайдачний) —один з найславетніших і найталановитіших козацьких вождів та полководців, що з однаковим успіхом діяв і на полі бою, і на дипломатичних теренах. Про цього полководця в українській історичній літературі написано чимало, його дії стали предметом окремих досліджень і темою історичних нарисів (зокрема, нарис Д. Яворницького "Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний"), багато сторінок своїх праць присвятили йому А. Кащенко, М. Грушевський, І.Крип'якевич... Отож, дізнатися про нього можна чимало. Тому в своєму короткому есе я лише зупинюся на головних подіях із життя цього гетьмана, що першим із козацьких вождів офіційно здобув титул "Гетьмана України".

Народився П. Сагайдачний близько 1550 року (точної дати історикам з'ясувати не вдалося) в селі Кульчицях, поблизу Сам-бора, на Львівщині. Походив з українського аристократичного роду, який навіть мав свій герб (у Польщі такі аристократи називалися "гербовою шляхтою") Напевне, батько його Конаш (звідси й перша частина прізвища — Конашевич) був досить заможним, оскільки зумів дати синові чудову освіту, спочатку в Галичині, а згодом — в елітарній Острозькій академії на Волині.

Скінчивши академію, майбутній полководець певний час служив канцеляристом у

якогось київського шляхтича. Одначе досить скоро відчув, що це не його стихія. Так само не наважився він прилучитися й до духовенства, хоч саме йому деякі дослідники приписують авторство полемічного трактату "Пояснення про унію", в якому він виступає на захист православ'я.

Що ж його по-справжньому приваблює? Кар'єра лицаря. А де можна було зробити її українцеві? Звичайно ж, на Січі.

Судячи з усього, Сагайдачний був природженим воїном, який досить швидко опанував військову науку і став справжнім професіоналом. Хто може найкраще, найточніше охарактеризувати полководця? Звичайно ж сучасник, який бував разом з ним у походах. Таким сучасником виступає польський аристократ генерал Яків Собеський, батько майбутнього короля Польщі Яна Собеського. Цей генерал, один з командирів польського війська в битві під Хотином (1620), цікавий для нас уже хоча б тим, що залишив по собі "Записки про Хотинську війну *". До речі, в цих записках він загалом висловлювався про козаків досить стримано, іноді не приховуючи ворожості до них. Тим цікавіше сприймаються його слова про гетьмана Сагайдачного: "...Був він чоловіком великого духу, що сам собі шукав небезпеки, легковажив життям, у битві був першим, коли ж доводилося відступати — останнім; мав жваву діяльну вдачу, в таборі залишався сторожким, мало спав і не пиячив; на нарадах поводився обережно, в розмовах був небалакучий**

Погодьтеся, що така характеристика, народжена під пером польського аристократа, якому важко захоплюватися козацьким вождем, має для нас особливу цінність.

Чи могла така людина розминутися з козацькою славою? Важко припустити. На Січ Сагайдачний прибув у часи, коли там гетьманував (удруге) Самійло Кішка. Вже в перших морських походах, коли Сагайдачний ще не був гетьманом, він постав перед козацтвом як надзвичайно хоробрий і, водночас, розсудливий воїн. На самій Січі цієї доби було неспокійно. Після повстання Наливайка в Україні довго давало про себе знати напруження між реєстровими та запорізькими козаками. Гетьманська булава часто переходила з рук до рук: одні гетьмани не влаштовували польський уряд, інші — козаків. Коли січовикам це набридло і вони забажали сильної, владної руки, за гетьмана обрали Сагайдачного. Сталося це 1606 року. І новий гетьман одразу ж довів, що козаки не помилились. Восени того року він спорядив чималу ескадру з чайок і повів її до турецьких берегів.

Десь поблизу Варни козаки натрапили на турецьку ескадру з десяти галер. Дочекавшись ночі, вони рішуче атакували їх та захопили, заволівши при цьому всіма гарматами. Здавалося б, можна повертатися на Дніпро. Але поруч лежало окуповане турками болгарське місто. І сам Бог велів подарувати болгарам промінь надії. Ось тільки козаків малувате, а тому йти на штурм було небезпечно. Отже, слід удатися до хитрощів.

Про те, як саме козакам під командуванням Сагайдачного пощастило взяти Варну, можемо здогадуватись, "розшифровуючи" давню народну думу "Була Варна здавна

славна". А вона розповідає, що частина козаків висадилась на узбережжя, частина — лишилася на чайках. І постало питання: звідки штурмувати? З моря, з суходолу? Зусібіч? Вихід було знайдено досить оригінальний. Частина чайок, добре озброєних гарматами, зайшла в річку. Подумавши, що козаки, мабуть, перепилися чи перегрілися на сонці, коли наважились на таке, турецьке військо вийшло з міста, щоб потопити чайки і перебити українців. При цьому частина гарнізону теж сіла на човни, та натрапила на такий густий гарматно-рушничний вогонь з човнів і з берегової засідки, що мусила попрощатись із білим світом. Недобиткам ледве пощастило сховатися поза мури. Й ось тоді, не даючи туркам отямитись, Сагайдачний повів своїх лицарів на штурм.

Як твердять хроністи, Сагайдачному вдалося визволити кілька тисяч полонених, серед яких були не тільки українці, а й вояки з інших країн. Натомість до полону потрапило чимало турецьких офіцерів та адміністраторів. Козаки захопили також величезні трофеї і багатства. Можна з упевненістю сказати, що це була перша після поразки повстання Наливайка по-справжньому блискуча перемога; що походом на Варну Сагайдачний, по суті, відродив славу січових лицарів і підніс її до європейського рівня.

Повернувшись із-під Варни, гетьман Сагайдачний заходився реорганізовувати козацьке військо. Чіткіше поділив його на сотні та полки, поновив навчання, запровадив сувору дисципліну. Далеко не всім козакам це припало до вподоби. Знаходилися й прихильники колишньої "волі", що дозволяла їм не коритися дисципліні. До них гетьман уживав найрішучіших заходів — аж до привселюдної розправи. За це козаки кілька разів скидали Сагайдачного з гетьманства. Та минав час, треба було вирушати в новий похід... І хлопці починали чухати потилиці та йти до батька на перепросини: даруй, мовляв, коли що не так, бери булаву та веди нас на бусурманів.

І Сагайдачний булаву приймав. І вів. Уже за рік після Варни він зумів виманити поза стіни гарнізон Перекопа й розгромити його, а тоді захопити місто. Цей напад наполохав і кримського хана, і султана Туреччини. В обох столицях відчули: на півдні України й на Чорному морі з'явилася сила, здатна тут запанувати. Ніби підкріплюючи ці побоювання, Сагайдачний повів козаків через Чорне море, висадився на турецькому узбережжі й буквально викосив там усе вогнем і мечем, визволяючи з полону українців, захоплених у боях чи взятих під час татарських набігів на українські міста й села.

Після того, як 1613 року Сагайдачний ще двічі водив своїх козаків у походи, султан Ахмет I вирішив, що настав час показати козакам і цілому світові, хто є справжнім паном на Чорному морі. Флот, що його султан вирядив до Очакова, був величезним. Він мав винищити українські чайки і не допустити виходу козаків з гирла Дніпра, тобто замкнути їх там назавжди. Козакам це, ясна річ, не сподобалося. Вони налетіли на турецькі кораблі просто в порту Очакова та на його рейді. Частину галер одбили собі, а всі інші пустили на дно. Ця операція ще раз підтвердила талант Сагайдачного як козацького адмірала.

Помітили видатного полководця й у Варшаві. Король Сигізмунд III наказує Сагайдачному зібрати військо поблизу Києва і звідти, приєднавшись до польської армії, іти на Московщину. Проте гетьман не чекав, поки те приєднання станеться. Сформувавши досить сильне військо, він вибив росіян з українського міста Путивля, визволив од них майже всю територію Сіверської та Слобідської України і, розбиваючи окремі загони та гарнізони, дійшов до Калуги. Якби того вимагала ситуація, Сагайдачний не припинив би своїх дій і на території Московії. Але в цьому не було рації з політичного боку, і він повертається до Києва. Його зустрічають як славетного полководця і проголошують гетьманом України.

До речі, в Києві Сагайдачний поводитьсь вже не як полководець, а як справжній державний діяч. Згуртувавши навколо себе групу церковних діячів-галичан, він засновує друкарню, яка вже наступного року випускає у світ першу книжку. З його ініціативи в Києві створюється Київське українське братство, що мало гуртувати в своїх лавах свідомі національні сили. На той час таке братство вже існувало у Львові, і це дуже допомагало українській громаді протистояти польській експансії. Відомо, що одним з перших членів Київського братства став сам Сагайдачний. Слідом за ним туди записалося все запорізьке козацтво, що, погодьмося, було неординарним явищем і дістало серйозний політичний резонанс. Авторитет братства надзвичайно зріс.

Восени 1614 року Сагайдачний знову повернувся на Січ. За деякими свідченнями, він мусив прибути туди на прохання козацьких старшин. Там сталася неприємна подія. Козацька флотилія вийшла в море, але знялася хуртовина зі штормом, і частина чайок затонула, частина опинилась біля турецьких берегів. Багато козаків потрапило в полон. Посадивши на чайки якихось 2 тисячі воїнів, Сагайдачний рішуче долає Чорне море і штурмом бере Трапезунд. Козаків було мало, фортеця могутня... Проте гетьмана це не зупинило. Поки в Стамбулі з'ясовували, звідки взялися козаки та як вони могли так легко заволодіти Трапезундом, Сагайдачний уже нищив турецький флот, що базувався в Синопі, а потім захопив і саме місто, перебивши його залогу. Здобувши величезні трофеї і визволивши всіх полонених, що перебували в цій частині Туреччини, Сагайдачний переможцем повернувся в Україну. І таки показав не лише татарам, а цілому світові, хто є хто в Україні та на Чорному морі.

Не маючи змоги стримати козаків, султан звернувся з листом до польського короля, погрожуючи, що розпочне війну проти Польщі, якщо вона не втихомирить козацтво. Він запевняв, що піде в Україну і буквально випалить її. Довідавшись про це, гетьман Сагайдачний бере 4 тисячі козаків і вирушає... до Стамбула (Царграда). Іти на турецьку столицю — з її сильним гарнізоном і могутньою фортецею, з десятками бойових кораблів, що стережуть Стамбул з моря — не маючи ні обозу, ні підкріплень... Це може здатися божевіллям. Очевидно, саме так і поцінували задум Сагайдачного в палаці султана Османа. Але козаки довели свій ясний розум та здоровий глузд: потопили чи побили кораблі прикриття, вдерлися до Стамбула і "погуляли" в його передмістях, визволяючи полонених та здобуваючи трофеї.

Султан наказав посадити на вцілілі кораблі всі війська, які тільки можна було, і

наздогнати козаків. При цьому хроністи запевняють нас, що турецькі солдати навіть боялися сідати на кораблі — такий мали страх перед козаками. Та все ж флот було споряджено. І він справді наздогнав козаків, але вже край гирла Дунаю, де українці почувались удома. Бо так воно насправді й було.

Помітивши ворожу армаду, Сагайдачний наказав козакам налягти на весла. Гонитва тривала до пізнього вечора. А як геть посутеніло, турки вирішили, що козакам пощастило втекти, і припинили рух. Але козаки й на думці не мали втікати. Темної ночі вони повернули чайки в бік ворога, оточили турецький флот і майже весь його винищили. Захопивши кілька великих галер, Сагайдачний навмисне привів їх під Очаків і наказав спалити перед очима турецького гарнізону. Щоб вороги бачили, тремтіли і знали, що їх чекає на Чорному морі.

За часів Сагайдачного козаки використовували для походів не тільки чайки, а й турецькі галери, тобто великі бойові кораблі. Відомо, що 1616 року, захопивши під Очаковом кілька галер, Сагайдачний посадив на них козацькі екіпажі й піхоту і вирушив, разом з чайками, до Кафи (нині — Феодосія). Обстрілюючи місто з галерних гармат, козаки заволоділи ним, вибивши при цьому близько 14 тисяч турків і татар, і визволили кілька тисяч невільників, яких посадили на галери й повезли на Дніпро. Повернення такої кількості полонених прислужилося всенародній славі Сагайдачного. Його походи почали оспівувати в піснях та думах, про нього складали легенди — народ щиро дякував йому.

На цю добу припадає створення в Європі так званої "ліги християнської міліції", досить сильної організації, яку очолив французький князь де Невер, якого вважали нащадком останнього грецького імператора Палеолога. Ліга ставила мету створити могутню європейську армію, яка б, увібравши в себе національні формування багатьох країн, витіснила турків з Європи, а можливо, й знищила їхню імперію. Відомо, що гетьман Сагайдачний записався до цієї ліги разом з усім запорізьким військом. Існує також думка, що керівництво ліги сподівалося побачити Сагайдачного на чолі спільно європейської армії, і тільки несподівана смерть від рани перешкодила цьому призначенню.

Центром, столицею ліги було містечко Карпантрас — поблизу Авіньйона. В архівах цього містечка знайдено рукописи, що засвідчують факт переговорів Сагайдачного з князем де Невером про участь козаків в антитурецькій кампанії. Втім, свій внесок у цю боротьбу Сагайдачний зробив поза планами та діями "ліги християнської міліції".

Однаке повернімося на Чорне море. Після вдалого походу на Кафу, гетьман Сагайдачний організував нову ескадру з чайок і восени того ж таки 1616 року підійшов до турецького порту Мінери. Всі 26 галер, що стояли там, козаки потопили, а потім, висадившись на берег, підійшли до Трапезунда і несподіваним штурмом опанували його фортецю. Сподіваючись розгромити козаків у морському бою, султан спорядив проти них велику ескадру під командуванням адмірала Ціколі-паші, що мав репутацію одного з найталановитіших флотоводців. Сагайдачний упевнено прийняв бій. Потопивши три великі кораблі та кілька невеличких" він примусив турків повернутися

до Стамбула ні з чим.

Султан тішив себе надією, що козаків приборкає інша ескадра — під командуванням адмірала Ібрагіма-паші, яка чекала на них під Очаковом, щоб не дати дороги до гирла Дніпра. Дізнавшись про засідку, Сагайдачний робить щось цілком несподіване. Замість того, щоб пробиватися до Дніпра, він наказує вертати до турецького берега. І поки турки чатували на нього поблизу українських берегів, Сагайдачний примудрився захопити Синоп і, випалюючи турецькі узбережжя, дістатися Стамбула. Звідти, так і не зазнавши поразки, він повертається... в Азовське море, щоб уже з нього — де річками, де перетягуючи човни суходолом — добутися до Січі.

Як бачимо, досить познайомитися з життєписом П. Сагайдачного, щоб зрозуміти: будь-які твердження стосовно того, ніби Україна ніколи раніше не мала флоту на Чорному морі, здаються безглуздими. А в особі Сагайдачного маємо видатного флотоводця, який сміливо виходив на герць з могутніми турецькими ескадрами і перемагав їх.

1618 року польські війська під командуванням королевича Владислава, що перебували на той час під Москвою, опинилися в досить скрутному становищі. Король Сигізмунд III розумів: якщо не прийти синові на допомогу, він загине разом з усім військом. Але на те, щоб зібрати достатню військову силу, потрібен час і кошти. І того й того королеві дуже бракувало. Він кинувся до Сагайдачного: "Рятуй!". Гетьман бачив, що королеві й польському сенатові подітись нема куди, і погодився повести козаків під Москву. Але з твердою умовою: король дозволить розширити козацькі території, тобто території, що підпорядковувались гетьману; полегшить становище православної церкви в Україні; збільшить козацький реєстр і навіть... погодиться на те, щоб дозволити Україні судову й адміністративну автономію. Коротше кажучи, Сагайдачний примусив короля і польський уряд визнати автономію України, її особливий статус у складі польського королівства.

Під ударами козаків здався загарбаний російськими військами Путивль, потім, перейшовши вже на російську територію, козаки здобули Елец, Шацьк, Данков... Цікавий випадок стався поблизу Серпухова. Тут Сагайдачному мала протистояти російська рать під командуванням прославленого князя Пожарського. Але щойно українські козаки наблизились до неї — донські козаки кинулись урозтіч, решта війська почала відходити, а сам Пожарський раптом занедужав і, по суті, втік до Москви. Командування перейшло до князя Григорія Волконського. Але це справі не зарадило: російське військо лягло розгромом. Востаннє цар спробував зупинити Сагайдачного поблизу Донського монастиря, вже на підступах до Москви. Якби росіянам пощастило виграти цю битву, вони б не допустили об'єднання українських та польських військ. Але навіть російський літописець визнає, що в бою російських воїнів охопив жах і вистояти вони не змогли.

Польський табір у цей час перебував в оточенні. Ще б кілька днів облоги, кілька штурмів, і захисники його або б полягли, або потрапили в полон. То ж чи варто

дивуватися, що появу Сагайдачного з його козаками королевич Владислав (майбутній король Владислав IV) сприйняв як Божий дарунок. 1 жовтня 1618 року українсько-польські війська розпочали штурм Москви. Сам Сагайдачний був уже біля Арбатських воріт. Один зі штурмових загонів розламав Острожну браму, і козаки рушили туди. Та коли вже, здавалося, жодна сила не здатна зупинити українське військо, гетьман Сагайдачний наказав припинити штурм і відійшов до міста.

Відступив з власної волі, не маючи, по суті, жодних зримих причин для такого вчинку. Якби москвичі гідно поцінували його і поставились до українського гетьмана по-лицарському — так, як він поставився до них — вони б давно вже спорудили в центрі столиці пам'ятник цьому полководцеві.

А все ж таки, чому Сагайдачний відступив?

* * *

"Гетьман Сагайдачний уособлює собою якщо не історичну велич народу, то принаймні мрію про цю велич, будь-який інший народ світу давно б витворив із нього легендарного героя і своєї історії, і свого епосу.

Ми ж, українці, маючи такого великого полководця, заздрісно зачитувалися подвигами чужинців, шкодуючи, що наша бездержавна минувшина занадто скупа на славетних воїтелів".

Богдан Сушинський

Існує десятки версій, з допомогою яких історики намагалися витлумачити цей вчинок Сагайдачного. Особисто мені він нагадує вчинок Аттіли, який обліг Рим, але у вирішальну мить зрікся спроби захопити його. Сагайдачний чудово розумів, що, здобувши Москву, він дасть змогу Польщі приєднати Росію до своєї імперії. Як мудрий політик, гетьман визнавав за краще мати двох ослаблених ворогів, ніж одного могутнього. Тож коли 1620 року король Сигізмунд III зажадав від Сагайдачного повести війська під Цецору, щоб допомогти коронному гетьманові Станіславу Жолкевському вистояти проти турків, той не послав жодного полку. І поразка польської армії була жахливою. Всі хроністи засвідчують, що там, разом із Жолкевським, поліг увесь цвіт польської нації.

Однак турки на цьому не заспокоїлися. Султан Осман II зібрав під свої прапори 400-тисячну армію (в тому числі 100 тисяч татар) і ладнався до походу на Краків, тодішню столицю Польщі. Відчуваючи, що Річ Посполита опинилась у величезній небезпеці, король і польський уряд скликали у Варшаві Велику Раду. Запросили на неї і гетьмана Сагайдачного. Проте він не поквапився до столиці. Спершу висунув перед королем та сенатом кілька вимог, від виконання яких залежало: погодиться козацтво допомагати полякам у їхній боротьбі з Туреччиною чи ні. Що ж то були за вимоги?

Передусім гетьман вимагав визнати Іова Борецького митрополитом Київським. Річ у тім, що в червні 1620 року Україну відвідав патріарх Єрусалимський Феофан, який повертався з Москви, де висвятив у російські патріархи Філарета. Скориставшись із того, що шлях Феофана пролягає через українські землі, гетьман України зумів умовити патріарха, щоб той висвятив І. Борецького на київського митрополита, а

кількох священників — на єпископів українських земель. Тож тепер Сагайдачний вимагав від поляків гарантій того, що вони і визнають, і підтримуватимуть київську митрополію. А ще — визнають владу українського гетьмана над Україною, скасувавши при цьому посаду "козацького старшого", що його призначав польський уряд; припинять утиски козацтва...

Поляки мусили на все погодитись. І тоді козацьке військо виступило проти турок. Сили були вбивчо нерівними. Сорок тисяч козаків та вісімдесят сім тисяч поляків проти чотирьохсот тисяч турецько-татарських військ! За всіма канонами війни, султан Осман II просто був приречений на перемогу. Війська зішлись під Хотиним, поблизу Дністра. Під час першої атаки турків, що мала місце 8 вересня 1621 року, козаки спершу продемонстрували досить мляву оборону. Це додало яничарам духу, і вони величезною масою наблизились до обвідних ровів, що ними козаки оточили свій табір. Та саме в пору, коли турки заметушилися, ладнаючи перехід через рів, козаки вдарили з гармат і мушкетів. Після кількох залпів турки кинулись навтікача до свого табору. Скориставшись із паніки, козаки перейшли в атаку і, не перестаючи палити з мушкетів та пістолів, прорвалися аж до турецького обозу.

Якби того дня козаки й не досягли остаточної перемоги над турками, то, принаймні, позбавили б їх обозу, а це вже можна було вважати за напівперемогу. На жаль, поляки на чолі з коронним гетьманом Каролом Ходасевичем козаків не підтримали. Замість того, щоб негайно вийти зі свого табору й щосили вдарити турків з флангу, польське військо спокійнісінько стежило за тим, що діється на полі бою, ніби там, під Хотиним, ішлося не про долю Польщі, а точився звичайнісінький лицарський турнір. Така поведінка союзників настільки обурила козаків, що більшість із них вимагала негайно кинути поле битви — нехай, мовляв, турки розбираються з польським воїнством без них. Це дуже налякало польське командування. До козацького табору прибула велика делегація, якій — не без допомоги Сагайдачного — ледве вдалося погамувати українське військо.

Загалом, у цій битві, що тривала понад п'ять тижнів, жодна зі сторін перемоги так і не здобула. Але, посилаючись на те, що миру попросив султан, поляки й досі вважають, що вони вийшли з хотинської битви переможцями. Одначе, свідки подій трималися думки, що успіху польсько-українське військо домоглося саме завдяки талантові Сагайдачного. Стримуючи переважаючі сили ворога, гетьман, вже будучи на той час тяжко пораненим, так уміло вибудував оборону і так вчасно давав накази про контратаки, що турки, попри всі свої зусилля, не добрали способу здолати козаків. Про талант Сагайдачного мовиться ще й тому, що в розпал битви польський головнокомандуючий Ходкевич і королевич Владислав (він, до речі, прибув під Хотин із суто "королівським" запізненням) тяжко похворіли на пропасницю. Та якщо Ходкевич справді захворів і помер від хвороби, то королевич Владислав (на думку деяких хроністів) просто впав у відчай, отож хвороба його видається, м'яко кажучи, дипломатичною.

Визнаючи першість Сагайдачного та відзначаючи його талант і мужність,

королевич Владислав відвідав його після бою (Сагайдачний лежав знесилений раною, в нього починалася гангрена), і почепив йому на шию коштовне намисто з оздобленим рубінами портретом короля Сигізмунда III та подарував карету, якою гетьман добувся до Києва.

До речі, цікава деталь. Щоб підкреслити, що в цій битві не було ні переможців, ні переможених, султан і королевич Владислав вишикували свої війська на рівнині одне проти одного. При цьому польське військо стояло розгорнуте у формі орла з розпростертими крильми, а турецьке — у формі півмісяця. Попереду своїх військ стояли султан і королевич. Простоявши так цілу годину, турки попрощалися з поляками схилянням голів та прапорів, а поляки — схилянням голів. Доповнили цей лицарський спектакль подарунки: султан подарував королевичеві бойового слона і коня, а королевич султанові — коня і дві гармати. Козаки, які зазнали в цій битві чималих втрат і виявили найбільшу мужність, стояли при цьому "на гальорках" і переглядали все, що діялось на полі недавньої битви, як величезну виставу просто неба. Та все одно їм припала найбільша нагорода: вони пішли з-під

Хотина з довічною славою мужнього, нездоланного воїнства.

До Києва Сагайдачний повернувся тяжко хворим. Уже перед смертю одержав королівську грамоту, в якій Сигізмунд III дякував йому за допомогу в Хотинській битві і запевняв: "Обіцяємо дарувати вам удесятеро більше від того, що ви забажаєте від нашої милості*."

Помер гетьман України Сагайдачний 10 квітня 1622 року і похований у Києво-Братському монастирі. Майже все своє майно і маєтності він заповідав Київській та Львівській братським школам, що теж слід сприймати, як мудрий приклад для його наступників, для всіх заможних в Україні сущих.

В особі гетьмана Петра Сагайдачного український народ має видатного полководця і політичного діяча світової величі. Чого, здається, всі ми так досі й не усвідомили.

З перших років незалежності України ім'я гетьмана Сагайдачного почав носити на своєму борту флагман українського військово-морського флоту. І в цьому є вища справедливість: в особі Сагайдачного Україна має справді видатного флотоводця.

Петро Одинець, кошовий отаман низових козаків, український дипломат.

Саме тоді, як гетьман Петро Сагайдачний водив (1618-1619) козаків у Московію, на допомогу польському королевичу Владиславу (сину Сигізмунда III, майбутньому королю Польщі Владиславу IV), запорізькі козаки на чолі з отаманом Петром Одинцем (р. н. і см. невід.) здійснили рейд татарськими улусами аж до Перекопа. Ще не досягши мурів Ор-Капі (татарська назва Перекопа), козаки виграли кілька битв з загонами татарських мурз і, як згодом Петро Одинець повідомляв наближеним до російського царя чиновникам, "багатьох татар побили й у полон забрали, а було їх зо п'ять тисяч".

Погромивши та розвіявши ці загони, кошовий Одинець виявив, що шлях на Перекоп власне, відкритий. І хоча й фортецю перекопську, і сам перешийок завжди охороняла досить сильна татарська залога, наважився напасти на місто. Судячи з усього, до штурму Перекопа справа не дійшла. Та в цьому й не було потреби, адже здобувати таку

могутню фортецю мало сенс лише тоді, коли бачиш під своїми хоругвами цілу армію, націлену на здобуття столиці ханства, всього півострова. Що ж до козацького корпусу Петра Одиця, що складався з кількох полків, то він ставив перед собою досить скромне завдання: здійснити рейд до Перекопа, погромити татарські улуси і, перемігши ординців у кількох битвах, ослабити військо хана, зірвавши підготовку до чергової навали на Україну. І мети своєї козаки досягли. Цей успіх згодом, уже в 1620 році, дозволив повідомити царським чиновникам, що "була їм, козакам, справа по сей бік Перекопа, під самою стіною; татар було на Перекопі зо сім

тисяч, а на заставі з 11 тисяч; татар вони багатьох побили, багато люду християнського з рук татарських звільнили; з цією службою і язиками татарськими прислали їх до государя".

Як бачимо, Петро в своїй розмові з думним дяком Грамотіним (а саме він розпитував українського козацького отамана) виразно підкреслює, що козаки були лише по цій бік Перекопу, не проникаючи на півострів. Але навіть на цій, континентальній, території їм вдалося звільнити чимало бранців-християн, а саме звільнення полонених завжди слугувало основним стимулом для організації подібних походів й основним їх виправданням.

Тобто з походом усе нібито з'ясовано. Незрозумілим залишається одне: чому, власне, кошовий отаман Петро Одиць доповідав про це думному дякові Грамотіну та іншим чиновникам московитського царя? Адже це лише 1620 рік; до часу, коли Україна, з волі Б. Хмельницького, виявилася "возз'єднаною" з Московією, залишається 34 роки. Під час спільного польсько-українського походу на Московію Петро Сагайдачний та Михайло Дорошенко отримали кілька вагомих перемог, українські козаки навіть побували під стінами самої Москви, було здобуто чимало міст... Але врешті-решт в вересні 1620 року між королевичем (від імені короля) та росіянами було укладено мирну угоду. Проте вона регулювала взаємини між польським і московитським державним керівництвами, а українське козацтво, Україна мала в цій справі свої інтереси, як, водночас, і свої проблеми у взаєминах з сусідньою державою. Та й взагалі, слід було якось виходити зі стану війни та ворожнечі і налагоджувати співпрацю, керуючись при цьому давнім принципом; "кожна війна врешті-решт завершується миром". Саме тому гетьман Сагайдачний і спорядив до Москви поважну делегацію, на чолі якої постав отамана Петро Одиць.

Чому зупинив свій вибір саме на ньому? Особливих пояснень це не вимагає. Передусім, сам Одиць участі в поході на Московію не брав, отже з морально-етичної точки зору йому легше було вести переговори. Крім того, він очолював січове козацтво, могутню військово-козацьку організацію, тобто за ним стояла значна військова сила, яка, в свою чергу, теж була зацікавлена у налагодженні взаємин з Московією, як з природним союзником у боротьбі проти Кримського ханства. Тобто в даному випадку, маючи всі повноваження кошового отамана, Одиць, водночас, поєднував їх із повноваженнями та інтересами українського гетьманату, а відтак, усієї України.

Фіксуючи прибуття в березні 1620 року цієї делегації до Москви, писар думського

дяка Грамотіна повідомляє нам: "У нинішньому, 1620 році, прислали до царської величності від усього війська посланців своїх Петра Одинця з товаришами і з грамотою, а в грамоті своїй царській величності писали і усно приказним людям посланці казали, що гетьман, отамани, сотники й усе військо, пам'ятаючи те, як предки їхні, всі запорозькі гетьмани й усе військо попереднім великим государям повинність чинили і їм служили, й за свою службу жалування для себе мали, так у тій повинності й нині у царської милості хочуть бути й за порогами, хочуть службу проти всіляких неприятелів виявляти".

Ну, щодо того, що всі попередні гетьмани та отамани козацькі служили їхній московитській царській величності, тут московські думні дячки явно перебільшують, вже тоді демонструючи нахабну імперську безпардонність. Інша річ, що козаки були не від того, аби отримувати від Московії фінансову та збройну допомогу, адже, виступаючи проти кримського хана, вони в такий спосіб, по суті, захищали кордони Московії, знесилювали їхнього спільного ворога. Ця допомога тим паче потрібна була, оскільки між Польщею і Туреччиною укладено мирний договір, згідно з яким Польща взяла на себе зобов'язання стримувати козаків від морських походів проти Туреччини, взагалі, від збройних конфліктів з турецькими військами. Проте Московія теж не готова було до протистояння з Туреччиною. Крім того, російський цар взагалі відмовився допомагати українським козакам, мотивуючи свою відмову тим, що, мовляв, в даний час кримська орда на московитські території нападів не чинить.

Козаків така постановка питання, ясна річ, обурила: адже вони добре розуміли, що татари тільки тому й не чинять нападів на Московію, що над ними постійно тяжіє загроза нападу українських козаків. Щоб вільно почуватися в поході проти Московії, татарам слід ліквідувати загрозу нападу з боку Запоріжжя, козаки якого можуть скористатися тривалим відлученням хана й орди і здійснити черговий рейд на Перекоп або й на Кафу. Саме Україна залишалася тим природним військово-політичним бар'єром, тільки здолавши який, кримський хан міг дозволити собі похід на Москву.

До речі, ця відмова була засвідчена спеціальною грамотою, яку царські чиновники вручили Петру Одинцю разом з "легким жалуванням" гетьману Сагайдачному (в 300 карбованців): "Надалі, — мовилося в тій грамоті, — ми вас у вашому жалуванні не забудемо, зважаючи на вашу службу, а на кримські улуси нині вас не посилаємо, тому що кримський цар Джанібек-Гірей сам, царевичі, князі й мурзи на наші держави війною не ходять і людям нашим шкоди ніякої не чинять, і наші люди також кримським улусам шкоди не роблять".

Втім, варто уважно вчитатися в цей документ. У своїй грамоті цар Московії справді наголошує на тому, що він "не посилає" козаків на кримські улуси. Тобто підстраховується офіційним документом, який, в разі потреби, може підтвердити, що Московія нібито не зацікавлена була в тому чи іншому збройному конфлікті українських козаків з татарами. Та, водночас, у цій грамоті нема вимоги, якою цар намагався б заборонити подібні походи, чи погрожував якимись санкціями в тому випадку, якщо козаки подібний напад здійснять. А крім того, Петро Одинець

повертався в Україну, маючи підтвердження (тією ж таки грамотою) того, що про недавні бойові дії козаків проти Московії забуто і дипломатичні стосунки налагоджено. Для Сагайдачного це було дуже важливо, адже саме в цей час розгорталася широкомасштабна війна між Туреччиною і Польщею, в якій були задіяні майже всі боездатні сили українського козацтва. І відомо, що в 1621 році ця війна завершилася блискучою перемогою польсько-українського війська в битві під українським містом Хотиним.

У нас нема точних відомостей щодо того, чи брав сам Петро Одинець участь в цій битві, що розпочалася 8 вересня 1621 року, і в якій було тяжко поранено гетьмана Сагайдачного. Хоча, звичайно, можемо припустити, що брав. Документально засвідчено, що він був учасником українсько-польської війни 1625 року. Між іншим, дехто з істориків схильний називати ці події "антипольським повстанням під проводом гетьмана Марка Жмайла", що гетьманував в 1624-1625 році. Але насправді йдеться не про повстання, а про війну двох держав, в якій українськими військами командував гетьман Марко Жмайло, а польськими — коронний гетьман, тобто головнокомандуючий військами, Станіслав Конецпольський.

Основні події цієї війни розгорталися поблизу Корукового (Курукового) озера, на правобережжі Дніпра, неподалік сучасного Кременчука, де гетьман Жмайло з запорізькими козаками та повсталим селянством заклав досить добре укріплений табір. Поєднуючи дії гарнізону табору з діями загонів, котрі залишалися поза табором і нападали з засідок, Жмайло зумів остудити амбіції 30-тисячного польського війська і примусив Конецпольського вдатися до переговорів, внаслідок яких було досягнуто мирної угоди. Умови цього договору сприятливими для козаків не назвеш: реєстр козацький зменшувався до 6 тисяч, здійснювати морські походи козакам було заборонено, а чайки свої козаки повинні були спалити в присутності польських комісарів. Проте Жмайло, як людина мудра, добре розумів, що насправді, в реальному бутті, все не так похмуро: чайки вони збудують, виходити в море їм ніхто не завадить, а реєстр незабаром доведеться збільшувати. Пристаючи на ці, досить жорсткі, умови, він переслідував одну-єдину мету: врятувати тисячі й тисячі досвідчених українських воїнів, тисячі селян-повстанців, яких тут, в обложеному таборі, чекала неминуча голодна смерть, або смерть від польських каральних загонів, оскільки ні харчів, ні набоїв, ні пороху для гармат і рушниць в таборі вже майже не залишалося.

Так ось, очолював козацьку делегацію, що вела переговори з представниками коронного гетьмана Конецпольського, досвідчений дипломат і впливовий старшина запорозький Петро Одинець.

Десятеро козацьких старшин на чолі з ним прибули до польського табору 3 листопада 1625 року. Крім Петра Одиця, до делегації, уповноваженої козацько-повстанською радою, входили Іван Ларич, Лев Борута, Іван Бачинський, Богдан Пашина та інші. Як мовиться в "Історії української козащини" Михайла Грушевського, "привезли вони нову козацьку декларацію, адресовану до комісарів, й особні листи (до Конецпольського, як гетьмана, і до Замойського, як воєводи київського). Як у сій

декларації, так і в інструкції, даній сим послам, підписаній писарем Савою Бурчевським, і також предложеній комісії, козаки, хоч у виразах скромніших і здержливіших, в самій речі повторяли погляди і жадання, висловлені в першій декларації. Робили тільки незначні уступки в тім роді, як зложення присяги, але, наприклад, означення реєстру певною цифрою все-таки промовчували, ...додавали щось нове, наприклад, аби старшині була визначена осібна платня".

Переговори були тяжкими. Поляки відчували, що можуть і мають підстави для того, щоб диктувати жорсткі умови, отож комісари коронного гетьмана упродовж кількох годин переговорів, — що тривали увесь день, — наполягали, аби реєстр козацький не перевершував 5 тисяч, а платня реєстровцям — 50 тисяч злотих. Щоправда, згодом вони погодилися, що, крім цієї суми, має бути окрема платня (доплата) старшинам. Однак Петро Одинець вбачав в їхніх умовах ще одну, значно принциповішу проблему. Поляки вперто домагалися, щоб козаки не мали права ні самовільно призначати гетьмана, ні самовільно позбавляти його булави. Тобто гетьман повинен був стати підлеглим короля, якого той міг призначати на посаду і позбавляти її. А це означало, що поляки призначатимуть тільки тих гетьманів, котрі покійно виконуватимуть їхню волю.

Чи могло таке становище влаштовувати козаків? Звичайно ж, ні. Ось чому Петро Одинець змушений був уперто відстоювати ці інтереси козацтва, інтереси України. Так само він домагався забезпечення прав української православної церкви, котра всіляко пригнічувалася польською католицькою церквою та єзуїтським Орденом.

Рішуче не погоджувався Одинець і з вимогою поляків видати їм керівників цього повстання та керівників попередніх козацько-селянських бунтів.

Коли Петро Одинець привіз до табору польську декларацію, козаки тривалий час, власне, упродовж усієї ночі, радилися, що діяти, як їм далі бути. Вони ще мали близько 20 тисяч шабель. Але довго протриматися в обложеному таборі вже не могли. Отже, залишалося або погоджуватися на умови поляків, або ж прориватися. Дійшовши згоди з окремих, найважливіших пунктів, вони знову направили до польського табору Петра Одинця та його товаришів. У декларації, яку Одинець передав польським комісарам цього разу, гетьман Жмайло і все товариство козацьке рішуче відмовлялися видавати своїх провідників, цілком логічно пояснюючи, що всі отамани козаків і повстанців — виборні, отож вони лише виконують волю всього війська. Відтак перед королем завинили не вони, а все військо.

Ще один день минув у складних переговорах. Судячи з усього, Петро Одинець справді виявився талановитим дипломатом, який умів і вислуховувати, і переконувати; і на якого авторитет польської шляхти, її психологічний тиск не впливали. Але, щоб полегшити переговори, козаки позбавили булави гетьмана Марка Жмайла й обрали гетьманом Михайла Дорошенка (діда відомого гетьмана Петра Дорошенка). Ну а про талант Одинця як дипломата свідчать остаточні умови договору між поляками та козаками, який став справжнісіньким дипломатичним тріумфом Петра Одинця. Врешті-решт поляки все ж таки погодилися збільшити реєстр з п'яти до шести тисяч осіб; а

платню реєстровцям збільшили з п'ятдесяти до шістдесяти тисяч злотих.

Що ж до вибору гетьмана, то й тут Петро Одинець і коронний гетьман вдалися до компромісу. Зійшлися на тому, що обирають гетьмана самі козаки, але затверджує його король. Уявляю собі, як, сприймаючи цей пункт, козаки хитрувато всміхнулися. Хотіли б вони бачити, як це король може не допустити до влади того гетьмана, якого вони самі собі обрали. І хто слухатиме в цій справі польського короля? При цьому угодою було обумовлено, що коли гетьман вмирає чи гине в бою, козаки мають право обирати його "на тимчасово", не питаючи дозволу в польського керівництва.

В особі Петра Одиця українське козацтво виявило талановитого, досвідченого дипломата, який добре знав і тогочасні закони Польщі, і козацькі, польські та світові військові традиції; чудово орієнтувався в політичній ситуації, яка склалася на той час у Східній Європі. І якби Жмайлові чи комусь із його сучасників вдалося проголосити незалежність України, Одинець цілком міг би очолити її дипломатичний корпус.

Після підписання Коруківської мирної угоди, гетьман Михайло Дорошенко, у супроводі старшин, прибув до польського табору. Цей візит мав засвідчити остаточне примирення. І відомо, що коронний гетьман Станіслав Конецпольський особисто вітав його і навіть влаштував на честь козацького гетьмана офіційний прийом із застіллям.

Можна не сумніватися, що серед осіб, які супроводжували гетьмана під час цього візиту, був і колишній кошовий отаман, здібний український дипломат Петро Одинець, подальші життєві сліди якого губляться в мороці століть.

Дмитро Барабаш, гетьман запорізького козацтва.

Можливо, ми тому так мало знаємо про Дмитра Барабаша, що діяльність його припадає на епоху славетного Петра Сагайдачного, чия постать здатна затьмарити кого завгодно. Проте і Сагайдачний не був ідеальним гетьманом. Принаймні багатьом козакам він таким не здавався. Час від часу суперечності між цим талановитим, але суворим, вимогливим гетьманом, і козацькою сіромою, та й старшиною, настільки загострювалися, що Сагайдачного позбавляли булави, чи, може" він і сам позбувався її. І тоді зі старшинської маси виринав наступний вождь. Володарем булави і козацьких симпатій він ставав ненадовго. Але іноді траплялося так, що встигав зробити чимало, вписуючи і своє ім'я в літопис українського лицарства. Саме таким вождем і постає перед нами Дмитро Барабані.

На чолі козацького руху він постав за досить романтичних, але разом з тим і скрутних для козаччини часів. Після тривалого морського походу гетьмана Сагайдачного в 1616 році, коли було здобуто турецькі міста Кафу, Синоп і Трапезунд, надзвичайно загострилися польсько-турецькі відносини, що поставило Польщу в дещо делікатне становище. З одного боку, вона побоювалася, що відповіддю Туреччини на морські напади Сагайдачного може бути війна, а Річ Посполита до неї аж ніяк готовою не була, з другого — короля і польський сейм дуже непокоїло зростання могутності українського козацтва і, зокрема, те, що в нього раптом з'явився такий відважний і талановитий полководець.

Дійшло до того, що поляки вирішили створити спеціальну урядову комісію, яка б

вивчила питання статусу козаків, їх військових дій та запропонувала план приборкання українського лицарства. Саме на час створення цієї комісії Сагайдачний, можливо, з дипломатичних міркувань, одійшов від справ, а булава виявилася в руках Дмитра Барабаша. Звідки походив цей новий гетьман та за які заслуги його обрано на гетьманство, ми не знаємо. Зате відомо, що Д. Барабаш надій поляків на сяку-таку злагоду з султаном не виправдав. Перше, що він зробив, це сформував нову козацьку флотилію і повів її на Константинополь. І тут, певна річ, у столиці Високої Порти зрозуміли: як і далі таке буде, то козаки й по саду султанового палацу гулятимуть. Але вдіяти ніхто нічого не міг. Козаки висадились таки на берег, смерчем пролетіли над передмістям столиці і, захопивши чималу здобич та визволивши кілька десятків полонених, повернулися на свої чайки.

І тоді сталося те, що мало статися: султан наказав своєму Іскандеру-паші вдертися до України і не просто покарати козаків, а винищити все населення півдня України, щоб остаточно викорінити козацький дух. А викоринивши його, заселити тогочасні козацькі землі кримськими татарами та ногайцями. Досвід такого заселення турки вже мали. Саме цим способом вони устаткували Буджацьку орду в пониззі Дністра, власне, між Дністром і Дунаєм, витіснивши звідти слов'янське й молдавське населення та віддавши простір ногайцям.

Проте турецький полководець вочевидь був неготовий до такої кампанії. Ввівши війська на Поділля, він незабаром відчув, що подолати польського й українського війська йому не вдасться, і погодився на пропозицію коронного гетьмана С. Жолкевського вкласти мирну угоду. Що й було зроблено у вересні 1617 року в містечку Буші.

Ну, а що до Дмитра Барабаша, то він зумів повернутися зі своєю ескадрою на Дніпро. І напевно чи його та козаків-мореплавців дуже схвилювали погрози турків та їхні демарші. І того й того вони вже наслухались та надивились вдосталь. Як склалася подальша доля цього гетьмана, невідомо. На згадку про нього лишилося тільки письмове розпорядження, що ним він зобов'язував переяславську адміністрацію повернути землю якомусь козакові Лукашенкові — можливо, одному з тих, хто ходив з ним на Константинополь, — яку в нього несправедливо відібрав пан Саченко.

Що ж, іноді й такого вияву справедливості досить, щоб залишити свій слід в історії. Не кажучи вже про похід на Константинополь.

Петро Жицький, наказний гетьман козацького війська.

Наказний гетьман Петро Жицький був одним з найближчих сподвижників славетного Петра Сагайдачного. Біографічних даних його, по суті, не збереглося, але достеменно відомо, що в останні роки життя Сагайдачного наказний гетьман П. Жицький виконував майже всі важливі доручення гетьмана України, водив у похід бойові загони, активно займався державотворчими справами.

Під час відомої Хотинської кампанії (1621 р.), в якій Сагайдачний здобув славу видатного полководця і в час якої його поранено, Петро Жицький став одним із провідних командирів війська. Заживши довір'я гетьмана на полі бою, він не втратив

репутації чоловіка, на якого можна покластися і за мирних часів. У легендарно-полемічній праці "Історія русів", що править за першоджерело для всіх сучасних дослідників, відверто сказано: повернувшись із-під Хотина гетьман Сагайдачний "ніяких інших (походів — Б.С.) не розпочинав, а при звичайних і повсякчасних майже тривогах і набігах прикордонних виряджав наказного гетьмана Петра Жицького і старшин генеральних, і полковників з корпусами і командами, залежно від потреби і потуги супротивної".

Оскільки ж чого-чого, а "потуги супротивної" ніколи не бракувало, то неважко припустити, що перед наказним гетьманом поле діяльності розгорталося широкіше. Вже наступного року після битви під Хотиним козаки, мабуть-таки, під командуванням П. Жицького, зробили похід на Молдову й Валахію. І дуже щасливо. Козаки повернулися з перемогою, побивши та порозганявши всі татарсько-турецькі загони, які пробували їх спинити. Похід призвів до різкого ускладнення відносин між Туреччиною та Польщею. Але про це запорожцям було байдуже. У червні 1622 року великий їхній загін на ста чайках знову вийшов у рейд — цього разу до берегів Кафи.

Проте наказний гетьман П. Жицький цікавий для нас іще одним, тим, що виводить його діяльність за межі бойових дій. Важко сказати, чи здобув він якусь спеціальну освіту, але, як з'ясовується з тієї ж таки "Історії русів", Петро Жицький був чоловіком "в архітектурі тямущим" *. Сагайдачний знав про це і вміло використовував його здібності та вподобання. Відомо, що гетьман України великої ваги надавав формуванню національної інтелігенції, захистові православ'я, розвитку наук. Свого часу він сам навчався в Острозькій академії, а згодом, разом з усім козацьким кошем, записався до Київського богоявленського товариства, в якому формувалися духовні сили української нації.

Ще після свого московського походу — а може, й раніше — Сагайдачний замислив збудувати Київський братський монастир на Подолі. Але кому можна доручити таку делікатну справу? Звичайно ж, П. Жицькому. Під його безпосереднім керівництвом працювали архітектори й будівничі монастиря. Під його ж таки керівництвом та пильним наглядом споруджувалася — чи точніше було б сказати, поновлювалася — й братська школа, яка у 12 років після смерті Сагайдачного набула статусу Києво-Могилянської академії. І в усіх цих трудах Петро Жицький безпосередньо співпрацював з митрополитом Київським Петром Могилою.

Оскільки діяльність наказного гетьмана Петра Жицького тісно пов'язана з Києво-Могилянською академією, іншими культурно-духовними інститутами тогочасної України, варто було б і далі вивчати життя цього славного лицаря, відшукуючи ще якісь сліди його старань. А поки що можемо сказати: козацькі вожді такого масштабу, як П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Мазепа, дбали не тільки про збройну оборону рідної землі, а й про її національно-культурне відродження. Називаючи цих діячів, не забуваймо згадати в їхньому ряду і наказного гетьмана часів Сагайдачного Петра Жицького, в архітектурі так само тямущого, як і в справі військовій.

Яцко Бородавка, гетьман запорізького козацтва.

Як це не парадоксально, але козацького сотника Яцка Бородавку обрано гетьманом саме тоді, коли в розквіті була слава Петра Конашевича-Сагайдачного. Просто сталося так, що 1619 року, коли Сагайдачний намагався налагодити відносини з польським урядом, щоб домогтися якомога більше прав для Православної Церкви та козацтва, частина запорізького козацтва визнала це за угодовство і позбавила його булави. Адже на Січі ніколи не бракувало козаків, націлених тільки на одне: воювати і ще раз воювати. Таким несила було збагнути, що не кожен гетьман, який прагне миру між козаками і польським урядом, є зрадником. Що іноді дипломатія дає змогу досягти більшого, ніж військо.

Треба сказати, що Бородавка поставився до свого обрання з надзвичайною серйозністю. Його аж палило протистояти Сагайдачному в усьому, і ніколи більше не допустити його до керівництва січовим лицарством. Авторитет свій він зміцнив одразу, проголосивши підготовку до морського походу. "Оце гетьман, оце вояка! — підбадьорювали себе його прихильники. — Не те, що Сагайдачний. То він веде переговори з поляками, то клопочеться висвятою митрополита та єпископів. Не козацьке воно діло!".

Нема сумніву в тому, що Бородавка був тямовитим полководцем. Зібравши відносно невеличку ескадру чайок, він хоробро добувся з нею до Стамбула, вдерся в передмістя і, перебивши частину гарнізону, що базувалася там, ґрунтовно пограбував столицю імперії. Деякі історики вважають, що турки навіть не чинили належного опору, настільки їх настрахали напади флотилій Сагайдачного. Це й дало змогу гетьманові Бородавці пройти вздовж турецьких берегів і добряче пошарпати їх.

Повернувся новий гетьман на Січ уже в славі флотоводця. Та одразу ж подбав і про імідж політика. Він, бач, визнавав січовиків, і взагалі козацтво особливою кастою. Виступивши з вимогою називати козаками всіх, хто так називає сам себе, — цебто чи не все населення України, яке, певна річ, не відмовилося б перейти до почесного козацького стану, — Бородавка спровокував масовий прилив на Січ селян. Чимало їх, а також міщан заходилося нападати на польські маєтки та на володіння української аристократії, захоплювати коней і зброю і, створюючи збройні загони, проголошувати себе козаками.

При цьому Бородавка не міг не розуміти, що козацтво як військова сила завжди має налічувати досить обмежену кількість шабель. Бо Україні несила утримувати величезну армію. І жодні, хай навіть поспіль щасливі походи до турецького узбережжя чи Криму не дадуть потрібного такому війську. Отже, лишалося одне — оголосити війну Польщі чи якійсь іншій державі. Армія не здатна довго бути бездіальною.

Навесні 1621 року поблизу Білої Церкви вже зібралося понад 50 тисяч озброєних людей, що проголосили себе городовими козаками. У Варшаві потерпали: розбурхана маса зіллється із запорожцями, й почнеться наступ на Польщу. Можливо, так воно б і сталося, але в цей час до гирла Дністра, в районі Білгорода, підійшло велике військо турецького султана. Для чого? Зачекати, поки прибудуть головні сили на чолі з Османом II об'єднатися з буджацькою та кримською ордами, а також із військом

молдавського господаря Томші і йти на Польщу. Судячи з усього, султан вирішив остаточно послабити Річ Посполиту, а може, й зруйнувати цю імперію.

На той час в Україні було дві козацькі армії: одна під командуванням Сагайдачного, друга під командуванням Бородавки. Проте обидва гетьмани розуміли, що тепер не до з'ясування стосунків — на порозі величезна армія ворога. Якщо турки здолають Польщу, Україні теж не вціліти. Отже, слід єднатися. Але як? І на яких засадах? Хто з двох буде гетьманом?

На всі ці питання мала дати відповідь козацька рада, що проходила в урочищі Суха Діброва під Білою Церквою, куди гетьмани привели близько 40 тисяч козаків. Взяла участь у цій раді й чимала група православних священників на чолі з митрополитом Іовом Борецьким, який, до речі, активно підтримував Сагайдачного. А що на цьому військовому форумі робили священники? По-перше, закликали до єдності. По-друге, митрополит Борецький привіз послання польського сейму, який запрошував козацтво до участі у війні проти Османської імперії та обіцяв при цьому низку привілеїв. Обіцянкам, щоправда, козаки не повірили, проте загроза війни була реальною, отож амбіції слід було відкинути.

Відомо, що Бородавка виступив на раді з досить палкою промовою, під час якої заявив, що тепер перед запорізьким військом тремтять уже не тільки польська й турецька землі, а й цілий світ. Ну, світ іще не тремтів — не мав від чого. Але козакам така постановка питання, як сказали б ми сучасною канцелярською мовою, сподобалась. Їх тут, в урочищі, справді багатенько, то чого б світові й не затремтіти? Козацька рада погодилася рушати на війну, оскільки бити бусурманів — святий обов'язок кожного козака. Однак для початку слід було домовитися з польським королем та сеймом щодо забезпечення козацького війська, та яких привілеїв йому буде надано. А щоб якось розвести двох гетьманів — бо ж булава тільки одна — на чолі делегації, що вирушала на переговори з королем, поставили Петра Сагайдачного. А Бородавка, як гетьман, мав вести військо до Дністра, в Молдову.

Зауважимо, що в цій ситуації Сагайдачний не прагнув взяти реванш і не націлювався на опозиційну діяльність по відношенню до нового гетьмана. В свою чергу, Бородавка не мав наміру позбуватися такого небезпечного суперника чи якось принижувати його роль і заслуги.

Цього разу король одразу ж знайшов час для того, щоб прийняти козацьке посольство. Та й усі в столиці Польщі були йому раді. Протягом одинадцяти днів, поки посольство перебувало у Варшаві, король навіть устиг кілька разів особисто поговорити з Сагайдачним. Але існує припущення, що не лише про війну з турками. Короля дуже непокоїв

Бородавка. Він бачив у ньому потенційного вождя повстанців, а з таким неможливо про щось домовитись. На відміну від Сагайдачного, який завжди готовий до переговорів і ніколи не хапається за шаблю там, де спокійно можна обійтися полемікою. Тому не виключено, що ще в Варшаві у Сагайдачного визрів план фізичного знищення Бородавки.

Польська армія ще тільки готувалася до походу, а гетьман Бородавка вже привів свою сорокатисячну, озброєну 23-ма гарматами армію до Дністра і зненацька напав на фортецю Сороки. Зруйнувавши її, вдерся до володінь молдавського господаря. Завваживши, що козаки готові зруйнувати й столицю, Ясси, господар Томша втік під захист турецьких військ. Однак Бородавка вирішив, що в Яссах йому робити нічого і повернув до Хотина. Польська армія вже стояла на лівому березі Дністра, проте переправлятися не наважувалась. Чекала, поки до правого берега підійдуть козаки Бородавки. Під час цього походу Бородавка діяв як самодостатній полководець і державний діяч. Поступово він набирив слави і в козацтва, і в усього народу.

Проте й гетьман Бородавка не поспішав іти на з'єднання. Що ж його стримувало? Він побоювався, що поляки можуть укласти перемир'я з турками і разом вдарити на козаків. Важко сказати, наскільки серйозними були такі побоювання, бо ж турки йшли сюди не для того, щоб розбити якусь там частину козаків і на тому заспокоїтися. Але, погодьтеся, що необачності Бородавці не закинеш. Зрештою, він таки домігся, що поляки на чолі з коронним гетьманом Ходкевичем самі форсували Дністер і підійшли до Хотина, де на той час був польський гарнізон. Однак Ходкевич бачив, що мати справу з Бородавкою буде нелегко, бо цей гетьман волів би спершу розгромити польське військо, а тоді вже заходитися до турецького. Ось чому, коли до польського табору, щойно повернувшись із Варшави, прибув Сагайдачний, польський головнокомандувач дуже зрадів. Бо ж чи знайдеться на світі ще хтось, здатний умовити Бородавку приєднатися зі своїм військом до польських військ?

В цей час українські полки були на півдорозі між Могилевом-Подільським і Хотиним. І Сагайдачний на чолі свого загону вирушив їм назустріч, щоб повести переговори з Бородавкою від імені коронного гетьмана Ходкевича. Але вже перша їхня зустріч показала: цих двоє козацьких ватажків ніколи не порозуміються. Тому, коли козацьке військо наблизилось до польського табору, Сагайдачний наказав своїм козакам схопити Бородавку й закувати в кайдани. Звинувативши його "в багатьох злочинах" — у яких саме, історія мовчить — він склав йому вирок на смерть. Мабуть, серед козаків уже було чимало прихильників Сагайдачного і недругів Бородавки, оскільки смерть останнього особливого гніву серед козацтва не викликала. А, може, й викликала, проте не знайшлося козацького ватажка, який би підхопив булаву, яку було вибито з рук Бородавки. Хоча в даному випадку Сагайдачний повівся підступно, не лицарськи. І тільки відсутність у загоні Бородавки яскравого лідера врятувала українське військо від зайвого кровопролиття.

Ми не будемо з'ясовувати, чи мав рацію Сагайдачний, страчуючи Яцка Бородавку. Але цей вчинок славетного полководця не повинен кидати історичної тіні на хороброго і на свій кшталт талановитого гетьмана Бородавку. Зрештою, вони обидва належать історії нашого народу, історії України.

Оліфер Голуб, гетьман реєстрового козацтва.

З перших днів гетьманування (1622-1623) Оліфер Голуб заявив про себе, як про яскраво вираженого послідовника П. Сагайдачного. Він досить мудро оцінював

співвідношення сил, що склалося на той час між Польщею і козацтвом, реалістично сприймав настрої селянства та міщан і дійшов висновку: на певний час треба припинити боротьбу з Річчю Посполитою і повернути зброю тільки проти зовнішніх ворогів.

Чи мала така позиція гетьмана підтримку українського народу? Безперечно. Люд уже потомився і від безперервних повстань, і від руйнацій та релігійного протистояння. Особливо активно підтримували Оліфера Голуба заможні селяни, яким треба було давати лад господарству, і дрібна українська шляхта, яка завжди мала збитки і від поляків, і від єдинокровних повстанців, і від козаків. Потяглися за новим гетьманом і козацька старшина та міщанство.

Однак така державна поміркованість Голуба не подобалася певній частині "козацької сіроми", отого з правіку незаможного, щодень невдоволеного, зарозумілого й бунтівливого люду, що не уявляв собі життя без колотнечі — в мирі та злагоді — а завжди націлювався тільки на бунт і боротьбу. Коли ж заходило про щось більше, скажімо, про лад у війську чи питання державної ваги, цей люд покладався тільки на силу, на емоції і тверду переконаність: тільки він і є справжнім захисником віри і правди, а всі навколо — як не вороги, то якісь непевні.

У цій атмосфері гетьман Голуб намагався вести далі лінію Сагайдачного: залагоджувати релігійні та мирські справи, ґрунтуючись на домовленостях з польським урядом, на дипломатії, запозиченій у попередника. Ситуація ускладнювалася тим, що, як пише в своїй "Історії України" І. Крип'якевич: "Тисячі учасників хотинського походу, здемобілізовані після війни, опинилися без будь-якого забезпечення і заробітку. Частина їх подалася на Запоріжжя, на степові промисли, збільшуючи кількість "неслухняних". Ці козацькі маси не довіряли ніяким переговорам з урядом, не хотіли визнавати шляхетської влади і поривались на різні воєнні виступи, шукаючи виходу зі становища". Щоб якось пригасити пристрасті, гетьман організовує морський похід до кримського узбережжя, а згодом і до берегів Туреччини. Та ці дрібні рейди не могли задовольнити козацтво. Ось чому воно активно втрутилося у внутрішні справи Кримського ханства. Козацька розвідка доповіла гетьманові Голубу, що до Кафи підійшов турецький флот, з допомогою якого султан має намір придушити антитурецьке повстання хана Мухаммед-Гірея і, скинувши його, передати трон Джанібек-Гірею. Але хан та його брат, принц Шагін-Гірей, вчасно звернулися по допомогу... до козаків. А до кого ще мали звертатися? Адже виступали тепер проти спільного ворога — Османської імперії.

У червні козаки спромоглися спорядити флот майже зі ста чайок і рушили до Кафи. І тут Голуб показав свій хист флотоводця. В морському бою він розгромив турецький флот, підвів свої чайки під місто й, узявши його в облогу та обстрілюючи з гармат, примусив турків і їхніх прибічників примирятися з існуванням на троні хана Мухаммед-Гірея.

Маючи такий великий флот, гетьман Голуб вирішив, що повертатися з ним на Дніпро нераціонально, і скерував сили до столиці Туреччини Стамбула. Дісталися без

перешкод, зупинились на рейді, тримаючи султана і весь гарнізон у лабетах страху, і... зникли. Турків така тактика здивувала, але вони вирішили, що сталося щось надзвичайне, і козаки змінили свої наміри або ж просто не наважилися штурмувати столицю. Та щойно вони заспокоїлися, як за кілька днів козаки знову вигулькнули з-за обр'ю і дуже швидко висадили десант. Турки вважали, що козаки зважилися на генеральний штурм. Але вони пограбували кілька прибережних поселень — тобто запаслися продовольством — та визволили бранців, що працювали в місцевих багатіїв, а ще зруйнували Босфорський маяк і знов розтанули в морських просторах.

У Стамбулі полегшено зітхнули: кілька зруйнованих та пограбованих селищ — то ще не найгірше, чого можна було сподіватись від козаків. Ось лишень тактика непокоїла: невже треба було двічі підходити під стіни столиці, щоб обмежити себе такими дрібними наскоками? Та як же були вражені правителі Туреччини, коли за два місяці, вже восени, щойно почалися такі небезпечні для чайок осінні шторми, а отже, козаків у Стамбулі не чекали, вони з'явилися знову. Та сама сотня чайок. Гетьман Голуб і його козацько-морська піхота ніби знущалися з султана та його флоту, демонструючи і туркам, і цілому світові, хто тепер справжній господар на Чорному морі. Турецькі кораблі, що мали б протистати чайкам, не зважувалися навіть стріляти в їх бік — просто втікали.

А щоб остаточно показати світові хто є хто, козаки запливли у Босфор, зруйнували приміське селище Єнікьой та кілька дрібніших поселень, попалили всі кораблі та суденця, які не встигли втекти, і, вітаючи стамбульський гарнізон залпами своїх легких гармат, взяли курс на Дніпро. Якби козаки виявились наполегливішими в своїх чорноморських амбіціях, вони б зібрали трохи більше війська і збудували та зміцнили фортецею порт у гирлі Дніпра, відтак питання про український флот іще тоді перестало б бути полемічним. Але я вже казав, що козацьким вождям, принаймні більшості з них, значно легше було здобути будь-яку військову перемогу, ніж закріпити її дипломатично або подбати про те, щоб закріпитися на відвойованій території.

Тож чи варто дивуватися, що, покидавши на Січі свої чайки, козаки значною масою посунули на Молдову — громити тамтешні турецько-молдавські гарнізони та загони буджацького мурзи Кантеміра. Цей похід теж виявився надзвичайно вдалим. Повернулися козаки в Україну переможцями.

Навіть ті факти — далеко не всі — з буремної гетьманської біографії Оліфера Голуба, що дійшли до нас, переконують: в його особі український народ мав талановитого полководця і флотоводця, і не менш здібного дипломата. І якщо він не влаштовував значну частину козацтва, то тільки тому, що не хотів знову розпалювати українсько-польську ворожнечу. Саме це, на мій погляд, і стало причиною того, що десь наприкінці 1623, або на початку 1624 року, козацька рада усунула його від гетьманства. Як склалася його доля — чи то він залишився на Січі і загинув в одному з походів, чи, може, перейшов у городове козацтво — невідомо. Але слава цього козацького лицаря повинна жити в нашій пам'яті.

ОДИНАДЦЯТИЙ

Олексій Шафран, полковник, отаман запорізьких і донських козаків.

Доля цього українського лицаря гідна історико-пригодницького роману. 1600 року, під час морського походу, він опинився в турецькому полоні. Хлопцем Шафран удався дужим, кремезним, тож османи не скарали його, а прикували до палуби, і майже сім років він був веслярем на турецькій галері. Проте роки неволі не зламали козацького духу. Одного разу, коли галера зайшла до Азовського моря, він зумів визволити з кайданів себе і кількох своїх товаришів, і вони всі повтікали на Дон. Спочатку полковник мав намір одразу ж повернутися на Січ, але, дізнавшись, що на Дону на той час зібралося понад тисячу запорожців, вирішив, що треба сформувати козацьку ескадру і піти на Синоп і Трапезунд, де тоді перебувало в неволі чимало побратимів.

Можливо, Шафран і сам здивувався, що набралось стільки охочих вирушати з ним у дуже небезпечну подорож через Чорне море. Але, судячи з усього, козаки повірили в його талант мореплавця. Поки готували до походу чайки, з Дніпра надійшло ще кілька тисяч козаків. Вони приєдналися до донців, і незабаром під командуванням козацького адмірала Олексія Шафрана опинився фантастично великий флот: 300 бойових суден, на яких розмістилося близько 15 тисяч вояків. Полковник Шафран повів це військо на Трапезунд. Усе було гаразд. Козаки висадили великий десант на околицях цього турецького міста і штурмом узяли його фортецю, визволивши при цьому чимало полонених. Та коли знову вийшли в море і взяли курс на Синоп, там на них уже чатував великий турецький флот під командуванням адмірала Редшіда-паші. Він складався з 43 великих бойових кораблів, добре озброєних могутніми гарматами.

Битва тривала довго. І спочатку козаки мали перевагу. Вони весь час атакували і, незважаючи на помітні втрати в своїх лавах, зуміли потопити або підпалити кілька турецьких кораблів. Відомо також, що на деяких кораблях веслярі-невільники відмовлялися веслувати, і це теж допомагало українським воїнам протистояти туркам. Але зрештою османам пощастило: знявся шторм. Великим галерам велося при цьому значно краще, ніж чайкам. До того ж вітер був супротивний і не давав українцям підходити до кораблів Редшіда-паші. Козаки через це зазнали ще більших втрат.

Та все ж полковник Олексій Шафран зумів вистояти в цій битві і привести рештки свого флоту на Дон. А це в очах донських козаків та запорожців уже було успіхом.

А що робив полковник після походу? Історики, що не пошкодували для Шафрана по кілька рядків, згадують лише одну, здавалося б, геть незначну подію. Полковник їхав до Києва, але збився з дороги і потрапив до міста Валуйки. Його там затримали як шпигуна і перевезли до Москви. На щастя, там саме перебували донські козаки. Хтось із них, мабуть, знав його і посвідчив, що полковник Шафран ніякий не шпигун, що він довгенько жив на Дону і є своїм, надійним чоловіком, а подорожі з Дону на Січ і з Січі на Дон ^ буденне явище.

Так ось, і Д. Яворницькому, і П. Кулішу, на якого він посилається, цей випадок знадобився для підтвердження думки щодо постійності контактів між дніпровськими і донськими козаками. Так, це підтвердження. Але поміркуймо: чому полковник Шафран вирушив не до Січі, а до Києва? Якщо йому потрібні були козаки для нового походу,

шлях його мав пролягати на Запоріжжя.

А річ у тому, що саме тоді до Києва прибув турецький авантюрист Олександр Яхія. Він претендував на турецький трон, видаючи себе за сина султана Мухаммеда і грекині Єлени, і мав намір створити коаліцію з військ Січі, кримського хана та Московії й захопити Константинополь. При цьому основну надію покладав на українських козаків.

Оскільки Яхія був православним і мати його була грекинею, можна не сумніватися, що за ним стояла та частина грецької еліти, яка жадала повернути Константинополь і всю європейську частину Туреччини Греції. В ідеалі йшлося про відродження Візантійської імперії. Не торкатимемося зараз постаті самого Яхії і того, чи вірив хтось у Києві та на Січі у нього, як у спадкоємця султана — це тема окремої розмови. Тому з величезною часткою вірогідності можна припустити, що полковник Шафран націлювався на Київ, сподіваючись знайти спільну мову з Яхією і прилучитися до цієї міжнародної інтриги, яка б дала йому змогу помститися туркам і за муки власного полону, і за загибель побратимів під Трапезундом.

Очевидно, про появу цього авантюриста Шафран дізнався ще на Дону, від когось із полонених турків, і сподівався прилучитися до його акції разом із донцями та чорноморськими греками. Що ж до затримання росіянами у Валуйках, то цілком можливо, що й там він промацував ґрунт та підшукував спільників, чим й насторожив московитів.

Через низку обставин, що склалися на той час в Україні й Криму, авантюра Яхії не вдалася, відтак губляться й сліди нашого полковника Олексія Шафрана, ім'я якого в кожному разі належить історії запорізького і донського козацтва, історії українського флоту.

Марко Жмайло, гетьман запорізького козацтва.

Гетьманування Марка Жмайла припадає на 1624-1625 роки. У цей час козацтво, вся Україна перебувала на грані війни з Польщею. Козаки висунули перед польським урядом низку вимог, від яких не збиралися відступатися, але поляки не збиралися їх виконувати. Ну, як король і сейм могли погодитися, скажімо, на скасування унії та поширення по всій Україні православ'я? А ще козаки вимагали узаконити їх, козацьке, судочинство, тобто за певні провини козаків мали судити козацькі суди за козацькими звичаями, а не суди польські. Надзвичайно глибоке політичне підґрунтя мала й вимога про те, щоб з території Київського воєводства було виведено всі польські війська, а їхнє місце посіли гарнізони українських козаків...

Добре розуміючи, що всі ці вимоги — дипломатично замаскований ультиматум, король наказав головнокомандуючому польськими військами Станіславу Конецпольському пройти з вогнем та мечем по українських землях і примусити козаків підкорятися польським законам. Як у будь-якого з військових, у Конецпольського був сильний аргумент — близько 30 тисяч солдатів. Коли він привів їх до Канева, місцеві козаки погодилися на переговори, але з умовою: Конецпольський зачекає, поки прибуде гетьман Жмайло. Та польський головнокомандувач добре знав, що в таких випадках козацькі гетьмани самі не прибувають, вони приводять із собою кілька тисяч

козаків. Тому на прихід Жмайла чекати відмовився. А козаки не мали стільки сил, щоб стати до бою, і відступили — спочатку до Черкас, потім до Крилова.

А гетьман Жмайло збирав тим часом військо. Про наміри Конецпольського він дізнався ще тоді, коли коронний гетьман тільки ладнався до маршу в Україну. Але сталося так, що частина козаків вийшла в море, щоб штурмувати Синоп і Трапезунд, частина розійшлася по навколишніх степах. Крім того, Жмайло повів переговори з кримським ханом, сподіваючись на його підтримку. Проте, як свідчать хроністи, польському послові в Бахчисараї вдалося золотом підкупити хана, щоб той не втручавсь у "внутрішні справи Польщі". Втім, хан і сам не дуже квапився. Досвід усіх його попередників переконував: варто українцям завести якісь незлагоди з Польщею — їхні землі негайно стають легкою здобиччю орди. І терпить від цього передусім Україна, бо до власне польських земель орда, як правило, не доходила. Тож Мухаммед-Гірей вирішив тихенько собі почекаати, поки польсько-українські пристрасті не переростуть у війну.

Скільки не скликав Жмайло своїх козаків, зібрати йому вдалося лише близько двадцяти тисяч, тобто на десять тисяч менше, ніж привів Конецпольський. До того ж, військо коронного гетьмана поповнювалося місцевими загонами польської шляхти та частиною реєстрових козаків, здебільшого заможних, яким не хотілося втрачати своїх володінь. Отаборившись на березі річки Цибульник, козаки спробували знову стати до переговорів з Конецпольським, але той висунув такі вимоги, що козаки пристати на них не могли. Це засвідчила козацька рада, і її думку переказали коронному гетьманові 13 посланців, що прийшли до табору поляків.

Отже, нема переговорів — лишається тільки "хто кого". Війна.

Перший бій зав'язався, так би мовити, на місці — коло табору на Цибульнику, що його заклали козаки, коли ще відступали з Черкас. Досвідчений гетьман Жмайло одразу побачив, що місце невдале. Треба терміново закладати новий табір. Відбивши перші атаки поляків, Жмайло залишив у старому таборі лише полк козаків із кількома гарматами поблизу села Крюкового на правому березі Дніпра, навпроти сучасного Кременчука, а основні сили відвів уночі до Корукового (Курукового) озера.

Полк прикриття показав справжню доблесть і мужність. Не шкодуючи життя, він стримував поляків, щоб дати змогу Жмайлові закріпитися на нових позиціях. І відомо, що полякам так і не вдалося подолати до кінця цю залогу. Частині її пощастило пробитися крізь оточення і приєднатись до основних козацьких сил.

Завваживши новий табір козаків, Конецпольський чомусь вирішив, що він не такий уже й надійний, і мало не на марші, не закладаючи власного табору, кинув військо в наступ. Козаки саме такого й сподівалися. Перші лави поляків вони просто поклали трупом чи порозганяли по навколишніх полях влучним гарматно-рушничним вогнем, а далі вдарили із засідок, про існування яких вороги навіть не здогадувалися.

Побачивши, що "бліцкриг" не вдався, Конецпольський розпочав тривалу облогу. Та в цей час прибули гінці короля, який вимагав швидше закінчувати війну з козаками, оскільки потребують негайного з'ясування стосунки зі шведами. До того ж, у цьому

з'ясовуванні, ой, як знадобляться козаки! То чи ж варто мати їх собі за ворогів у власній державі? Зрештою коронний гетьман і сам розумів, що затягувати війну з українцями нема рації. Тим більше, що діється все на Дніпрі, поблизу Січі, а звідти до Жмайла не сьогодні-завтра може прийти підмога — великий козацький загін от-от повернеться з походу на Дунай.

А що гетьман Жмайло? Він бачив, що військо його зазнало неабияких втрат. Продовольства, як кажуть, на денці. А коли саме надійде підмога з Січі та чи зуміє вона пробитися до його табору або відтіснити від нього поляків, хто міг про це знати точно?

Одне слово, самі обставини змусили польського командувача і козацького гетьмана поновити переговори. Конецпольський у цій ситуації повівся хитро. Він не хотів чекати, поки козаки надумують слати до нього парламентарів. Але й розпочинати переговори першим теж не бажав — так можна втратити гідність. І послав до козаків представника з... пропозицією, щоб козаки самі склали умови перемир'я і запропонували їх. Тобто, по суті, коронний гетьман провокував Жмайла розпочати переговори першим. Оскільки умови мав виставляти він, Жмайло погодився. Отак і вийшло, що перемир'я запросили нібито самі козаки.

Інша річ, що умови січових лицарів для поляків прийнятними не були. І почалось тривале змагання умів — за кожен пункт і кожне окреме слово. Зрештою, погодились на тому, що реєстр має зменшитись до 6 тисяч козаків. Це дуже неприємно вразило все січове товариство, бо багато хто з нього та й поза ним позбавлявся козацького звання. Понад те, козакам заборонялося ходити в море й турбувати турків і татар, а свої чайки вони мали спалити в присутності польських комісарів.

Після такої угоди козаки позбавили Марка Жмайла гетьманської булави. І вони, й згодом українські історики, докоряли Жмайлові за те, що він погодився на справді нестерпні умови Куруківського договору. Але прошу трішечки заспокоїтись і поглянути на ситуацію очима самого гетьмана Жмайла. Що він мав чинити за конкретних обставин? Їсти козакам нічого, коні голодні, набої для гармат і рушниць майже вичерпано, а в таборі повно поранених. Що далі? Прориватися? Поляки переб'ють у степу — їх бо набагато більше. Тримати оборону? Ну, якийсь тиждень, може, й удасться...

А щодо звинувачень стосовно умов договору... Чи справді козаки спалили хоч одну чайку? Певно, що ні. Зате гетьманові пощастило зберегти понад десяток тисяч козаків — ось що головне. А коли вони живі-цілі повернулися на Січ, то який там король міг позбавити їх козацького звання? Хто, яка сила і яка влада спромоглася б перепинити козацькому війську дорогу в море? Реєстр невеликий? Але ж польський уряд і тих козаків, що були вже в ньому, не утримував. Платні здебільшого не видавав, про одяг та зброю не дбав. Або ж робив це час від часу, коли заходила нагальна потреба в козацькій, бойовій і часто непереможній, силі — для допомоги у війні проти Московії чи Швеції.

Отож ні в чому особливому ні перед козаками, ні перед історією України гетьман Марко Жмайло не завинив. Згадаймо ж його добрим словом.

Михайло Дорошенко, гетьман запорізького козацтва.

Як ви вже помітили, козацтво виплекало кілька відомих гетьманських династій — Ружинських, Хмельницьких, Вишневецьких... Належить до них і рід Дорошенків. Якщо вже бути точним, то Куруківську угоду підписував не Жмайло, а Михайло Дорошенко — дід отого славетного" оспіваного в піснях гетьмана Петра Дорошенка, до часів якого ми з вами ще маємо в цих есе дожити. Підписання її відбулося 6 листопада 1625 року. А перед днем до цього козаки, які вже знали, що криє в собі згаданий документ, на бурхливій раді позбавили булави гетьмана Жмайла і передали її М. Дорошенку.

Передати передали, проте змінити пунктів Куруківської угоди новий гетьман не міг. Як не наважився він і перенести термін підписання угоди, щоб виграти час і спробувати виторгувати якісь поступки. Можна навіть припустити, що зміна гетьмана — це суто тактичний хід дипломатично настроєної козацької старшини, яка розуміла, що мати справу з новим гетьманом — не з тим, хто розпочинав війну — головнокомандувачеві польських військ Станіславу Конецпольському, урядові й сеймові Польщі, не кажучи вже про короля, буде значно легше. Як легше було й М. Дорошенкові скласти присягу на вірність польській короні. А що вдієш? Треба було й присягати. До часу.

Перше, до чого вдався гетьман Дорошенко, це склав список реєстрового козацтва. Скажете: марудна канцелярська справа? Згода. Але за нею ще й політика і тисячі воїнів. Та й поки складався реєстр, полякам стало непереливки: вони відчули, що в боротьбі зі шведами без козаків не обійтись, і потрібно їх буде набагато більше, ніж передбачає угода мало не таку саму кількість польський уряд найняв собі на королівську службу ще й поза реєстром. Отже, головна, найболючіша вимога Куруківської угоди, що викликала таку бурхливу реакцію козацтва, звелась не більше, як до голої декларації.

Ну, а щодо морських походів, то вже за кілька тижнів ціла ескадра чайок вийшла з Дніпра і подалася до турецьких берегів. Щоправда, не дуже щасливо. Частину чайок туркам вдалося потопити, частину — разом з екіпажами взяти в полон. Що ж, на війні, як на війні. Одначе гетьман Дорошенко зумів удати, що особисто він нічого спільного з організацією цього походу не має, отже, порушення угоди не сталося. Гадаю, що від невдалого походу будь-кому з гетьманів відхрещуватись вигідніше, тож співчувати Дорошенкові не будемо.

Інша річ, що турки поставилися до цього походу з власних позицій. Вони спровокували кримських татар на похід в Україну — ніби на помсту за морський рейд українців. Орда зібралася чималенька. І наміри мала дуже серйозні, якщо зважити, що принц Нуреддін-султан не обмежився тільки пограбуванням українського прикордоння, а дістався аж Білої Церкви, тобто, по суті, націлився на Київ. І тут виникає питання: як же воно сталося, що татари безборонно пройшли повз Січ? А вони повз неї і не йшли. Рушили не від Перекопа, як робили завжди, а від Буджака, об'єднавшись із військами Буджацької орди. І протистояти їм на тому напрямку не було кому, оскільки майже всі городові козаки, як і польські гарнізони, були вже на той час у Прибалтиці, воювали зі

шведами.

Щойно дізнавшись про напад, гетьман Дорошенко вирушив у бік Білої Церкви, щоб перестріти орду на підступах до столиці.

Тут зробимо коротенький відступ, щоб пояснити ситуацію. Кілька місяців тому Україна пережила напад з боку кримського хана Мухаммед-Гірея. Скориставшись українсько-польською війною, він навесні 1626 року, майже не зустрічаючи серйозного опору, пройшов усе Поділля і пограбував його аж до галицьких містечок. Пограбував, по суті, безкарно. І саме ця обставина надихнула принца Нуреддінсултана на ще повальніший грабунок. А крім того — чом би й не дійти до Києва та подивитися, що там діється? Адже українці й поляки знову захопилися війною. Та повернімось до Дорошенка.

Козаків-запорожців із ним було небагато, але, йдучи на бій з ордою, гетьман закликав під свої прапори всіх, хто міг тримати зброю в руках. Крім того, зібрав кілька полків і київський воєвода Степан Хмелецький. Об'єднавшись, ці два війська вже становили досить грізну силу.

Перед нападом на табір татар (хан надумав добре укріпити свій табір, розбити коло нього козаків, а вже потім іти далі) гетьман Дорошенко послав кілька загонів у засідки, щоб вони перетяли татарам шляхи до відступу. І хроністи засвідчують, що такого розгрому, який стався під Білою Церквою, татари не зазнавали вже давно. Бурею налетівши на табір, козаки вирубали майже одинадцять тисяч ординців. А велику частину притиснули до річки Рось, поставали по обидва її боки і просто топили татар, не дозволяючи їм переправлятися.

Кільком сотням татар невеликими загонами пощастило пробитися крізь оточення, але трохи далі на південь від цього побойовиська на них чекали гетьманові засідки. Мало кому з грабіжників не довелося попрощатися з білим світом навік. Битва під Білою Церквою склала гетьманові Михайлу Дорошенку славу видатного полководця. Про нього заговорила вся Україна. Він примусив з повагою ставитися до себе короля і сенаторів Польщі. Можна не сумніватися, що в особі цього гетьмана Україна мала б видатного вождя. Ще б одна така битва, як під Білою Церквою... Але вже з поляками...

Мухаммед-Гірей не зичив собі бачити й далі Крим залежним від Туреччини. Йому раптом забаглося самостійності. Був певен, що коли об'єднає Кримську орду з Буджацькою та Ногайською, зможе відродити велич Золотої орди. Можливо, він уже навіть уявляв себе другим Чингіс-ханом.

Однаке в Стамбулі поцінували його як зрадника. Тільки зрадника, і нікого більше. І зробили все можливе, щоб позбавити його трону, посадивши на нього Джанібек-Гірея. Готового хоч землю їсти перед Стамбулом, аби лишень допасти до влади в Криму. Що залишалося в цій ситуації Мухаммед-Гірею? Тільки податися до своїх одвічних ворогів — українських козаків. Але цього разу — з уклінним проханням про підтримку. І Дорошенко пообіцяв йому допомогу. Не тому, що так уже поважав хана, а тому, що сподівався послабити турецький вплив на Крим.

Невдовзі перед цим турецький султан зумів відбудувати на Дніпрі фортецю Аслам-

Кермень, озброїти її гарматами і залишити там досить сильний гарнізон. Який, на його задум, не пустить козаків у морські рейди. Але гетьман Дорошенко не збирався миритися з існуванням нової фортеці в такому місці. Один козацький корпус він посадив на чайки і скерував до Аслам-Керменя Дніпром, а другий повів степами сам. Обстрілявши місто з фальконетів, що були на човнах, та польової артилерії з боку степів, гетьман розпочав зусібіч. Битва тривала цілий день і цілу ніч, і, як мовиться в літописі, козаки вирубали залогу "до ноги", не беручи навіть полонених.

Перемога рішуче вивела українців на берег моря. Тепер треба було тільки закріпитися на ньому, створивши власну фортецю чи низку фортів. Звичайно ж, такий крок вимагав і політичного рішення, тобто суто воєнний успіх козацтво мусило утверджувати відповідним рішенням січового кола, зверненням до короля, султана та інших правителів. Але, як бачимо, Михайло Дорошенко не подбав про це так само, як не дбали про будь-які територіально-державницькі утвердження на нових визволених територіях його попередники і наступники. Замість того, щоб розвиваючи успіх, закладений під Аслам-Керменем, використати політичну нестабільність в ханстві, його ослабленість, гетьман, спокусившись кримською авантюрою, вирішив допомогти ханові. Мухаммед-Гірей навіть не сподівався, що Дорошенко подасть йому допомогу. І вже геть не важив на те, що гетьман приведе козаків особисто. Проте Дорошенко прийшов. Але привів до Криму лише чотири тисячі чоловік. Іти з таким військом углиб півострова було справжнісіньким божевіллям. І все ж Дорошенко зумів розпорошити під Кафою війська Джанібек-Гірея і вирятувати з облоги хана. Та коли він почав добивати рештки цього війська, чимало татар, що були прихильниками Мухаммед-Гірея, перейшло на бік претендента: впливові мурзи (до речі, в деяких джерелах говориться, що навпаки, козаки воювали на боці Шагін-Гірея проти Кантеміра) полякалися, що гетьман може й сам запанувати в Криму.

Хтозна, можливо, саме на такий кінець Кримської кампанії і важив войовничий гетьман запорожців. Але сталося те, що сталося. Союзники зрадили козаків, підступно напали на них, і в одному з боїв гетьмана було вбито, а голову його настромлено на списа і виставлено на вежі Кафи.

Проте загибель гетьмана не означала поразки. Козаки вистояли. Вони допомогли ханові зібрати військо і дати відсіч його ворогам.

Повернулися козаки на Січ з чималою здобиччю, привезли з собою і 12 польських гармат, що їх свого часу захопили татари. От тільки гетьмана Дорошенка з ними вже не було...

Взагалі, знайомлячись з історією козацтва, історією землі нашої, не можеш вийти з дива од того, наскільки часто Україні не щастило. Дуже багато її талановитих синів гинуло саме тоді, коли здавалося, що вони — за крок од перемоги, що тому чи тому ось-ось удасться зрушити народ і повести його на визволення рідної Батьківщини. Мали вони для цього все — і досвід, і талант, і добрий розум та гарт. Було в Україні і найголовніше — одна з кращих армій світу, козацьке лицарство. Не ставало тільки знаку долі.

Не стало такого знаку й гетьманові Михайлу Дорошенку...

Андрій Діденко, гетьман реєстрового козацтва.

Гетьманування славного лицаря Андрія Діденка тривало недовго. Але сама поява його в ролі гетьмана має цікаву історію, що була і є фактом загальної історії козацтва, історії України.

Готуючись до війни з Росією, новообраний король Польщі Владислав IV вирішив якнайширше залучити до участі в ній українське козацтво. Тож якщо досі польський уряд дивився на зростання його численності з острахом, то тепер сам кликав українців у козаки, обіцяючи їм навіть платню чи якусь іншу винагороду.

Оскільки козацтво почало поповнюватись новачками, що годилися служити короні, а частина "старих" козаків не мала охоти воювати на боці польського короля, то створилася ситуація, що потребувала розгляду на загальній козацькій раді. Польський уряд не заперечував, бо теж хотів ясності. І 25 грудня 1632 року така рада відбулася в урочищі Черняхівська Діброва поблизу Канева.

Особливістю її було те, що зібралося не лише козацтво, а й прибуло чимало поближніх селян і міщан. І, звичайно ж, великий вплив на її перебіг справила поява православних священників на чолі з митрополитом Київським Ісаєю Копинським. Відомо, що рада ця проходила надзвичайно бурхливо. Тодішній гетьман Кулага-Петражицький переконував шановне лицарство, що треба допомогти полякам в їх натискові на росіян і таким чином послабити російську експансію в українські землі (вона вже тоді давала про себе знати). Його підтримувала значна частина старшини та реєстрового козацтва.

Тобто й цього разу перед старшиною і всім козацтвом з усією гостротою постало питання стратегічного ставлення, передусім, до Польщі: або козацтво визнає Україну в складі Речі Посполитої, і тоді воно зобов'язане коритися волі короля та сейму, або ж воно розпочинає акції непокори, ведучи справу до громадянської війни.

Козацької сіроми, на Раді, як завжди, виявилось більше. І вона схильна була бачити ворогів у польських панах, які визискували її тут, в Україні. До того ж, одверто проросійську позицію зайняли православні священники, які побоювалися посилення католицизму в Україні. Одне слово, після бурхливого обговорення, рада вирішила позбавити булави Кулагу-Петражицького, а натомість передати її Андрієві Діденку. Як доповідав потім у Москву котрийсь із російських агентів, що перебував на цій раді, "...а выбрали де иного гетмана Ондreja Диденка й полковников иных же из чорных людей, которые де преж сего бились с поляками".

Оскільки в цьому донесенні є натяк на те, що новообрані офіцери і сам гетьман воювали з поляками 1630 року під Переяславом, можна дійти висновку: А. Діденко був активним учасником повстання під проводом Тараса Трясила. Битва під Переяславом мала велике значення для повстанців. Тут вони завдали нищівної поразки полякам, якими командували коронний гетьман С. Конецпольський і польний гетьман М. Потоцький. Перемогу цю, як ми знаємо, оспівано в поезії Т. Шевченка "Тарасова ніч".

Як би Діденко не ставився до ідеї поляків іти війною на Москву, проте гроші, що

надійшли від уряду на сплату винагороди козакам, він прийняв і поділив не тільки між реєстровиками, але й поміж певною частиною "виписчиків", тобто тих, хто перебував колись у реєстрі, а тепер опинився поза ним. Така щедрість зміцнила його позиції, але не надовго. Новий гетьман узагалі втрапив у неабияку скруту, бо значна частина козацького офіцерства не підтримувала його. До того ж він не виказував ані найменшого наміру виконувати накази короля. Отже, мав перед собою тільки один вихід: розпочинати антипольське повстання, сподіваючись при цьому на підтримку Росії.

Проте Діденко чи не розумів цього до пуття, чи просто вагався. А може, відчував, що не має достатнього авторитету серед козацтва та в народі, щоб зважуватися на щось остаточне. Одне слово, з вагань і нерішучості скористалися поляки. Оскільки формально Діденко все ще, як висловилися б сьогодні, обіймав посаду гетьмана реєстрового козацтва (він навіть не подбав про те, щоб виписатися з реєстру), то мусив слухатися наказів коронного гетьмана Конецпольського. І він це розумів. Як розуміли й козацькі офіцери та зорієнтована на Польщу частина рядових реєстровиків. Тому коли коронний гетьман позбавив Діденка булави, офіцерство не заперечило, і Діденка від влади усунули.

Що ж, ця історія ще раз підтверджує: частенько виникає ситуація, за якої значно легше здобути владу, аніж потім втриматися на її висотах. Та справа не лише в цьому. Діденко добре розумів, що випрошувати в Польщі гроші на утримання козацтва, ігноруючи при цьому її владні структури, її безпеку та державні інтереси — не можна. Водночас він бачив, що, уражене соціальним бунтарством, українське селянство до якихось державницьких кроків не готове. Як не готова була до них і січова еліта, та й сам гетьман. На той час у козацтва ще не існувало — а Діденко не породив їх — ні державницьких традицій, ні державницького мислення та ідеології.

Хто ж став наступником Діденка?

Дорошенко, гетьман реєстрового козацтва.

За відомостями, що їх подає в своєму дослідженні "Запорожское казачество" В.Голобуцький (а він посилається при цьому на інформацію, що, правда, досить скупу, яка міститься в документах під загальною назвою "Акты Московского государства"), після Діденка дуже нетривалий час гетьманом був Дорошенко. Котрий саме? Автор його ймення не називає. Очевидно, тому, що його — імені цього — не було в "Актах".

Що ж, тоді самі поміркуймо, про кого йдеться. Це не міг бути Михайло Дорошенко, оскільки відомо, що він загинув ще 1628 року в Криму, під Бахчисараєм. А описувані події належать до 1633 року. Не міг бути цим гетьманом і Петро Дорошенко, відомий полководець, внук М. Дорошенка. Чому? Просто тому, що він народився 1627 року, отже, ще тільки ходити вчився, а не гетьманувати. То, може, йдеться про його батька, сина гетьмана Михайла Дорошенка? Можливо. Але це тільки припущення.

Новий гетьман не вагався щодо того, чи справді треба збирати козацьке військо та приєднуватися до військ польського короля. Маючи підтримку таких відомих полковників, як Тимофій Орендаренко, що донедавна сам був гетьманом, як Филоненко

й Оліфер, він досить швидко згуртував навколо себе реєстровиків і добровольців і повів під Путивль.

Оскільки це місто козаки віддавна вважали українським, то й ми вважатимемо, що вони воювали на своїй землі, визволяючи Путивль од зайд. Проте військо гетьманові дісталось ненадійне. Одні козаки все ще гнівалися на те, що поляки позбавили булави Діденка, другі, хоч і не палали особливою любов'ю до московітів, а все ж таки поляків — з їх нескінченними утисками — не любили ще гостріше. До того ж, російський гарнізон та жителі Путивля не мали ані найменшого бажання піддаватися полякам — і їх теж можна було зрозуміти.

Щоб якось дати лад своїм полкам, Дорошенко заходився зміцнювати дисципліну. Та, мабуть, робив це із зайвою жорстокістю, а може, й не дуже вміло, бо, як свідчать ті ж таки "Акты", що формувалися з донесень російських гінців, послів і просто агентів розвідки, він ".завжди знаходив причину прискіпатись до людини". Відтак у козацькому війську виник бунт. І важко припустити, що сталося це без допомоги та, може, і втручання російської агентури, яка діяла на той час надзвичайно активно. Згодом бунт переріс у збройні сутички між прихильниками та ворогами гетьмана, і все скінчилося на тому, що в одній із сутичок гетьман Дорошенко безславно загинув.

Звичайно, ми змушені поділяти козаків на прихильників та противників гетьмана Дорошенка, говорити про конфліктність його ставлення до козаків. Але зрозуміло було, що й надалі розвивати козацтво, не маючи державної ідеології та не формуючи з нього дисциплінованої, сталої армії (як це прагнув робити, наприклад, П. Сагайдачний) уже неможливо. Військо, яке не знає, кому і за що і задля чого служить, стає небезпечним не лише навіть для власного народу, який його породив. І чи міг тут щось змінити такий безликий ситуаційний лідер, як Дорошенко?

А кому ж припала булава реєстровиків цього разу? Полковникові Яцьку Острянину. Тому, що згодом став одним із ватажків антипольського повстання. Як бачимо, агентура своє зробила.

ДВНАДЦЯТИЙ

ТАРАС ТРЯСИЛО, гетьман запорізького козацтва, гетьман України.

Запорізькі козаки, які під командуванням Михайла Дорошенка ходили 1628 року в Крим, повернулися з цього походу, якщо й не переможцями, то вже в жодному разі не переможеними. Запрошені туди з волі хана, вони, як ми вже знаємо, в кількох битвах громили війська претендента на трон — Джанібек-Гірея. Щоправда, їм не поталанило: у вирішальному бою значна частина ханового війська зрадила свого можновладця і стала на бік Джанібек-Гірея. Це призвело до того, що і хан, і гетьман Дорошенко, а разом з ним ще близько тисячі козаків, загинули.

Одначе в лавах козаків паніки через це не виникло. Вони обрали гетьманом одного з найздібніших своїх сотників — Тараса Федоровича, що мав прізвисько Трясило (з ним він і ввійшов в історію), і з гідністю повернулись на Січ. Проте на Дніпрі не дуже й чекали на нового гетьмана. Там уже був свій — Григорій Чорний. Цей командувач додержувався про-польської орієнтації, дістав визнання польського уряду, отже, з

погляду поляків, був законним. А що мав чинити за такої ситуації Трясило? Ясно, що скласти свої повноваження і підкоритись гетьманові Чорному.

Може, так би воно й сталося. Але на той час Чорний зробив щось дуже необачне. Згідно з Куруківською угодою, надзвичайно не вигідною для українців, запорожці мали попалити всі свої бойові човни і ніколи більше не виходити в море. Та козаки не могли, як мовиться, за жодні скарби світу пристати на таке. Намагаючись покарати їх за непослух, Чорний виписав усіх запорожців із реєстру. Це зняло справжню хвилю гніву на Січі, і гетьмана Чорного проголосили "зрадником козацтва".

Й ось тут вимальовується цікавий аспект: обираючи Чорного гетьманом, козаки добре знали, що він дотримується пропольської орієнтації, і в діях своїх послідовний. То навіщо ж обирали?

І ще одне... Куди подалися ті, хто був незадоволений діями Чорного? Ясна річ, пристали до гетьмана Трясила. Та прийшли вони під Трясилову булаву тільки для того, щоб змусити його до повстання проти поляків. Вони жадали помсти. Вони хотіли повернути собі і всьому козацтву привілеї, що їх свого часу надав Стефан Баторій.

Гетьман зважився на це не одразу. Кілька місяців він стояв гарнізоном у Січі, чекаючи розвитку подій. Можливо, хотів бачити, як поведеться в цій ситуації Григорій Чорний. Однак і той, і той мали під своїм командуванням занадто мало сил, щоб розпочинати рішучі дії один проти одного. Першим не витримав протистояння Трясило. Він повів свій кіш на табір Чорного. Але ще перед ним дісталися туди "перебіжчики". Вони пустили чутку, нібито трясилівці не бажають воювати з козаками Чорного і вимагають від свого командира, щоб він об'єднався із "законним гетьманом*".

Мусимо визнати, що дезінформацію було пущено вдало. Г. Чорний повірив чуткам, що нібито Трясило йде з покірною головою, і коли той став табором поблизу його ставки, погодився на переговори. І це стало пасткою для Чорного. Трясилівці негайно схопили його, привели перед очі свого гетьмана і з його наказу зарубали.

Підступно? Жорстоко? Хто скаже — ні? Але тільки завдяки цій жорстокості Трясилові вдалося покласти край тривалому протистоянню між реєстровими та нереєстровими козаками, яке вже не раз призводило до кривавих конфліктів. Нічого не вдієш, політична боротьба має свою криваву військову логіку.

Вже й по тому, як до Трясила приєдналася частина реєстровиків, військо його ледве налічувало тисячу шабель. Але навіть така військова сила занепокоїла головнокомандувача польської армії Конецпольського, що тільки недавно повернувся зі шведської війни. Вбивство гетьмана Чорного Конецпольський розцінив, як оголошення війни Польщі, чи, принаймні, як збройне повстання. Та припустився помилки в діях. Перш ніж наступати з основним військом, він вислав наперед каральний загін під командуванням Самійла Лаща, якого хроністи прозвали "людинозвіром". Цей загін рівняв із землею цілі селища. Лащ не знав, що таке страх перед людьми чи перед Богом. А це призвело до того, що військо Трясила почало швидко поповнюватись біженцями, тобто повстанцями.

Розуміючи, що війни з поляками не уникнути, Тарас Трясило проголосив себе

гетьманом України. Це означало, по суті, що він заявляє про невизнання в Україні влади польського короля. Рішуче, чи не правда? Для початку він висунув вимогу вивести з території України всі польські війська, скасувати статті Куруківської угоди і видати йому всіх прихильників гетьмана Чорного, які приєдналися до польського війська.

Можна не сумніватися, що, висувавши ці вимоги, Трясило знав: ні Конецпольський, ні король ніколи не погодяться з ними. Та це анітрішки його не бентежило. Відтак, польські й українські війська зішлись під Переяславом. Першим туди прибув гетьман Трясило. Дізнавшись про це, Конецпольський переправився на лівий берег, на південь од Києва, й одразу ж рушив у наступ. Першу атаку було відбито, проте поляки і реєстровики, які виступали разом з ними, на цьому не заспокоїлися. Майже два тижні точились бої, в яких то поляки підступали до табору повстанців, то повстанці — до табору поляків.

Розуміючи, що далі так тривати не може, оскільки сили його тануть, а до поляків будь-якої днини має прибути підкріплення, Трясило знову пустився на хитрощі. Послані ним кілька сот козаків погромили в сусідньому селі маєтки багатіїв і заходилися "пиячити". Дізнавшись про це, Конецпольський вивів з табору удвічі більший загін, маючи намір знищити гультяїв і таким чином рішуче ослабити сили повстанців.

Може, так би воно й сталося, але... Та частина поляків, що залишилась у таборі, й собі влаштувала бенкет. Ніхто не сподівався тут козацького нападу на світанку, а до того ж знайшовся, як то завжди буває в таких випадках, чудовий привід — день котрогось із польських святих. Тобто все складалося так, як того й хотів гетьман Трясило. Виждавши, коли гарнізон добряче впився й поснув, він познімав з допомогою своїх розвідників вартових і вдерся до табору.

Різанина була жахливою. Тих, кому вдавалося вислизнути з табору, козацькі роз'їзди перехоплювали і топили в річці Альті. Бойовище, з якого повстанці вийшли цілковитими переможцями, та ще й з величезними трофеями, залишилося в історії козаччини під назвою "Тарасова ніч", і це саме йому присвячено один з віршів Тараса Шевченка.

Щоб закріпити перемогу, гетьман Трясило пробився до Дніпра, повирубував усі польські роз'їзди, що стерегли підступи до переправ, і попалив усі пороми. Маючи вже неабияк поріділе військо, Конецпольський спорудив новий табір і, замкнувшись у ньому, вирішив дочекатися підмоги. Але жоден з підрозділів, висланих йому на допомогу за наказом короля, так і не зміг пробитися до Дніпра. Повстанці рубали їх ще на далеких підступах.

Якби гетьманові Трясилу стало наполегливості, він винищив би і рештки війська коронного гетьмана Конецпольського. Але до цього не дійшлося. Конецпольський вдався до переговорів, обіцяючи збільшити козацький реєстр. І цього виявилось досить, щоб бої припинилися. Недарма і давнішні, й сьогоденні історики додержуються думки, що переважна більшість наших гетьманів — це були добрі, часом неперевершені вояки,

але негаразд зналися на дипломатії. Втім, хтось може сказати: не поспішаймо з висновками. Не треба забувати, що всі вожді козацтва діяли від власного імені та ще від імені своїх повстанських загонів, і не стояло за ними ні держави, ні якихось політичних структур — партій чи рухів, які б могли організаційно закріплювати їхні перемоги та налагоджувати дипломатичні стосунки з польською чи татарською владою. Так, не стояло. Але хтось же повинен був їх формувати. Трясило, безсумнівно, був талановитим полководцем, він мав усі задатки державного діяча. Але... проголосивши себе гетьманом України, він не спромігся проголосити незалежності, державності самої

України. А отже не визначив мету своєї боротьби, не окреслив свої державницькі позиції для володарів сусідніх держав, своїх потенційних союзників. Тобто де-юре він і все його воїнство й далі залишалися підданими польського короля. І варто було вже розгромленому Конецпольському пообіцяти козакам збільшення реєстру, платню та сукна на одяг, як вони вирішили, що мети повстання, по суті, досягнуто, А як же бути з кров'ю тих тисяч і тисяч селян, що пішли за ними? І яка ж тоді мета повстання?

Достеменних відомостей про те, як склалася подальша доля Тараса Трясила, не існує. Зате існують версії. За однією з них, поляки його нібито схопили і стратили. Проте більш документованою, а отже, й вірогіднішою, здається інша. Згідно з нею, Трясильові довелося скласти обов'язки гетьмана, оскільки польський уряд віддавна запровадив правило: той, хто зняв шаблю на коронного гетьмана, виступив проти короля, на чолі козацтва стояти не може. Трясило з цим не примирився. Твердячи, що й сама Куруківська угода несправедлива і що поляки не дотримуються її, він спробував підняти ще одне повстання. Але козацтво відгукнулося на це дуже мляво, а селянство ще не оговталось від попереднього. Тож 1635 року, разом з невеличким загonom відданих йому людей, екс-гетьман України перебрався на Дон. Десь там, у донських степах, поміж козацькими станицями, й губляться сліди цього народного героя.

Тиміш Орендаренко, гетьман реєстрового козацтва.

Так уже складалась іноді доля козацьких гетьманів: перемігши в битві, вони втрачали здобуте в дипломатичних баталіях. Відтак і козацтво втрачало чимало з того, що здобували шаблями їхні попередники. Тож коли гетьман Трясило, який іще вчора громив війська коронного гетьмана Польщі, опинився без булави і війська, на його місце коронний гетьман Конецпольський посадив Тимоша Орендаренка (в деяких джерелах — Орандаренко). Всі наші історики, ніби змовившись, — а швидше за все тому, що не мають яскравих свідчень його діянь — присвячують йому не більше двох-трьох рядків. З яких, до речі, випливає, що козакам Орендаренко не сподобався. І це, мабуть, відповідає дійсності, бо вже десь за рік вони переобрали його. Гетьманом став Іван Петражицький-Кулага.

Але навіть те, що Орендаренко — родом він був із Канева

- — тримав булаву майже цілий рік, засвідчує: чоловік мав певний військовий досвід і вмів поєднувати інтереси влади, яка визнала його за гетьмана, з інтересами козацтва. Після поразки повстання під проводом Трясила, в Україні склалася досить похмура військово-політична ситуація. З одного боку

- — Переяславська угода, що позбавляла козаків деяких прав і все ще дуже обмежувала чисельність реєстру. З другого — ворожнеча між реєстровиками і низовим козацтвом, яка загострилася від того, що значна частина козаків реєстру билася на боці поляків, придушуючи повстання Трясила.

До речі, це дуже важливий фактор, з яким зіткнувся поміркований у своїх заявах та діях Орендаренко: наявність реєстрових козаків, що перебували на утриманні Польщі, постійно поділяла українське лицарство на два недружні табори. Хоча політична ситуація в Польщі та на кордонах її дуже сприяла державницькій консолідації українців. "Уряд польський, — читаємо в "Історії русів", — діставши вістку про поразку своїх військ і про вигнання поляків з усієї Малоросії", не розпочинав тоді нічого супроти Малоросії, лякаючись короля шведського, котрий... привів війська свої в рух на їхніх кордонах... Поляки ж при тому остерігалися і Царства Московського". Тобто, як бачимо, навіть по тому, як Трясило дуже невчасно припинив повстання, ситуація дозволяла Орендаренкові вести Україну до визволення з-під Польщі. Інша річ, що сам він не був готовий до цього. І ще одне... На мій погляд, сама традиція щороку переобирати гетьманів та кошових отаманів була трагічною помилкою козацтва, яка не дозволяла козацьким вождям утверджуватися у своїй владі та в своїх принципах й ідеалах.

Але найбільше пригнічувала козацтво заборона виходити в море. Орендаренко не наважувався порушувати її, однаке й виконувати наказ про спалення чайок не квапився. Тобто козацький флот на Січі продовжував існувати.

Хроністи не залишили нам фактів, які б доводили, що за гетьманування Орендаренка відбувалися якісь більш-менш важливі воєнні походи чи битви. Та зважмо, що в Україні не раз складалася ситуація, за якої кілька місяців спокою на Січі та по навколишніх територіях важили більше, ніж гучні перемоги. Так ось, гетьман Тиміш Орендаренко володів талантом залагоджувати внутрішньокозацькі конфлікти й оберігати спокій.

Іван Петражицький-Кулага, гетьман реєстрового козацтва.

У деякій би славі чи в якому безслав'ї не поставав перед нами зі сторінок хронік та літописів той чи інший вождь козацький, жоден з них не може бути вилученим з нашої історії, з Пантеону нашої національної пам'яті".

Богдан Сушинський

Іван Петражицький-Кулага прийняв булаву в 1631 році — тоді, коли стався остаточний розкол між реєстровими та нереєстровими козаками, і виникла потреба в двох гетьманах. Петражицький-Кулага очолив реєстрових козаків. А на чолі нереєстрових став Андрій Гаврилович. Та для тих і для тих настали однаково тяжкі часи. Нікуди не поділася небезпека, яка чатувала на козаків і на всю українську землю з боку кримських татар і турків. А тепер ще й додалася одверта ворожість із боку поляків. Польські урядові кола остаточно втратили довіру до українського козацтва. Та й воно не вірило їм. А щодо великого польського панства, то воно просто мало козаків, У тім числі й реєстрових, за найзалек-ліших своїх ворогів та розбишак. А тут ще навесні

1632 року помер король Сигізмунд III. Оскільки в Польщі короля обирав сейм, то розпалася боротьба між кількома претендентами, а це завжди, в усі віки і в усіх країнах, призводило до розбрату і заворушень.

Так ось, цікаво, що гетьман Петражицький-Кулага з усією можливою рішучістю втрутився в королівську інтригу. Навіщо це йому здалося? Гетьман розумів: поки що Україна входить до складу Речі Посполитої, до незалежності її далеко, тому важливо, щоб на троні опинився такий король, який би не палав ненавистю до українського люду, не зневажав православ'я так, як зневажав його Сигізмунд III, що був запеклим єзуїтом.

Як справжній політик, Петражицький-Кулага, для початку, вирішив, що втручання має бути дипломатичним. Бо хто такі, зрештою, козаки? Такі самі піддані польського короля, як і всі інші громадяни Польщі. То чому вони не повинні мати представництва на елекційному сеймі (тобто на спеціальному засіданні, на якому обирали короля)? Скликали раду, обрали своїх депутатів і послали їх до Варшави. З наказом: наполягати на кандидатурі сина Сигізмунда III Владислава. Авжеж, того Владислава, разом з яким козаки воювали під стінами Смоленська і Москви, якого підтримував гетьман Петро Сагайдачний і з рук якого отримав, на відзнаку доблесті, "іменну" шаблю молодий сотник Богдан Хмельницький.

Але, скажете ви, це той самий, за часів правління якого точилась народно-визвольна війна 1648-1654 років? Принаймні, саме при ньому вона розпочалася? Ваша правда. За врядування цього короля крові з козаків та всієї України випито було не менше, ніж за його попередників. І козаки здогадувалися чи, точніше, передбачали, що саме так воно й буде.

Проте, зважте, обирати доводилося з тих претендентів, які реально існували на політичному відноколі Польщі. А королевича Владислава козаки принаймні знали. Воювали під його командуванням. Саме він мало не став царем Росії, коли під час облоги Москви частина російських бояр попросила його батька, короля Сигізмунда III, щоб дозволив звести свого сина на російський трон, і якщо Сигізмунда й не привабила така перспектива, то лише тому, що він хотів сам посісти цей трон та об'єднати Польщу і Росію під однією короною, як колись — Польщу і Литву. А ще козаки вірили, що Владислав ставиться до православ'я значно терплячіше, ніж його батечко, переконаний, запеклий єзуїт.

Та сталося так, що послів-депутатів від Січі на сейм не пустили. "Хто такі?" — запитали. "Та ми ж реєстрові козаки! — обурилися посланці козацтва. — Служимо польському королеві з його ж таки королівської ласки". Не допомогло. Щоправда, й короля теж обрати так одразу не вдалося. Дізнавшись про це, гетьман Петражицький-Кулага за три місяці, на час другого зібрання сейму, посилає до столиці нову депутацію. Цього разу до неї увійшли не тільки козаки, але й священники, інші шановні в Україні люди. Очолив її архімандрит Київський Петро Могила, що дістав згодом визнання одного з найосвіченіших людей України.

Цього разу польським аристократам уже не вдалося просто відмахнутися від

українського посольства. І не тільки тому, що очолював його архімандрит. Передчуваючи, що поляки й тепер спробують зневажити їхню думку, гетьман і козацькі офіцери зібрали велике військо,десь близько 16 тисяч шабель (як на ті часи, то справді була велика армія) і заходилися громити маєтки тих сенаторів від України, які виступали проти обрання Владислава та участі в сеймі козацьких послів. І що ви думаєте? Вплинуло!

Саме завдяки такій, "шабельній", аргументації сейм визнав Петра Могилу митрополитом Київським (дорогою до Києва Могила заїхав у Львів, і там його висвятили на митрополита), а шістьох священників — православними єпископами. По суті, ще рішення сейму стало актом відродження в Україні православної віри. Ось чому по всіх землях українських запанувала радість. А під її дзвони козаки та озброєні ополченці повертали православним храми й собори, вибираючи їх у католиків (тобто повертали ті, що їх свого часу позахоплювали католики). Зокрема, величезного значення в релігійному та духовному житті України набув той факт, що в лоно православної церкви повернувся і храм Святої Софії в Києві, який і сьогодні є святинею нашого народу.

А чого ж вимагали козаки для себе? Передусім — скасувати найпринизливіші пункти Куруківської угоди. Тобто заборонити повернення нереєстрових козаків у кріпацтво, до маєтків їхніх колишніх володарів; скасувати реєстр як такий, що створює серед козаків соціальну й політичну нерівність; дозволити козацтву мати на сеймі своїх постійних депутатів, які б обстоювали інтереси козацтва. Сейм на ці умови не погоджувався. А новообраний король своєю владою скасувати їх не міг. Одначе обіцяв усіляко підтримувати козаків, обстоювати їхні, здобуті кров'ю попередників, права.

То що ж, скажете ви: виходить, що для себе козаки так нічого й не домоглися? Не слід поспішати з висновками. Хоч статей Куруківської угоди формально скасовано й не було, та і козаки, і король, і навіть сейм почали вдавати, що їх нібито й не існує. Тобто виникла класична ситуація, коли ті, для кого закон писано, не мали ані найменшої охоти його виконувати, а ті, хто писав, не мали ні сили, ні волі, щоб примусити дотримуватися його статей. Знайома нам усім ситуація, чи не так?

Крім того, зважмо, що король Владислав IV зумів переконати сейм, — чи не грюкнувши при цьому кулаком у стіл, — щоб той примусив католицьку церкву поділитися з православною храмами та монастирями, повернувши православним те, що їм колись належало. Важко сказати, щоб це було сприйнято католицизмом з радістю. Навпаки, Владислав IV нажив собі чимало ворогів серед священників та родовитої шляхти. Одначе вони все ж таки скорилися. І, як засвідчують хроністи, подальші два роки були для України роками відносного спокою, роками злагоди між поляками й українцями. А від себе додаю, що це ще були й роки релігійного, а відтак і національного, відродження. Про що нам не слід забувати.

І ще я вважаю, що постать гетьмана Петражицького-Кулаги значно вагоміша, ніж нам це уявлялося досі. В його особі маємо мудрого державного діяча, який відносно мирним шляхом, хоча і не без допомоги військової сили, зумів домогтися для свого

народу того, чого попередники його не могли домогтися роками кривавої боротьби.

Наголошую на цьому, бо сучасники гетьмана Івана Петражицького-Кулаги поставилися до нього по-варварському. Знайшлися гарячі голови, а може, й просто провокатори, яким пощастило звинуватити гетьмана у змові з поляками, в його пропольських настроях, в тому, що він нічого для козацтва не домігся, та ще й стримує козаків від нападів на маєтки шляхти...

Так, Петражицький-Кулага не схвалював подібні напади, які перетворювали військо на зграї грабіжників та паліїв. А він прагнув сталості у взаєминах з Польщею.

Одне слово, звинувачень не бракувало. І все закінчилося тим, що у вересні 1632 року відбулася козацька Рада в Масловому Ставі (поблизу Канева) і на ній гетьмана Петражицького-Кулагу, цього мудрого діяча, не тільки позбавили булави, а й засудили до страти. Цьому сприяв конфлікт, що виник на Раді козацтва наприкінці 1631 року. Напередодні реєстровики затримали поблизу Києва російського та шведського таємних послів. Московітський посол віз царську Грамоту на Січ, Трясилові, в якій цар провокував козаків на нову війну з Польщею, маючи на увазі свої імперські інтереси. Петражицький-Кулага розпечатав і прочитав ці листи на Раді і тут виявилось, що більшість козаків готові піддатися цій новій авантюрі, не дбаючи про те, а чи готовий до нової війни сам український народ і що принесе йому панування Московії. Стався конфлікт, під час якого гетьмана — вже тоді — звинуватили у зраді. Й російська агентура доносила в Москву, що "мелкие де люди черкасы (українці — Б.С.) говорили все", что де им... от поляков утеснение". І наполягали на тому, щоб "служить тебе, государю" Ось так, змінити господаря. Невдовзі у Каневі, на превелику радість найзапекліших ворогів України, Петражицького-Кулагу стратили. І ніхто інший, як самі козаки. І не йому першому та останньому доводилося платити за свої старання такою ціною.

То ж хоч ми з вами повинні повернути цьому гетьманові те місце в історії України, яке він сам собі здобув.

Андрій Гаврилович, гетьман нереєстрових козаків.

В історії Козаччини існує кілька імен гетьманів, про яких ми знаємо надзвичайно мало. В кращому разі про них — у тих чи інших джерелах — з'являлися лише згадки. До таких гетьманів належать, зокрема, Лук'ян Чорнинський (про нього є згадка 1578 року, а згодом ще одна — 1586-го), Войтих Чановицький (1590), Каленик Андрієвич (1624), Пирський (1625). Виникає серед них, пропливаючи історичною тінню, й гетьман нереєстрових козаків Андрій Гаврилович.

На всілякі історичні згадки нереєстровикам взагалі не щастить. І це має своє пояснення. Козаки реєстру перебували на польській державній службі, одержували платню. Ясна річ, імена цього козацтва залишалися в певних документах, хроніках, реєстрах. Кошові отамани Запорізької Січі залишали автографи в польських, турецьких, молдавських хроніках своїми бойовими діями.

Що ж до імен нереєстрових козаків, то вони здебільшого танули десь поміж січовиками і реєстровиками. їх загони, громади, коші виникали, як правило, на час

походу, а по тому десь зникали. Частина козаків гинула, частина вирушала на Січ або ставала реєстровими, Тож чи варто дивуватися, що й відомостей про них обмаль?

Як же виник на політичному обрії гетьман Андрій Гаврилович? Це сталося одразу після придушення повстання Т. Трясила. Козацтво потрапило тоді в надзвичайну скруту. Польща робила все можливе, щоб остаточно здолати, пригасити, звести зі світу цей рух українського народу. Саме ж козацтво поділилося на "угодовську" частину — тобто на тих, хто мав намір відновити мирні, нормальні стосунки з Річчю

Посполитою, і, кажучи сучасною мовою, "непримиренних", які наполягали на тому, щоб не припиняти боротьби з поляками — аж до цілковитого визволення України.

Як ми вже знаємо, придушивши повстання, коронний гетьман Конєцпольський зробив чимало, щоб козаки віддали булаву Тимофіїві Орендаренку (Орандаренку). Проте досить швидко з'ясувалося, що об'єднати під одним командуванням реєстрове козацтво та нереєстровиків — усіх отих "ви пищиків", колишніх січовиків, що після повстання залишилися "на слободі"; просто вчорашніх селян, які брали участь у повстанні і тепер мали себе за козаків і повертатись до своїх панів не хотіли, буде дуже важко. Та й те сказати: більшість реєстровиків схилилася до служби королеві — вони ж бо професіонали, за службу їм платять... А нереєстровим стелилася вільна дорога лише до бунту.

В цій ситуації на одній з рад, що відбулася, за деякими даними, 1631 року, козаки позбавили булави Т. Орендаренка й обрали двох гетьманів: І. Петражицького-Кулагу — для реєстру; Андрія Гавриловича — для нереєстровиків. Діяльність Петражицького-Кулаги спостерегти хоч якоюсь мірою можна. Постать А. Гавриловича розчиняється в мареві часу й подій. Дещо можемо визначити лише опосередковано.

У тогочасній Польщі зайшли серйозні політичні зміни. Помер король Сигізмунд (Жигмонт) III. На елекційний сейм, що мав обирати нового короля, послів Петражицького-Кулаги не допустили.

Гетьмана це образило. Він зібрав величеньке військо, близько 16 тисяч реєстрових козаків, і вирушив з ним на Волинь. Навіщо? А щоб нагнати жаху на місцевих магнатів, які виступали проти козаків, проти їх участі в роботі сейму, проти обрання королем сина Сигізмунда III Владислава, та й узагалі всіляко шкодили козацькій справі. Та суть не лише в цьому. Для нас важливо, що водночас із козаками реєстру на Волинь подався і великий — налічував майже стільки шабель, як реєстровий — загін так званих охочекомонних козаків. Тобто нереєстровиків, які добровільно приєдналися до реєстрового війська. Отож можемо припустити, що саме їх очолював щойно обраний гетьман Андрій Гаврилович. Більше діватися йому в той час було нікуди.

Погоджуючись на булаву гетьмана нереєстрового козацтва, Гаврилович розумів, що доля його, як і доля нереєстровиків — трагічна. Січове козацтво нереєстровиків не визнавало, оскільки вони городові, не професіонали, вчорашні селяни. Реєстрові козаки не могли і не мали права визнавати нереєстровиків, оскільки ті були "незаконними" і, згідно Указу короля, мали скласти зброю. Польська влада ненавиділа їх, як вогнище безкінечних бунтів і повстань. Існувати це козацтво могло, тільки грабуючи панські

маєтки та заможне селянство. Але серед них були і маєтки козацьких офіцерів-реєстровиків та січовиків, Піднімати велике повстання Гавриловичу теж не випадало: авторитету народного героя в нього нема; підтримки Січі і Реєстру нема. Народ стомився від воєн, повстань та грабіжницьких нападів.

Ну а щодо походу, на Волинь, то, як відомо, він був успішним. Деякі історики вважають, що цим збройним тиском козаки допомогли прихильникам королевича Владислава посісти трон. А саме цього й домагалася козацтво, вважаючи, що Владислав IV досить помірковано ставитиметься і до козацтва, і до православ'я. І не помилилося.

Григорій Чорний, гетьман запорізького козацтва.

Вперше Григорій (Грицько) Чорний примусив заговорити про себе ще навесні 1624 року, під час морського походу до Константинополя. Тоді він був не гетьманом, а, мабуть, тільки кошовим отаманом чи просто наказним, обраним для керівництва походом. Суть не в цьому. Головне, що до столиці Туреччини вирушила флотилія з 102 чайок! Правда, коли згадати, що екіпаж кожної такої чайки складався приблизно з 60 мореплавців, то стає зрозуміло, що козаків було не так вже й багато. Але кількість суден справляла враження. Так ось, під командуванням флотоводця Григорія Чорного козаки зуміли прорвати сильну морську блокаду, що її турецький флот улаштував ще на виході. Турки мали близько 330 великих і малих суден. І вся ця "непереможна армада" чатувала на козаків поблизу Дніпровського лиману. Інший отаман міг би сказати: *Мабуть, невчасно вирядились ми на весілля", — і повернути назад, ближче до Січі, до острівців та плавнів, поміж яких козаки почувалися, мов за надійними мурами. Але Чорного зачепило за живе: "Хто тут, зрештою, господар?! Турки чи ми?".

Поки передовий загін чайок, обстрілюючи турецькі кораблі з легких гармат та рушниць, нав'язував їм бій, не цураючись подекуди й абордажу, інші чайки проривалися між ними у відкрите море. Зрозумівши, що блокада не вдалася, османи спробували погнатися за козаками. Бої точилися кілька діб. Але, тримаючись ближче до берега, куди суднам з більшою осадкою було зась, козаки, не відхиляючись від свого курсу, поцілили з гармат і потопили ще кілька ворожих кораблів, а потім, темної безвітряної ночі, добре налягли на весла (вітрила на турецьких щоглах висіли шматтям) і розтанули в морі.

Невідомо, чи того разу українська флотилія досягла Константинополя" але турецьке узбережжя протягом якогось часу ціпеніло од жаху. Сама ж морська битва, про яку мовилось вище, стала набутком історії. Історії українського флоту, якого — з доброго почину російської пропаганди — "не існувало".

По-справжньому на політичну арену Г. Чорний вийшов після загибелі гетьмана Михайла Дорошенка (1628 р.). Сталося це за непростих обставин. Козаки, які ходили з Дорошенком у Крим на допомогу ханові і втратили свого гетьмана в бою, обрали собі нового ватажка — Тараса Трясила. Він, майбутній вождь повстання проти польського панування, ненавидячи Польщу, досить-таки заповзятливо додержувався проросійської лінії. І це теж мало тішило багатьох козаків.

Та поки хлопці добувалися з новим гетьманом до Січі, там уже господарював інший гетьман — Григорій Чорний. І тримався він пропольської орієнтації. Кожен з гетьманів мав свої переваги. Г. Чорний улаштував собі ставку в Черкасах, отже, міг важити на підтримку городового козацтва, населення, а головне — поляків. Зате Трясило базувався на Січі, де, за уявленням козацтва, й повинен перебувати справжній гетьман.

До речі, за час свого нетривалого володарювання Г. Чорний організував похід у Крим. Було це в листопаді 1628 року, тобто пізньої осені. З цієї причини, не маючи теплого одягу, частина козаків од походу відмовилась. А ті, що все ж таки пішли за Чорним, зазнали поразки під Перекопом.

За даними В. Сергійчука (дослідження "Іменем війська Запорозького"), після цієї невдачі козаки нібито позбавили Г. Чорного булави. Та це лише одна з версій.

Певний час між гетьманами — Трясилом і Чорним — тривала "битва універсалів*". Тобто кожен з них розсилав по містечках свої Звернення (Універсали), доводячи, що його супротивник не має права на булаву, а до козаків підсиляли агентів — переманювати на свій бік. Така ситуація невизначеності могла тривати роками і призвести до братовбивчої війни за булаву. Щоб не допустити цього, хтось мусив поступитися своїми амбіціями й ось тоді Трясило пустився на підступні хитрощі. Вийшовши з військом із Січі, він послав до Чорного гінця, в якому повідомив, що прагне переговорів. Водночас, пустив чутку, що не має наміру битися, а згоден передати булаву "справжньому гетьманові — Г. Чорному*". І Чорний повірив чуткам.

Не всі подробиці цієї невеселої, пов'язаної з підступництвом, історії нам відомі. Але суть полягала в тому, що, спровокувавши Г. Чорного на переговори, Трясило запросив його до себе і там убив. За іншою версією, Трясило підіслав до Чорного вірних собі запорожців, які схопили гетьмана, привезли до Трясила і перед його очима порубали.

Ось як цю подію замальовано, наприклад, у праці В. Голобуцького "Запорозькое козачество": "В середині березня запорожці підійшли до Черкас. Зупинившись за кілька верст від міста, вони послали туди розвідників. Останні оточили вночі будинок Чорного, захопили його в ліжку і привезли до козацького табору. За скоєні злочини козацький суд присудив Чорного до смертної кари*. У даному випадку поява одноосібного лідера призвела і до загальної переорієнтації козацтва. Якщо досі прихильники Чорного були націлені на співпрацю з польським урядом і на захист південних кордонів, то тепер вони налаштовувалися на чергове антипольське повстання. Ну а щодо способу вбивства гетьмана Г. Чорного...

Підступність ніколи не була виявом лицарства. Та коли йшлося про булаву гетьмана, про лицарство, на жаль, забували. Втім, якщо Чорного справді захопила розвідка, то будемо вважати, що йдеться не про підступництво, а про бойову операцію. Але так чи так, а гетьман Г. Чорний загинув. І це дало змогу Тарасові Трясилу проголосити себе гетьманом України.

Левко Іванович, гетьман реєстрового козацтва.

Реєстрове козацтво часом теж вибухало, як і козацтво запорізьке. Під час одного з бунтів, що мав місце 1629 року, кілька сотень козаків заявили: вони не підкорятимуться

наказам гетьмана Григорія Чорного. Відтак обрали власного гетьмана — Левка Івановича.

Ніяких докладних відомостей про попередню діяльність цього гетьмана дослідники не мають. Можемо лише припустити, що, очевидно, він заслужив довіру і здобув авторитет у час походу козаків під проводом М. Дорошенка до Криму (1628). Або вже в не дуже вдалому поході під проводом Г. Чорного до Перекопа — за кілька місяців по загибелі Дорошенка.

Розкол у війську реєстровиків мав серйозні політичні наслідки. Річ у тім, що Л. Іванович повів своїх прихильників у Січ, значно ослабивши цим військо Г. Чорного, чия ставка перебувала в Черкасах, і почав згуртовувати навколо себе козацтво та селян-утікачів, готуючи їх до нового повстання. Розуміючи це, гетьман Г. Чорний оголосив, що всі козаки, які пішли з Івановичем на Січ, вибувають з реєстру, тобто перестають бути офіційно визнаними козаками і позбавляються грошових винагород. У гніві він навіть пішов далі: заявив, що стає уніатом. Зради православ'я козаки не дарували нікому, отже віднесли Чорного до ворогів " вільного козацтва". Поширилась чутка, що гетьман має твердий намір викоринити козацтво, що не входить до реєстру.

Що ж додавало хоробрості Г. Чорному в його неприйнятних для православних козаків заявах? Передусім те, що в Україну поверталось регулярне (кварцяне) військо польського короля, яке доти брало участь у польсько-шведській війні. Розквартировувались його частини в Київському та інших воєводствах, тобто поблизу ставки гетьмана. Ось тільки населенню цих воєводств таке не подобалось. Незадоволене новою хвилею експансії, воно почало втікати на Січ. Але ж Січ не мала місця для такої сили козацтва. Коли його набиралося багато, воно досягало тієї критичної маси, розрядити яку можна було тільки походом: на Крим, на Туреччину, проти польських військ. Але проти польських — означало повстання.

До речі, виступаючи проти пропольськи налаштованого гетьмана Чорного, Левко Іванович мав би дотримуватись чи то проросійської орієнтації, чи просто вести справу до повстання, покладаючись на власні українські сили. Визначити справжню його позицію важко, оскільки документально вона не засвідчена, а вдатися до конкретних, масштабних бойових дій він не встиг. Та й не мав для цього збройної потуги. Так він і залишився в історії бунтівним гетьманом вільного — ні королю, ні Січі не підлеглого — козацтва.

Коли стало ясно, що вільне козацтво справді досягло своєї критичної маси, постало питання й про гетьмана. Становище Левка Івановича було непевним. Його обрали своїм ватажком лишень розкольники-реєстровики, а треба, щоб визнало все повстанське військо. На початку 1630 року на Великій Раді, в якій взяли участь як козаки, так і селяни-утікачі, гетьманом було обрано Тараса Федоровича, більше знаного нам під прізвиськом Трясило.

Заперечувати проти цього Левко Іванович не міг: козаки приділили йому булаву, козаки й відібрали її. Така вже гетьманська доля.

Іван Заруцький, полковник сіверський, наказний гетьман України.

Поява на політичній арені Лжедмитрія I, що претендував на московський трон, була чи не найбурхливішим виплодом польської дипломатичної інтриги. Посадовивши на престол Московії розстриженого ченця Григорія Отреп'єва, що видавав себе за сина російського царя, Річ Посполита сподівалася не тільки назавжди заволодіти російською короною, а й опанувати потенціал цієї неосяжної землі. Її інтрига майже вдалася: Лжедмитрій пробився до трону й був коронований на царя.

Оскільки про розвиток авантюри дбали як урядовці й сенатори, так і сам король Польщі, то чи ж могли поза нею опинитися козаки? Певно, що ні. Адже поляки дуже й дуже важили на козацьку військову силу. Для командування українськими військами король навіть призначив спеціального (наказного) гетьмана України. Ним і став сіверський полковник, тобто адміністратор Новгород-Сіверського адмінполку, Іван Заруцький.

Вибір цей був не випадковим. Адже саме тут, на Чернігівщині, на сіверській землі, розпочався перший етап згаданої міжнародної авантюри. Саме звідси рушив на здобуття корони Отреп'єв, який, проживаючи в домі сандомирського воєводи Юрія Мнішека, не просто опинився в тенетах батька своєї майбутньої дружини Марині Мнішек, а й став заручником польської імперської політики.

В Москві досить швидко дорозумілися: прихід Лжедмитрія вкрай дестабілізує і без того несталу ситуацію в країні, а зведення його на престол криє в собі втрату незалежності. Тому цар Борис Годунов, для якого вже давно не було секретом, хто такий насправді Лжедмитрій, негайно спорядив війська, які мали спинити просування полків претендента на трон.

Головні події розгорнулися в районі російського міста Севська, куди прибуло та приєдналося до поляків понад 12 тисяч українських воїнів. Та перш ніж ставати до бою з армією Годунова, війська самозванця мусили штурмувати Новгород-Сіверський, що опинився на той час у руках росіян. Свій табір росіяни розташували поза міськими мурами, прикритими обвідними ровами. Поляки й українці розмістилися поблизу, на березі Солоного озера.

Певний час жодна зі сторін не бралася до активних дій — просто перестрілювалася одна з одною. Але однією з безмісячних хмарних ночей гетьман Заруцький підвів своїх піхотинців до російського табору і потай заховав їх у ровах та по недалечких яругах і перелісках. Поляки тим часом ударили з іншого місця, відтягуючи на себе основні сили ворога та увагу його командування. І тут рушили українці. Повискакувавши з криївок, вони так несподівано й навалюючи атакували росіян, що ті навіть не встигли організувати належного опору...

Після не довгого, але запеклого бою росіяни мусили зійти з позицій. Частина їх посунула берегом Десни, а потім край містечка Грем'яча переправилася на той бік, і тільки завдяки цьому врятувалася. Друга ж частина все-таки пробилася в місто, замкнула браму і спробувала знайти рятунок за фортечними мурами. Поляки почали облогу. Її ось тут погляди на ситуацію різко розмежувалися. Поляки були думки, що треба негайно штурмувати Новгород-Сіверський і перебити всіх, хто там є. Гетьман

Заруцький, пам'ятаючи, що місто українське, на це не приставав. Знав, що коли поляки вдеруться до нього, виляже чимало ні в чому не винного українського люду.

Ставши табором поблизу Преображенського монастиря, гетьман узявся до переговорів з міським головою Березовським. Сподівався, що пощастить обійтися без зайвої крові. Посли гетьмана скликали міських чиновників і звернулися до них з пропозицією оголосити росіян полоненими та відчинити козакам браму. Судячи з того, що козаки пропонували такий варіант, росіян у місті було небагато. З ними цілком могли б упоратися та взяти в полон самі городяни. А як ні, то невеличка українська залога та ополченці досить легко могли дати дорогу козакам, захопивши хоч невеличку ділянку фортечного муру.

Однак міщани вирішили, що краще буде, коли вони вночі випустять росіян тією брамою, що вела до Десни, і дозволять їм переправитися на протилежний берег. їм, бач, здавалося, що, мирно позбувшись непроханих гостей — росіян, вони так само мирно поладнають і з іншими непроханими візитерами — поляками.

Але полякам ніхто не повідомив про втечу московітів. Вони штурмом — хоч особливої потреби в цьому не було: брама стояла просто на замку — накинулись на неї, вдерлися до міста й заходилися прочісувати вулицю за вулицею, гадаючи, що люди переховують солдатів. Коли ж здогадалися, що міщани потай випустили ворогів, почалася розправа.

^Убивство над ними (міщанами — Б.С.) учинено всезагальне, — мовиться з приводу цієї трагедії в "Історії русів", — незважаючи ні на статі, ні на вік, мордували всіх без пощади... Жінки та дівчата погвалтовані були й перебиті; немовлята, що біля забитих матерів повзали вулицями, — ті були знесені на списках, а решту хапали за ноги і розбивали головами об стіни".

Картина, як бачимо, жахлива. Втім, такі розправи над мирним населенням були в ті часи річчю буденною. Неординарність ситуації полягала хіба що в тому, що міщани були здебільшого українцями, тобто союзниками поляків.

Припускаю, що гетьман Заруцький і його офіцери просто не знали, що діється в місті, оскільки їхні війська туди не входили — стояли табором поблизу. Коли ж дізналися, втручатись уже було пізно. Та все ж козаки вирішили відплатити полякам. Коли за кілька днів — уже на території Московії — почалася битва під містечком Кромом, українці демонстративно не рушали зі свого укріпленого табору, дбаючи тільки про те, щоб московіти не заскочили до нього. А російські офіцери, збагнувши суть такої тактики, теж зосередили сили тільки на розгромі наступу поляків.

Однак так довго тривати не могло. Відчуваючи, що битву програно, поляки кинулися до гетьмана Заруцького: "Рятуй, якщо вже не військо польське, то хоча б Лжедмитрія І". І ось тоді українці, прикриваючи рештки військ самозванця та його почет, почали відходити в напрямку Рильська, а згодом — Путивля. Хроністи донесли до наших часів такий факт. У найкритичніший момент битви російські війська під командуванням Федора Мстиславського і Василя Шуйського сконцентрували удар по українській піхоті, яку гетьман залишив на прикриття. Розуміючи, що тепер все

залежить від них, піхотинці згуртувались на узвишші, де стояла козацька артилерія, і гарматно-рушничним вогнем та рукопашним боєм стримували росіян доти, доки всі не попадали мертвими. Тільки самопожертва цього піхотного українського полку дала змогу гетьманові Заруцькому з його козаками і штабом Лжедмитрія відійти до Путивля, а вже звідти, дочекавшись підкріплення, знову перейти в наступ. І знову успіхами своїми, особливо в перші тижні походу, поляки завдячували мужності козаків і воїнському талантові гетьмана Івана Заруцького.

Ясна річ, може виникнути питання: чи варто було українським козакам і, зокрема, гетьману Заруцькому, допомагати полякам у їх пориваннях до московського трону? Міркувати з цього приводу можна всяке, але не слід забувати, що українські козаки на той час служили під прапорами польського короля, а сама Україна входила до складу польської імперії. Кожен гетьман, який відмовлявся вести війська за наказом короля, мусив оголошувати цьому королеві війну. Деякі гетьмани, як ми вже бачили, так і робили. Та тільки тоді, коли відчували, що здужають виступити проти Польщі, і український народ їх підтримає, а ззаду не нападуть татари. Хто ж не брав до уваги цих передумов, той гинув сам і вів до загибелі десятки тисяч найкращих, найвірніших синів України та призводив до страшної трагедії український народ.

А крім того, не слід забувати, що в ті часи в уяві козаків московіти здебільшого поставали такими ж самими друзями-недругами, як і поляки, татари, турки чи молдавани. І так воно було не лише в уяві, а й у дійсності — все залежало від політичної ситуації, що складалася між Московією та Україною-Польшею.

Ім'я Івана Заруцького зникає з писань хроністів у часи, коли поляки почали підступати до Москви, тому важко сказати, як склалася подальша доля цього наказного гетьмана України. Однак він був, воював, а отже — належить нашій історії.

Семен Перев'язка, гетьман реєстрового козацтва.

На думку автора "Історії русів", Семен Перев'язка з'явився на політичному видноколі України 1632 року "після смерті Тараса [Трясила]". Грушевський, Крип'якевич та деякі інші історики не згадують такого гетьмана зовсім. Але це не завадить нам осмислити відомості про Семена Перев'язку, які все ж таки дійшли до наших днів.

За часів гетьманства Тараса Трясила Семен Перев'язка був полковим обозним реєстрового козацтва. Тобто, кажучи сучасною мовою, служив заступником командира з артилерії одного із полків. Оскільки артилерійський талант цінували тоді надзвичайно високо, посада полкового обозного так само високо підносила кожного, хто її обіймав.

Після придушення повстання під проводом Т. Трясила, Україна, як ми вже знаємо, опинилася в досить скрутному військово-політичному становищі. Козацтво рішуче поділилося. Одні вважали, що час нормалізувати відносини з польським урядом і дбати про безпеку зовнішніх кордонів України, відбиваючи майже безперервні напади кримської та буджацької орд. Другі наполягали на тому, що треба збирати нові сили і знову виступати проти Польщі і католицької Церкви.

Гетьман Семен Перев'язка належав до тих козацьких офіцерів, які були впевнені: час для остаточного розриву з Польщею ще не настав. Народ не готовий до великої війни з Річчю Посполитою, отже, слід нормалізувати взаємини з королем і усвідомити, що Україна все ще є складовою частиною Польщі.

Виходячи з цього, гетьман Перев'язка почав заспокоювати козацтво, націлюючи його на захист південних рубежів

України та на походи проти турків і татар. Певний час і козаки, і польський уряд визнавали його дії розумними і сприяли їм.

Та незабаром зайшли певні зміни. До головних міст України почали повертатися польські гарнізони, що їх свого часу повиганяли повстанці Тараса Трясила. Почали формуватися нові залоги там, де колись повстанці їх просто повирубували.

Гетьман цьому не протистояв. Бо ж які мав підстави для опору? Україна не була незалежною від Польщі. Навпаки, входила до складу останньої. Не мала ні уряду, ні парламенту, не кажучи вже про конституцію. Не мала навіть юридичне закріпленої автономії, хоч сповідувала свою православну віру і трималася власних культурно-освітніх звичаїв. Її основне військо — реєстрове козацтво — було, по суті, військом польського короля. Тож як міг його гетьман протистояти діям свого зверхника? Оголошувати нову війну Польщі? Кидати в її вир нові людські жертви, як не робив не один з його попередників, а ніякого полегшення для народу ним не досяг?

Отже, як бачимо, законних підстав для того, щоб не допускати створення в містах польських гарнізонів, до складу яких, до речі, частенько входили й підрозділи реєстрових козаків, гетьман не мав.

Тим часом, автор "Історії русів", не вдаючись до аналізу ситуації, назвав дії гетьмана Перев'язки "лукавою зрадою вітчизни*". "Він, будучи вельми обдарований^ — повідомляє "Історія русів" — і улещений вельможами польськими... прихилився на їхній бік і таємно підпомагав їм у їхніх заходах" І поляки мало-помалу запровадили майже все те в Малоросію, що Тарасом-небіжчиком було очищено*. Очевидно, що козаки, принаймні, значна частина з них, додержувалася теж такої думки. Бо слушної години, готуючись до чергового повстання, скинули Семена Перев'язку з козацького трону, заарештували його і збиралися судити. Цікаво, що автор "Історії русів" — як, очевидно, й козаки, що бралися судити гетьмана — не завдав собі клопоту з'ясувати, що повернення поляків було зумовлено договором з ними, підписаним тим-таки "Тарасом-небіжчиком". І в чому тут провина гетьмана Перев'язки?

Гетьман, треба думати, передбачав, чим може скінчитися для нього козацький суд, знав, що його звинуватять, ніби він продався полякам за "рангові маєтності*. Тому в ніч перед судом зумів утекти і довгенько переховувався десь у Польщі.

Однак польський уряд не визнав переворот законним. Відомо, що під час придушення повстання під проводом Павла Павлюка, представники короля, а також головнокомандувач польських військ Микола Потоцький наполягали на тому, щоб гетьманом знову став Семен Перев'язка. І повстанці навіть були погодилися з такою умовою. Але згодом обставини склалися так, що булави экс-гетьманові козаки не

повернули, а на місце Павла Павлюка, що потрапив під арешт поляків, наставили Якова Остряницю.

Що ж, закинути "лукаву зраду вітчизни" будь-якому з козацьких офіцерів чи навіть гетьманові, який прагнув примирити українців і поляків, — штука нещомудра. Але чи завжди ті, хто легко кидає звинувачення, замислюються над справжнім станом речей? Адже за часів Перев'язки гетьмани дуже часто ставали заложниками політичної ситуації й бездержавного статусу України. А примиренню з поляками можна було протиставити тільки війну. І це тоді, коли переважна більшість народу такої війни не бажала. Що ж до дрібних заколотів і невеличких повстань, коли до зброї бралось десять-п'ятнадцять тисяч селян і міщан, то цим польської імперії здолати було неможливо. Гетьман Семен Перев'язка, напевне, добре це все розумів. Тому не поспішаймо з вирокami, судячи про нього та інших козацьких вождів такої долі з вершини початку ХХІ століття. Краще запам'ятаймо, що був у нашій історії і такий гетьман — Семен Перев'язка.

Іван Сулима, гетьман запорізького козацтва.

"Іван Сулима — один із тих легендарних ватажків, слава і безсмертя яких стають славою і безсмертям нації".

Богдан Сушинський

Життєпис Івана Сулими (р. н. невід.-страчений 1635) — одна з тих романтичних сторінок історії, що не набули ще і достатнього осмислення, і достатнього висвітлення в нашій історичній та художній літературі. Тим часом пригоди, яких подеколи зазнавав цей козацький лицар, просто-таки надзвичайні і здатні вразити будь-чию уяву.

Родом український шляхтич Іван Сулима був з Чернігівщини. Можна припустити, що він здобув непогану освіту, оскільки (і це відомо) замолоду керував маєтками канцлера Речі Посполитої, головнокомандувача польських військ Станіслава Жолкевського — того, що свого часу придушував повстання С. Наливайка. Керувати маєтностями такого магната міг тільки освічений і тямущий чоловік, та ще й, як сподівався сам Жолкевський, відданий йому і королеві.

Однаке кар'єра адміністратора Сулими до душі не припала. Найімовірніше, через яскраво виражену авантюрну вдачу. До того ж, перебуваючи в маєтках відомого польського полководця й політика, він чимало знав про події в світі, а особливо про те, що робиться в Україні та на Січі; його уяву полонили перекази й легенди про подвиги козацьких ватажків у степах, на морі та під стінами турецьких фортець.

Чи не романтика козацького лицарства, потяг до пригод і прагнення випробувати власну долю, а можливо, й якісь особисті причини й покликали Сулиму на Січ? Але так чи так, а козацька воля стала його стихією. Він бере участь і в степових походах проти кримських татар, і в походах морем до турецьких фортець, і в боях на північному та південному узбережжях Чорного моря...

Незабаром слава його як хороброго, мужнього й дуже тямовитого вояка стала такою гучною, що під час воєн Польщі зі Швецією та Московією, коли багатьох козаків утягли в ці кампанії, всі інші, хто залишивсь пильнувати південних кордонів на Січі,

обрали його своїм гетьманом. Під Його проводом набагато побільшало морських рейдів проти османів. Тобто, по суті, в пору першого етапу свого гетьманування Іван Сулима став ніби морським гетьманом запорожців — здібним, енергійним і наполегливим у спробах ослабити Крим і Туреччину. Як ми побачимо згодом, помітили це й у Європі. Та й взагалі, на відміну від багатьох інших українських гетьманів, які стояли при владі довше і битви вигравали гучніші, Сулимі судилось увійти не тільки в українську та польську історії, а й в історію католицького світу. Сталося це ось як.

Під час одного з морських походів Іван Сулима потрапив у полон до турків. Оскільки він ще був молодим і фізично витривалим, турки не стратили його, а закували в кайдани і посадили веслярем на військовій галері. Історичні джерела свідчать, що неволя його тривала близько п'ятнадцяти років. Однак протягом усіх з них Сулима не втрачав надії визволитися з полону. Чекав лишень слушної нагоди.

Трапилась вона в Середземному морі. А було так. Відчуваючи, що християнському світові загрожує ісламська експансія, Папа Римський Павло V, якого підтримали світські власті Італії, спорядив флот. Він брав участь у війні з Туреччиною. Тож коли корабель, на якому серед невільників-веслярів був Сулима, наблизився до італійського берега, український гетьман зміркував, що кращої нагоди не буде. Невідомо яким дивом, але йому пощастило завести в оману охорону й скинути кайдани, а потім поступово звільнити й своїх товаришів. Гуртом, якому, сказали б ми тепер, нічого було втрачати, окрім своїх пут, вони на відчай душі захопили корабель. А що діялось це все поночі, то близько трьох сотень з екіпажу та солдатів, що перебували на борту, навіть не зчулися, як опинились у полоні — їх пов'язали сонними. А декого поприпинали на свої місця, веслярами.

Те, що зайшло далі, показує: перед нами чоловік справді рішучий і кмітливий. Поплававши кілька днів на захопленому кораблі та уникнувши сутичок з іншими, Сулима пришвартувався поблизу Риму. Дізнавшись про таку одісею, моряки італійського флоту допомогли козакам одягом (всі веслували мало не голими), подбали про харчі і взагалі вітали, як найлюбіших гостей. А Сулима? П'ятнадцять літ щонайтяжчої каторги не вибили йому з голови, що він — гетьман. А тепер має що сказати Папі Павлу V. І таки домігся зустрічі з ним.

Тут варто нагадати, що Папа Римський був тоді центральною постаттю в антитурецькій боротьбі Європи, в її намаганнях визволити землі, що їх загарбала Османська імперія. Європа знала українське козацтво, високо цінувала його подвиги у мало не щоденних змаганнях з турками, а Папа Римський дивився на нього, як на Божу силу, що тільки й здатна протистояти мусульманському світові.

Тож прийняв Папа Івана Сулиму дуже привітно. Розповіді про колишні битви з турками, про поневіряння в полоні та захоплення корабля просто вразили високого господаря. І Павло V нагородив українського козака золотою медаллю — за видатні заслуги в боротьбі проти ісламської експансії. А на знак особистої прихильності подарував Сулимі медальйон зі своїм портретом.

Успіх аудієнції підкріпило ще й те, що Папа виділив козакам кошти, яких

вистачило, щоб щасливо повернутись додому. Іван Сулима увійшов в історію українського козацтва як єдиний з ватажків, кого Папа Римський удостоїв аудієнції та нагородив золотою папською медаллю.

Але не тільки. Повернувшись на Січ, Іван Сулима знову формує козацьку флотилію і розпочинає нову хвилю морських походів. Його слава, його авторитет і військові здібності здаються козакам незаперечними. Ось чому 1628 року, після невдалого походу гетьмана Григорія Чорного в Крим, січовики відмовляють йому у праві на булаву (при цьому він залишається гетьманом реєстру) й передають її Сулимі.

Новий гетьман визнав за найдоречніше розпочати своє правління з переговорів із польським урядом. Вирядив до Варшави делегацію на чолі з полковником Захарієм Остелецьким. Про що мало йтися? Передусім про пом'якшення умов Куруківського договору, який надто вже обмежував права та вільності козацькі; про основи дальшого розвитку відносин між Польщею та Січчю, Україною.

Однак король і сейм не визнали Судиму за гетьмана, оскільки його обрали без згоди Варшави. А відтак — сейм відмовляється розглядати умови договору, які запропонував Сулима. Це неабияк загостило стосунки між Річчю Посполитою та козацтвом, і виникла загроза великої війни. Реальність її визначалася ще й тим, що на Січ почали прибувати тисячі біженців, які не тільки втікали від дедалі дошкульніших шляхетських утисків, а й прагнули прилучитись до козацької справи і козацької слави.

Втім, небажання Польщі визнавати його за гетьмана особливого враження на Судиму не справило. Він робить своє. Організовує кілька походів у турецько-татарські володіння, а 1633 року споряджає велику військову експедицію до Азова. Слід сказати, що до Сулими українські козаки Азова не штурмували. Зробив був спробу пробитися в ці місця гетьман Скалозуб, але йому дуже не пощастило. Знаючи, що місто це надзвичайно багате, наш гетьман вирішив утілити в життя ідею Скалозуба і здійснити давню мрію козацтва. Хоч і пам'ятав: азовська фортеця надзвичайно міцна, дехто навіть вважав її неприступною. До того ж, добуватися до неї морем дуже непросто, адже доводиться пробиватися через захоплений турками Дніпровський лиман, огинати Крим, поблизу берегів якого постійно рейдував турецький флот; проходити Керченську

протоку і потім іти через усе Азовське море, береги, як і води, якого теж перебували під контролем ворога. Однак все це не могло стримати Івана Судиму.

Українська ескадра щасливо подолати всі перешкоди, добулася Азова і, висадивши десант, розпочала облогу та штурм міста. За даними дослідників, самої фортеці козаки не чіпали: годі їм було й міста з передмістями. Порубавши турків, які пробували їм протистояти, та захопивши велику здобич, козаки з тріумфом узяли курс до Дніпра. Але тут розвідка Івана Сулими доповіла, що поблизу Очакова на його ескадру чатує цілий турецький флот: султан жадав помсти за ганьбу Азова.

Проте Сулима був занадто досвідченим мореплавцем, щоб погодитись на відкритий бій, у якому турки могли його й подолати. Дочекавшись ночі, він заскочив ворожий флот несподіванкою. І багато шкоди завдав. Кілька кораблів пустив на дно, ще більше зробив непридатними до бою, а решту розкидав по морю. І лиш при цьому спокійно

переплив лиман та зайшов у Дніпро. Отак. Варто лише додати, що рейд до Азова і розгром флоту надзвичайно вразили і турків, і поляків. Усім стало ясно, що Україна має ще одного талановитого полководця-мореплавця, і, поки він стоятиме на чолі козацтва, спокою жодній із сусідніх імперій не буде.

А щоб ніхто в цьому не сумнівався, Іван Сулима вирішив зруйнувати польську фортецю Кодак. Та перш ніж звернутися до цієї історії, згадаємо, що перед Кодаком був штурм Акермана. Потім козацький флот Сулими досяг Кілії та Ізмаїла. Тобто козацький гетьман нагнав страху туркам по всьому Північному Причорномор'ю. Проте поява біля Кодацького порога, поблизу місця, де річка Самара вливає свої води у Дніпро, польської міцної фортеці... Це неабияк загрожувало новим задумам гетьмана. Будь-який човен, що мав необережність вигулькнути поблизу Кодака, міг дістати постріл із кількох гармат. Поляки не дозволяли навіть рибу ловити поблизу фортеці і практично перетнули основний шлях, що ним Січ підтримувала зв'язок із Черкащиною та Київщиною.

За рішенням польського сейму, цей фортечний замок було споруджено за проектом французького інженера Гільома Левасера де Боплана в 1635 році. Поляки дивились на нього, як на південний форпост імперії. А гарнізон із двохсот польських солдатів очолив французький полковник Моріон, який, як припускають, чудово знався на артилерії. Фортеця, отже, мала славу нездоланної. Її залога могла відбити будь-який напад і витримати якнайдовшу облогу. Так, принаймні, твердили її будівники й господар. Та Сулима додержувався іншої думки.

Маючи під своїм проводом тисячу досвідчених козаків, він уночі наблизився до Кодака. Його розвідники без найменшого шелесту познімали вартових. Обвідний рів козаки теж тихо-тихесенько позакидали в потрібних місцях в'язками хмизу. Одне слово, поки поляки отямались та вийшли на стіни, щоб боронити фортецю, козаки вже були там. Увесь гарнізон у нічному бою поліг. Полковник-артилерист здався в полон, але Сулима не захотів ні помилувати його, ні тримати в живих, щоб згодом віддати полякам за викуп... Фортецю ж наказав спалити і зрівняти з землею — щоб і знаку не було, де вона стояла.

У Варшаві знищення такої могутньої фортеці за одну ніч викликало справжнісінький шок. Коли ж трохи оговтались, зрозуміли: козаки вирішили воювати на два фронти — і проти них, і проти турків.

Але чи стане їм на це сили?..

Замислюючи зруйнувати Кодак, Сулима покладався на те, що польські війська в Прибалтиці тяжко воюють зі шведами. Війна затяглася, Польща мала величезні втрати. Отже, можна бути певним, що до Придніпров'я королівські війська прибудуть нескоро. А як прибудуть — бо ж, ясна річ, нападу на Кодак вони не подарують, — гетьман устигне зібрати велике військо. Та сталося непередбачене: польський король Владислав IV мерщій, мало не нашвидкуруч, замирився зі своїми, донедавна непримиренними, ворогами — шведами, і кинувся з'ясовувати, що воно таке діється на південних кордонах володінь...

У ролі "інспектора" виступив сам коронний гетьман, тобто головнокомандувач польських військ, Конецпольський. Одразу слід сказати, що, крім поляків, до його війська входило й кілька підрозділів реєстрових козаків на чолі з полковниками Ілляшем Караїмовичем та Іваном Барабашем. З них і скористався безпосередній виконавець наказу "інспектора", польський комісар в Україні Адам Кисіль, щоб придушити, як він сподівався, ще в зародку, повстання Сулими.

А повстання розпалювалось. Об'єднавши загін, що штурмував Кодак, з іншими запорожцями та загонами повстанців, які вже почали сходитися з навколишніх країв, Сулима повів усіх на Чигирин, далі на Черкаси. Здобув сильно укріплений Корсунь. Армія його зростала день у день. Постало питання: що далі? Київ? І — велика Визвольна війна з Польщею?

Можливо, так воно й сталося б. Іван Сулима був справді талановитим, розумним і досить авторитетним гетьманом та полководцем, щоб зрушити і повести за собою весь український народ. По суті, він уже розпочав ту справу, яку потім довершив Богдан Хмельницький.

Однак Адам Кисіль не збирався розпочинати з ним бойових дій. Визнав за кращу тактику хитрощів. Однієї ночі до табору Сулими прийшли Караїмович і Барабаш зі своїми козаками, завели балачку про кривди од поляків, питали поради, як перейти на бік повстанців. Сулима знав цих людей особисто, і йому й на думку не спало, що вони можуть бути польськими емісарами. Прийняв їх як товаришів — гостинно. Частував щедро. Та коли всі — у тім числі і Сулима та його заступник Павло Павлюк, разом з іншою старшиною, що була за столом, — поснули, зрадники пов'язали їх і привезли до польського табору.

Похмілля було найтяжчим із досі знаних — просто жахливим. Сулиму, Павлюка та кількох інших учасників "товариського" бенкету Конецпольський відіслав до Варшави. Якийсь час король не наважувався стратити Сулиму, оскільки той мав нагороду від самого Папи Римського і завжди носив при собі подарунок — портрет Павла V. Але опосередковане заступництво Папи не врятувало гетьмана. На його лихо, у Варшаві саме перебували турецькі й татарські послы. Вони палали такою ненавистю до Сулими, що зажадали від Польщі негайної — і лютої — кари для нього. Інакше — війна. І Владислав IV, хоч був ревним католиком і дуже шанував Папу та його відзнаки, погодився на страту. Після жорстоких катувань, що їх Сулима витримав цілком достойно, як і годилося козакові, його четвертували...

Василь Томиленко, гетьман реєстрового козацтва.

У пору, коли полковники реєстрового козацтва Караїмович і Барабаш позрадницькому видавали Івана Сулиму (1635 р.) полякам, гетьманом реєстровиків випало бути Василю Томиленкові. Ніяких свідчень про те, чи мав він щось спільного з цією зрадою, до нас не дійшло. Зате достеменно відомо, що гетьман не хотів далі миритися зі свавіллям польського панства. Маючи чимало фактів, що яскраво засвідчували, наскільки польські магнати й урядовці дозволяють собі виходити поза межі законності, він спорядив до Варшави делегацію, яка б довела до відома уряду й

короля, що ж насправді діється в українських землях. Тобто цей гетьман не просто шукав порозуміння з королем, а вимагав від нього та уряду приборкати шляхту, поставити її в рамки закону. Він визнавав Україну в складі Речі Посполитої, але на засадах гідності.

З кого ж складалася ця делегація? З того ж таки заслуженого перед поляками Івана Барабаша, що, як адміністратор, був тоді сотником черкаським, та з Богдана Хмельницького, що був сотником чигиринським. Допомогти їм у цих переговорах зголосився вже відомий нам Адам Кисіль. Але навіть його авторитет, здобутий у розправі з Сулимою, не допоміг: польський уряд не збирався полегшувати ні долі українського селянства, ні долі козацтва. Хоча й обіцяв.

Гетьман Томиленко сподівався, що хоч частину тих обіцянок поляки виконають. Але саме його поміркованість і терплячість дуже не сподобалися козакам, які вже ані на шеляг не вірили польському урядові — і, мусимо визнати, справедливо — й приписували гетьманові пропольські настрої.

Та парадокс становища цього гетьмана полягав у тому, що й поляки вбачали в ньому недруга, настроєного проукраїнськи. А йшлося ж про реєстрових козаків, що їх утримував той-таки польський уряд, і які, за задумом сейму, мали б захищати інтереси польської корони. Отже, як бачимо, ситуація для гетьмана була надзвичайно несприятливою. Зусібіч.

Улітку 1635 року — за кілька місяців по тому, як Томиленка обрали гетьманом — на березі річки Росави козацтво скликало Велику Раду, в якій брали участь не лише реєстровики, а й представники навколишніх сільських та міських громад. Мав що слухати тут Адам Кисіль, який представляв на раді польський сейм. Козаки висловили йому все, що думали і про польський уряд, і про свого гетьмана Томиленка, який, на їхню думку, слабо обстоював інтереси козацтва.

Але й гетьман, і сенатор розуміли: обстоювати "сильно" — означало розпочинати нове повстання. Оскільки іншого аргументу в тій політичній ситуації українцям не лишалося. Та якщо для Кисіля повстання взагалі було неприйнятним, то для Томиленка виникало питання: "А чи готове до нього козацтво? Чи підтримає це повстання народ?". І відповідь теж була ясною: "Не готове. Не підтримає".

Поки Кисіль їздив з вимогами козаків до Варшави, поки повертався звідти із тими чи тими запевненнями, поки козаки остаточно переконалися, що їхні скарги в столиці Польщі нікого не обходять, минуло... майже два роки. І минули вони, як завжди минали на Запоріжжі, в сутичках із татарами, в морських походах до кримських берегів, у степових дозорах. Проте жодні успіхи на кримському напрямку не спроможні були зарадити головному — розв'язати проблему українсько-польських відносин. Соціальні й релігійні утиски, самочинство і свавілля великопанської шляхти, грабіжницькі закони...

Одне слово, назрівала ще одна велика козацька рада. Напередодні її поляки зайняли хитру позицію: цього разу вони вже не намагалися захистити, виправдати і вберегти гетьмана Томиленка, а навпаки, почали звинувачувати його в тому, що це саме через його не наполегливість і політичну негнучкість козацтво й досі не знаходить

спільної мови з польською адміністрацією. Тобто, по суті, Адам Кисіль та його супровід солідаризувалися з антигетьманськи настроєною частиною козаків.

Знову ж таки, парадоксальність ситуації полягала в тому, що антигетьманські настрої і пропольськи й антипольськи налаштованого козацтва співпадали з настроями польської делегації. Яка, за згоди Варшави, підступно жертвувала Томиленком, маючи — наче мічену карту в рукаві — в запасі ще більш пропольски зорієнтованого кандидата на булаву. І це при тому, що ініціаторами скликання Ради виступали козаки, які готові були... повстати проти Польщі, а Томиленко, бачте, стримував їх, радив не поспішати, спочатку ослабити Кримське ханство, а вже тоді... Слід віддати полякам належне, вони зуміли залучити до участі в Раді, що теж відбулася на річці Росаві (1637), чимало козаків польської орієнтації.

Хоч Томиленко досить вправно захищався і таки справді мав певні заслуги перед козацтвом, нічого йому не допомогло. За підтримки поляків, козаки позбавили його гетьманської булави. Гетьманом став Сава Кононович, який ніколи й не приховував своїх польських симпатій.

Сава Кононович, гетьман реєстрового козацтва.

Отже, сталося так, що на Великій козацькій Раді (1637), яка проходила на річці Росаві, гетьманом гукнули Саву Кононовича. Пікантність ситуації, що виникла після цього, полягала в тому, що Кононович не лише не крився зі своїми польськими уподобаннями, а й був росіянином (московітом) за національністю. Тобто, для значної більшості українських козаків одразу ж ставало ясно, що такий чоловік захищати інтересів козацтва перед польським урядом не буде. Хоч за традиціями, що існували в козацькому середовищі, національність не мала ваги. Головне: служить людина козацькій справі, Україні, вірі православній, чи не служить?

І от це "головне" й лягло від самого початку в основу ситуації, яку можна назвати трагічною. Одні козаки твердили, що Сава Кононович узагалі не заслуговує на довіру — продався, мовляв, полякам. Другі саме за це й підтримували Кононовича: оскільки він відданий польському королеві, то ніякого повстання не буде. Як бачимо, розмежування козацтва тепер йшло передусім за ставленням до ідеї нового повстання. А саме до нього готувався в цей час гетьман нереєстрового козацтва Павлюк, в оточенні якого перебував і недавно відлучений від булави Василь Томиленко.

Томиленкові, Павлюку та й усім іншим козакам, було ясно: поки реєстровиків очолює Кононович, жодне повстання успіху не матиме. Бо той кине козаків реєстру проти повстанців, і повториться ситуація, що мала місце під час придушення повстання Івана Сулими. Понадто, що Кононович уже вів переговори з поляками і готував свої полки до участі у війні.

Щоб випередити Кононовича й не дати йому можливості зібрати достатньо сил, Павлюк і Томиленко привели свій загін до міста Крилова, стали там табором і ладналися до переговорів з гетьманом реєстру, водночас сподіваючись переманити частину реєстровиків на свій бік. Але Кононович розташував свою ставку досить далеко — в Переяславі, і жодних переговорів собі не зичив.

Аби якось "приохотити" його до цього, Павлюк послав до Переяслава загін під командою полковника Карпа Скидана. Навряд чи Павлюк важив на штурм Переяслава. Покладався, найімовірніше, на те, що людям Скидана пощастить переагітувати хоч якусь частину реєстрових козаків. Але сталося так, як того, напевне, не чекав ніхто. Вдершись до міста посеред ночі, Скидан — чи не без допомоги котрогось із реєстровиків — зумів полонити гетьмана і привезти його до Крилова.

Там і відбувся суд над непевним Савою Кононовичем. Його вивели на майдан і, зачитавши вирок, розстріляли. Як зрадника, що продався полякам; як гетьмана, що не обстоював інтереси козаків.

Отак безславно й досить швидкоплинно минуло це гетьманування. Та не поспішаймо перегортати сторінки. Спершу поміркуймо над підґрунтям події, що мала місце в Крилові.

І в історії з Сулимою, і в трагедії, що зайшла поміж Кононовичем та Павлюком (останній, як побачимо згодом, не надовго пережив гетьмана, якого стратив), ми вже завважили: дедалі частіше козаки воюють з козаками. При цьому ті, хто обстоює ідею єдності з поляками, вважають зрадниками тих, хто виступає проти Польщі. А повстанці страчують тих, хто не палає бажанням взяти участь у повстанні.

Проте справа тут не в зрадництві, а більше в позиції. Згадаймо: в сучасній незалежній Україні для сотень тисяч, якщо не мільйонів, людей і досить дивною здається сама думка про те, що Україна може існувати в рангу самостійної держави, не підлягаючи при цьому Росії. Вони так звикли, їх так виховано. Будь-яке розмежування з Росією набуває перед ними рис трагедії.

Так ось, подібний до описаного план думок панував і серед сотень тисяч, якщо не мільйонів, українців XVI-XVII століть. Значна частина козацтва, особливо заможного, старшинського, просто не уявляла собі, як це Україна може існувати без Польщі, поза межами "єдиної і неподільної". Звичайно, ці люди бачили, що польська адміністрація визискує українське селянство; не минали їхнього ока й утиски гонорової польської шляхти; краяло, треба думати, душу приниження православної віри... Але зняти руку на короля! Зважитись на остаточний розрив з імперією! Такого вони собі й до голови не покладали. І мали в кишені давній, але для тодішніх часів завжди свіжий аргумент: "Варто посваритися з Польщею — турки й татари поглинуть і нас, і Польщу".

Такої позиції додержувався — і чесно не крився з цим — також Сава Кононович, гетьман реєстрового козацтва, яке тому й звалось реєстровим, що перебувало на службі в польського короля та на утриманні польського уряду.

Павло Павлюк, гетьман українського козацтва, командувач повстанської армії.

Постать гетьмана Павлюка — надзвичайно цікава і навіть особлива в історії України. Чому особлива? Бо за національністю він був... турок. Щоб турок — та став гетьманом українського козацтва" очолив велике народне повстання за незалежність України, за Православну віру! Річ справді нечувана. Але так сталося.

Як жоден з інших козацьких вождів, він мав багато прізвищ і прізвищ. Звали його: Павло Михнович, Карпо Павлюк, Баюн, Полурис, Гудзан, зрештою, Павлюга...

Розстрілявши Кононовича, козаки віддали булаву Павлюкові. Він став гетьманом не тільки козацтва, а й цілої повстанської армії. Заступника ж мав в особі Василя Томиленка, який ще недавно сам був гетьманом. Між іншим, Павлюка не стратили разом із І. Сулимою тільки тому, що за нього заступився відомий польський аристократ-сенатор. Турецькі послы, знаючи, що Павлюк — турок, теж не наполягали на його страті.

Про серйозність намірів названих вище козацьких вождів свідчить уже той факт, що почали вони не з бойових дій, а з універсалів, тобто спеціальних послань, що поширювались по всіх навколишніх територіях. Як поставилося до них населення? Чимало охочих відгукнулося. Формувалися та озброювались, чим могли, нові сотні. Однак і повстанців ще було мало, і зброя сяка-така. То ж багато новобранців так і не пройшли потрібного вишколу. А тут ще й зима заходила...

Розпалювати повстання взимку — річ сама собою майже безнадійна. А понад те ще й ватажок його припустився серйозної помилки. Замість того, щоб відвести повстанців ближче до Січі, де на допомогу йому завжди могли прийти козаки, які ще не приєдналися до бунтівників і де на будь-якому з островів можна було витримати натиск поляків, він спорудив табір поблизу села Кумейки під Чигирином. І табір, судячи з подальших подій, не дуже надійний.

Та перш ніж перейти до розповіді про саме повстання, скажемо, що ще перед ним, за гетьманування Томиленка, Павлюк зібрав загін козаків і повів їх у Крим. Ні, не для того, щоб воювати з кримчаками, а щоб допомогти ханові у його боротьбі проти буджацьких татар.

Пособивши ханові впокорити Буджак, турок-козак Павлюк мав підстави сподіватись і допомоги орди в його боротьбі з поляками. Він і сподівався. Але, даремно...

Однак повернемося до повстанців. Першим же штурмом війська польного гетьмана (заступника головнокомандувача) Миколи Потоцького пробили оборону табору в двох місцях. І на превелику силу та з серйозними втратами козакам пощастило стримати поляків до ночі, а потім відійти до містечка Боровиці, що на березі Дніпра. Проте М. Потоцький був досвідченим воїном. Він кинув свої війська навздогін і, не даючи повстанцям змоги вкріпити новий табір, узяв його в облогу, безперервно атакуючи та обстрілюючи з гармат.

Вже на другий день повстанцям стало ясно, що довго протриматись на грудневому морозі, під вітром, у широкому полі, без харчів та набоїв, не вдасться. Сили ж для того, щоб розбити поляків чи хоч прорвати оточення, бракує... Отже, табір доживає останні години. Тоді посеред ночі полковник Скидан та ще кілька відомих офіцерів-козаків, утворивши невеликий штурмовий загін, усе ж пробилися до Дніпра і кригою перейшли на лівий берег. Тільки так вони і врятувались, негайно відступивши до Січі.

А що ж діялось по цьому в ставці Павлюка? Під його командою залишилась тільки частина реєстрових козаків, що мало коли додержувались послідовності в боротьбі з поляками, були також негаразд дисципліновані та ще гірше озброєні, не вельми боездатні повстанці. Тобто після відступу — чи краще сказати втечі — найбоездатнішою

частини запорожців на чолі зі Скиданом, Гунею та Филоненком, у таборі гетьмана почалась агонія. І сталося те, що найчастіше в таких випадках буває: на вимогу поляків, реєстровики і повстанці пов'язали своїх вождів — Павлюка, Томиленка, Гремича, Летягу. Шкурая та ще кількох — здали ворогові. Тільки за таку ціну всі інші здобули собі право на життя.

Люто скатованого Павлукжа перевезли до Варшави і скарали на смерть. Удруге за нього вже ніхто не заступився: чудеса не повторюються.

Жахливий досвід цього повстання ще раз показав, наскільки воно страшно: розпочинати щось велике, виходячи тільки з власних амбіцій, не подбавши про належну всенародну підготовку, а покладаючись лише на могутність і традиції Січі.

Павлюк розпочав повстання взимку, коли цьому аж ніяк не було властивої пори. З 23 тисяч його воїнів 17 тисяч не мали бойового досвіду, а головне — жодної зброї, окрім вил та кіс, а дехто йшов у бій з палицею. За кілька годин бою лише під Кумейками полягло понад 6 тисяч повстанців. Ще кілька тисяч загинуло під Боровицею або було страчено по розгрому повстання.

Деякі дослідники твердять, що, зрозумівши, скількох людей він призвів до загибелі своїми квапливими й непродуманими діями, Павлюк покаявся перед козацько-повстанським колом і сам попросився до рук поляків. Попросився й пішов, — поклавшись на слово честі православного сенатора від України Адама Кисіля, який запевняв, що в сеймі висловлено намір стратити лише керівників повстання, а всім іншим буде дароване життя.

Однаке каяття виявилось запізнілим, а слово честі сенатора — нічого не вартим. Після катувань і страти Павлюка, тисячі повстанців зазнали того самого, що й він.

То що ж, можете запитати ви, треба було не повставати, терпіти?

Повчати пращурів — річ марна. Але висновки робити треба навіть із фактів минулого. І тут висновок однозначний: якщо повстання не підготовлене, воно переростає в криваву, трагічну братовбивчу провокацію.

Той, хто не погодиться з цим, нехай зазирне до історії. Він довідається, що криваве повстання Павлюка й Остряниці (навколо нього згуртувалися рештки повстанців) саме й призвело не лише до величезних людських втрат, а й до тривалого занепаду козацько-повстанського руху.

Михайло Татаринов, полковник, командир експедиційного козацького корпусу.

Хоч в Україні вже розгортався великий повстанський рух, далеко не всі козаки воліли приєднуватися до нього та роздмухувати полум'я війни з Польщею, а отже, по суті, війни громадянської. Не слід забувати, що частина козацтва, виходячи з ідеї засновника Січі князя Д. Вишневецького, все ще ставилася до запорізької вольниці, як до своєрідного степового лицарського Ордену. А життя будь-якого лицаря віддавна і скрізь підлягало одним законам: захищати скривджених, визволяти поневолених, боронити надбаня попередників, здобувати власну бойову славу та шукати нових звитяг на честь усього лицарства.

Загін саме таких лицарів — близько 4 тисяч шабель — і згуртував навколо себе на

початку 1637 року досвідчений полковник, отаман Михайло Татаринов. Яка ж ідея живила це славне товариство? Така сама, як і деяких його попередників: вирушити в далеку Персію, щоб там, у спілці з військами шаха, повести далі — вже, так би мовити, з тилу, з другого боку — боротьбу з Туреччиною. Ніяких свідчень стосовно того, що Татаринов вів попередні переговори з представниками шаха чи командування перською армією, нема. Не було, підказує логіка дальших подій, перського представника (хоч у постаті поводиря) й у загоні полковника.

Судячи з усього, козаки міркували так, як і мали міркувати: "Перси оно турка б'ють-б'ють, та все ніяк не доб'ють. То чого б не піти та не допомогти? У гурті з персом і турка бити легше. А шах — що? Побачить перед собою таких хлопців, як ми, — з радістю прийме".

Відстань до Персії нікого не лякала. Те, що на шляху до неї не раз доведеться битися з ногайцями і з тими ж таки турками, а може, ще й кавказцями, — бо хтозна, як воно там поведеться, — теж.

Тому — пішли. Тільки легко сказати: "пішли". Йти треба було через території, підконтрольні татарським та ногайським мурзам. Де ще та Персія, а татари вже ось вони. І доводилося українським хлопцям шаблями пояснювати їм щоразу, хто такі козаки та куди націлилися.

Отак, з боями та сутичками, дійшовши до донських степів, загін Татаринова несподівано натрапив на дончаків, серед яких, як завжди, було чимало українців, що починали козакувати на Січі. І було їх теж немало — зо три тисячі шабель. На щастя, Чорноморського флоту — такого, як сьогодні, — тоді ще не існувало, тож ділити хлопцям було нічого, крім хіба що хліба-солі та горілки. Але з цим розібралися швидко й по-братньому. Татаринов на вдачу був, як кажуть, зі своїх, не бундючних. Тож одразу й узявсь приохочувати стрічних: мовляв, приєднуйтеся, вас три тисячі та нас чотири, а це вже військо!

Донці чухали потилиці. Персія, казали, воно ніби штука добра. Але ж далеченько. Та й чого йти бити турка аж туди, як він ось отут, під боком, в Азові. Місто багате, добра та турків нікому не забракне.

Запорожці й собі заходились чухати потилиці: а чом би й не так? Азов і справді тутечки, на Дону. То чого ж не побити турка спершу на місці, а вже по тому — в Персії? Куди вона, в біса, дінеться?

Одне слово, скликали козацьке коло, урадили собі, що та як" і вже наприкінці квітня 1637 року стояли під стінами Азова. Гарнізон міста, мабуть, дивувався: адже підійшло якихось п'ять тисяч козаків — не більше (не всі донці погодилися на участь у штурмі). Кого ж вони збираються атакувати? Нас? Та нас тут самого війська близько 4 тисяч. А ще жителів озброїмо, та за могутніми мурами...

Нікому з прибулих запорожців мурів Азова досі бачити не доводилось. А коли стіни постали перед козаками зблизька, ті зрозуміли: з їхніми чотирма легкими гарматками (фальконетами) під такою фортецею навіть салютувати соромно. Але що вдієш? Як уже підійшли, то не відступати ж на сміх туркам! Проте й на стіни — нема дурних — теж не

полізеш, переб'ють. І поки турки, хизуючись міццю, палили з важкої артилерії, козаки заривались у землю: нишком робили підкопи, й оскільки люди вони були працьовиті, то однієї з ночей яничари раптом завважили, що козаки вже в місті. Напад був рішучим, а бій просто лютим. Частина гарнізону, що встигла замкнутись у міській цитаделі, ще якось трималася. Всі інші лягли трупом.

Стріляти по міцнющій цитаделі з фальконетів — однаково, як з рогаток. Та побачивши, що козаки знову, мов кроти, починають зариватись у землю, смертельно нажахані турки визнали за краще здатися. Полковник Татаринів і сам, мабуть, не сподівався, що фортеця, яка досі мала славу неприступної, складе зброю так легко і перед такою жменькою вояків. У Стамбулі, в палаці султана, теж, напевне, не могли отямитись від шоку. А переможці тим часом тріумфували. Місто справді виявилось багатющим, військових трофеїв і здобичі набралось гори. Погуляли там хлопці кілька тижнів, перепочили, поскладали здобуте на десятки возів. І знову почали чухати потилиці. Воно ж ніби наладналися в Персію. Але ж куди в біса із такими хурами підеш? Та й хіба турки не скрізь однакові? Турок — він і є турок. Бити його можна й тут, якщо тільки добре бити!

Донським козакам узагалі йти не було рації. Бо й навіщо? Щоб турки знову над околицею запанували? Отож, діставши підкріплення та благословення від царя московського, в Азові й залишилися. А запорожці з усім добром і трофеями повернулися на Січ — дивувати шановне лицарство та ще зелених новаків балачками про майже неймовірні пригоди під турецьким містом Азовом...

Як склалася подальша доля отамана Михайла Татаринова, ніхто сказати не може. Але й того факту, що він, командуєчи об'єднаним загоном запорізьких і донських козаків, зумів майже блискавично взяти штурмом таку фортецю, як Азов, уже досить, щоб його ім'я навіки зосталося в пам'яті нащадків. Знову ж таки: ми пам'ятаємо, що російський полководець Суворов брав Ізмаїл, якого, щоправда, потім довелося повернути туркам. То чому ж не повинні пам'ятати, що український полководець брав Азов, якого теж потім... Але то вже інша історія.

Ілляш Караїмович, гетьман реєстрового козацтва.

Ілляш Караїмович був одним із тих козацьких гетьманів, які твердо і послідовно дотримувались польської орієнтації. Гетьманом його проголосили одразу після страти Павла Павлюка, і найважливішим завданням його — яке, судячи з усього, він виконував не з примусу, а за переконанням, — було: заспокоїти козацтво, не допустити нового повстання, примусити козаків, говорячи сучасною мовою, повернутися в правове поле Польського королівства.

Однак в українській історії він, як постать, з'являється значно раніше. Саме Караїмович, разом з полковником Барабашем та іншими реєстровими офіцерами, брав участь у придушенні повстання Івана Сулими. Це він, хитро перебравшись за однокумця, в гурті з іншими офіцерами, заарештував І. Судиму, П. Павлюка та ще кількох керівників повстання і привіз їх до польського табору. Зрозуміло, що такі вчинки симпатії в українця викликати не можуть, проте, погодьмося — операцію

виконано вправно. Пов'язати все керівництво повстанської армії і вивезти його з табору — таке може вдатись не кожному.

Саме тоді, як було страчено Павлюка і проголошено гетьманом Караїмовича, тобто в лютому 1638 року, в Варшаві відбулося засідання сейму, на якому розглядалися проблеми українського козацтва. Ухвала така: реєстр козацький зменшиться до 6 тисяч шабель; записувати до реєстрових полків можна лише тих козаків, які не брали участі в жодному з антипольських повстань. Вирішено було також, що старшими над реєстровиками будуть польські комісари — жодних виборних гетьманів! — а всі командири полків мають походити тільки зі шляхти. Крім того, Січ повинна бути під постійним контролем реєстрових полків; вони стоятимуть поблизу неї гарнізонами і стежитимуть за тим, щоб козаки не бралися до бойових дій без дозволу польського уряду.

Ясна річ, усе це не могло бути прийнятним. Воно обурило не тільки січовиків, а й козаків реєстру. Адже їм теж було ясно: додержання них вимог призведе до цілковитого занепаду козацтва.

Щоб переконати козаків, що все станеться саме так, як хоче сейм, гетьман Микола Потоцький (польський головнокомандувач) наказав Караїмовичу взяти два козацькі полки, піти на Січ і розправитися з тими повстанцями, яким пощастило втекти на Запоріжжя. Але там уже порядкував досвідчений воїн, кошовий отаман Дмитро Гуня, якого незабаром теж буде проголошено гетьманом. Дізнавшись, що реєстрові козаки прибувають для того, щоб, за наказом поляків, спалити всі чайки, а Січ, що містилася тоді на острові Томаківка, зруйнувати, Гуня негайно скликав усе козацтво, яке тільки могло зібратися з навколишніх територій. І запитав, чи згодне товариство коритися вимогам поляків.

Що ж відповіли козаки? Приблизно те саме, що мали за звичай відповідати на листи турецьких султанів. А ще, додали: краще вони всі накладуть головами, аніж віддадуть полякам Січ!

Караїмович, хоч і стояв за поляків, теж розумів, що вони жадають неможливого. Тому ні з чим не квапився. Зупинившись у районі Кодака, він улаштував собі там табір і прийняв посланців Гуні, які висловили йому все те, що звеліли учасники козацької ради. А ще передали ультиматум: щойно полки Караїмовича наблизяться до Січі, запорожці оголосять їх ворогами козацтва і стануть до бою, як і годиться чинити з ворогами.

В полках Караїмовича були такі самі українці, а як і в полках Гуні. Довідавшись про те, що козацька рада на Січі вирішила не припиняти повстання, чимало з них потай утекло з табору Караїмовича, щоб приєднатися до січовиків. Не маючи бажання розпочинати братовбивство, Караїмович підняв полки і повернувся на Черкащину, до своєї резиденції.

Цей його вчинок свідчить, що загалом Караїмович не був налаштований ні проти повстанців, ні проти січового козацтва. Як і Богдан Хмельницький, з яким згодом, звела його доля, він був офіцером реєстру, але офіцером, який прагнув уникнути значних боїв

із січовиками та повстанцями.

Така його поміркованість не припала до смаку польському командуванню, і невдовзі його з гетьманування усунули. Реєстровиків же підпорядкували польському комісарові.

Проте цим військова кар'єра, а краще сказати трагічна доля Ілляша Караїмовича, не вивершилась. У квітні 1648 року саме він був командиром одного з козацьких полків, які йшли човнами до Дніпра з наказу головнокомандувача польських військ Миколи Потоцького. Дізнавшись про це, Богдан Хмельницький вислав їм назустріч повстанські полки. Старшині полку вдалось умовити козаків реєстру перейти на бік повстанців. Караїмович здатися не захотів — знав, що козаки не подарують йому ні зради Сулими, ні зради під час повстання Павлюка. Разом з групою своїх прибічників він став до бою і загинув.

Звичайно, дуже просто віднести його до зрадників і спробувати, як це роблять деякі дослідники, викреслити з української історії. Але це марна річ. Його не викреслиш. Бо що було, те було. Був і гетьман реєстрових козаків, полковник Ілляш Караїмович. Він, як і всі інші офіцери реєстру, заприсягся у вірності польському королеві, і свого слова дотримав. Як дотримали його багато інших офіцерів-українців, чимало гетьманів та кошових отаманів, що так само, як і Караїмович, брали участь у придушенні повстань. Такою вже вона є, наша історія.

Яків Остряниця, гетьман нереєстрового козацтва, командувач повстанської армії.

Ми вже знаємо, що після поразки повстання під проводом Павлюка основна частина бунтарів не розпорошилася по степах і селах, а посходилася до Січі та її околиць. Оскільки ці люди складати зброї не збиралися, постало питання про гетьмана. Ним обрали активного учасника повстання, ніжинського полковника Якова (Стефана, Яцька) Остряницю, що, як твердить дехто з дослідників, був родом з містечка Остра на Чернігівщині. До обрання гетьманом, він певний час був полковником Ніжинським. Радником до нього приставили старого січовика Дмитра (Леона) Гуню.

У квітні 1638 року Остряниця повів своє — поки що нечисленне — військо лівим берегом Дніпра на Київщину, в район Переяслава. Дорогою повстанці очищали міста й села від польських гарнізонів та польської адміністрації, а територію — від загонів, що виловлювали та вирубували порізані гурти бунтівників. Водночас повстанське військо поповнювалося новими бійцями — здебільшого селянами, яким уясе несила було зносити утиски польської шляхти.

Паралельно з кінно-пішими загонами рухався Дніпром на човнах окремий загін Дмитра Гуні. Ще один командир повстанців — Скидан — збирав загони на Чернігівщині. Готуючись до справжньої війни з поляками, гетьман попросив допомоги в донських козаків, і ті справді відрядили йому на допомогу полк на чолі з полковником Путивльцем (мабуть, з українських козаків).

Як бачимо, окреслювались виразні передумови, щоб повстання під проводом Остряниці переросло у визвольну війну. Що ж цьому завадило? Очевидно, помилка гетьмана.

Він поспішив розпочати бойові дії проти польської армії, якою командував талановитий полководець М. Потоцький, не дочекавшись загонів підмоги, що рухалася в цей час до нього з усіх кінців.

Загалом Остряниця мав чималий військовий досвід. Відомо, що в рангу полковника реєстру він виступив на боці поляків у війні проти Московії в 1634 році, і що його полк активно й успішно діяв у районі Новгорода-Сіверського. Відзначився й у повстанні Павлюка. А перед цим випробував свою долю в боях з кримськими татарами. Що ж до його дій як керівника повстання, то в їх оцінці дослідники кардинально розходяться: від захвату наслідками його першої битви з поляками біля міста Говтви, до цілковитого заперечення його військового таланту.

Найрізкіше з цього приводу висловлюється історик Микола Аркас: "Повстання це, — пише він у своїй "Історії України-Руси", — було б, мабуть, успішне, але вибрали на гетьмана чоловіка слабкої волі, нездатного до військової справи, — Остряницю. До нього пристає стільки народу, як ні до одного з гетьманів досі; але він не тямив, що з ними робити; він вибрав собі річку Сулу і ходить вгору та униз по ній, боїться перейти через неї, гаїть дурно дорогий час і дає полякам стягнути своє військо".

З такою оцінкою погодитися, звичайно, важко. Остряниця справді певний час маневрував Полтавщиною, але не через слабкодухість, а чекаючи кількох великих загонів підкріплення. Інша річ, чекати їх слід було, не настільки заглиблюючись у території, які так твердо, маючи тут багато військ, контролювали поляки. Кращим для цього було пониззя Дніпра, звідки, обростаючи людьми, можна поступово підніматись угору, як це згодом робив Хмельницький. Але історія йде тими шляхами, якими вона йде.

Перша битва з поляками дала перемогу повстанцям. Розбивши ворогів у відкритому бою, козаки добре поколошкали ще й їхній табір і змусили до відступу в бік Лубен. Однак після цього Остряниця втратив ініціативу і справді рейдував від Лубен до Лукомля, звідти до Жовнина... А поляки тим часом стягували війська і робили все для того, щоб не дати дороги загонам, які йшли на допомогу гетьманові

Остряниці. Передусім, вони перехопили донських козаків (за деякими даними близько 500 шабель) і порубали їх. Так само розгромили чи порозганяли ще кілька дрібних загонів.

І знов-таки, замість того, щоб відходити в бік Січі, Остряниця заклав новий табір поблизу Жовнина. Потоцький, на допомогу якому прийшов український князь Єремія Вишневецький з великим загonom надвірних козаків та ополченців, негайно оточив повстанців. Бій тривав до вечора. Повстанці опирались одчайдушно. Та все ж полякам пощастило вдертися до табору й захопити обоз мало не з усіма гарматами.

Ситуація здавалася безнадійною. Проте повстанці остаточно духом не підупали і від поляків таки одбилися. Але зробили вони це вже без Остряниці. Бо той учинив таке, чого не можна пробачити жодному полководцеві. Він — ще під час битви — згуртував навколо себе найбоєздатніших козаків, прорвав оточення і, перепливши річку Сулу, втік, кинувши всіх інших напризволяще. Пояснювати це можна чим завгодно:

розпачем, безнадією, побоюванням, що повстанці схоплять його та здадуть полякам, як-то бувало вже не з одним ватажком. Але з усіх поглядів описана втеча не має жодного пристойного пояснення, як і не має виправдання. Тим більше, що повстанці тоді вистояли і ще довгенько тримали оборону в таборі.

Що ж до Остряниці, то відомо, що він утік на Слобідську Україну, на територію, підпорядковану в ту пору Московії. Там і оселився. Проте через певний час загинув од рук козаків. Можливо, тих, яких він зрадив у битві під Жовнином. Що ж, траплялося й таке. Проте, за версією автора "Історії русів", Остряниця нібито уклав з поляками договір і вже після битви його, разом з іншими козацькими старшинами було заарештовано в Канівському монастирі, куди зайшов помолитися. Далі поляки нібито відвезли його до Варшави і там, після страшних тортур, стратили. Проте польські та українські джерела не підтверджують цього.

Дмитро Гуня, кошовий отаман, гетьман повстанського війська.

Грудень 1637 року. Трагічний бій під Кумейками на Черкащині. Слабко озброєні повстанці мужньо стримують шалений натиск добірних польських військ. Табір з возів, улаштований просто на марші, ненадійний. Поляки легко вдерлися до нього. У страшній різанині, що тривала мало не цілий день, повстанці втратили близько 6 тисяч чоловік. Бачачи, що битву програно, гетьман Павло Павлюк бере загін кінного козацтва — найбоєздатнішого — і, вирвавшись із табору, відходить у бік містечка Боровиця.

А хто ж очолив тих, хто лишився спливати кров'ю під Кумейками? Літній, досвідчений полковник Гуня. Йому не забракло мужності, таланту й авторитету, щоб після відходу гетьмана (це, ясна річ викликало в таборі паніку) заспокоїти бунтарів, відбити напад поляків і, зміцнивши табір, триматися ще кілька годин. На світанку ж, перегрупувавши своє знесилене військо, Дмитро Гуня несподіваним ударом прорвав польську блокаду і почав відступати тим самим шляхом, яким повів свій загін гетьман Павлюк.

Щоправда, щоб збільшити маневреність свого війська і врятувати його, Гуні довелося залишити в містечку Мошни весь обоз із пораненими, яких того ж таки дня поляки вирубали. Але це виявилось тією трагічною жертвою, якої не можна було уникнути задля порятунку основної частини війська.

Друга дія повстанської драми гетьмана Павлюка відбувалася, як відомо, в таборі під Боровицею. Там сталося так, що повстанське військо виявилось розчленованим. Полки запорізьких козаків під командою полковників Скидана й Остряниці ще перед битвою відступили в район Чигирина, а в таборі, під орудою Павлюка й Гуні, zostалися тільки селянські загони. Після важкого бою, коли Гуня відчув, що повстанці ладні зрадити гетьмана й здати всю старшину полякам, він зібрав навколо себе загін відданих йому запорожців, вирвався з табору і, форсувавши Дніпро, рушив на Січ.

Отже, нічого дивного немає в тому, що полковник Дмитро Гуня став для козаків символом мудрості та надійності. Йому вірили, за ним ішли, на його щасливу зірку покладалися. Ось чому січове товариство одразу наставило його кошовим отаманом. І

він виправдав сподівання повсталого козацтва. Згадаймо, що коли навесні 1638 року гетьман реєстрових козаків Караїмович виступив, за наказом поляків, проти Січі, намагаючись узяти її під пильний нагляд, саме Гуня скликав Раду й від її імені зажадав: геть від Січі, бо інакше розпочнуться бойові дії. Рішучість кошового Гуні врятувала тоді козаків від братовбивчої війни між реєстровим та нереєстровим лицарством.

Можливо, якби повстання, що й далі розгорялося в Україні, очолив Дмитро Гуня, воно б мало більший успіх. Проте, як ми вже знаємо, у квітні 1638 року гетьманом обрали Остряницю, а Гуню оголосили "першим полковником", тобто заступником гетьмана. Й історія, по суті, повторилася. Трагедія повстанського табору під Жовнином. Гетьман Остряниця з невеличким загоном прибічників утікає, кинувши своє військо напризволяще. Що робити тим, що залишилися? Вони, звичайно ж, звернулися до старого досвідченого полковника Гуні: прийми булаву. І Гуня прийняв. Буквально за кілька годин, не припиняючи бою з поляками, він зумів відновити дисципліну у війську, залатати проломи, знову зробити табір здатним до оборони.

До річі, там, під Жовнином, поляки вдалися до жахливої провокації: заходилися палити навколишні села, а людей з них, особливо жінок і дітей, пригнали до табору й перед очима повстанців почали катувати і страчувати. Навіщо це робилося? З одного боку М. Потоцький намагався залякати повстанців та посіяти ворожнечу між ними й населенням, яке, мовляв, терпить лихо через свавілля бунтарів. З другого — сподівався, що козаки, яких було значно менше, ніж поляків, не витримають і кинуться з табору рятувати приречених. Проте Гуня пригасив пристрасті і з табору не вийшов. Завдяки цьому він зберіг життя тисячам повстанців, які все одно катованим нічим не допомогли б.

Зрозумівши, що гетьман Гуня розгадав їхні наміри, поляки облишили тортури і пішли на штурм. Проте козаки відбили напад і зуміли відійти до Дніпра. Там, у гирлі Дніпрового протоку-стариці, вони заклали новий табір. Скориставшись перепочинком, повстанці настільки укріпили його, що він, по суті, став неприступним. І дав їм захист мало не на два місяці. Могли повстанці триматися тут і далі, але не ставало харчів, майже вичерпались набої для рушниць і пістолів.

Коли гетьман Остряниця ще тільки закладав табір під Жовнином, він відрядив полковника Филоненка на Січ із наказом привезти продовольство й набої, Филоненко наказ виконав. Та коли обоз під охороною загону запорожців наблизився до табору, поляки кинули на нього чи не все військо. Филоненко — не без підтримки повстанців, командувати якими Остряниця доручив Гуні, — до табору пробився. Але далеко не з усім, що віз. Отже, з харчами сутужно було ще під Жовнином, а в новому таборі не стало й набоїв...

Далі гетьманові Гуні важити не було вже на що. Відбивши ще кілька атак поляків, він вибрав момент, щоб рукопашним боєм прорвати оточення в найслабкішому місці, і відступив на територію Слобідської України, де поляки погнатися за ним не могли: територія підлягала контролеві Московії.

Так цей майстер оборони й маневру порятував іще раз —уже вкотре! — повстанське військо від цілковитого розгрому, а тисячі людей од загибелі.

Як склалася подальша доля талановитого командира, одвічного повстанця, невідомо. На той час він уже був досить літньою людиною, тож, треба думати, битва в гирлі Стариці була в гетьмана останньою. Але слід його в історії козацтва, історії визвольної боротьби українського народу залишився.

Карпо Скидан, полковник нереєстрових козаків, командир повстанських загонів.

Ім'я полковника Карпа Скидана з'являється в історії України в зв'язку з повстаннями під проводом П. Павлюка та Я. Остряниці. І в першому, і в другому він виступає як один з організаторів і керівників повстанського руху та найздібніших воєначальників.

Першою його операцією став переворот за часів гетьманування Сави Кононовича. А було так: у розпалі повстання П. Павлюка Скидан зі своїм полком пішов до Переяслава, де тоді перебувала ставка гетьмана Кононовича, напав уночі на будинок, в якому той жив із найближчим оточенням, узяв гетьмана під варту і привіз до Павлюка. За вироком козацької Ради, Кононовича стратили як зрадника, що обстоював інтереси Польщі, не дбаючи про інтереси українського народу та козацтва, а полковник Скидан відтоді став популярним серед повстанців. За ним закріпилася слава хороброго до відчайдушності чоловіка, здатного на будь-який подвиг.

Після страти Кононовича гетьманом обрали Павлюка. Але новий гетьман одразу ж поїхав на Січ, щоб закликати до повстання запорожців, а Скидан, як його заступник, залишився на Полтавщині. Розсилаючи по навколишніх округах своїх гінців, полковник збирав людей, формував з них загони, озброював і навчав. По суті, він виконував обов'язки наказного гетьмана, хоч ніхто з дослідників цим титулом його не величає.

Про битву під Кумейками ми вже знаємо з історії, пов'язаної з повстанням Павлюка. А тут додамо, що полковник Скидан був одним з керівників оборони табору. Повстанці опинилися в облозі взимку, в грудні, без теплого одягу, не маючи в достатку ні харчів, ні набоїв і втрачаючи вже надію не те, що на перемогу, а хоч би на порятунок. Та коли 20 грудня 1637р. полякам пощастило вдертися до табору, і польський командувач М. Потоцький уже тішився тріумфом, саме полк Карпа Скидана, як найбоєздатніший, зумів прорвати вороже кільце й відійти в бік містечка Боровиці. Це допомогло вийти з табору Павлюкові та кільком іншим полковникам з частиною козаків і селян-повстанців.

Яким був кінець повстання Павлюка, ми вже знаємо. Проте польський уряд не дуже цим тішився. Там розуміли: поки на волі такі, як полковник Скидан, повстання жевріє і щоднини може спалахнути з новою силою. Ось чому на Січ, з наказу коронного гетьмана М. Потоцького, пішло два полки реєстрових козаків під командою полковника Мелецького. До речі, то були Чигиринський і Білоцерківський полки, що мали статус елітних. Яке їм поставлено завдання? Умовити козаків видати К. Скидана з десятком-двома старшини. Якщо ж січовики не погодяться, то відбити Скидана та його прибічників силою.

Однак такий наказ виявилося нелегко виконати. Реєстровики знали про це ще до того, як прибули на Запоріжжя: січовики не мали звичаю зраджувати товаришів. Що ж до полковника Мелецького, то він мусив вигадувати якесь виправдання, чому не виконав наказу.

Бачимо полковника Скидана й серед найактивніших учасників повстання під проводом гетьмана Остряниці. В той час, як Остряниця гуртував своє військо на Полтавщині, Скидан кликав до зброї селянство на Чернігівщині. Це було небезпечно. Адже до козацьких земель Запоріжжя далеко, до основних повстанських сил не ближче, а польські гарнізони — де не ступиш. Та й місцеві магнати мали чималі формування.

Мабуть, Скидан не знав, що навколо основних повстанських сил події розгортатимуться так блискавично — сучасних засобів зв'язку тоді не існувало. На допомогу рушив аж у пору, коли поляки вже стягли великі сили. Польське командування, певно, мало відомості про те, що Скидан веде підмогу, бо десь поблизу Дніпра великий загін Потоцького напав на загін Скидана і частково вирубав його, частково розпорошив. Сам полковник, як запевняють нас дослідники цієї трагедії, зумів врятуватися, але пораненим потрапив у полон. Там він, очевидно, й загинув.

Павло Носковський, полковник, головнокомандувач козацького війська в Австрійській імперії.

В угоді, яку полковник Носковський підписав з австрійським урядом, його названо так: "Головнокомандувач війська, випробуваний королем Польщі та імператором". Серед тих козацьких полководців, що діяли поза межами України, постать полковника Носковського чи не найцікавіша. Йому та його воїнам випало брати участь в 30-літній війні на боці Австрії. З публікацій, що їх зробив дослідник О. Баран за матеріалами віденських архівів, та досліджень В. Сергійчука, історія експедиційного корпусу Павла Носковського вимальовується така. В Австрії вже знали, що то таке є — козацька військова сила. Звідки? Бо козацькі підрозділи не раз бували в складі польських військ, що їх король посилав на допомогу Фердинанду II. Навіть збереглися свідчення, що австрійський головнокомандувач Валленштайн делікатно підказував королеві, щоб той надсилав до Австрії козаків — вони здавалися йому надійнішими за поляків. А король не був проти. Козаків він радий був посилати, куди завгодно, аби тільки менше їх лишалось у Речі Посполитій.

У жовтні 1635 року під командуванням Носковського в Австрії вже зібралося понад 4 тисячі українських воїнів. Усі вони пройшли там нетривалу підготовку, під час якої їх призвичаювали до методів війни регулярної армії та до армійської дисципліни.

Коли в Парижі дізналися, що козацьке військо рухається до Рейну і що воно воюватиме проти Франції, кардинал Рішельє спробував домовитися з представниками польського уряду, щоб той відкликав козаків на батьківщину. Та у

Варшаві сказали: "Пардон, ці козаки не є регулярним військом Речі Посполитої. Вони найманці. Ото ж, за всієї нашої поваги до Франції...".

Перше бойове хрещення козаки полковника дістали в Люксембурзі. Носковський

розумів, що козакам миліша їхня власна тактика, дуже наближена до партизанської. Її українці й почали додержуватись у боях проти французів та шведів, що діяли на цій ділянці фронту. Відомо, зокрема, що в першому ж бою козаки розпорошили великий шведський загін і здобули три прапори. Такі трофеї у Європі завжди були ознакою розгрому.

Тримались власної тактики вони й у бою під містом Понта-Мусон. Козаки басували кіньми попід брамою, вдаючи, що готуються до штурму; обстрілювали вежі й стіни з мушкетів. Французам це набридло, і вони вирішили раз і назавжди відучити українців від звички докучати оборонцям міста. Повиходивши за стіни фортеці, французи рішуче вдарили на козаків. І були приємно вражені тим, як швидко войовничі українці почали від них утікати. Це ж бо ті, про яких уже пішли чутки, ніби вони неперевершено хоробрі та завзяті.

Про одне тільки не подумав гарнізон: що їх елементарно заманюють у пастку. Щойно французи втяглись у приміську долину, за якийсь там лісок, як з зусібич на них налетіли інші козацькі підрозділи. І весела гонитва зі свистом та гуками перетворилася на різанину. Багатьох козаки порубали, багатьох полонили. За фортечні мури пощастило повернутися якійсь жменьці.

Так само завзято воювали козаки і в провінції Шампань, де, розгромивши кілька французьких загонів, здобули значні трофеї. Під містом Ландау козаки, разом із загонами найманців-хорватів, ішли в ар'єргарді австрійської армії. Це вони затримали наступ французів і таким чином допомогли армії імператора без значних втрат перейти на нові позиції. Одначе цього всього ніхто не поцінував: Австрія заборгувала козакам за цілих півроку служби. Що мали діяти за таких обставин козаки? Звичайно ж, бунтувати. Ухвалили собі кидати австрійську армію та вертати додому. До планів австрійців це не входило: ситуація надзвичайно складна, кожна шабля та ще така, як козацька, — аж ніяк не до втрати. Розпочалися переговори між австрійським командуванням і польським урядом. Посол Польщі у Відні звернувся до полковника Носковського з листом: мовляв, погамуй своїх хлопців, а гроші вам видадуть.

Носковський і сам не квапився в Україну. Бо з чим мав повертатися? Поеднуючи тактику дипломатії з тактикою погроз, він змусив австрійський уряд вкласти з ним новий контракт, а головне — повернути значну частину боргу. При цьому понад тисячу козаків — хворих та поранених — відправили додому, а зо три тисячі, на чолі з тим таки Носковський, влилося до військ фельдмаршала Геца. Але і в складі корпусу австрійського фельдмаршала українські козаки залишалися самотійною бойовою одиницею, підлягаючи наказам тільки полковника Носковського. Очевидно, якби полковник і інші козацькі офіцери забажали того, вони взагалі могли б перейти на службу в австрійській армії, прийнявши австрійське підданство Проте Носковський наміру такого не виявляв.

Ще чимало пригод чатувало на це закордонне товариство. Фельдмаршал не раз відзначав надзвичайну відвагу українців. Але уряд, як і перше, платні козакам не давав. Полковник Носковський з кількома офіцерами навіть побував на прийомі в імператора.

Можна уявити собі, що пробитися до імператора полковнику-найманцю було нелегко. Але Носковський виявився наполегливим. Та й фельмаршал Гец допоміг.

Імператор повівся з ним чемно, вислухав, похвалив за хоробрість, подякував за допомогу. Та коли дійшлося до козацької платні, холодно пообіцяв. Мабуть, наперед знаючи, що платити нічим.

Поклавшись на обіцянку (воно ж ніби слово королівської особи!), козаки отаборилися в Сілезії, поблизу міста Графенберг, і почали чекати. Грошей, звичайно. А дочекалися австрійських військ під командуванням графа фон Мансфельда. Розуміючи, що тримати козаків на території імперії небезпечно, це військо, після кількох сутичок, витіснило — скажемо так, — козаків за межі Австрійської держави.

Кажу "витіснило", оскільки козаки не хотіли провокувати австрійців на справжні бойові дії і, по суті, лише демонстрували опір.

Отак, досить конфузно — і передусім для тих, хто козаків наймав, а плати не дав, — закінчилася участь військ полковника Павла Носковського в загальноєвропейській війні. Але це аж ніяк не применшує ролі козаків, не накладає карбу на їхню хоробрість і доблесть. І нам слід пам'ятати, що існував такий козацький головнокомандувач — полковник Павло Носковський, який воював і в Австрії, і в Франції та Люксембургу. Тобто, по суті, в особі полковника Носковського маємо полководця європейської ваги.

І ще одне. На жаль, навіть у повстанській армії Богдана Хмельницького — підкреслюємо: армії, а не повстанському війську — не існувало звання "генерал", що мало вже поширення по багатьох арміях світу. Найвищим званням залишався "полковник". Крім гетьмана, звичайно. І це частенько збивало з пантелику іноземців, які не зовсім розуміли, з ким вони мають справу в особі того чи того полковника. Заводить на манівці й сучасників. Так от: полковник Носковський, за всіма вимірами європейських армій, мав би зватися генералом. Так само, як згодом повинні були б мати генеральські звання й славетні полковники армії Хмельницького: Кривоніс, Богун, Глух...

Як склалася подальша доля бойового полковника Павла Носковського, "головнокомандувача війська", ми, на жаль, не знаємо. Зате вже добре знаємо, що забувати таких полковників-полководців не повинні. Це — воїнська слава українського козацтва.

КАРПО ПІВТОРАКОЖУХА, полковий осавул, гетьман повстанської армії.

Хоч придушення повстання під проводом гетьмана Остряниці вивершилось лютими тортурами, стратами багатьох козацьких офіцерів та наругою над їхніми родинами, потяг до боротьби за волю і віру в Україні не поменшав. До козаків, що не склали зброї, — їх було чимало — приєдналися й ті повстанці, які не хотіли чи боялися повертатись до своїх панів, кому вже й нікуди було вертатися, бо домівки їм поруйнували та попалили поляки. Та для того, щоб об'єднати всіх невдоволених і зібрати нове військо, потрібен був гетьман.

Невеличкими групами та загонами пробивалися козаки крізь польські застави і сходились до урочища поблизу Богодухова (нині Харківської обл.), край берега Мерли,

притоки Ворскли, що впадає в Дніпро. Тут, на бурхливій тривалій Раді, й проголосили (1638 р.) гетьманом колишнього полкового осавула (тобто, умовно кажучи, заступника командира полку) Карпа Півторакожуха, який відзначився мужністю й командирською тямовитістю в минулому повстанні. Перше завдання, що постало перед новообраним гетьманом, це — зібрати нове військо і розпочати бойові дії проти поляків. План простий: започаткувати нове повстання, а далі народ підтримає і... хай Бог помагає. Проте польська розвідка вже знала про Раду на березі Мерли і про появу нового гетьмана. Перекривши всі дороги, поляки не допустили до цих місць козаків, що сформували загони на Дніпрі та Десні. Це були перші сутички, а далі, ясна річ, не забарилися й інші.

Розуміючи, що довго йому в тутешніх краях не перебути, досвідчений повстанець Карпо Півторакожуха пробивається зі своїм поки що невеличким військом крізь польські застави і зникає на землях, що були під контролем Запоріжжя. Логічно було б припустити, що далі гетьман вирушить на Січ. Але Півторакожуха цього не робить. По-перше, на Січі мають свого гетьмана. По-друге, там, як здогадувався гетьман повстанців, мабуть, ще не цілком оговтались після недавньої поразки повстання і поки що не зичать собі нової війни з королівськими військами. Одне слово, Півторакожуха мав підстави не приєднуватись до січовиків. Куди ж йому податися? Гетьман повстанців обрав досить оригінальну тактику. Свою похідну ставку він розташував на кордоні між володіннями Січі і Кримського ханства. При цьому гетьмана січовиків він запевнив у тому, що захищатиме кордони козацьких земель, а кримських мурз — у тому, що єдина його мета — протистояти військам польського короля. Знаючи про існування цієї ставки, чимало городових нереєстрових козаків почали сходитися сюди. Прибувало також безліч селян, що втікали від польських поміщиків. Польському урядові, ясна річ, таке подобатись не могло. Він послав у ці місця великий загін кінноти, щоб протистояти дедалі більшому війську Півторакожуха. Проте гетьман багато разів відбивав напади поляків, а коли не міг, — зникав у татарських степах. Гнатися за ним поляки не наважувались, бо варто було їм ступити на землі ханства, як це означало б оголошення війни. І тоді вже козаки діяли б разом з ордою. Ні король, ні сейм Польщі такого розвитку подій не бажали.

Ще одна цікава деталь. Нападаючи на польські роз'їзди, що наглядали за прикордонними землями, вояки гетьмана Півторакожуха захоплювали в полон офіцерів-шляхтичів і віддавали їх татарам, а вже ті мали за них добрий викуп. А татари давали за це козакам овець та велику рогату худобу, що йшла на харчі.

Невідомо, скільки б тривали такі прикордонні маневри гетьмана, якби не подія, що сколихнула все Кримське ханство. Територія ханства, як відомо, сягала Приазов'я й Кубані і доходила до земель, підвладних калмицьким мурзам. Хтозна, чого тим мурзам забаглося, але калмицька орда несподівано напала на кримську, і розпочалася війна. Відчуваючи, що самим їм з калмиками не впоратися, кримські татари звернулися по допомогу до гетьмана Півторакожуха. Гетьман поміркував, почухав потилицю... Що не кажіть, а калмики — не поляки. З іншого ж боку — як його не допомогти кримчакам,

коли вони стільки допомагали йому самому? Понадто, що хан обіцяв збройно та продовольчо забезпечувати його військо, та ще й непогано платити.

Поєднання тактики козацької піхоти з татарською кіннотою завжди давало надзвичайний ефект. Ним згодом скористався і Богдан Хмельницький. Зробила згадана тактика своє також у війні татар з калмиками. В кількох битвах калмики зазнали нищівних поразок і мусили відійти до приволзьких степів. Та лихо спіткало гетьмана. Коли військо поверталось назад, він тяжко занедужав і дорогою вмер.

Традиційної в таких випадках версії щодо отруєння цього разу не виникало. Як і щодо поранення.

Як твердить козацька хроніка, сталося це посеред голого степу, тож козаки не мали з чого навіть змайструвати труни. Поховали вони свого ватажка в бочці з-під святого козацького питва — горілки. Але я думаю ось про що: в наш час, коли українців і кримських татар доля звела в одній державі, постать гетьмана Карпа Півторакожуха вимальовується в досить цікавих контурах. Він постає перед українцями й татарами як лицар, який однаково прислужився обом народам і слава та бойові подвиги якого певним чином поєднують наші — українців і татар — історії і наші долі. Тож було б тільки справедливо, якби десь на кордоні між Кримом і Херсонщиною з'явився пам'ятник гетьманові Карпу Півторакожуху. Незважаючи на те, що дехто з дослідників вважає що це постать не стільки з історії, скільки з легенди.

Проте подібні легенди, зазвичай, мають реальне підґрунтя і є невід'ємними частками національної історії.

Максим Гулак, гетьман повстанської армії.

Ще дивовижніше складалася доля гетьмана Максима Гулака, що прийняв булаву по смерті Карпа Півторакожуха, орієнтовано на початку 1642 року. Ми з вами навіть не здогадуємося, що в особі цього майже зовсім невідомого гетьмана маємо полководця євразійської слави.

За часів Півторакожуха Максим Гулак командував у його війську артилерією. Він перейняв і добре вивчив тактику прикордонних боїв свого попередника, проте не одразу вдався до неї, а спробував розпочати бойові дії майже в центрі України, на території Черкащини. Гулак дійшов туди, розбиваючи дрібні загони поляків. Та коли на річці Тясмин проти нього виступили значні польські сили, гетьман, втративши чимало людей і всю артилерію, мусив відступити до кордонів з Кримським ханством, тобто на ті самі землі, на яких базувався його попередник. Поляки спробували розбити його й тут, але цього разу вже вони зазнали поразки і відступили. І знову мусили миритися з існуванням козацько-повстанського війська, яке не підпорядковувалося ні королеві, ні реєстровому чи запорозькому гетьманам, а мало свого власного ватажка.

А як поставилися до повернення козаків кримські татари? З радістю. Навіть більше: як до подарунка долі. Бо що було? Саме в цей час проти татар виступили черкеські князі. Вони зібрали чимале військо, закликали на допомогу своїх прикавказьких сусідів і спробували раз і назавжди покласти край татарському впливові на своїх землях. І тут кримчакам, неначе з неба, впала армія козаків. Вона була невеличкою — гетьман мав

під своєю булавою якихось сім тисяч воїнів. Але й цього було досить, щоб татари відчували в собі нову потугу.

Об'єднавши свої загони, козаки й татари разом ударили на північнокавказців, розгромили їх і відтіснили в гори. Це не минуло уваги калмиків і волзьких ногайців. Утворивши військовий союз, вони рушили війною проти кримських татар і козаків. Але знову-таки в першій же битві зазнали нищівної поразки й почали відступати. Наздоганяючи їх, козаки й татари відтісняли волжців усе далі в приволзькі степи — туди, звідки вони прийшли.

Здавалося б, годі. Козакам час вертати в Україну і братися до війни з поляками. Але повернулися на свої землі тільки кримські татари. А гетьмана Гулака і його воїнів запросив до себе на службу цар московитів. Московія теж бо знала лихо від нападів приволзьких ханів. Досвід українських козаків міг їй стати у великій пригоді.

Тут козакам теж пощастило показати свій хист. Вони здобули кілька перемог і примусили поволжців поладнати з царем московитів, а вірніше, примиритись зі своєю долею.

Гетьман Максим Гулак і його мандрівні лицарі набирали дедалі більшої популярності. Дізнавшись від кримського хана про надзвичайну їхню хоробрість та відданість лицарському слову й обов'язку, турецький султан запрошує степових воїнів-українців до себе на службу. Що змусило його до цього? Виснажлива війна з персами за панування на Закавказзі та на Анатолійському узбережжі. Скільки жили • поруч перси й турки, стільки й ворогували між собою. Дуже нелегко було цим двом імперіям з чисельними народами ділити сфери свого впливу. Крові через імперські амбіції пролилося, можна сказати, море. І тепер за "арбітрів" у цьому двобої кликали українських козаків на чолі з гетьманом Гулаком. Чи не правда, захоплюючий, карколомний сюжет для пригодницького історичного роману?

Обійшовши степами Азовське море, гетьман привів своє воїнство на Кубань і там з'єднався з військами Джезара-паші. Як йому тут повелось? Дуже і дуже важко. Козаки не мали досвіду війни в горах. Як і будь-яких інших степовиків, гори їх лякали. Та все ж козаки надзвичайно мужньо ставали до боїв на гірських перевалах, а потім добивали перські загони в долинах Закавказзя. Турки були в захваті від їхньої вправності в рукопашних боях та відваги. Особливо ж відзначились козаки у завершальній битві, що сталася на підступах до захопленого персами Єревана. Тож не дивно, що коли турки і перси вклали перемир'я, султан щедро заплатив козакам за їхню службу. А ще щедріше віддячив гетьманові Гулаку — передав, крім усього іншого, ще й оздоблену коштовностями гетьманську булаву.

З походу козаки повернулися в Україну зі славою непереможних, а понад те досить багатими. Інша річ, що повернулися не всі. Чимало їх наклало головою на просторах від Азовського моря до кордонів Туреччини й Персії...

Ще кілька років по тому це дивовижне степове військо, що не визнавало ніякої влади над собою, окрім влади незмінного гетьмана Гулака, існувало, то б'ючись із прикордонними загонами поляків, то допомагаючи кримським татарам у боротьбі з

неспокійними, як і вони самі, сусідами. Аж коли стомлений життям і походами гетьман помер, його козаки — лишилося їх на той час дуже мало — подалися на Січ.

Січове товариство добре знало пригоди гулаківців, тому зустріло їх привітно. Але й на Січі вони трималися осібно, живучи й воюючи окремими куренями і маючи власних курінних отаманів.

Згадаймо, поминаймо час від часу і ми гетьмана Максима Гулака, безстрашного воїна, талановитого воєначальника, слава про якого в середині XVII століття гуляла величезними просторами — від Дніпра до Волги, від Чигирина до Стамбула і Єревана, від Москви до Варшави. Чи ж маємо право не пишатися таким полководцем?

Іван Барабаш, наказний гетьман реєстрового козацтва.

Після поразки повстання під проводом Я. Остряниці й Д. Гуні, Україна буквально захлиналася в кривавих хвилях терору. Польські каральні загони винищували цілі села й містечка. Польські суди посиляли на страту все нові й нові тисячі причетних і непричетних, підозрюваних і нешанобливих чи й просто безневинних, але не догідливих.

У цій атмосфері й проходила у вересні 1638 року в Києві "загальна Рада" реєстрового козацтва, скликана з ініціативи польського військового командування. До участі в ній запросили майже все реєстрове офіцерство, а також по кілька рядових представників — виборних від кожного реєстрового полку.

Що ставили собі за мету ініціатори? Коронний гетьман Микола Потоцький вирішив остаточно реорганізувати реєстрове козацтво на підставі закону, що його польський сейм ухвалив ще навесні і назвав "Ординація війська Запорозького реєстрового". Суть документа чітка: скасувати "на вічні часи всі пільги, прибутки, право на самосудність та обирання старшин". На чолі війська має стояти не виборний гетьман, а призначений урядом комісар. Ставка його — містечко Терехтемирів. Будь-яка спроба відтворювати коші запорозького війська, тобто війська поза реєстром — незаконні, їх мають ліквідовувати реєстровики.

Українські реєстрові козаки ставали, по суті, частиною польського наймано-регулярного війська, з твердим підпорядкуванням коронному гетьманові, а отже, королеві Польщі. Згідно з "Ординацією", селитися козаки мали право лише в трьох старостах — Черкаському, Канівському та

Корсунському. Це дуже звужувало сферу впливу козаків, підривало саму ідею козацтва на території України. Нарешті, все реєстрове козацтво зменшувалось до шести полків, кожен з яких мав по черзі справляти сторожову службу на території Січі, не допускаючи появи січового, нікому не підвладного, козацтва.

За такої політичної ситуації, під час засідання "завершальної комісії з козаками", що відбулося в грудні 1638 року в урочищі Маслів Став, було обрано нову реєстрову старшину. Саме за ухвалою цієї комісії Івана Барабаша призначено військовим осавулом, тобто, говорячи сучасною мовою, вищим, десь у чині підполковника, штабним офіцером.

Про ранній період життя І. Барабаша знаємо дуже мало. Деякі дослідники

вважають, що за національністю він був вірменином, довго служив у реєстровому війську, а перед тим проходив військовий вишкіл на Запорозжжі. Наказним гетьманом його проголосили 1646 року, на раді в Чигирині, як він уже був генеральним осавулом реєстрового війська (щонайменше полковник генштабу) і полковником Чигиринським.

Усі ці титули і військові посади свідчать, що Іван Барабаш був у козацькій середовищі людиною досить впливовою й авторитетною. А вплив і авторитет, як відомо, козак міг здобути завдяки власній хоробрості, відданості козацьким традиціям і мудрій розважливості. Нагадаю також, що генеральним писарем при наказному гетьмані І. Барабаші призначили Б. Хмельницького, тобто земляка, сотника чигиринського. У квітні того самого року Іван Барабаш очолив посольство реєстрових козаків до короля Владислава IV. З усього випливає, що ініціатива цієї зустрічі належала самому королеві, чи принаймні канцлеру Оссолінському. Чому ж виникла потреба в ній?

Король Владислав IV мав намір розпочати війну проти Криму. Потіснивши татар, а разом з ними й турків, він сподівався здійснити одвічну мрію польської шляхти: "Велика Польща від моря до моря!". Але для того, щоб Польща вийшла на береги Чорного моря, потрібно, вважав король, остаточно примиритися з козаками, створити сильну польсько-українську армію, а головне, спонукати до боротьби на боці

Польщі запорізьке козацтво. Про це і йшлося на секретних, по суті, переговорах між королем та наказним гетьманом І. Барабашем. При цьому король висловив надію, що готування до війни буде таємницею. А щоб Барабаш мав право формувати козацьке військо, король видав йому спеціальний "королівський привілей". Цей документ дозволяв наказному гетьманові вільно вербувати та озброювати козаків, створювати козацьку флотилію.

Чи міг король довіряти Барабашеві? Сам він вважав, що може. Такої ж думки був і канцлер Оссолінський. Ось що пише з нього приводу в нарисі "Богдан Хмельницький" французький письменник Проспер Меріме: "Барабаш, вірменин за національністю, малим його викрали козаки (очевидно, з одного з вірменських сіл у Криму — Б.С.), зріс серед них і здобув авторитет сміливістю; його вважали відданим королю і учинним польським управителем".

Можливо, Барабаш і заходився б виконувати наказ короля згідно з приписами "привілею", але невдовзі з'ясувалося, що польський сейм рішуче виступив проти війни. На засіданнях сейму, що відбулися одне в травні, а ще одне в листопаді 1647 року, деякі провідні сенатори навіть вимагали "назавжди покласти край думкам короля про війну". Знаючи настрої сенаторів, а також те, що король тяжко хворіє, наказний гетьман Барабаш зміркував, що ліпше стосунків з польськими сенаторами та командуванням польської армії, яке теж не підтримувало Владислава IV, не псувати, і "привілею" нікому не показувати. Нікому, крім, ясна річ, генерального писаря, бо йому вже показав. І дуже згодом про це шкодував: хитромудрий Хмельницький документа викрав і використав для підготовки повстання.

Коли розпочалися бойові дії проти повстанців, І. Барабаш, якого, за твердженням автора "Історії русів", від імені короля проголосили гетьманом малоросійським,

вирушив на війну з бунтівниками. Пішов Дніпром. На човнах. Яке ж військо вів із собою? Невеличке, 5 тисяч шабель. Але це були досвідчені реєстрові козаки, які запряглися йому як гетьманові у вірності. А сам Барабаш запрягся у вірності королю та коронному гетьману М. Потоцькому.

Можна не сумніватися, що робив він це широ. Він особисто ненавидів Хмельницького і дуже був проти повстання. На козаків дивився, як на військову силу в складі Речі Посполитої, не маючи жодного наміру розпочинати боротьбу за незалежність, чи хоч автономію; виступи проти короля вважав протизаконними.

Флотилія Барабаша насувалася на повстанців не сама. Паралельно, степом, простувало військо польського генерала Стефана Потоцького, сина коронного гетьмана. Та оскільки діяли вони неузгоджено, повстанцям вдалося спочатку знешкодити військо Барабаша, а по тому військо С. Потоцького. Висадившись поблизу Кам'яного Затона, реєстро-вики Барабаша приготувались до оборони. Проте Хмельницький і його споборники переагітували козаків. І зробили це настільки вміло, що "барабашівці" не лише перейшли на бік повстанців, а й зняли зброю на своїх офіцерів. Існує дві версії загибелі І. Барабаша. За однією, він нібито згуртував навколо себе офіцерів та жменьку вірних йому козаків і загинув у бою. За іншою — побачивши, що козаки не з ним, гетьман нібито сховався в одному з човнів. Його розшукали й повели до Хмельницького на суд. Але І. Барабаш дорогою зумів вирватися з рук конвоїрів і кинувся у Дніпро. Визнав за краще втопитись, аніж постати перед судом.

При цьому він навряд чи міг припустити, що судитиме його й історія, що в літопис України він увійде, як зрадник народу. Не він перший і не він останній з українських гетьманів, та й просто офіцерів, складав присягу на вірність польському королеві. Не він перший і не він останній дотримав цієї присяги і силою зброї намагався придушити повстання. Тільки коли він, гетьман Малоросії, вів свої п'ять тисяч козаків до Дніпровських порогів, він і гадки не мав, що це повстання — не таке, якими були попередні. Що воно переросте у велику народно-визвольну війну.

Втім, як би не повівся тоді гетьман Іван Барабаш, якою б дорогою не пішов із життя, він є і буде однією з помітних історичних постатей нашої багатостраждальної і, водночас, героїчної минувшини.

Книга Друга. Клейноди козацької слави.

ПЕРШИЙ

Богдан Хмельницький, гетьман Визвольної армії, Великий гетьман України.

"Богдан Хмельницький — не лише найбільший здобуток української історії, а й одна з найбільших її загадок. Відгадати її — означає зрозуміти, чому незбагненної величі перемоги повсталого народу іноді вивершувано не менш незбагненими дипломатичними поразками; а криваві жертви відважного воїнства в ім'я незалежної України оплачувано щирою вдячністю гетьмана ...королеві — за булаву з рук "найяснішого", чи цареві — за милість до "вірного слуги його величності".

Богдан Сушинський

В історії кожного народу з'являються постаті, роль і значення яких у становленні

його державності, формуванні національної самосвідомості, зародженні величі душі та стійкості духу виходять далеко за межі історичного бачення, соціального тлумачення і політичних амбіцій не лише сучасників, а й багатьох прийдешніх поколінь. І сприймати ці постаті треба в контексті всього того загальноєвропейського, загальнолюдського розвитку, всієї тієї фатальної непередвизначеності шляху і сатанинського зіткнення інтересів та обставин, що їм невблаганно підлягає наша цивілізація, виковуючи на них, ніби на ковадлі історії, — у рятівних війнах, зрадницьких перемир'ях і згубних статтях ще одного "вічного миру" — вікопомний життєпис усякої сущої на землі людності.

Так ось, Богдан Хмельницький — і є той військовий і політичний геній України, те, суто українське знамення небес, провідницьку силу та історичну роль якого ми, українці, ще тільки маємо пізнати.

Основні події Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького загалом відомі — всі її битви, перемоги і поразки, переговори і договори. Найбільшою таємницею була і є лише постать самого вождя, мотиви, що спонукали його до такої могутньої війни в один із найспокійніших періодів кривавого українсько-польського співіснування під єдиною короною; мотиви тих дипломатичних ходів, унаслідок яких протягом двох, знову ж таки більш-менш мирних років єднання України з Росією, тобто ще за життя Б. Хмельницького, Україна втратила все, чого досягла боротьбою, кров'ю сотень тисяч своїх синів, у тім числі — незалежність і державність. Звідси й ставлення до Б. Хмельницького, яке ніколи не було однозначним, — спектр сягав від цілковитої і беззастережної героїзації гетьмана як видатного сина українського народу, до зрадника, який продав ("пропив") Україну Московії.

Простежимо, наприклад, як змінювалося ставлення офіційної влади до Б. Хмельницького за Радянських часів. Як по-пропагандистському використовувано його постать.

"Богдан-Зиновій Хмельницький — політичний діяч середини XVII століття у Польщі та в Україні, ім'я якого пов'язане з великою селянською війною, так званою "Хмельниччиною", зрадник і лютий ворог повсталого українського селянства. 1654рік відомий "Переяславською угодою", яка ознаменувала собою союз українських феодалів з російськими і, по суті, юридичне оформила початок колоніального панування Росії над Україною".

Дехто, можливо, подумає, що, за існування СРСР, таке наважилися б написати тільки "буржуазні націоналісти" та "злісні вороги дружби українського і російського народів". Мушу розчарувати: сказали це найвідданіші речники і найпослідовніші пропагандисти згаданої дружби — комуністи. Ба, навіть чорним по білому записали. І не де-небудь, а на скрижалях "Большой Советской Энциклопедии" (1935 р.), кожен том якої, як відомо, пильно перевіряли та затверджували на найвищому партійно-державному рівні. Щоправда, дуже скоро всіх, хто такої думки тримався твердо, ті ж таки комуністи погнали під розстріл та до концтаборів, по тому вистріляли та позаганяли до концтаборів усіх, хто такої думки не тримався, але щось про неї знав, а

далі...

Далі розгорнулась неприхована — за всіма радянськими канонами — кампанія героїзації "славного сина українського народу Б. Хмельницького". Карта республіки зарясніла новими географічними назвами, плани міст — новими назвами вулиць, площі й стіни прикрасили себе пам'ятниками й барельєфами з відомими написами, на престижних орденах серіями карбовано гетьманові лики. А комуністи тепер заганяли під кулі та поза колючий дріт усіх, хто наважувався ставити під сумнів правомірність описаних заходів. Але це вже тема іншої розмови.

Ми ж повернемося до самої "Хмельниччини". Про неї, як і про Б. Хмельницького, написано чимало історичних розвідок і досліджень, а також художніх творів. Тому спинимось лише на окремих фактах і подіях із життя Великого гетьмана України.

Але одразу суттєве застереження: оцінок деяких вчинків і прагнень гетьмана Хмельницького не слід переносити на перипетії жертовної, мужньої боротьби українського народу за своє соціальне й національне визволення. Тим паче, що в окремих випадках її ініціювали й очолювали славетні ватажки народні — іноді навіть у супереч волі гетьмана. Отже, в цьому есе не слід шукати ні спроб остаточно героїзувати постать Б. Хмельницького — про це вже подбали народ і його історія; ні спроб остаточно поставити під сумнів прагнення і спроможність вождя повстанців боротися за непідлеглисть України — про це вже теж давно подбали і народ, і його історія. Єдине, що нам з вами лишається — спокійно проаналізувати й осмислити мотиви й учинки гетьмана, поглянути на нього як на унікальну, сповнену незгладних суперечностей історичну постать.

Народився Богдан Хмельницький близько 1595 року в сім'ї чигиринського сотника (за деякими даними — підстарости) Михайла Хмельницького, дрібного шляхтича, що походив з давнього литовського роду, який згодом став литовсько-польсько-українським. Я не випадково акцентую увагу на цьому, оскільки національна приналежність Хмельницького давала підстави і польським, і литовським аристократам та історикам вважати його зрадником як привілейованого стану — шляхти, так і самої польсько-литовської держави. Разом з тим це дозволяло деяким видатним воєначальникам Визвольної армії підозрювати гетьмана в нещирості, нерозумінні суті визвольної боротьби, в пропольських (точніше буде сказати — прокоролівських) настроях, і навіть у неприхованій зраді, найзгубнішим виявом якої в їхніх очах було поєднання України з Росією. Та до цих подій ми ще повернемося.

З дитинства Богдана Хмельницького до нас дійшло мало що, але достеменно відомо найістотніше: чигиринський сотник намагався дати своєму синові найкращу на ті часи освіту. Спочатку Богдан-Зиновій навчався в елітарній Київській братській школі, де опановувати науку мали за честь вихідці з набагато вельможніших сімей. Далі вчивсь у польській єзуїтській школі (в деяких джерелах її називають "колегіумом") у Ярославі (тепер територія Польщі).

Втім, цілковитої ясності в цьому питанні не існує. Дехто з дослідників вважає, що колегія, в якій Б. Хмельницький навчався, справді була єзуїтською, але знаходилася у

Львові.

"Навчався, — читаємо в передмові І. Бутича до збірки універсалів Богдана Хмельницького, — спочатку в українській школі (не виключено, що в Києві), а потім у єзуїтській колегії у Львові, заснованій 1608 р. польським коронним гетьманом Станіславом Жолкевським, яка служила знаряддям католицизму в Україні"

І не лише католицизму, — уточнимо — але й єзуїтизму. Оскільки Орден єзуїтів мав свої погляди і на методи та засоби поширення віри, і на мету діяння філій свого Ордену. Тобто, якщо місце навчання викликає полеміку, то факт здобуття освіти саме в єзуїтському закладі сумнівів не викликає. А це має принципове значення.

Ми не маємо достеменних відомостей, хто був засновником колегії у Ярославі, на навчання в якій посилається, зокрема, Іван Крип'якевич: "Бувши сином незначного шляхтича, магнатського слуги, він уже за молодих літ пізнав і навчився ненавидіти пиху "королев'ят". Єзуїтська школа в Ярославі навчила його мов і виявила облуду шляхетської освіти".

Ну, щодо "облуди шляхетської освіти" яку, нібито виявив у цій школі, яка "навчила його мов", Б. Хмельницький, то тут, на місці Крип'якевича, я з подібними висновками не поспішав би. Вже хоча б тому, що для них не існує жодних підстав. Жодного аргументу не наводить і сам Крип'якевич, стверджуючи, що "єзуїтська школа ... виявила облуду шляхетської освіти". Але в який спосіб, хіба що тим, що "навчила його мов"¹

Так ось, не відомо, хто там заснував колегію в Ярославі, але якщо засновником Львівської був саме С. Жолкевський, то це може свідчити на користь версії щодо навчання Б. Хмельницького у Львові. Річ у тому, що батько його, Михайло Хмельницький, певний час служив у Станіслава Жолкевського осадчим (згодом перейшов до магната Даниловича). Й оскільки він був шляхтичем, то коронний гетьман міг особисто знати його. Цим чигиринський підстароста М. Хмельницький і міг скористатися, залагоджуючи питання про освіту сина. Тобто "львівська версія" має свої аргументи.

Принагідно і. Бутич повідомляє, що "за час навчання Богдан пройшов класи граматики, поетики і риторики. Він досконало вивчив польську і латинську мови (ну і чудово, і до чого тут "облуда шляхетської освіти" — Б.С.), а пізніше він опанував ще й турецьку, татарську і французьку мови. Є відомості, що одним з учителів Хмельницького у Львівській школі був єзуїт Андрій Гонцель Мокрський. Проте єзуїтам не вдалося заволодіти свідомістю молодого Богдана, відірвати його від рідного народу".

Ну, вдалося чи не вдалося єзуїтам заволодіти свідомістю молодого Богдана — з цього питання теж можна полемізувати. Єзуїтське виховання — на те і єзуїтське, щоб безслідно не минало, на все життя полишаючи печать свою. Коли зважити, що єзуїтський Орден був тоді по-справжньому могутнім не лише в Польщі, а й на значній частині Європи, що це була особлива релігійна і військово-політична каста, то неважко здогадатися, до якої кар'єри міг би підготувати себе майбутній гетьман України.

До речі, цікава деталь: згадуючи про єзуїтський колегіум, ні українські історики та

біографи Хмельницького, ні іноземні, такі, як Проспер Меріме (есе "Богдан Хмельницький"), ні польські дослідники навіть не замислюються над цим фактом. Вони або просто називають навчальні заклади як віхи біографії гетьмана, або ж підкреслюють цим, що Хмельницький здобув ґрунтовну освіту, та опанував кілька мов. Але питання: "Хто ти: католик чи православний?" — чи не було воно тієї доби питанням життя і смерті? Адже переважна більшість повстань в Україні йшла під гаслами боротьби за православну віру. Не стало винятком і повстання під керівництвом Богдана Хмельницького. Саме за релігійною, а не національною ознакою і повстанці, і королівські війська іноді винищували населення цілих міст.

Отже, освіту Хмельницький починав у Київській братській школі. Для цього він мав бути православним. Братства в Україні створювалися перш за все на протигагу посиленню впливу в Польщі Ордену єзуїтів. Інакше кажучи, братські школи ставали елітарними навчальнимикладами, які готували релігійно-політичних діячів православ'я. "Видатні люди, такі, як Іов Борецький, Петро Могила, потім братські школи — а найбільше Львівська і Київська — зробили те, що православне духовенство стало значно освіченішим, а тому й виступало як захисник своєї віри. Великі муки терпіло воно тоді від поляків, а ще більше від єзуїтів..." — засвідчує історик Микола Аркас, посилаючись на дані своїх попередників.

Так от, випускник такої школи Богдан Хмельницький подався (чи його віддали) до польської єзуїтської школи. Підкреслюючи ворожість цих двох закладів, той-таки Аркас твердить: "Побачивши, що єзуїти створили при своїх монастирях школи і виховують у них справжніх ворогів православної віри, вони (православні — Б.С.) при своїх братствах також повідкривали школи... із цих шкіл виходили готові для свідомої боротьби за свою віру борці".

Проте для того, щоб стати учнем єзуїтської школи, потрібно було, як правило, перейти в католицизм і визнати за свої ідеї єзуїтів. Охочих виховували за твердими критеріями. Кожному треба було довести відданість католицизмові, а головне... подати надії на те, що згодом можеш упоратися з обов'язками чи то місіонера, чи то священика, діяча ордену, чи то правителя.

Єзуїти — це була впливова організація. В роки юності Хмельницького вони допомогли молодшому братові польського короля Владислава IV Яну-Казимиру вирватися з французького полону, куди він потрапив, воюючи в Тридцятилітній війні на боці Іспанії. Вони ж таки організували йому "стажування" в Італії та висвятили на кардинала, пам'ятаючи при цьому, що батько його, польський король Сигізмунд III, був фанатичним єзуїтом і допоміг Ордену на стале осісти в Польщі.

Коли ж Владислав IV, ще буди й нестарим, помер (і хто-зна, чи не без допомоги єзуїтів, яким його зневаження ідей Ордену дуже не подобалось), Орден зробив усе можливе, щоб, відкинувши інших претендентів, престол запосів Ян-Казимир. Це сталося в самому розпалі війни Хмельницького проти Польщі, коли українська повстанська армія здобула кілька яскравих перемог. Що, однак, не завадило Хмельницькому відрядити до Варшави на засідання сейму своїх послів з ультимативною

вимогою посадовити на престол лише Яна-Казимира і нікого іншого. І сеймові подітись було нікуди. За це Хмельницький сподівався дістати з рук нового короля, кардинала єзуїтів, булаву гетьмана України. Саме з рук польського короля — і не інакше! Іншого шляху до цієї вершини маєстату Хмельницький собі на той час не уявляв.

Та повернімося до школи єзуїтів. Окрім усього іншого, учні набували тут ґрунтовних знань з психології, етики, основ дипломатії. Єзуїт — це ж бо ще й стиль життя, спосіб мислення, принципи, на зразок відомого "мета виправдовує засоби". "Якщо вірити українським літописцям, — пише Проспер Меріме, — то саме в єзуїтській школі він (Хмельницький — Б.С.) навчився панувати над своїм обличчям, яке ніколи не виказувало його думок, досягнув уміння відгадувати чужі помисли та прихилити на свій бік людей; у цьому він не раз виказував себе на висоті: "Його незворушне обличчя, — розповідав один польський письменник, — немов рівний лід, що ледве маскує бездонну трясовину".

Меріме має рацію. Коли аналізуєш промови й учинки Хмельницького, манеру його поведінки і принципи, починаєш розуміти, що до кінця віку цей чоловік усякими манерами своїми нагадував чий він вихованець. І це потверджують його сучасники. А стосовно єзуїтської школи, то, щоб не травмувати собі православних душ, вважатимемо, що Хмельницький закінчив її, не перестаючи бути православним. Хоч логічного пояснення, чому, кинувши (чи закінчивши?) чудову елітну православну школу, він подався до католицько-єзуїтської, — не знайти. Та ось, 1620 року, в бою під Цецорою, де сотник М. Хмельницький і його син бились у складі загону реєстрових козаків, який входив до польської армії, батько гине, а Богдан-Зиновій опиняється в турецькому полоні. Пробув він там порівняно недовго, лише два роки у Константинополі, веслярем на галері, а тоді його було викуплено. За версією французького історика Жана-Бенуа Шерера, спочатку Хмельницького викупив якийсь заможний татарин на ім'я Жарис, а потім, уже з Криму, у Жариса, його викупив представник короля. За іншою версією, його викупом займалися мати і гурт побратимів-козаків.

Ось як подає світові одну з цих версій французький історик і дипломат XVIII століття Жан-Бенуа Шерер у своєму

"Літописі Малоросії...", створеному здебільшого на основі польських та французьких документальних джерел:

"Михайло Хмельницький лишився на полі бою (1620 рік" під Цецорою — Б.С.), а його син попав у полон, але через два роки татарин Жарис викупив його й завіз у Татарію". Того ж (1622-го — Б.С.) року Зиновій Хмельницький повернувся від татар, невільником яких був. Він завдячував своєю свободою польському королю, який зробив його офіцером своєї гвардії".

Існує й ще одна версія: що в акції викупу Б. Хмельницького брав участь хтось з представників польського уряду (чи, можливо, хтось із сенаторів); що, врешті-решт, його було обміняно на якогось родовитого турка, який теж виявився полоненцем, але вже поляків.

У ті часи подібний обмін, як і викуп, був звичною практикою. Траплялися випадки

коли розпродаж полонених розпочинався одразу ж після битви, особливо, якщо внаслідок її жодна зі сторін цілковитого розгрому не зазнала і було заключене перемир'я. Але, як бачимо, на такий військово-політичний гендль Хмельницькому не пощастило: довелося га-лерничати в омріяних усіма моряками водах Босфору і Дарданелл.

"Зиновій Богдан був сином козацького сотника Михайла Хмельницького. В юності він вчився в Ярославі (галицькому) в єзуїтів, — сповіщає нам М.Костомаров, — й отримав, як на свій час, хорошу освіту. Батько його був убитий в Цоцорській (так у Костомарова: "Цоцорській" — Б.С.) битві, нещасливої для поляків, де поліг їх гетьман Жолкевський. Зиновій, який брав участь у битві разом з батьком, був взятий турками в полон, він пробув два роки в Константинополі, навчився там турецької мови і східним звичаям, що згодом дуже знадобилося йому. Після примирення Польщі з Туреччиною, Зиновій повертається на батьківщину, служив на козацькій службі (тобто мається на увазі, що він був козаком польського королівського реєстру — Б.С.) й отримує чин сотника. Є відомості, що він був під Смоленськом в 1632році й отримав від Владислава (сина польського короля Сигізмунда III, який командував польсько-українськими військами під час цього походу в Московію — Б.С.) шаблю за хоробрість".

До речі, після повідомлення про "шаблю за хоробрість" тобто першу бойову нагороду з рук польського королевича, в майбутньому — короля Речі Посполитої Владислава IV, подається цікава виноска: "Так говорить один малоросійський літопис, додаючи, що через двадцять два роки (тобто в 1654 —Б.С), коли він зробився підданим Олексія Михайловича (царя Московії — Б.С.) то говорив: "Шабля ця порочить Богдана"

Якщо зважити на всі ті вияви вірнопідданості, які у 1654 році Б. Хмельницький "гетьман Війська твоєї царської величності Запорозького з усім Військом запорозьким низько, до лиця землі твоєї царської величності чолом б'ючи" засвідчував, то можна не сумніватися, що саме так він, бідака державний, і бідкався.

Схоже, що докладно, й з документованою правдивістю з'ясувати, як саме було звільнено з полону Б. Хмельницького, вже так ніколи й не вдасться. У таких справах ніхто ні в польському чи турецькому уряді, ні серед військового командування документів не вів.

Але, на мій погляд, всі ці версії: викупував польський уряд (чи за сприяння польської влади); викупувала мати (дружина) за сприяння друзів сотника Михайла і самого Богдана; викупив татарин Жарис, який потім перепродав" чи обміняв свого полоненця... не дуже вже й суперечать одна одній. Вони цілком можуть мати спільне джерело інформації і спільну в суті своїй правдиву основу.

Так, мати, дружина козацького офіцера-реєстровика, залучаючи інших місцевих чигиринських та черкаських шляхтичів, клопоталася з приводу визволення сина. Але до кого вона й офіцери-шляхтичі могли звертатися? Не до султана ж, а, звичайно до представників польської влади. Тим паче, що між Польщею та Портою вже налагоджувалися взаємини і настав час звільнити полонених. Але це було непросто. По-перше, слід було з'ясувати, де саме перебуває полонений. По-друге, слід пам'ятати,

що всі полонені перебували в чийсь приватній власності: того, хто сам захопив у полон, або того, кому його було продано. І домовленості високих військових чи урядових сторін проблеми не вирішували. Вони, домовленості ці, лише сприяли викупу-обміну та полегшували процес переправлення бранців на батьківщину. Але спочатку слід було домовитися з володарем полоненого і викупити. Й ось тут робили свій бізнес посередники, в ролі яких виступали купці, мандрівники, паломники, посли — вітчизняні чи іноземні — то вже залежало від рангу бранця. Коли йшлося про взаємини поляків і турків чи татар то посередниками нерідко виступали й козаки, чумаки, які мали свої зв'язки з кримськими, перекопськими, білгородськими татарами, а відтак і самі татари. До речі, Жарис міг бути й литовським татариним", тобто з тих татар, котрі віддавна жили в межах Речі Посполитої. Знаючи мову і звичаї татар і турків, вони нерідко повставали в ролі посередників і тлумачів.

І ще, зверніть увагу, що тут, на полі бою під Цецорою, доля знову звела Хмельницьких із магнатом, на той час — коронним гетьманом Речі Посполитої, тобто головнокомандуючим королівських військ і козаків, Станіславом Жолкевським.

З версіями викупу тісно пов'язана й інша версія: деякі польські та вітчизняні дослідники стверджують, що під час полону Хмельницький прийняв був мусульманство. Проте переконливо довести чи заперечити це твердження нікому поки що не вдалося.

Після визволення Хмельницького король призначив його генеральним писарем українського реєстрового козацтва, тобто на посаду, яка певною мірою може відповідати посаді начальника штабу.

Наприкінці 1647 року Б. Хмельницький, разом зі своїм сином Тимошем і тридцятьма набраними дорогою козаками, прибув на Січ. Запорожці, до яких уже дійшла чутка про милість короля до нового реєстровика і які з недовірою ставилися до реєстрового козацтва, що частенько виступало разом з поляками проти них, зустріли його насторожено. Проте

Хмельницькому вміння прихилити до себе людей було не позичати. Він ревно поскаржився козакам на життя: це ж бо не жарти, шляхтич Чаплинський напав на його хутір, викрав дружину й коня. Щодо дружини, то істинні січовики додержувались на Січі обітниць безшлюбності, тому особливого співчуття в цьому питанні ніхто не виявив, понадто, що дружина була полькою, а от викрасти бойового коня — це вже було нечуваним зухвальством і несправедливістю! І січовики відчинили перед його загоном ворота своєї степової фортеці. А ще за місяць-два у Варшаві дізналися, що в Україні з'явився войовничий поборник православ'я, ладний вогнем і мечем випалювати не лише єзуїтство, а й саме католицизм.

Та, погодьтесь, ті, хто намагається пояснити появу Б. Хмельницького на українському національно-визвольному видноколі його піклуванням про православ'я, опиняються в досить непевному становищі. Багатьох істориків і просто тлумачів рятує лише те, що вони ніколи серйозно не замислювалися над зиг'загами віровизнання свого кумира. Справжніх подумів і намірів цього полководця й політичного діяча не дано вже пізнати нікому. Мало того, я абсолютно переконаний, що він і сам до кінця не розумів

себе. Проте є факт. І є логіка характеру, логіка повстання, логіка міжнародних відносин — і все це на тлі конкретної воєнно-політичної ситуації в Україні, Польщі, Європі в цілому.

Можна бути певним того, що Хмельницький ніколи не ставив собі мети розгромити Річ Посполиту, знищити її як імперію. Сама поява під його командуванням такої могутньої армії, виникнення стількох блискучих воєначальників (Кривоноса, Богуна, Нечая, Джалалії, Ганжі, Кричевського, Пободайла), нищівний розгром Польщі — стали для нього якоюсь мірою несподіванкою. Він навіть був розгубився. А збагнувши, що одна з наймогутніших імперій Європи розвалилася, що він може не лише відборонити козацькі вольності, а й створити незалежну державу, вигукнув (вдумайтесь у ці слова!): "Довів я те, про що й не думав, тепер доведу те, що задумав".

А з якою приголомшливою очевидністю на божественному витку спіралі нашого часу проектується події, колізії, характери, політичні амбіції та постаті часів Богдана Хмельницького! Чи гадалося коли-небудь секретареві ЦК Компартії України Леоніду Кравчуку (партії, в основі якої лежало беззастережне придушення щонайменшого вияву національної самосвідомості в Україні, будь-яких спроб відродження української державності в істинному розумінні цього терміну), що він стане Президентом незалежної України?! Отак само, прокинувшись якогось ранку, литовсько-польсько-український шляхтич Б, Хмельницький раптом відкрив для себе, що він не просто отаман повсталих козаків, а глава нової держави. В усякому разі, має всі шанси стати ним.

У нарисі французького письменника Проспера Меріме "Богдан Хмельницький" є рядки, що їх багато хто прочитав, але, може, й досі не звернув на них пильної уваги: "Якби Хмельницький жив у часи такого короля, як Стефан Баторій, то неодмінно допоміг би йому замінити фатальну анархічну аристократію краю на сильну монархію". Над цією сентенцією варто замислитися: у словах класика французької літератури — один із ключів до розгадки політичної постаті Хмельницького на першому етапі Визвольної війни.

Отже, не доводиться сумніватися, що релігійні мотиви мали для Богдана Хмельницького — випускника польської єзуїтської школи — значення лише остільки, оскільки допомагали згуртовувати своє православне воїнство і витворювати з поляків образ не лише соціального й національного, а й релігійного ворога. Війна за віру завжди облагороджує будь-які жертви народу. Тому й не дивно, що, за свідченням очевидців, свій перший виступ перед однодумцями, вже в ролі отамана повсталих, полковник Хмельницький викінчив словами: "З'єднаймося, браття, повстаньмо за церкву і віру православну, знищимо єресь і напасті, відродімо золоту волю і будьмо одностайні".

Після єзуїтської школи Хмельницький, за однією з версій, служив у маєтку М. Потоцького. Служба абияка, але ж треба було з чогось починати. Тільки майбутній ватажок козацтва тут довго не затримався. Існує припущення, що у нього закохалася дружина пана. Дізнавшись про це, Потоцький надумав розправитися зі своїм слугою

досить оригінальним способом — продемонструвати підпилим гостям, як уміло він рубає голови шаблею, сидячи верхи на коні. І чи варто дивуватися, що вибір припав на голову Хмельницького?

Якби магнат знав, скільки крові виточить згодом цей шляхтич своєю шаблею з роду Потоцьких, він би, звичайно, не схибив. Але, діставши осторогу котрогось із друзів, молодий Хмельницький утік. Куди? Звичайно ж, додому, в Україну, до батька-сотника. Оскільки ж Потоцький міг легко дістати сина і в його родовому маєтку в Суботові, то батько визнав за найліпше переправити Богдана на Січ, яку шляхтичі мали тоді за почесний лицарський Орден. Яким його й замислював засновник, князь Вишневецький.

Чимало тодішніх не лише збіднілих шляхтичів, а й "гербових" аристократів — українських, польських, молдавських, валаських — мали за честь добувати славу, а водночас проходити й добрячий військовий вишкіл на Січі. А про те, наскільки інтернаціональним було це братство, красномовно свідчить хоч би такий факт. Один із найгрізніших і най-запальніших у боях полковників армії Хмельницького — Филон Джалалія походив з кримсько-татарського роду. Оспіваний у піснях легендарний герой полковник Морозенко насправді був відомим польським аристократом Мрозовицьким. Попередник Хмельницького гетьман Барабаш виявився вірменином. Полковник Підкова, що на якийсь час став навіть правителем Молдови, походив з династичного роду молдавських боярів, який уже давав Молдові правителів. А ще були росіяни, турки, євреї...

Козаком Хмельницький показав себе неабияким: випробував силу та вправність і в кінному бою, і в морських походах. Перейшовши до реєстру, він, як уже згадувалося, брав участь у польсько-турецькій війні 1620-21 років. Повернувшись із турецького полону, він одного разу очолив навіть козацьку флотилію, яка прорвалася на околиці Константинополя. Згодом, 1629 року, заявив про себе при королівському дворі, великодушно подарувавши королю Сигізмунду III двох узятих у полон валаських князів (деякі наші дослідники цей факт заперечують. Втім, не існує жодного факту з життя Хмельницького, якого б хтось із істориків та не заперечував).

Можливо, саме тоді він зблизився з королевичем Владиславом, майбутнім королем Владиславом IV, Однак по-справжньому вони заприязнилися — Богдан і Владислав, під час Смоленської війни (1632-1634). В одній з битв із московітами сотник Хмельницький особисто прийшов на допомогу королю Владиславу IV, що потрапив у скруту. За це, після бою* перед усім вищим офіцерством, Хмельницького вшановано — з рук короля — шаблею з коштовним руків'ям. Владиславу IV приємно було нагороджувати хороброго козака ще й тому, що саме він, Богдан Хмельницький, був у складі козацької делегації на елекційному сеймі, де Владислава обирали королем. І там шляхтич з України демонстрував свою підтримку досить активно.

Я не випадково акцентую увагу на цьому. Судячи з усього, дружба короля Владислава IV і Хмельницького була довгою, щирою і явно не без користі для них обох. Саме вона, на моє глибоке переконання, і визначила подальшу долю Хмельницького як бунтівного отамана козаків.

Традиційно в усякого польського короля було два смертельних вороги: Туреччина і... власні аристократи — всі оті осоружні для королівського ока Потоцькі, Вишневецькі, Конецпольські, Калиновські... їхні давні роди мали великі маєтки в Україні, Білій Русі, Литві. Кожен уявляв себе парком, кожен бачив себе на троні, понадто, що в Польщі королів вибирали; кожен також робив усе, щоб влада короля, якого вже посаджено на трон, не переходила за межі номінальної. Так ось, у сорокові роки стосунки між Владиславом IV і сеймом загострилися до краю.

На домір злого, король серйозно хворів. Та все ж не відмовлявся од своєї віддавної мрії, що була також мрією всіх польських патріотів: розгромити Кримське ханство, витіснити турецькі гарнізони з просторів між Дніпром і Дністром чи хоч Південним Бугом, і — "Велика Польща від моря до моря". Цього б вистачило, щоб увійти в історію Речі Посполитої в образі великого войовника, збирача "споконвічних польських земель".

Чи ж були передумови для таких сподівань? Були. Кримський хан Іслам-Гірей не зичив собі, щоб його держава й далі мала статус васала Туреччини, так само, як і Стамбул терпіти не міг Іслама-Гірея. Разом з тим в обох мусульманських столицях посилювалась боротьба за трон. Але найголовніше

— християнська Європа. Хоч у ній іще жевріли іскри Тридцятилітньої війни, вона взяла рішучий напрямок на те, щоб покласти край мусульманській загрозі зі Сходу. Об'єднавчим центром цього консолідаційного процесу був Ватікан, а головною силою, на яку опирався Папа Римський, — єзуїтський Орден.

Свого часу Ватікан уже розглядав ідею поставити на чолі об'єднаних європейських сил українського гетьмана Сагайдачного, але той завчасно помер. Тепер на роль головної фігури в загальноєвропейській боротьбі Владислав IV пропонував себе. Однак добре розумів, що Польща спроможеться на битву за остаточний вихід до Чорного моря лише тоді, коли об'єднається з українським козацтвом і прилучить до польського ополчення українців. Але хто міг помирити короля з козацтвом? Хто зможе створити в Україні армію, яка б билася саме проти татар і турків, а не проти Польщі? Хто готовий прийняти булаву українського гетьмана з рук короля і бути при цьому до кінця вірним саме королеві?

У політичній колоді України на той час склалася така ситуація, що й тасувати вже не було кого. Щоправда, крутиться під ногами такий собі полковник реєстровиків Іван Барабаш. Послужливий, охочий до влади. Але непевний. Перекотиполе. Чинів доскочив, але особливої бойової слави не здобув, авторитету серед запорожців не має. То, може, Богдан Хмельницький?

Канцлер (прем'єр-міністр) князь Оссолінський плани короля й ідею війни підтримав. Слово за сеймом. Але... Отож бо й воно, що за сеймом.

Зібравшись 6 листопада 1646 року на своє засідання, польський сейм з неймовірною для нього однастайністю заборонив королю починати війну без його, сейму, особливого на те дозволу. Ба, навіть зажадав од Владислава IV якнайшвидше розпустити загони найманців, що мали стати ударною силою польської армії, а

водночас розпустити й кілька загонів уже відродженого польського війська. Підкорившись волі сейму — а що він міг удіяти? — Владислав IV показав, що Польща, по суті, залишилася без правлячого — підкреслюю: без правлячого! — короля.

Про те, наскільки розпачливим було становище Владислава IV, свідчить такий факт. Коли наказний гетьман Барабані — його тоді покликали на переговори з королем — подав (не без намови Хмельницького) письмову скаргу на свавілля польських магнатів в Україні, король відповів словами, що їх згодом в одному зі своїх Універсалів Б. Хмельницький назве "вікопомними". Ось що мовлено тоді козакам: "Оскільки ви — воїни і маєте мушкети та шаблі, то що не дає вам обстати за себе та свою волю? Видно, така ваша доля — все добувати мечем. Я ж допомагати вам не можу — мене здолали партії та фракції".

Нечувана річ: король Речі Посполитої кличе до зброї українських козаків, буквально підштовхуючи їх до боротьби проти польських магнатів, отже — проти самої Польщі? Дізнавшись про цю його тактику, сенатори і вся вища аристократія мало не на всіх перехрестях називали монарха зрадником. До того ж, їм стало відомо, що король видав козакам Грамоту, якою підтверджував давні привілеї і збільшував реєстр до 20 тисяч. Щоб приховати це, вони домоглися від гетьмана Барабаша слова не розголошувати королівського рескрипту. І гетьман підкорився волі ворогів короля, приховавши цей документ від козацької старшини, показавши тільки Б. Хмельницькому. Але саме в цьому й була його помилка, що коштувала йому згодом і гетьманської булави, і життя.

Упевнившись, що Барабаш так і не ознайомить козаків та всіх українців з документом, що визнавав козацькі вольності і давав право на захист силою зброї, Хмельницький виманює папір в родини захмелілого гетьмана, якого сам-таки й підпоїв. Не по-лицарському, скажете? Його сучасники теж так вважали. Подібні до описаного вчинки вони мали звичай карати смертю. І Хмельницького, за нього та дещо інше, зокрема, за сміливі антипольські висловлювання, заарештовують. Проте, за допомогою давнього товариша, полковника Кричевського, він зумів не лише уникнути страти, але й утекти з-під варти. Відтак у короля знову з'явився надійний союзник.

Тут можна було б ще чимало чого додати до загальної картини. Але обмежимося лише схемою конкретних дій. Розуміючи, що в сенаті в нього не залишилося ніякої опори, а вищі аристократичні кола вже напитують собі нового короля, Владислав веде таємні переговори із найвпливовішим своїм спільником — Богданом Хмельницьким. Тільки Хмельницький, піднявши козацтво й українських селян, здатний забезпечити йому військову, а отже й політичну підтримку. І жоден сенат козакам не указ.

Задум цих двох діячів був простий і вбивчий, як лезо королівського меча. Хмельницький їде на Січ і, перериваючи десятиліття мирного спокою в стосунках між Україною і Польщею (це десятиліття у Варшаві називали періодом "золотого спокою"), здійснює повстання і починає громити. Кого? Та все отих ненависних монарху Потоцьких, Вишневецьких, Конецпольських... Підриваючи їхню могутність, вирубуючи загони надвірних козаків і найманців (тобто загони, що їх утримували магнати для

охорони власних маєтків). А тоді король скликає сейм і каже: "Ну що, догралися?! Козаки оно війну проти вас затіяли, а ви сидите без армії. Завтра до українців приєднаються татари, і за місяць вами правитиме хан ". І сейм не лише дозволить зібрати армію та повернути найманців, а й примусить аристократів повитрушувати гаманці.

Як тільки армію та ополчення буде сформовано, король веде їх на приборкання повстанців, а Хмельницький у цей час відходить до кримських улусів. Десь у пониззі Дніпра вони стрічаються, влаштовують такий собі лицарський турнір зі стріляниною та активними переміщеннями, після чого Хмельницький іде до короля з каяттям, і об'єднане військо, перебивши — в міру можливості — союзний повстанцям загін кримчаків, вдирається до Перекопа. І вже не йде з Криму доти, доки той не опиняється під владою польсько-козацьких гарнізонів. По цьому король вертає до Варшави переможцем козаків і татар, а Хмельницький — до Києва гетьманом усієї України. Щоб під "віват" цілої християнської Європи готуватися до вирішальних битв із Туреччиною, але вже залучивши війська інших країн. Про дальшу ворожнечу між Україною і Польщею не може бути й мови.

Об'єктивно цей план мав вигляд абсолютно реального, факт секретних переговорів між королем і Хмельницьким, що йшли через канцлера Оссолінського та його довірених осіб, підтверджує, зокрема, сучасник цих діячів П'єр де Шевальє в книжці "Історія війни козаків проти Польщі". Шевальє тоді був секретарем посольства Франції у Варшаві і добре знав інтригу, оскільки активним учасником її став французький посол граф де Брежі. Не слід також забувати, що дружиною Владислава IV була Марія-Людовіка Гонзага, (з роду Бурбонів), а молодий головнокомандувач французької армії принц де Конде уже бачив себе одним із претендентів на польський трон.

Такі самі підтвердження дослідники знаходять у секретному повідомленні своєму урядові венеційського посла синьйора Тьєполо. Венеція, власне кажучи, була в стані війни з Туреччиною і дуже хотіла залучити до активних дій Польщу з її козацтвом. Про це повідомляв у Москву і царський кур'єр Кунаков. Згадано переговори й у "Літописі Самовидця". Інша річ, що і в ті часи, і тепер польським дослідникам не дуже хотілось і хочеться акцентувати на цій змові увагу своїх читачів-патріотів. Адже виходить, що багаторічну криваву війну, що спричинила загибель польської імперії, задумано не десь, а саме в королівських палатах. Та й українським історикам не вигідно подавати визвольну війну за таку, що її Хмельницький і його соратники спровокували з особистого веління короля.

Що ж до самого Хмельницького, то він добре тямив: ентузіазм ентузіазмом, ненависті до польських гнобителів козакам та українським селянам не позичати, але потрібні гроші, причому неабиякі. Та без рішення сейму державна скарбниця, навіть для реалізації королівського задуму, їх не дасть. Розумів це і король. І цілком таємно передав Хмельницькому значну частину посагу своєї другої дружини Марії-Людовіки. "Тобто, армію повстанців на першому етапі створення озброював сам король?!" — вигукнете ви. І вигукуйте, для цього є підстави.

За твердженнями дослідників, першу суму коштів із тих, що Владислав IV обіцяв Хмельницькому ще у Варшаві, канцлер Оссолінський привіз бунтівному полковникові особисто. В Україну. Десь у серпні-вересні 1647 року. При цьому він повідомив, що король обдаровує Хмельницького запорізьким (поки що тільки запорізьким, а не всеукраїнським) гетьманством. Від такої милості Хмельницький чемно відмовився. Бо ж як воно — починати повстання проти короля, отримавши з його рук булаву?! На Січі йому просто не повірять. Проте гроші взяв. І достеменність цієї зустрічі згодом потвердив військовий писар (майбутній гетьман) І. Виговський, а також довірена особа коронного канцлера офіцер С. Любовицький.

Зрештою, факт одержання грошей від короля підтвердив і сам Хмельницький у листі і до венеційського посла в Австрії синьйора Сагрета. Річ у тім, що під час зустрічі князь Оссолінський передав Хмельницькому запевнення короля, що на створення його армії, в тому числі й на спорудження козацької флотилії, без якої війна з турками і татарами просто неможлива, згодом надійде ще 170 тисяч польських злотих. Оскільки створення бойової флотилії могло стати для Венеції доказом того, що козаки справді збираються воювати з Туреччиною, Хмельницький, очевидно, важив на фінансову допомогу й від уряду цієї держави.

Отак, із самих лише добрих намірів, і зродилася війна — одна з найкривавіших в історії України і Польщі, підґрунтям якої стало, однак, соціальне, релігійне та національне невдоволення широких верств українського народу.

* * *

До речі, кілька слів про конфлікт між чигиринським підстаростою Чаплинським і Хмельницьким В усій цій колізії не можна не помітити певного зв'язку між ставленням королівської опозиції до короля разом з його українським співником Хмельницьким — і тим, що Чаплинський дозволив собі захопити хутір Суботів. Загалом, з історії відомо, що конфлікти між сусідніми землевласниками, якими й були названі шляхтичі, — не дивина. Але в даному разі витоків наїзду Чаплинського на хутір Суботів, на мій погляд, слід шукати у Варшаві. Через чигиринського старосту Олександра Конецпольського, який, як і весь великий рід Конецпольських, належав до табору опозиції, високородній аристократії пощастило або відверто намовити Чаплинського, або ж уміло зіграти на його самолюбстві, переконавши, що тепер, коли Хмельницький перебуває в опалі польського військового командування та польської адміністрації, йому, тобто Чаплинському, боятися нічого.

В офіційній сучасній історіографії узвичаїлась думка, що навесні 1647 року Хмельницький прибув до Варшави і пробивався до короля тільки як скривджений власник, який шукав і сподівався заступництва. Але в кількох працях дослідників знаходимо певні відомості, які ставлять під сумнів мету цього вояжу. Авжеж, Хмельницький важив на певну підтримку короля, однак... Ось що пише В. Голобуцький у своїй праці "Запорожское казачество": "...На початку травня 1647 року в Польщі розпочав роботу черговий сейм, що обіцяв бути надзвичайно бурхливим. Супротивники Владислава IV носилися з наміром назавжди покласти край думкам (короля) про війну.

Наприкінці травня чи на початку червня, в супроводі десяти козаків, до Варшави прибуває Хмельницький, Формально його приїзд пояснюється бажанням домогтися правосуддя в тяганині з Чаплинським.

Насправді ж мета приїзду була зовсім іншою. Від часу роботи сейму 1646 року зайшли значні зміни. Тому Хмельницькому треба було передусім упевнитись, чи не відмовився Владислав IV від своїх планів після поразки, завданої йому на сеймі 1646р. Ураз, якби король не змінив своїх намірів, Хмельницькому слід було б, маючи на увазі перехід Барабаша й Ілляша на бік магнатської опозиції, зосередити всі зв'язки з королем та його прибічниками у власних руках, а також дістати матеріальну підтримку, потрібну для набору козаків та їх озброєння. Нарешті, слід було з'ясувати, чи не внесе новий сейм змін у ставлення королівської групи до її супротивників".

Ні-ні, В. Голобуцький однозначно займає відому позицію: Б. Хмельницький розпочав війну тільки задля того, щоб, визволивши український народ з-під польського панування, передати його в братні обійми російського царизму. Але тим ціннішими є свідчення цього дослідника, який, мусимо віддати йому належне, опрацював чимало історичних першоджерел. А ще зауважимо, що в даному разі його трактування поїздки Хмельницького до Варшави співпадає з трактуванням П. Шевальє та деяких наших вітчизняних дослідників.

Тобто, об'єктивно ми стаємо перед фактом, що якби Чаплинський не збирався нападати на хутір Суботів і якби всієї цієї історії зі сваркою двох шляхтичів не було, то її слід було б вигадати. А точніше, спровокувати. Причому, я цілком припускаю, що це могли зробити не тільки представники опозиції, а й прибічники короля. Щоб остаточно відірвати Хмельницького від ґрунту осідлості і створити для нього оту "велику кривду", після якої запорізькі козаки вже не матимуть сумніву, що колишній генеральний писар реєстрового козацтва справді смертельно посварився з польською шляхтою, зазнав від неї наруги і готовий до боротьби.

Тим паче, що, як побачимо, ця історія з таємними переговорами короля і Хмельницького набула дальшого плину — вже восени 1649 року, тобто у вирі Визвольної війни, коли Хмельницький здобув кілька перемог, Польща захиталась у своїй могутності і коли... сеймові стали відомі подробиці візиту канцлера Польщі князя Оссолінського, найближчого однодумця Владислава IV, в Україну та його зустрічей з опальним Хмельницьким у серпні 1647 року. Прочитуємо з тієї ж таки праці Голобуцького, в якій він посилається на документальні джерела:

"Зустріч Оссолінського з Хмельницьким і передача останньому грошей стали згодом за підставу для звинувачення короля й Оссолінського в тому, що вони допомогли козакам повстати проти Речі Посполитої. На надзвичайному сеймі в листопаді 1649 року (зауважу, що на той час Владислав IV уже помер, а польський трон посів його брат, кардинал езуїтів Ян-Казимир, отож опозиція почувалася вільніше й впевненіше — Б.С.), скликаному у зв'язку із затвердженням Зборівського договору, магнатська опозиція подала записку, що звинувачувала Оссолінського. Вся остання міжусобна війна, — говорить в ній, — є наслідком правління Оссолінського.

Заволодівши розумом жадібного на славу і владу короля, він затіяв війну з Туреччиною і, коли представники Речі Посполитої не схвалили його задумів (маються на увазі сейми 1646 й 1647 рр.), вирішив розпочати її з допомогою козаків і намовив короля роздати їм посаг королеви; ось із цими грішми вони й повстали".

Про те, що король дав певну суму для організації походу — повторююсь — писав згодом сам Хмельницький венеційському послові у Відні Сагреду. Отже, є підстави вважати, що, крім дозволу набирати козацьке військо, всупереч ординації 1638 р., Хмельницький дістав іще й матеріальну підтримку короля. Відомо, зокрема, що приблизно в той самий час Хмельницький відправив до Львова людей з грішми, захованими у возах із пшоном, для закупівлі там рушниць, табель, свинцю тощо.

Нагадаємо: свідчення про зустріч Оссолінського з Хмельницьким наші дослідники мали і від дуже наближеної до гетьмана людини — майбутнього гетьмана І. Виговського, і від довіреної особи Оссолінського С. Любовицького, який супроводжував Оссолінського під час цієї поїздки.

Знову ж таки, войовничо-патріотично настроєний читач може поставити тут — як і в деяких інших ситуаціях, пов'язаних з біографією Хмельницького, — питання руба: "То що, слід вважати, що Хмельницький розпочинав війну тільки з наказу короля? На його гроші? Тобто він був зрадником, провокатором?"

Ну, якщо в 1646-47 роках він когось і зраджував, то лише польського короля, якому перед тим складав присягу на вірність — як вищий офіцер реєстрового козацтва. Але це ми йому пробачимо. Що ж до того, що перші козацькі загони озброювались на гроші польського короля, то в цьому, на мій погляд, можна вже не сумніватися. Як не варто сумніватись і в тому, що на першому етапі війни Хмельницький вважав себе спільником короля, вбачаючи безпосередніх ворогів у Туреччині, з Кримом укупі, та в королівській аристократичній опозиції.

Не можна мати сумніву й у тому, що Хмельницький на першому етапі не мріяв про незалежну українську державу, а тільки про її більшу і надійнішу автономію в межах Речі Посполитої та про булаву гетьмана України, але... з рук польського короля. Отож, ведучи переговори з королем та беручи від нього гроші на підготовку козаків до війни з Туреччиною і королівською опозицією, він, по суті, вів подвійну гру, гадаючи, що головне — створити козацько-повстанську армію, підняти народ, а там уже ситуація підкаже, як діяти далі.

"Ніхто не уникне своєї долі. А наша доля — жити з оголеною шаблею..."

Б. Хмельницький

Одержавши разом з благословенням короля досить значну фінансову підтримку, Богдан Хмельницький прибув на Січ і, зневаживши таке цінне для польських істориків десятиліття "золотого спокою" в Україні, почав готувати могутнє повстання. З чітким прицілом на те, що, давши доброго гарту польським магнатам, ворогам короля, які розперезалися на українських землях, загони повстанців перетворюються на полки української народної армії, які, разом з польською армією, розгорнуть бойові дії проти Криму й Туреччини. Тобто, таємний задум короля почав набувати рис реальності.

Але перед тим, як почати розповідь про "Хмельниччину", слід хоч коротко спинитися на одній події, про яку історики або зовсім не згадують, або так, мимохідь... А дарма! Вона мала великий загальноєвропейський резонанс, сприяла зростанню авторитету України, її козацтва..

Середина XVII століття. Франція виснажена Тридцятилітньою війною. Внутрішньополітичне становище теж досить хистке. Людовік XIV (1638-1715), коронований мало не в пелюшках, усе ще грається олов'яними солдатиками. Правління його матері Анни Австрійської викликає вперту опозицію. Не краще становище й у фаворита, першого міністра кардинала Мазаріні (італійця за походженням). А в цей час Іспанія, основний супротивник Франції, поводить ся дедалі агресивніше. І щоб протистояти їй, потрібна додаткова, добре вишколена військова сила.

Тоді в Парижі й виникла ідея звернутися до Польщі з проханням надіслати полк найманців. Чому саме до Польщі? По-перше, традиційна дружба, жодних територіальних та інших претензій між країнами. По-друге, королева Польщі, як уже згадувалося — француженка з роду Бурбонів. Спершу планувалося найняти близько трьох тисяч польських "крилатих" гусарів, названих так через оперення на спинах, яке формою нагадувало крила ангелів. Важко сказати, чи сприяла ця екзотична прикраса піднесенню войовничості, але про свою військову еліту поляки з гордістю говорили: "Якщо сонце має зайти, то наші гусари затримають його вістрями своїх списів".

Та посол Франції у Варшаві генерал-лейтенант граф де Брежі був про них дещо іншої думки. Він знав, що це військо, яке формується із самої шляхти, мало пристосоване до тривалої війни і в польових умовах поводить ся досить примхливо. До того ж воно не годиться для штурму фортець. З огляду на це все, посол порадив найняти не поляків, а українських козаків. Понадто, що віддавати гусарів у найми польському королеві ніби не дуже й личить. А козаків — аби ваша ласка! Чим менше їх буде на території Речі Посполитої, тим краще!

Що ж до Мазаріні, то йому було байдуже, хто прибуде, аби лишень добре воювали та недорого брали. І тут відбувається цікава річ: доля вказала на Хмельницького і Сірка. Саме їм випало їхати до Парижа і вести переговори з командувачем французької армії принцом де Конде. Ви, звичайно, заперечите: а що тут незвичайного? Хмельницький і Сірко — відомі полководці. Так, але діється це все в 1645 році, тобто до війни України з Польщею, коли Хмельницький не був іще ні гетьманом, ні ватажком повстанської армії. Та й Сірко іще тільки ходив у молодих старшинах.

Можна не сумніватися, що Хмельницького нарадив послові сам король. При цьому, як показують далші політичні ігри, Владислав IV явно використав полковника за таємного посланця. А вже Сірка та іншого офіцера — Солтенка, який, можливо, був ад'ютантом, Хмельницький назвав сам.

І ось на початку 1645 року козацькі офіцери відпливли з порту Гданьська до Франції. Точно відомо, що 19 квітня 1645 року в Фонтенбло, під Парижем, Хмельницький вів переговори, в результаті яких з України мало прибути близько трьох тисяч воїнів. Чому лише стільки? Бо на більше не дозволяла зубожіла французька

скарбниця. Так само з'ясовано, що в жовтні старанно дібраних козаків зі зброєю, кінями, штурмовими драбинами... повантажили в тому ж таки Гданьську на французькі кораблі, що вирушили до порту Кале.

Під чийм командуванням вони перебували? Деякі дослідники допускають, що їх повів Хмельницький. Однак жодних підтверджень цьому нема. Французькі джерела згадують лише полк під командуванням І. Сірка. Аналіз фактів і подій теж доводить, що Хмельницький не міг брати участі в цьому поході. Хоч, за деякими відомостями, він повів свій загін сухоходом. Але... козаків було найнято на два роки. Не міг же Хмельницький привести їх у Францію, повоювати місяць-два та й кинути напризволяще. Таке обурило б французький уряд, поставило б у незручне становище посла де Брежі й польського короля. Це раз. А друге — є багато свідчень, що протягом 1646-1647 рр. Хмельницький перебував то у своєму маєтку Суботіві, то у Варшаві, з'ясовував стосунки зі своїм кривдником Чаплинським чи власною дружиною; готувався до повстання, вів таємні переговори з королем.

Інша річ, що візит до Франції мав для майбутнього гетьмана несподівані і неприємні наслідки. Честолюбний молодий французький полководець Людовік Бурбон принц де Конде (дядько Людовіка XIV), який знав про хворобу Владислава IV, зміркував собі, що він мав би досить пристойний вигляд на польському троні, як уже до французького йому зась. При цьому сподівався на підтримку своєї родички — польської королеви, а ще — графа де Брежі і... Хмельницького, з'ясувавши — не без допомоги французького посла, що найближчим часом полковник може стати однією з найвпливовіших осіб в Україні, а отже, й у Польщі.

Так от, скориставшись із приїзду майбутнього гетьмана до Парижа, принц на відчай душі завів із ним досить ризикову розмову про те, хто йому ввижається на польському троні. І, за деякими даними, Хмельницький начебто підтримав ідею. Але розвідка і в XVII столітті була розвідкою: не встиг Хмельницький повернутися до Польщі, як королівська опозиція у Варшаві вже дзвонила про його переговори з небажаним претендентом на корону. З патріотично настроєної польської аристократії годі було й королеви-француженки. Витерпіти ще и француза-короля вона вже не змогла б. А тому Хмельницького звинуватили у змові та зраді. І хтось, найімовірніше коронний гетьман Потоцький, наказав узяти його під арешт. Добре, що втрутилися королева, посол Франції та канцлер Оссолінський, який власною персоною прибув на хутір Суботів, щоб вручити Хмельницькому подарунок короля — шаблю, і запропонувати булаву гетьмана.

Від булави, як ми вже знаємо" полковник відмовився. Але сам факт приїзду канцлера до маєтку опального генписаря і пропозиція гетьманства стали засторогою для тих сенаторів, які прагнули почати наступ на короля з розправи над його впливовим українським союзником. А наступ, як уже відомо, мав мету викорінити надію Владислава IV на війну з татарами. Про це в записках П'єра Шевальє "Історія війни козаків проти Польщі" сказано: "Король Владислав, якому набридло сидіти без діла, коли більшість християнських королів і князів воювала (Тридцятилітня війна —

Б.С.), в 1646 році вибудовував план війни проти перекопських татарів, яких хотів вигнати з Криму, Хмельницький здавався йому гідним командиром козацьких військ у цьому поході... Дехто певен, і не без підстав, що король Владислав", підтримував з Хмельницьким таємні зв'язки і допоміг козакам повстати для того, щоб Річ Посполита (у даному контексті — сенат. — В.С.) мусила дати королю військо для приборкання козаків".

А яка ж доля полку І. Сірка? Це вже окрема історія. Скажу тільки, що козаки протягом двох років воювали під прапором Франції, уславивши свою хоробрість на цілу Європу.

Але поки що нас більше цікавить те, що діялося в самій Україні.

Хоч і заведено вважати, що в грудні 1647 року Б. Хмельницький прибув на Січ і підняв там повстання, у житті все мало дещо інакший вигляд. Він справді побував на Січі та налагодив контакт з козаками, але формування повстанської армії почав із власного загону, на власній базі, заснованій на острові Буцькому. На січень 1648 року при ньому вже було близько сотні воїнів-запорожців. Тобто, він учинив досить мудро: не пішов зі своїми соратниками до запорожців, не поставив себе в залежність від запорізької старшини, а, навпаки, переманив запорожців до себе.

До речі, на той час побіля Січі стояв полк заслону з реєстровиків, щоб перехоплювати повстанців, які прибували на Запоріжжя, і взагалі контролювати ситуацію.

Хоч загін Хмельницького поповнювався козаками й селянами не поволі, із виступом майбутній гетьман не квапився. Та й почав свою дорогу до вершин не з крові, а з досить гуманної акції. Він дізнався, що в одній із сутичок у полон до запорожців потрапив син перекопського мурзи Тугай-бея. Очевидно, це було випадковим відкриттям Хмельницького. Бо ті, до кого потрапив у руки спадкоємець мурзи, не здогадувалися, хто він такий, а татари не виказували свого ватажка.

Тут не зайвим буде певне пояснення. Тугай-бей, по суті, створив на той час свою автономну державу, до якої входила значна частина степового Криму, Перекоп, а також частини сучасних Херсонської, Запорізької та Донецької областей. Це був хоробрий і владний правитель, який підкорявся ханові лише як норовливий васал.

Так ось, роздобувши, напевно, за викуп, полоненого мур-зенка, Хмельницький вирішив перетворити нікчемний капітал золота на капітал дипломатичний. Через гінців він запропонував Тугай-бею його сина без усякого викупу. В ім'я дружби. За умови, що мурза прибуде по нього власною персоною. Та безплатних сніданків, як відомо, не буває: передавши Тугай-бею сина, Хмельницький висунув ще одну пропозицію: виступити проти поляків. Пообіцявши, що більша частина трофеїв і всі полонені належатимуть татарам.

Оскільки без набігів існування своєї орди мурза взагалі не уявляв, план йому сподобався. В принципі. Але дещо стримувало. Що саме? Погортаймо сторінки історії. Ба! 1634 року турецький султан Му рад IV і польський король підписали трактат, за яким "нікому з командирів військ султана чи його підданих не дозволяється шкодити

на землях короля, У той же час жоден козацький корабель не має права перепливати Чорного моря, а козаки та інші піддані короля — не сміють завдавати шкоди володінням султана". Тож чи варто наживати собі ворога в особі правителя Туреччини?

Чи знав про цей трактат генеральний писар реєстрового козацтва Хмельницький? Ще б пак! Але знав і те, що в трактаті є пункт, за яким Туреччина обіцяла загородити татарам дорогу через Дніпро, щоб не допускати на Річ Посполиту.

Пункт явно був таємним. Ні просторікувати про нього, ні, тим паче, виконувати його султан не збирався. Але тепер, у переговорах із правителем Перекопу, пункт став у великій пригоді Хмельницькому. "Перекрити дорогу на Польщу? — спаленів мурза, який давно, до речі, не був серед улюбленців ні хана Іслам-Гірея, ані й самого турецького уряду. — Бач, чого їм забаглося! Хто тут правитель?!".

Додамо, що саме на підставі згаданого трактату поляки з допомогою французького інженера де Боплана спорудили на пониззі Дніпра фортецю Кодак. Вона мала не пускати татарів у Польщу, а козаків — у Крим. Та повернімося до повстанців. Заручившись моральною підтримкою Тугай-бея, якого ненавиділа вся Україна, Хмельницький нападає на річковий обоз зі зброєю, амуніцією та продовольством, адресованими січовому заслонові, що складався з реєстровиків Корсунського полку. Захопивши обоз, повстанці напали потім і на сам полк, але реєстровики тільки цього й чекали. Майже весь полк без бою перейшов на бік Хмельницького, лише полковник Гурський з купкою офіцерів-поляків зумів утекти. Січ практично перейшла до повстанців. Зраду ж Корсунського полку, який став основою перших формувань повстанської армії, згадає за кілька місяців головнокомандуючий польською армією М. Потоцький, віддаючи наказ про руйнування українського міста Корсуня та винищення його мешканців. Але до цього ми ще повернемося.

Відтоді, як Січ опинилася в руках Хмельницького, деякі дослідники називають його гетьманом. Це неправильно. На козацькому колі його обрали поки що лише "старшим Війська запорізького", яке складалось тепер, як бачимо, не тільки із запорожців. Це, однак, не заважало Хмельницькому активно готуватися до війни. Він чудово знав тактику польської і турецької армій, тактику орди. У поляків була могутня артилерія і добрі гармаші — з німців-найманців. Ось чому всі повстанці, які діяли до Хмельницького, майже ніколи не ставали до лобового бою з польською армією. Побачивши регулярне військо, вони одразу ж замикалися по таборах, обведених возами, насипами й шанцями. Але поляки швидко навчилися правильно штурмувати такі табори. Спочатку вони методично розбивали їх з артилерії, потім кидали в проломи важку кінноту, яку підтримувала піхота. А легка кавалерія гарцювала довкола, хапаючи всіх, хто пробував із табору втекти.

Проаналізувавши особливості тактики, Хмельницький надумав поєднати бойову вправність козацької піхоти з маневром татарської кінноти, перед якою польська кавалерія завжди поступалась. І не замикатися по таборах, а заганяти до них поляків. Щоб запопасти ординську кінноту, він спочатку відрядив до Бахчисарая своє посольство, а наприкінці березня прибув туди й сам разом із сином Тимошем.

Сина він привів з однією метою — залишити його як заручника, хоч Іслам-Гірей такої умови й не висував. Звичайно, синові це могло загрожувати й загибеллю. Але у великій політиці, як відомо, емоції далеко не завжди стають аргументом незаперечним. В обмін на сина він одержав чотири тисячі татарських кіннотників під командою Тугай-бея. Хан дозволив мурзі цей похід без жодних вагань: чим більше вояків Тугай-бея поляже, тим легше буде розмовляти з самим правителем Перекопу. Як бачимо, кожен шукає власного зиску.

Розуміючи, що не можна давати Хмельницькому можливості й далі формувати повстанську армію, коронний гетьман Польщі Микола Потоцький повів у квітні 1648 року свої війська на Січ. Наступали трьома колонами. Один загін, на чолі з сином командувача Стефаном Потоцьким, ішов Диким полем. Реєстровики, на чолі з гетьманом реєстру Барабашем — човнами по Дніпру. А слідом за ними, не поспішаючи, пересувався основний корпус під командою самого коронного гетьмана.

Діставши повідомлення розвідки про такий спосіб руху, Хмельницький вирішив не дати полякам з'єднатися. Полковник Ганжа зі своїм загоном перестрів козаків реєстру біля Кам'яного Затону і зумів переконати їх стати на бік повсталих. Убивши Барабаша та інших офіцерів, реєстровики приєдналися до полку Ганжі і разом з ним зміцнили військо Хмельницького, яке вже оточувало табір молодого генерала Стефана Потоцького край Жовтих Вод. До річч, саме з цим загоном козаків реєстру на бік Хмельницького перейшов відважний офіцер, татарин (за іншими даними — валах) Джалалія, який згодом став полковником і якийсь час навіть заступав Хмельницького в рангу наказного гетьмана.

Дізнавшись, що коронний гетьман Польщі М. Потоцький став табором біля Корсуня і не має уявлення, в якій ситуації опинився його син, Хмельницький завів із Стефаном переговори. Вимагав єдиного — віддати йому артилерію. Тільки й усього! Під слово честі шляхтича й офіцера. Поляки аж скипіли від такого нахабства. Довелося переконувати їх у реальності вимоги козацького отамана штурмом. Пішли полки Максима Перебийноса, Филон Джалалії та інших полковників... Захопити табору їм не пощастило, але поляки зазнали відчутних втрат, опинившись загнаними в табір, як досі самі мали звичай заганяти повстанців. Добра артилерія із вправними гармашами їм не допомогла. Зате Хмельницький ефективно використовував свою артилерію і психологічно тис на ворога переміщеннями татарської кінноти.

Одне слово, вже під час цієї, першої, великої битви козаки побачили: на військовій справі гетьман знається. З таким можна перемагати.

"Незабаром Хмельницький переконався, що, пожалівши Польщу, він зробив її ненависть Іще немилосерднішою"

Проспер Меріме

Слова офіцера-шляхтича, якого Хмельницький дав польському генералові Стефану Потоцькому, випускаючи його з табору, він не дотримав. Коли в країні (будь-якій) починається громадянська війна, підступність стає однією з найбільш шанованих чеснот тих, хто воює. Стефан Потоцький, якому пророкували велике майбутнє, не став

чекати підкріплення, передав повсталим усі свої двадцять шість гармат, та ще й дозволив перейти в їхній табір усім українцям, а сам з воїнами-поляками організовано відступив у бік Корсуня, розраховуючи з'єднатись із військом батька. Але в болотистому урочищі Княжі Байраки на нього чекала засідка з козаків і татар.

У болотах Княжих Байраків майже все військо поляків полягло — у тім числі й од гармат, що їх передало козакам. Сам С. Потоцький потрапив у полон зі смертельною раною. Хмельницький наказав лікарям урятувати його, але ті не змогли. Двоє інших вищих офіцерів — Шемберг і Сапіга — були віддані в полон татарам разом із багатьма іншими полоненими поляками.

Дізнавшись від дивом урятованого драгуна про підступність Хмельницького і загибель свого сина, М. Потоцький так розлютився, що наказав каменя на камені не лишити від одного з найбільших на ті часи українських міст — Корсуня, вимордувавши мешканців. Але при цьому, ясна річ, навіть не уявляв собі, наскільки допоможе своїм звірством Хмельницькому. Почувши про трагедію Корсуня, вождь повстанців негайно порозсилав у всі кінці України емісарів, наказавши їм, на прикладі Корсуня, показувати, якого сатанинства припускаються поляки. Із вцілілих корсунців він сформував новий, уже не реєстровий, а повстанський Корсунський полк, який, разом зі створеним дещо пізніше Чигиринським, став його гвардією. До Хмельницького потяглися цілі загони повстанців, винищуючи на своєму шляху все, що звалося поляком і католиком.

М. Потоцький чекав на військо Хмельницького, замкнувшись у міцно укріпленому таборі. Але майбутній гетьман і не збирався штурмувати його. Вчинив лише кілька демонстраційних атак. Натомість підсунув полякам добровольця — смертника Микиту Ґалаґана. "Випадково" опинившись у полоні, Ґалаґан спочатку вперто мовчав, але під лютими тортурами заговорив. Так, як його навчено: у Хмельницького вже велика армія, а на допомогу йому йде зі своєю ордою Іслам-Гірей. Отже, поляків чекає така сама загибель, як і тих, що чинили опір у таборі під Жовтими Водами.

Величезний польський табір ще не оточено. Ще є можливість відступити. Ґалаґан сам зголосився провести поляків найкоротшим шляхом у бік Богуслава. І повів. На засідку, де було перекопано й забарикадовано, де стояли гармати, а з-за кожного куща стріляли з рушниць і луків. Армії поляків не стало. Командувач М. Потоцький та його заступник М. Калиновський потрапили в полон і, разом з вісьмастами невільниками, серед яких було близько сотні вищих офіцерів, припали татарам. Це була перемога, яка буквально приголомшила Польщу. Країна залишилася тепер і без армії, і без вищого офіцерства. А на домір лихого, помер у ці дні Владислав IV. Річ Посполита, отже, залишилася ще й без короля.

До Білої Церкви армія Хмельницького, який тепер називав себе "гетьманом Війська Запорізького й усієї України по обидва береги Дніпра", прийшла тріумфальним маршем, поповнюючись усе новими загонами повстанців. І спинити її вже не міг ніхто. Слава про її перемоги долинула до найвіддаленіших куточків України. Й одразу ж, як із води, вродилися ватажки, що зуміли підняти повстання проти поляків на Волині,

Поділля, Галичині. Щоб підтримати їх більш організованою силою, а головне, взяти під свій контроль, Хмельницький посилав їм на допомогу свої полки на чолі з кращими командирами.

Згідно з твердженнями дослідників, в районі Переяслава повстанців підтримував загін Кривоноса, що налічував понад 20 тисяч шабель. На Поділля — полки Ганжі і шляхтича Морозенка (Станіслава Мрозовицького). Між Києвом і Черніговом теж діяли чималі загони повстанців.

Коли Кривоніс ускочив зі своїм загоном на територію Волині, на батьківщину князя Єремії Вишневецького, козацький старшина Полов'ян повторив подвиг Галаґана. Під найлютішими тортурами він не переставав залякувати своїх катів величезним військом — із повстанців і татар, —яке нібито йде слідом за загоном Кривоноса. Життя свого герой закінчив на палі, але поляки повірили йому. Деморалізовані, вони похапцем кидали землі Волині, щоб сховатись у Польщі.

Таких повстанських жертв було немало. Але вони не були даремними. Народ ожив. Народ відчув себе народом. І боровся так, як і годиться боротися за свою волю і долю. Кривоніс визволив од польського панування майже все Лівобережжя — аж до Новгорода-Сіверського. Богун успішно діяв на Брацлавщині. Кидали в лабеті жаху ворогів полковники Д. Нечай, Й. Глух, М. Гладкий, Ф. Гаркуша, Ф. Джалалія...

Недарма деякі воєначальники Визвольної армії, а слідом за ними й деякі історики, вважали, що Хмельницькому треба було якнайшвидше скористатися з того, що Польща лишилася без армії, без полководців і без короля, і просуватися на Західну Україну, далі — до Вісли, на Варшаву. На той час він уже став справді народним героєм, і за ним пішли б.

Славу гетьмана роздмухували ще й емісари. Щоб підкреслити закономірність появи в Україні такого вождя, почали посилено поширювати чутки про те, що Богдан Хмельницький — прямий спадкоємець крові і слави гетьмана запорожців Венжика Хмельницького, який дістав булаву 1534 року, за часів короля Жигмонта (Сигізмунда) Першого, і відзначився звитягою в боях із татарами. До речі, дослідники не заперечують факту такої кривності.

А що ж сам Хмельницький? Він у цю пору стояв під Білою Церквою давав перепочинок армії, упорядковуючи її, і розсилав у всі кінці України універсали, не забувши й про лист до короля. Але оскільки писав він Владиславу IV вже по його смерті, історики й досі не мають певності: чи то він пізно дізнався про смерть свого коронованого приятеля, чи то це послання слід вважати дипломатичною хитрістю.

Але цікаво, що в Універсалі, датованому 28 травня 1648 р., гетьман зізнається: "Я, Хмельницький, закликавши Господа Бога на допомогу і хитрощами відібравши в Барабаша королівський привілей, мусив розпочати цю воєнну справу з поляками, через яку, ми сподіваємось, Його Найвища Королівська Величність війною на нас не піде, оскільки розпочали ми цю війну з поляками з його королівського дозволу, бо поляки, з неповагою ставлячись до Його Королівської Превисокої Персони, мандатам і наказам його не підкорялися і постійно зачіпали інтереси Малоросії".

Як-то мовиться, карти на стіл: Хмельницький визнав, що критися йому далі ні з чим, і краще те, про що пошепки подейкували за його плечима, промовити вголос і самому.

На той час Хмельницький, мабуть, іще не плекав думки про непідлеглість. В усякому разі до травня 1648 р., як це впливає з наведеного вище універсалу, він виконував план короля, сподіваючись тільки домогтися більшої незалежності України в рамках польської держави й одержати булаву з рук Владислава IV. Такого висновку — хоче він того чи не хоче — доходить кожен, хто не просто констатує факти, а й намагається їх проаналізувати. Ось що пише з цього приводу історик Микола Аркас: "Вся Україна тоді повстала. Сам Хмельницький, мабуть, не сподівався, щоб так йому пощастило. Про нього ходила поголоска, що він хоче збудувати нову, українську державу, що вже іменує себе Великим Князем. Але сам він ще не сягав думками так далеко. Він навіть не думав тоді одірвати Україну від Польщі"

Так, смерть Владислава вочевидь перекаламутила плани Хмельницькому. їхній спільний задум провалився, гетьман zostався сам-на-сам зі своєю армією — між повсталою Україною, яку зрушив на війну, та напівпереможеною Польщею, якій усе ще служив, маючи знахабнілих магнатів, ворогів короля, за своїх власних ворогів, а також ворогів великої, могутньої Польщі "від моря до моря". Та переінакшувати чогось іще не зважувався.

Поки Хмельницький отак надумувався, поки налагоджував таємні переговори з овдовою королевою Марією-Людвікою і канцлером Оссолінським, що втратив будь-яку довіру аристократів, війна розгорталася за своїми законами.

Маловідомий на сьогодні в нас командир корпусу повстанців генеральний осавул Родак (постать полемічна) учинив напад на табір правителя Литви князя Радзивілла, а той зі свого боку, напав на Чернігівщину. Родак буквально розтрошив армію Радзивілла, захопивши артилерію та казково багату здобич. Сам Радзивілл урятувався. Але Литва, як і Польща, з якою перша перебувала у федерації, втратила кращу частину своєї армії і свою військову славу. З'єднавшись із корпусом полковника Худорбая, Родак рушив на Новгород-Сіверський. Він захопив штурмом Чернігів і очистив від поляків Стародубщину. На Галичині бився корпус полковника Носача. Зрештою, Польща відчула, що незабаром козаки з'являться і в передмісті Варшави.

І стрепенулась.

Передусім треба було зібрати нове військо і призначити командувачів. Після довгих сумнівів сейм назвав великим коронним гетьманом князя Домініка Заславського. А його заступниками стали Конецпольський і Остророг. У козацькому гурті ці призначення зняли на кпини. Знаного зі свого потягу до розкошів та лінощів Заславського прозвали "періною", юного Конецпольського — "дитиною", а відомого своєю вченістю Остророга — "латиною".

Але як би не глузували з польських генералів козаки, ті таки зуміли зібрати нову армію і повести її в Україну. Повстанців вони зустріли на річці Пилявці (територія сучасної Хмельниччини). Перший день битви подав надію полякам. Якби Заславський

мав більше рішучості, вони б, можливо, навіть узяли штурмом пилявецький замок, де перебував тоді штаб Хмельницького. Але наступного дня на допомогу козакам прибув з невеликим загonom татар старший син гетьмана Тиміш. Татар було якихось 4 тисячі, проте їхня поява навела Хмельницького на думку розіграти "татарську карту".

Наказавши більшій частині своїх вояк повивертати кожухи (є дані, що на роль ординців погодився полк Кривоноса), він улаштував цілу виставу. Під вигуки "Алла! Алла!" до його табору ніби все "прибували та й прибували" загони татар. їм салютували з рушниць, дзвонили в литаври, били в барабани. А вдосвіта в полон до поляків раптом потрапив перебраний за попа козак-смертник. Він, як і його відважні попередники, зумів запевнити поляків у тому, в чому хотів запевнити їх Хмельницький. Сказав, що прибуло вже 40 тисяч татар. Та це лише передовий загін...

У таборі поляків зчинилася паніка. Страх перед татарами вони завжди мали містичний.

Як бачимо, Хмельницький як полководець і цього разу використав увесь арсенал тогочасних засобів боротьби та психологічного тиску на ворога. А серед народу чи не відтоді почало жити прислів'я: "Ось я до тебе виверну кожуха!" Тобто, добре тебе за непослух провчу.

Опис битви забрав би надто багато місця, тому залишимо його історикам. Нам же важливо те, що для поляків усе скінчилося цілковитою поразкою. Здобиччю стали 80 гармат (за іншими даними — 92 гармати — пребагатуший трофей!) і майже 100 тисяч возів з усіляким добром серед якого була і гетьманська булава Домініка Заславського. Козаків завжди вражало прагнення польських шляхтичів вирушати на війну з такою кількістю різного побутового непотребу, що їхній бойовий табір частенько перетворювався на щось подібне до ярмарку. За свідченням очевидців, лише гори досить коштовного майна і десятки бочок з напоями не дали повстанцям перебити поляків усіх до єдиного: здобувши горілку та вино, козаки раптом почали розуміти, що в подальшому переслідуванні ворога особливої потреби вже немає.

Кілька днів Хмельницький ішов до кордонів Польщі, не зустрічаючи опору. Але замість того, щоб просто з маршу заскочити на її територію, він став табором коло Збаража, трохи на північ від Тернополя, і скликав командирів полків на раду. "Чого зичить собі шановне товариство? — спитав. — Заглибимось у Польщу та доб'ємо ворога, чи повернемося до нашої любої України?" Це питання приголомшило присутніх. Вони добре бачили, що Польща лежить перед ними абсолютно беззахисною. Що такій величезній армії, яку вони зібрали і яку ще зберуть, просуваючись до Галичини, там просто нема кому протистати. А тому не можна гаяти ані години. "На Польщу!" — стайно гукнули вони. — Позбудемось ляхів раз і назавжди!". І таки позбулися б. Якби Хмельницький погодився їх повести.

Окрім цього, розуміючи, що під їхньою владою незабаром може опинитися вся Польща, тобто утвориться нова імперія — тепер вже українська, — воєначальники запропонували Хмельницькому вже офіційно, на Великій Раді козаків та повстанців, прийняти звання і відзнаки (клейноди) Великого гетьмана всієї України.

І що ж мовив полководець, який, по суті, розбив армію Польщі і міг узяти її столицю? Ви маєте рацію: булаву гетьмана він прийме тільки з рук короля Речі Посполитої! Короля, якого Польщі ще тільки треба обрати. Як тут не згадати Олександра Македонського? Воюючи проти Еллади, вбиваючи кращих її синів та перетворюючи міста на руїни, він — як про найвищу винагороду для себе особисто — мріяв про день, коли еллінські правителі визнають його елліном.

Замість того, щоб закріпити свою перемогу, Хмельницький почав дробити армію, розсилаючи полковників куди — ніби для того, щоб зібрати нові загони. А сам заходився брати в облогу Львів — бездарно і безуспішно. Можна собі уявити, що для таких полковників, як Нечай, Богун, Сірко, подальша служба під його командуванням почала здаватися жахливим сном. Вони відчули зраду. І дехто почав відверто говорити про це.

А тим часом Хмельницький, втрачаючи ініціативу, посилюючи опозицію собі і даючи можливість Польщі зібратися з силами, дедалі безнадійніше втягувався у політичні інтриги Варшави. Чи думав він тоді про те, якою кров'ю народною заплачено за його перемоги і якої ще крові коштуватиме народові його поведінка? Навряд. Мав рацію чужинець Проспер Меріме, оголосивши як вирок: "Незабаром Хмельницький переконався" що, пожалівши Польщу, він зробив її ненависть ще немилосерднішою".

Із трьох більш-менш реальних претендентів на престол — братів Владислава IV Яна-Казимира і Кароля, а також трансільванського князя Ракоці, — Хмельницький зробив ставку на Яна-Казимира. Замість того, щоб переможно вивершити розпочату війну, він споряджає посланців до столиці Польщі, а вони переказують сеймові його волю. Очевидці свідчать, що коли на Вольській рівнині поблизу Варшави проголошували королем Яна-Казимира, на обрії палали замки. їх попідпалювали козаки, які, цілком можливо, проривалися до столиці, вже не слухаючи наказів Хмельницького (а таке бувало). Втім, можливо, цей вислів слід вважати метафоричним.

Що ж зробив король, одержавши з допомогою Хмельницького корону? Спочатку завів переговори, нав'язуючи гетьманові умови, що дуже нагадували капітуляцію, і їх, ясна річ, Хмельницький відкидав. Згодом пішли умови ніби трохи м'якші. А далі... Скориставшись із часу, що його Хмельницький, можна сказати, просто подарував його величності на балачки, король зібрав нову армію й кинувся в Україну — придушувати повстання та давати лад, якого прагнули магнати. Тобто загнати збунтоване бидло, як вони зневажливо називали українських селян, назад у ярмо.

А що ж гетьман? У січні 1649 р. він урочисто входить до Києва. Зустрічали його з королівськими почестями: дзвонили в усі дзвони, стріляли з гармат, благословляв митрополит, студенти Академії прославляли його в своїх віршах — латинською та українською мовами. Кияни ще не дорозумілися, що гетьман прибув до столиці занадто рано. І підтвердженням цього виявилася навала в Україну відродженої польської армії.

А потім була битва під Зборовом. На допомогу Хмельницькому прийшла майже вся кримська орда, буджацькі татари, були навіть загони північно-кавказьких народів, зокрема черкесів. Туреччина послала йому корпус із 6 тисяч добірних яничар. Під

знаменами гетьмана було понад 200 тисяч воїнів, тобто армія, за європейськими уявленнями, просто-таки величезна.

Як же Хмельницький скористався нею? Описи цієї битви існують різні. За І. Крип'якевичем, ситуація, якщо переказати її стисло, мала такий вигляд: українські і татарські полки показали таку дисципліну й витримку, що польський штаб не дізнався про їхній прихід і гетьман зміг дібрати собі відповідне місце та визначити годину наступу... Він кинув кінноту на польські обози, що розтяглися на великому просторі, й добре поколошвав, а піхотою зусібіч обступив короля з його добірними частинами... Хмельницький день у день стискав перстень своїх полків. Аж Ян-Казимир мусив просити перемир'я.

Але була ще одна деталь.

У вирішальний день битви, коли козаки розгромили основну частину королівських військ, удерлись до табору і заходились уже рубати особисту охорону короля; у мить, коли Ян-Казимир уже втратив надію і з хвилини на хвилину чекав загибелі чи неволі, — з'явився Хмельницький і наказав козакам спинитись і вийти з табору.

Це сталося надвечір. А до ранку полякам пощастило підкупити кримського хана і вкласти з ним перемир'я. При цьому — надзвичайно принизливим здається такий факт: хан просив короля оголосити амністію козакам та їхньому гетьманові. А сам Хмельницький написав королеві відверто прислужницького листа, в якому запевняв, що він, Хмельницький, "знайшов пристановище біля ніг його величності кримського хана з надією, що він допоможе мені повернути Вашу прихильність. Краще б мені померти, аніж жити ворогом мого добродішного велителя. Бажаю лише одного — прожити свої останні дні мирно, під захистом королівської милості".

Певен: уся трагедія Хмельницького полягала в тому, що він і справді щиро зичив собі прожити останні дні під захистом королівської милості.

Коли в попередніх розділах я говорив про те, що, розпочинаючи повстання, Хмельницький бачив себе гетьманом України, але тільки за умови, що булаву він матиме з рук польського короля, то це не було моїм здогадом чи виплодом фантазії. Весь 1648 рік минув під прапорами великих перемог козацько-повстанської армії. Розгромлено кращі військові сили поляків, полягли в боях чи опинились у полоні кращі полководці Речі Посполитої, серед них — коронний гетьман М. Потоцький, його син генерал Стефан Потоцький, польний гетьман, інші воєначальники.

Здавалося б, усе дає Хмельницькому підстави для того, щоб проголошувати незалежність України чи принаймні на цілий світ заявити, що його армія, український народ домагаються цієї незалежності. А він натомість посилає своїх представників на елекційний сейм — для участі у виборах польського короля. То що це, як не визнання того, що Україна була, е і надалі буде складовою частиною польського королівства? А коли так, то всіх козаків, усю армію українську разом із ним, Хмельницьким, слід віднести до заколотників, зрадників, що зняли руку на короля. І ставитися до них відповідно. Що король, уряд Польщі, всі поляки, та й значна частина українського суспільства, й робили.

Проте Хмельницький на цьому не зупинився. Вже після урочистого в'їзду до Києва, де його зустрічали як полководця, як гетьмана України, гетьмана самостійної держави, Хмельницький відбуває до Переяслава. І приймає там високочиновну польську делегацію на чолі з королівським комісаром в Україні Адамом Кисілем, що прибула для переговорів. І що ж там діється? Зішлемося на працю дослідника В. Сергійчука "Іменем Війська запорозького". Ось що він пише: "Наступного дня (тобто 20 лютого 1649 р. — В.С.) на Шевській вулиці, перед резиденцією Богдана Хмельницького, відбулася церемонія передачі від нового короля гетьманської булави і червоної корогви з білим орлом. Хмельницький, вбраний у парчеву червону соболину шубу, стояв під бунчуком у колі полковників та іншої старшини". Про цю ж подію говориться і в працях інших істориків. "З гетьманською булавою король віддавав все Чигиринське староство,— пояснює, наприклад, суттєві деталі історик Орест Левицький, учень Драгоманова, президент Всеукраїнської Академії наук. — Ось чому Чигирин з того часу стає столицею всієї України".

Тобто ось вам підтвердження того, що Хмельницький усе ж таки свого домігся: одержав булаву гетьмана з рук польського короля. До того ж, новообраного, Яна-Казимира, перед яким не мав жодних ні юридичних, ні моральних зобов'язань, як перед його попередником Владиславом IV, якому Хмельницький свого часу присягав, з яким воював під одними прапорами, мав певні домовленості.

Але, прийнявши булаву гетьмана з рук польського короля, він де-юре і де-факто анулював усі здобутки народно-визвольної армії, всього українського народу у боротьбі проти польської корони. Відтак, якщо дотримуватись елементарної логіки творення політичного статусу, подальша збройна боротьба проти Польщі, проти королівських військ не мала сенсу, не мала юридичного підґрунтя.

Мене вражають ті наші тлумачі історії, які прагнуть довести, що в цей час Хмельницький нібито боровся за створення непідлеглої України, що він обстоював цю ідею; навіть якщо взяти до уваги те, що, приймаючи булаву, він критикував політику польського уряду стосовно України. І нема нічого дивного в тому, що провідні полководці народно-визвольної армії, справжні патріоти, борці за самостійну Україну, такі як І. Богун, Д. Нечай, Й. Глух, І. Сірко, М.Гладкий виявилися в опозиції, почали різко засуджувати ці абсолютно однозначні, пропольські, а згодом і проросійські ходи та демарші Хмельницького.

"Вершителі долі можуть розпоряджатися всіма долями, за винятком своєї власної".

М. Булгаков

Як би ті чи інші історики не намагалися трактувати те, що сталося під Зборовом, зрозумілим залишається одне: ціною величезних втрат повстанці розгромили армію поляків і ледь не взяли в полон самого короля. Ніхто і ніщо, здавалось, уже не могло зупинити їх. Ніяка сила не могла вирвати з їхніх рук, їхньої долі цю, можливо, остаточну перемогу над озброєним ворогом. І все ж така сила знайшлася. Нею став сам командувач повстанської армії гетьман Хмельницький.

Змусивши козаків припинити бій на його переможному етапі, давши можливість

королю Яну-Казимиру врятуватися, він, по суті, зрадив свою армію. Зрадив, попри всі мотиви, якими керувався при цьому.

Ось як подає цю щасливу для Польщі і трагічну для України сцену історик М. Аркас: "Вже козаки ускочили в табір. Тоді король вигукнув: "Пробі, рятуйте мене і вітчизну!". Козаки вже розпорошили королівську варту і вже от-от мали схопити короля. Коли тут пролунав на ціле поле могутній вигук гетьмана козацького: "Згода!" Зупинилися козаки й одступили. Потроху вщухала й січа — то гетьмана узяв страх накласти руку на свого короля, і він хотів зробити край бойовищу. Але трудно було одразу спинити розбурхане море — розлютоване військо, і тільки ніч угамувала переможців. 9-го серпня поляки склали умови з ханом, і він, вдоволений поляками, почав умовляти Хмельницького, щоб той замирився з ними і не дуже впирався Хмельницький пристав на те. Ось на яких умовах зложено було так звану Зборовську угоду...".

Ось так! Бо деякі дослідники й у цьому випадку намагаються звинуватити татар. "У чому?" — спитати б їх.

Буквально за кілька днів по битві Хмельницький і сам утямив, чого накоїв, та було вже пізно. Що ж Україні припало в результаті цієї, в цілому переможної для неї, битви? Прикро відома Зборовська угода. Іронія долі полягала в тому, що вкладали умови цієї угоди та диктували її суть ... розгромлені поляки. Причому умови незбагненне принизливі. З якого дива, наприклад, повстанці раптом втрачали землі Волині, Поділля, Галичини і Білої Русі, що їх вони вже визволили од польського панування? Підписавши угоду, Хмельницький зголосився й на те, щоб в Україну повернулися польські шляхтичі та знов поосідали по своїх маєтках.

Цікаво, що текст угоди канцлер Оссолінський з візиром Сефером-Казі вкладали майже без участі козаків. Під тиском колишніх союзників, татар, Хмельницький мусив погодитися з усім. До речі, про татар, їм справді нема за що дорікати. Вони виконали свої зобов'язання. Прийшли і билися відважно. І немає їхньої провини в тому, що загальну перемогу зневажив сам командувач повстанської армії. їм не залишалося нічого іншого, як справити плату за свої послуги. А потім ще й "віддячити" — за зневагу — самому Хмельницькому. Тільки й тут за все мусила платити Україна і, як завжди, її простий люд: повертаючись до Криму, татари розграбували і спопелили на своєму шляху все, що тільки можна, захопивши ясир — декілька десятків тисяч полонених, переважно дівчат і молодих жінок.

А що ж одержала Україна в результаті названої угоди? Амністію всім учасникам повстання. Право працювати на польську шляхту. І права та вольності, які й раніше належали козакам. Тобто, все те, що повстанці давно здобули собі зброєю. Щоправда, Хмельницькому вдалося долучити до угоди вельми важливий для себе особисто пункт: "Чигирин разом з округою стає наділом гетьмана, і королівська світлість дарує його нинішньому гетьманові Запорізького війська (зауважте, не України! — Б.С.) шляхетному Богдану Хмельницькому, вірному підданому короля і Речі Посполитої". Га, як вам така королівська щедрість?

Варто звернути увагу на висновок вже згадуваного нами академіка О. Левицького: "Умови Зборівської угоди свідчать, що в цей час Хмельницький ще туманно уявляв своє історичне покликання й не передбачав наслідків того руху, який очолив. ...Гетьманові слід було... захопити в полон короля, піти в глибину Польщі... і вже тоді висунути перед поляками свої умови миру, які б забезпечували остаточне політичне визволення українських земель..."

Обурення в армії повстанців було таким великим, що всі запорізькі козаки, які становили ядро війська, демонстративно кинули табір Хмельницького, відійшли на Січ і відразу ж обрали собі нового гетьмана, якогось Гудовського. І Хмельницькому потім довелося неабияк попрацювати через своїх агентів, поки цього Гудовського не схопили та не поставили перед очі? для допитів і страти. Селяни-повстанці й собі оголосили Хмельницького скинутим з гетьманства та обрали гетьманом свого отамана Худолія. Довелося Хмельницькому страчувати й цього суперника. Легендарний герой Данило Нечай кинув Хмельницькому просто меж очі: "Ти осліп і не бачиш, що поляки глузують із тебе, даруючи тобі свої милості. Як хочеш — можеш ставати рабом, а ми знайдемо собі іншого гетьмана, з яким захистимо свою волю".

Але найдужче вражає в цій ситуації інше. Хмельницький урятував поляків і особисто короля від розгрому і смерті, добре знаючи, що напередодні битви, 28 липня 1649 р., король видав Універсал, звернений до офіцерів та козаків повстанської армії. Ним він звільнив Хмельницького з гетьманської посади, призначивши замість нього полковника С. Забузького, що невдовзі перед тим перейшов на бік поляків. А самого Хмельницького оголосив поза законом, пообіцявши 10 тисяч злотих за його голову.

До речі, мало хто з наших сучасників знає про цей факт. Як і про те, що в листі до короля, переданому йому під Збо-ровим, Хмельницький повідомив, що він погоджується віддати булаву Забузькому, аби лишень мати "ласку його величності". Ну, що тут ще додати?! Хіба що згадати слова народної пісні, яка з'явилася в Україні в часи розгулу татарської орди після Зборова:

"Парубки йдуть (в полон — Б.С.)

гукаючи, а дівчата співаючи.

А молоді молодичі

старого Хмеля проклинаючи:

"Бодай того Хмельницького

перва куля не минула,

А друга у стрілила —

у серденько уцілила".

Втіхою для Хмельницького могло бути тільки те, що у Варшаві короля зустріли теж холодно. Там сподівалися, що його похід буде переможним. А до того ж ще полковники Богун і Нечай, відмовившись додержувати умов Зборівської угоди, силами своїх полків не пускали польських шляхтичів до їхніх маєтностей на Поділлі.

Проте дуже вдалим був похід Хмельницького до Молдови — козаки дійшли аж до Ясс. Щоправда, мета його була дещо дивною, щоб не сказати більше: змусити таким

способом молдавського господаря до згоди на шлюб Тимоша з його донькою Розандою. Ну що ж, якщо для того, щоб "умовити" тестя, треба ризикувати цілою армією та палити півкраїни, то чому б і не зробити такого "сватання"? Особливо, якщо наречений та його батько можуть собі дозволити таке.

Однак шлюб мав і політичний підтекст: він зближував двох правителів, дві держави. Втім, про цей похід ми докладніше поговоримо в есе, присвяченому Тимошеві Хмельницькому.

А ще була чудова перемога Івана Богуна під Вінницею. Козаки заманили важку польську кінноту на кригу, в якій заздалегідь попрорубали та попритрушували соломою ополонки. І частина війська, яким командував Калиновський, просто потопилася, а ще частина пішла під шаблі. І взагалі, коли аналізуєш дії на диво талановитих полководців повстанської армії — Богуна, Глуха, Сірка — думаєш, що ці полководці, якби хоч котрийсь із них стояв на чолі армії, цілком могли б привести Україну до остаточної перемоги над Польщею.

Такою вирішальною для повстанців могла бути битва під Берестечком (на Волині). Але тепер уже фортуна відвернулася від Богдана Хмельницького. Його військо зазнало розгрому, а сам він став полоненим. І захопив його по-зрадницькому в полон... союзник, кримський хан. Історики твердять, що під булавою гетьмана перебувало близько 200 тисяч воїнів (разом з татарами). Поляків було на 50 тисяч менше, зате вони привезли з собою багато гармат, та й узагалі мали значно краще озброєння. Проте не думало, щоб краща зброя могла звести нанівець величезну чисельну перевагу армії Хмельницького, якби ця битва розвивалася за класичним сценарієм. Тобто, якби, як уже мовилося, не зрадив союзник — хан.

Але треба віддати належне гетьманові. Він досить швидко опанував себе і, незважаючи на дуже важкі умови Білоцерківської угоди (вкладеної 17 вересня 1651 р. в Білій Церкві), за умовами якої повстанці, по суті, втрачали все, що досі здобули, зібрав нову армію.

Скориставшись із приводу, що молдавський правитель (господар) не додержує слова і не збирається віддавати за його Тимоша свою доньку Розанду, Хмельницький рушив з військом на Молдавію. Та на шляху йому постав зі своєю армією головнокомандувач польської армії (коронний гетьман) Калиновський. Битва зав'язалася в районі гори Батіг поблизу містечка Ладижина (Вінницька обл.) на березі Бугу. Одним загоном козаків командував гетьман Хмельницький, другим — його син Тиміш. Гетьманенко на той час, певно, був уже готовий заступити батька, як не на становищі гетьмана, то в усякому разі на посаді головнокомандувача армії. Але невдовзі, вже одружившись, він загинув під час міжусобної сутички, виступаючи на боці тестя...

У цій битві Богдан Хмельницький показав увесь свій талант полководця. Тут він, як мовиться, згадав давнину, постав у всій красі, як і колись під Жовтими Водами й Корсунем. Польського головнокомандувача вбито. Майже все його військо порубано. За свідченнями хроністів. Польщу пройняло жахом. Але, знову ж таки, слід було якось

розвивати цей успіх, іти далі, на ту ж таки Польщу. А Хмельницький дав змогу королю ще раз зібрати армію, найняти угорські та німецькі полки...

Та це не допомогло Яну-Казимиру. Його табір під Жванцем опинився в кільці козаків. Поляки тяжко голодували, дуже мерзли, не маючи теплого одягу, почали хворіти, вмирати. Шукаючи порятунку, король зумів підкупити Іслам-Гірея, щоб той повернув свої війська в Крим. Дослідники одностайні в думці, що повстанці й самі б уже могли розбити знеможених та охлялих з голоду поляків без найменшої допомоги. Але Хмельницький раптом зняв облогу і пішов зі своїм військом із поля бою. Очевидно, немало здивувавши цим і поляків, і своїх власних вояків. Єдине виправдання, що його розшукали для гетьмана історики, — нібито він побоювався раптового нападу орди. Але ж вона вже відійшла! А успіх битви вирішували години. Ну, нехай доба. Протягом неї розвідка цілком могла контролювати ситуацію: де перебуває хан, та які має наміри. Втім, не нам судити.

Як це не дивно, але саме після Зборівської битви, що закінчилась угодою, з приводу якої так ремствував народ, Богдан Хмельницький почав активно будувати українську державність. Очевидно, відчув: усе, за що боролися він і його військо, може зійти нанівець, а сам він постане перед історією тим, хто тільки й зумів зчинити одну з найкривавіших та наймасовіших воєн, але так нічого й не домігся.

Втім, і до Зборова він та його дипломати вже зробили немало. Зокрема, було підписано угоду між Туреччиною й Україною "Про торгівлю на Чорному морі". Цей документ, що з'явився в лютому 1649 р., мав величезне значення для підвищення авторитету України на міжнародній арені. Ще б пак! Підписавши угоду, Туреччина визнавала Україну за рівноправного партнера, самостійну державу, що здобула право відкрити в Стамбулі своє представництво.

Всю територію, підконтрольну повстанцям, було поділено на адміністративні райони (полки). Годі глянути на географію цих полків за станом на 1650 рік — київський, уманський, черкаський, білоцерківський, брацлавський, полтавський, чернігівський, миргородський, лубенський... — щоб усвідомити: виникла солідна європейська держава. Причому, така, в якій існувала чітко вибудована адміністративна система: полки . поділялись на сотні, сотні — на курені; в кожному полку і кожній сотні — своя канцелярія; курінних і городових отаманів обирає населення, отже діє самоврядування.

Тим, хто досі тримається думки, ніби головною метою Хмельницького було возз'єднання України з Росією, не завадило б знати: протягом 1650 року, приймаючи багато посольств і дбаючи про зміцнення адміністративної системи нової держави, Хмельницький плекав ідею — і це підтверджено документами — створити федерацію, в якій Україна відігравала б провідну роль і до якої б увійшли Трансільванія, Молдова, Валахія, а згодом — і Біла Русь. Причому, плани були досить реальними. Ці невеличкі, ослаблені внутрішніми чварами і зовнішніми ворогами держави вже самі тяглися до сильної та боєздатної України. Тим паче, що задумував Хмельницький цю федерацію під протекторатом Туреччини. Для цього він намагався утворити з Туреччиною

військово-політичний союз. Задля цієї ідеї, як гадають, він наполягав і на одруженні свого сина Тимоша з донькою молдавського господаря Василя Лупула та вів переговори з трансільванським князем Ракоці, який навіть пропонував Хмельницькому: йти війною супроти Польщі, остаточно розбити її і поділити між Україною і Трансільванією.

Дедалі впевненіше виходила на політичну арену Східної Європи і Швеція, уряд якої неабияк покладався на союз з Україною, що дало б змогу Швеції побороти Польщу і Московію та стати володаркою Балтійського моря і всіх прибалтійських територій.

Що ж змусило Хмельницького до єднання в 1654 році з Москвою? Перш за все психологічна неготовність його до того, що Україна здатна бути нікому не підлеглою, самостійною державою! Гетьман просто не уявляв, що може настати день, коли він буде правителем незалежної країни, не відчуваючи королівської, царської, султанської, ханської чи ще якоїсь там "ласки". Федерація — так. Васальна залежність — як Бог дасть. Важити на милість Яна-Казимира вже не доводилось — надто багато пролито крові. А король часу не гаяв, налагодив міцні зв'язки з Кримом, натякаючи ханові, що той може відкряяти собі від України стільки, скільки проковтне. І це вже була реальна небезпека. Якій, між іншим, Хмельницький міг протиставити союз із Туреччиною. Або Швецією.

Інакше кажучи, об'єктивно непереборних причин, які б змусили Хмельницького до угоди з Москвою, не існувало.

Разом з тим тверезо погляньмо: що саме сталося 1654 року? Що тут — міф, а що — реальність. Почнемо з документа. "Акт про возз'єднання України з Росією", що ним так хизувалася радянська пропаганда, був її ж таки вигадкою. Жодного "Акту...", як такого, в природі не існувало. Документ, створений у березні 1654 року в Москві і підписаний Хмельницьким, називався... "Березневими статтями*" (їх ще називають "Статтями Богдана Хмельницького"), Терміну "Росія" взагалі не було, в кожному разі офіційно. В усіх документах, всіх міжнародно-правових актах, що з'являлись і в Москві, і в будь-якій європейській столиці, державу називали Московією. Росією ця держава почала зватись аж у XVIII столітті — за спеціальним Указом Петра Першого, який вирішив прийняти титул імператора та суть не тільки в назві.

Про яке "возз'єднання" йде мова? В одинадцятьох пунктах "Березневих статей", що їх 21 березня 1654 року затвердили цар Олексій Михайлович та боярська дума, про жодне "возз'єднання" не було навіть мови. Згідно з ними, Україна мала власну 60-тисячну армію, гетьмана й уряд, яких народ обирав і призначав поза волею царя; власне законодавство і судову систему; систему освіти рідною мовою; власну податкову систему; право на міжнародні відносини. Щоправда, було застереження: гетьман не може сам приймати послів Польщі й Туреччини — у переговорах повинні брати участь представники Москви.

Яке ж бо це, даруйте на слові, "возз'єднання"?} Мова йде про звичайний у ті часи військово-політичний союз. У разі війни обидві держави виступають укупі і захищають свої

інтереси. Оце й усе. "Возз'єднання" сталося згодом, коли — ще за життя Богдана

Хмельницького — цар та уряд Москви порушили всі до єдиного пункти цієї угоди. І порушували й далі — протягом трьох століть. Крок за кроком ліквідовуючи непідлеглість і навіть автономію України. Знищуючи її козацтво. Руйнуючи систему національної освіти. Законодавчо забороняючи народів створювати рідною мовою свою літературу, пресу. Взагалі позбавляючи права спілкуватися рідною мовою. Якщо в цьому хтось бачить суть "братерського возз'єднання єдинокровних народів", то що ж тоді колоніальний гніт?

Розуміючи, настільки невдячна це справа — аналізувати "Статті Хмельницького", офіційна пропаганда СРСР, так само як і багато хто з істориків, раз у раз посилались і посилаються на Переяславську Раду. Але при цьому не уточнюють, що ніякого документа в Переяславі підписано не було. Так, стоячи на морозі, люди слухали виступ гетьмана і щось гукали. Але що слухали? І що гукали? Слухали ось що: "Панове полковники, старшини, воїни Запорізького війська і всі православні християни! Всі ви розумієте, що ми не можемо більше жити без ПОКРОВИТЕЛЯ (!!!). Зібрав вас тут, щоб ви вибрали одного з чотирьох, яких назву вам...".

І далі Хмельницький дав коротку й недипломатичну характеристику польському королю, турецькому султанові і кримському ханові. До речі, зарахування до "покровителів" також кримського хана здається мені просто знущенням із козацтва. Але Хмельницький не погребував цим. Далі він промовив: "І, нарешті, останній — це великий цар східний, який разом з нами сповідує православну віру. З Москвою нас єднає церква, єднає тіло, головою якого є Ісус Христос. Цей великий князь зважив на наші прохання і прийняв нас усім своїм царським серцем. А хто не хоче йому коритися, хай іде звідси, дорога вільна! Чи всі бажаєте цього?!". "Так, всі", — загомонів натовп. "Хай буде так" — підсумував гетьман.

То з якого приводу гукали?! Що вибрали собі покровителя? Що "всім царським серцем"? А куди подітися тим, хто не дає на це згоди? І взагалі, хто такі питання розв'язує на морозі перед натовпом? Правда, тут таки зачитано й проект угоди з Московією. Але з 23 його статей у Москві в березні ухвалено лише 11. Та й ті не без ґрунтового переписування (редагування, як сказали б ми тепер).

Так, у натовпі гукав полковник Золотаренко, шурина Хмельницького, зі своїми людьми. Полковник Іван Нечай, брат Данила Нечая, зять Хмельницького. Який, до речі, згодом воював проти Росії. Писар І. Виговський, брат якого також був зятем Хмельницького. Інші високопосадові родичі і прибічники.

Але рішуче виступив проти союзу з Росією полковник Іван Сірко, який, за деякими джерелами, був на той час заступником гетьмана ("польним гетьманом"), тобто безпосередньо командував військами. На знак протесту він склав повноваження заступника гетьмана і повів свій полк на Запоріжжя, де невдовзі став кошовим отаманом.

Проти цього союзу виступив і перший полковник Іван Богун, а разом з ним відмовилося скласти присягу цареві все побузьке козацтво.

Відмовився прибути на Раду прославлений полковник Йосип Глух.

В опозиції було й багато інших козацьких ватажків.

Рішуче виступило проти союзу з Московією майже все українське православне духовенство, мотивуючи свою волю відмінностями між українською та московською Церквами.

"...І що ще гідне подиву, ми побачимо постать мужа (Хмельницького — Б.С.), який для того, щоб піднятися над іншими, надає руху величезному механізму і нагання жаху на те королівство, якого ні всі могутні держави християнського світу, ні навіть могутня імперія турків не змогли похитнути. Одне слово, побачимо Кромвеля, який удруге з'явивсь у світі на Русі і який був не менш честолюбним, хоробрим і спритним, аніж Кромвель в Англії".

П'єр Шевальє "Історія війни козаків проти Польщі".

Париж, 1663 р.

Один із парадоксів історії полягає в тому, що дуже часто особистість того чи того полководця, вождя, правителя важко вписується в ту велич, ту святість звершень, яких досягнуто під його керівництвом, завдяки його зусиллям, талантові й мужності. Так ось, в українській історії особистість Богдана Хмельницького — вождя повсталого народу, гетьмана України, видатного полководця і державного діяча — є класичним прикладом такої невідповідності.

Великий завойовник Тимур багато літ вражав і приголомшував світ, вбиваючи його в землю копитами своєї кінноти. А підсумовано всі його діяння лаконічною фразою мудреця на Тимуровому надгробку: "Зло, створене мечем його, менше за добро, створене розумом його". Ось він — вирок сучасників і нащадків, а отже, вирок історії: у вічному біблійному зіставленні (біблійному, коли мова йде про християн) добра і зла, в протистоянні меча і розуму.

Десятиліттями радянська пропаганда підносила нам Хмельницького як борця за возз'єднання українського та російського народів. Доходило до того, що всю визвольну війну українського народу 1648-1654 рр. трактовано перед українцями як — і тільки так — боротьбу за це возз'єднання. Навіть відзначаючи 400-річчя від дня народження великого гетьмана, чимало хто з нас, за давньою звичкою, болісно розмірковував: "То ж благом чи трагедією стало для українського народу це "возз'єднання"? Хоч уся подальша боротьба українців за свою непідлеглість, спроби відродити державність, і, нарешті, роки уже визнаної незалежності дали вичерпну відповідь на це питання: братні обійми добрі доти, поки вони братні. Але в стосунку до України Московія, а потім і Росія, припускалися тієї самої помилки, яка призвела до загибелі польську імперію. Від самого початку її обійми стали не братерськими, а імперськими. І, як уже зазначалось, першим актом зрадництва Московії, першим актом "братерського задушення" — з ламанням державного хребта і викорінення національної мови — стало те, що Московія порушила всі без винятку пункти угоди. Тієї самої, переяславської, відомої як Березневі статті" або "Статті Богдана Хмельницького".

* * *

Втім, розмірковуючи над усім цим, ми чомусь рідко згадуємо про Хмельницького,

як про найбільшого збирача українських земель, що визволяв їх з-під влади поляків, литовців, татар, еднаючи в одну українську державу. Хроністи донесли до нас заяву, яку Богдан Хмельницький зробив перед посольством польського короля Яна-Казимира в Переяславі після тріумфального в'їзду до Києва: "...Перше я за свої втрати і кривду воював, тепер воюватиму за нашу православну віру!.. За кордон війною не піду, шаблі на турків і татар не здійму. Годі з мене того, що маю в Україні, на Поділлі й Волині тепер. Достатньо багатства і спожитку в землях і князівстві моєму — по Львів, по Холм і Галич. А зупинившись над Віслою, скажу більш віддаленим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи".

До речі, тут, як і в багатьох інших заявах та універсалах гетьмана, Віслу згадано не випадково. Саме Вісла в горішній її частині була для нього і для багатьох інших українських полководців та істориків природним рубежем розселення українців і поляків, межею двох держав.

Намагаючись зіставити створене шаблею та розумом Хмельницького, Проспер Меріме, який простежив у вже згаданому нарисі "Богдан Хмельницький" життє гетьмана від битви під Цецорою до смерті, зробив це так: "Ми бачили, що лише через надзвичайну складність ситуації він (Хмельницький — Б.С.) примирився з покровительством царя, але, схоже, що вже невдовзі каявся в скоєному. Досить скромними засобами, із союзниками, яким завжди здавався підозрілим і які кидали його так само легко, як і сам він кидав їх, Хмельницький зумів протягом десяти років тримати Україну вільною від будь-якого чужоземного гноблення. Можливо, він зумів би зміцнити основи її незалежності, якби прийшов до влади молодшим або ж передав цю владу не менш досвідченому керівникові, ніж сам".

"Можливо, й зумів би, — погодяться деякі читачі, які не можуть подарувати Хмельницькому його "возз'єднання", — але не зумів. Тож чи варто робити з нього кумира?". Ну, кумира завжди витворює той, хто цього кумира потребує. Ми ж складаємо данину історичній постаті. Данину історії. І в цьому найвища справедливість. А стосовно того, що не зумів, то скажу словами політики і завойовника вже наших часів: "Відчайдушна боротьба зберігає свою вічну цінність як приклад". Не буду випробовувати вашого терпіння: ця маловідома фраза належить Гітлеру. І нічого тут не вдієш: мудрість існує сама собою — незалежно від співвідношення добра і зла, сотвореного мечем і розумом того, кого Небо сподобило цю мудрість проректи. Так ось, відчайдушна боротьба Хмельницького, всього повсталого народу за свою непідлеглість до сьогодні зберігає вічну святу цінність для кожного українця, що поважає себе.

Може виникнути чимало питань, пов'язаних із подіями в Україні після Переяславської Ради. Зокрема, про те, чи справді військовий союз зі Швецією почав засновуватися ще за Хмельницького? Чи, може, його ідея, сама ініціатива, йде від гетьмана Мазепи?

Слід сказати, що союз України з Московією стурбував усі-навколишні держави. Кожному правителю ставало зрозуміло, що таким чином з відносно слабких на той час України і Московії витворювалась нова могутня імперія, здатна по-новому перекраяти

карту Європи. Ось чому в Чигирин до Хмельницького одне за одним прибували посольства з Туреччини, Криму, Польщі, Молдови, Трансільванії... Всі вони так чи інакше пробували схилити Хмельницького до розриву з Москвою. Вона, запевняли його, найперше проковтне саму Україну, а по тому візьметься до інших. І, погодьтеся, мали рацію.

Та гетьман уже й сам відчував, що занадто поквапився до братніх обійм...

Останнім часом у пресі з'явилося чимало найрізноманітніших документів того часу, видобутих із різних вітчизняних та зарубіжних архівів. Годі порівняти їх та проаналізувати, щоб переконатися: Хмельницький і сам почав виявляти дипломатичну активність. Його ображало те, що з перших же днів "возз'єднання" московський цар повів себе з ним та іншими козаками не як із союзниками, а як-зі своїми звичайними вірнопідданими.

Першого ляща гетьман-переможець схопив ще під час Переяславської Ради. За тодішніми традиціями, правителі країн, що входили до військового союзу, мали запрягтися перед Богом, один перед одним і своїми народами у вірності своєму слову і вкладеній угоді. Це було своєрідною гарантією виконання умов. Такої процедури додержувались у тогочасному світі всі. Передбачено її було й у Переяславі.

Але, по-перше, цар Алексей Михайлович туди прибути не зволили. Хоч польський король, як і інші європейські монархи, не гребував особистими переговорами за таких ситуацій і скріплював союзи власноручним підписом. По-друге, послы-бояри категорично відмовилися скласти присягу від імені царя, нахабно заявивши, що московські самодержці ніколи не складали і не складатимуть таких присяг. Та й узагалі, негоже Алексею Михайловичу присягати своїм підданим.

А як же тоді з гарантіями: що Україну не віддадуть Польщі, що її не поділять, що шануватимуть її державність?! Хмельницький мусив припинити переговори і скликати раду старшин. Запахло розривом відносин і політичним скандалом. Ті, хто виступав проти "возз'єднання", дістали переконливі аргументи на свою користь. Збагнувши, що це зробить кінець його кар'єрі, що такого "проколу" (перепрошую за жаргонне слівце!) козацтво йому не простить, підтоптаний, недужий гетьман, що почав уже втрачати авторитет, сам знаходить, як ми б тепер сказали, компромісний варіант: бояри складатимуть присягу, але не від імені царя, а від свого власного, і не перед козацтвом, не перед народом України, а... перед Богом. Отже, якщо виходити з дипломатичного протоколу тих часів, то це мала бути присяга... приватних осіб. Чого вона варта в міждержавному союзі?

Цей симптоматичний конфуз, що крив у собі чимало непевного і навіть загрозливого, не минув уваги присутніх (і неprisутніх). Та самого Хмельницького прикрощі поки що не дуже засмутили. Його ж бо особливою Грамотою царя — ви вгадали! — удостоєно все тієї ж таки посади чигиринського старости! Яку давно здобув собі шаблею. І яку вже давно мав від польського короля.

За цю шану могутній правитель козацької держави, перед яким тремтіла Східна Європа, подякував цареві у властивому йому, Хмельницькому, тоні: "Припадаючи до ніг

та кланяючись доземно". А ще подякував за те, що "...ваша царська величність взяли під міцну і високу руку свою володареву нас, вірних слуг своїх"

Тим часом у Швеції заходять події, що геть вибивають гетьмана України — вочевидь нереалізованого — із сідла. Того ж таки вікопомного 1654 року королева Христина вчена і щиросердна дама — зреклася престолу на користь войовничого принца Карла Густава. Він багато чого досяг у Тридцятилітній війні. Зокрема, ще з 1648 року носив чин генералісимуса шведської армії. Але тепер вважав, що має право на більше. Вмить ізміркувавши, що доля подарувала йому найкращу армію в Європі, витривалу і дисципліновану, за якою стоїть могутня стабільна держава, Карл X Густав вирішив досягти того, на що свого часу не зважився Хмельницький.

Скориставшись мізерною прискіпкою: польська канцелярія, бач, не так пише його титул, а Яна-Казимира й досі іменує "королем Шведським" (повчитися б у нього "вірному слугі" Б. Хмельницькому, як треба шанувати титул, особливо той, що за нього кров'ю заплатив народі), він на чолі 50-тисячної армії влетів на територію Польщі, розгромив її військо і вдерся до Варшави. За свідченням істориків, під шведською окупацією опинилась половина королівства. Сам Ян-Казимир, замість того, щоб очолити опір на все ще вільних територіях, полохливо втік до Німеччини. Все це діялось протягом 1655 року — буквально за рік по "возз'єднанню".

Отоді Хмельницький та його оточення й збагнули, який історичний шанс втрачає Україна, опинившись "під високою рукою" царя-батюшки.

Хмельницький — очевидно, під тиском своїх полководців — знову зібрав військо. Кинувсь до бою. Під Львовом козаки вщент розгромили корпус коронного гетьмана Потоцького. Визволивши від польської окупації майже всю Галичину, вони взяли в облогу, а потім і штурмували польський Люблін. Хмельницькому випала нагода приєднати до України всі західні землі, в тому числі, можливо, й Закарпаття. Причому, шведський король сам запропонував поділити свого найненависнішого ворога, Польщу, між Швецією та Україною і погодився: польські землі, що їх здобули козаки, повинні zostатися їм. До того ж гарантував свою міжнародну політичну і збройну підтримку.

Отоді Хмельницький і поглянув тверезо — саме тверезо — на навколишній світ, і зрозумів, що не слугою під царську руку йому треба було йти, а, маючи таку могутню армію і маневруючи на міжнародній арені, "возз'єднувати" споконвічні українські землі! Створювати свою власну велику європейську державу!

Швеція теж мала свій зиск. Вона бачила себе в союзі з Україною непереможною. Але це не дає жодних підстав для думки, ніби вона могла Україну окупувати: такий шматок — після Польщі — був би їй не до снаги. Це очевидно.

Отже, визрів новий геополітичний союз: Швеція-Україна. Потрібно було лише одне: щоб Україна розірвала союз із Росією або хоч вела незалежнішу політику. Що ж до шведсько-російських відносин, то вони дуже загострилися: Москва прагнула навіки заволодіти Литвою і не випустити з рук України. Підтримку Україні обіцяла Туреччина. Султан уже був готовий підписати угоду про це з Україною, не без її допомоги втихомиривши кримського хана, що виказував йому дедалі більше непослуху.

Оцінюючи тогочасну ситуацію, наші історики чомусь обминають білоруський фактор. Хоч він відомий. Тобто про нього нібито й говорять, та якось мимохідь...

Той таки Іван Крип'якевич в "Історії України" згадує про нього. Але без серйозного аналізу впливу цього фактора.

Був такий собі полковник Іван Золотаренко. До Білорусії прийшов разом із невеличким загоном із Московії, маючи титуляцію наказного гетьмана, тобто заступника Хмельницького, свого родича (рідна сестра Золотаренкова, Ганна, 1651 року стала третьою дружиною Б. Хмельницького). Діючи самотійно, він визволив від польсько-литовських військ багато білоруських міст і сіл. І вони негайно, однаковою мірою побоюючись і польської, і московської опіки, проголошували себе приєднаними до України. До того ж Золотаренко, а після його загибелі в бою — полковник, точніше, "білоруський полковник", як його називали, Іван Не-чай, брат славетного полковника Данила Нечая, — почали запроваджувати в Білорусії такий самий державний устрій, як і в Україні, а білоруси самохіть голили голови, залишаючи козацькі "оселедці", і сотнями записувались до козацького війська. Шляхта Пінської волості, колишнього Пінського князівства, прибула 1657 року до Переяслава і врочисто, від імені всього населення (а не від себе особисто, як московські послы-бояри), склала присягу на вірність Запорозькому війську: "В щасті і нещасті — навіки разом".

Ось звідки — з тексту угоди-присяги Україні — походить формула, що її так полюбила і взяла на озброєння радянська пропаганда. Але мова не про це. Мова про те, що ще одну перспективу державного будівництва прогавив Б. Хмельницький, поквапившись записати себе до слуг (рабів) московського царя.

Ясна річ, зближення України зі Швецією, потяг до форм української державності на білоруських землях, які входили колись до Київської Русі, дуже не подобались цареві. Дійшло до того, що полки "білоруського полковника" Івана Нечая мали кілька сутичок з московськими силами..

Що ж до Хмельницького, то віддаймо йому належне: в його планах "білоруський фактор" теж, очевидно, мав якусь вагу — інакше б він не випробовував на ньому найближчих собі людей...

* * *

Ще в рік "возз'єднання" на політичній арені України з'явилась абсолютно дивна особа — грецький священник Данило Грек (він же Ілля Грек, Даниїл Калугер, Даниїл Олівеберг...). Талановитий дипломат і не менш вдатний... розвідник. Діючи в ім'я відродження Візантії (чи Греції), він познайомився з Хмельницьким, коли той був у Франції. Запропонував певні послуги. А потім поїхав туди, звідки й прибув, — до Швеції, до королеви Христини, яку знав особисто і яка симпатизувала молодому освіченому грекові.

Цей патріот Еллади — і сам гордий еллін — присвятив життя своє тому, щоб домогтися союзу України зі Швецією. Бачив у ньому те, що подолає Польщу і визволить Україну. А вже далі Україна — своєю козацькою силою, яка тільки й могла, на погляд Європи, протистояти турецькій армії, — повалить Османську імперію, завдяки чому

стане вільною і його рідна Греція.

Влітку 1654 року Данило Грек, пробившись зі своїм посольством крізь польсько-литовські застави (перед ним двох послів, які йшли з тією самою місією, було схоплено), прибув до України. І став першим, хто сказав Хмельницькому, висловлюючись сучасною мовою: "Старий, ти зробив капітальне глупство! Який союз із Московією?! Невже ти сам не бачиш, у що вступив?!".

Бувалому у бувальцях вивідачеві пощастило пробитися й назад. Король Швеції довідався: розмова з Хмельницьким була не з легких. Навряд чи й можна назвати її вдалою.

Та перші невдачі не розчарували посла. Він іще не раз вдаватиметься до човникової дипломатії, дратуючи своїми рейдами і поляків, і московитів. Яну-Казимирові просто очортіла його невпійманність, і 1656 року він дав наказ за будь-яку ціну схопити Грека і стратити.

Бажаючи врятувати його і таки мати союз зі Швецією, Богдан Хмельницький — уже наполовину прозрілий — виділив для супроводу Данила Грека загін із 3 тисяч козаків. Навряд чи історія знає приклад, коли б посла шановано таким потужним ескортом. Та заковика в тому, що, поки Хмельницький прозрівав, король Швеції почав утрачати до нього інтерес. На це він мав свої причини, яких ми не будемо зараз торкатися. Важливіше те, що, заставши Карла X у Варшаві, Данило Грек цілих два місяці намовляв його, буквально вимагаючи, відрядити до Хмельницького офіційне посольство. Або ж підтвердити — письмової — що такого посольства не буде і переговорів теж. Тобто потрібна цілковита ясність у відносинах між обома правителями й обома державами.

У грудні Грек мусив залишити столицю підкореної Польщі і знову їхати до Чигирини. Там він переказав Хмельницькому дуже неприємну — принизливу — новину. Оскільки Україна фактично вже не є самостійною державою, то вкладати з нею військовий союз, не кажучи вже про поділ території Польщі, на чому наполягав Хмельницький, король Швеції вважає за недоцільне.

І король мав рацію. Про державу, як таку, світ віддавна знає: або вона є, або її нема. Держави України — самостійної, непідлеглої, незалежної — на той час уже фактично не стало. А що Хмельницький ніяк не міг узяти цього до тями, то, йому й підказали отаким ось жорстоким чином.

Жорстоким, але, будьмо об'єктивними, справедливим. Король Швеції і посол з особливих доручень Данило Грек зрозуміли, що гетьман України власними руками задушив незалежність України і свою особисту свободу, свою волю, то ж зрозуміймо це й ми.

Отже, ні вести переговорів з Хмельницьким, ані, тим більше, ділити з ним територію переможеної Польщі, король Швеції Карл X не захотів. Він чудово розумів: будь-які територіальні надбання України відтепер зміцнюватимуть лише одвічного ворога Швеції — Московію.

"Трагедія Богдана Хмельницького — це трагедія полководця, який, із волі випадку опинившись на чолі войовничого, бунтівного народу, став на коліна саме тоді, коли

народ нарешті набрався мужності остаточно і назавжди підвестися з колін".

Богдан Сушинський

Так, тоді, 1655 року, шведський король Карл X Густав вважав, що має всі підстави диктувати умови Україні, яка втратила свою незалежність. Але навесні наступного року відчув певну хисткість свого становища. Справді, тримати під контролем велику заморську територію, тобто землі Польщі, — річ не з простих. До того ж, шведам потрапив лист, що його надсилав польському королю генеральний писар (начальник штабу, керівник канцелярії гетьмана) Іван Виговський.

Цей шляхтич, що здобув освіту в Київській Академії і довго служив у польській армії, став правою рукою гетьмана. Той залюбки передав йому чимало державних справ, а поміж ними, й багато таких, що їх, за протоколом, мав виконувати сам. Висування на посади за ознакою кривності чи спорідненості, судячи з усього, звелося за часів Хмельницького, можна сказати, до абсолюту: І. Виговський входив до кола наближених, бо його рідний брат тримав за дружину доньку Б. Хмельницького.

Та річ не в тім. Тепер важко з'ясувати, чи знав гетьман про існування листа, чи, може, ген писар справді відправив його таємно, приховавши навіть від Хмельницького. Якщо знав, то можна припустити, що потрапив він до рук шведів не випадково. Якщо ні, то, виходить, зрада загіздила й у найтіснішому колі гетьмана.

А в листі, між іншим, йшлося про те, що козаки не збираються пропускати шведське військо через Віслу, тобто не дозволять Карлові X й далі завойовувати Польщу — до південних її рубежів. Для польського короля Яна-Казимир — якби він одержав цього листа — запевнення Виговського здалися б рятівним знаком. Він би зрозумів, що в таборі Хмельницького стався серйозний розкол. І що не все в "українських справах" уже втрачено.

Лист спонукав замислитись і шведського короля: чи не занадто він поспішив знехтувати вигідного союзника. І він згадав Данила Грека, що так і нидів десь на дипломатичних задвірках. Чи знайдеш посла кращого за нього? Особливо ж, коли долучити до переговорів і колишнього коронного підканцлера (віце-прем'єра) Польщі Ієроніма Радзейовського, який перейшов на службу до Швеції.

Та в листі, що його переслав Карл X Хмельницькому, йшлося не так про союз козаків з поляками, як із московітами. Адже на той час московський цар оголосив Швеції війну, прагнучи (в разі успіху) утвердитися в Прибалтиці. Саме з цієї причини король пропонував Хмельницькому зустрітись, щоб ґрунтовно, віч-на-віч...

Можливо, така зустріч між Карлом X і Хмельницьким і справді мала б місце, можливо, і союз України зі Швецією було б скріплено ще 1656 року; Хмельницький уже навіть дав письмову згоду на переговори, пообіцявши вислати на допомогу шведським військам великий загін козаків, що, погодьтесь, було вже демонстрацією найдружніших прагнень, але... Знову "але"

Розвідка Хмельницького повідомила, що, виявляється, швед веде секретні переговори з угорським князем Юрієм Ракоці. Стали навіть відомі деякі деталі їхнього торгу. Карл X пропонував Ракоці — як обмін на військову допомогу, звичайно ж, —

частину Подолії й землі по річці Сян. А за собою мав намір залишити частину північної України, Белжчину і Холмщину.

Щиро кажучи, шведський король поки що діяв за відомою нашою приказкою: "Ще не спіймав, а вже скубти хоче". Але сам факти Хмельницький, звичайно, зрозумів, що його майбутній союзник ділить за його плечима... Україну! Відносини козаків зі шведами відразу ускладнились. Ба, ще й більше: щоб насолити Кардові Х9 Хмельницький почав відверто загравати з угорцями.

Та у справжній шок гетьмана вкинула інша подія. У Вільнюсі розпочались переговори між Московією і Польщею, під час яких мала бути мова і про долю українських земель. Знаючи про це, Хмельницький завчасу сповістив цареві, що відрядить туди свого посла. Або особистого представника — суть не в терміні. Історія зберегла для нас навіть його ім'я — сотник Роман (за іншими джерелами — Герман) Гапоненко.

Як же був приголомшений гетьман, дізнавшись, що його посольства на переговори не допустили. І подбали про це не поляки, а... московіти і Саме московські послы заявили, що долю України їм звеліли вирішувати самим, без участі представників України та консультацій з гетьманом Хмельницьким. Ось до чого мають звикати "вірні слуги під високою рукою царської милості". До того, про що повідав нам, спираючись на архівні матеріали, академік І. Крип'якевич: повернувшись до Чигирина, у ставку Хмельницького, Роман Гапоненко впав до ніг гетьмана і, вмиваючись слізьми від образи — бо таки було чого — повідомив: "Москва прагне віддати Україну назад ляхам. Послів від козаків не пустили до польського табору, як собак не пускають до церкви!".

Визначення образне і досить влучне. Саме з такою великодержавницькою імперською пихою і ставилися московський цар, його бояри і чиновники до країн і народів, які мали необачність укласти союз із Московією, наївно — як Б. Хмельницький — сподіваючись, що це переросте в щиру, засновану на засадах взаємоповаги, дружбу. Як показав досвід історії, на таке ніколи не могли покладатися навіть єдинокровні та єдиновірні народи...

А далі заходять події, про які в офіційній історіографії, як правило, не згадувалося. Визнавши змову між Московією і Польщею за неприховану зраду інтересів України і грубе порушення умов договору, Хмельницький іще раз звертається до посередництва Данила Грека. Дізнавшись, що Карл Х, наляканий зближенням московітів з поляками, тепер не проти військово-політичного союзу з Україною, гетьман споряджає до нього посольство, яке в досить-таки ультимативній формі поставило вимогу: впродовж десяти тижнів укласти шведсько-український договір, проект якого підготував Хмельницький.

Неважко уявити собі, на якому градусі люті перебував Хмельницький і як зненавидів він свій таки власний союз із Московією, якщо в ультимативній формі вимагав від шведського короля укладення договору у визначений термін. Випадок у дипломатичній практиці рідкісний. Особливо, якщо взяти до уваги, що Україна і Швеція не були тоді ані союзниками, ані воюючими сторонами. Скидається нате, що Хмельницький аж тепер по-справжньому усвідомив, до якого згубного союзу він

утягнув горду й нікому не підлеглу Україну, що постала перед Європою мужньою воїтелькою, котра зуміла розтрошити Польську імперію, одну з найдужчих у світі.

Дослідник В. І. Сергійчук, який вивчав дипломатичну пошту доби Хмельницького, твердить у своїй книжці "Іменем війська запорозького": "Аналіз історичних документів посвідчує, що в цей час (після віленського конфузу — Б.С.) Богдан Хмельницький стає активним будівничим нового союзу держав у Східній Європі, куди мали ввійти Україна, Швеція, Прусія, Угорщина, Молдавія, Валахія, Литва. Здавалося б, які спільні інтереси можуть об'єднувати Україну і Швецію? Але результати Віленського договору дали можливість Польщі відродити своє становище, а це, звичайно ж, не влаштовувало Карла X, який прагнув заволодіти Балтійським узбережжям останньої. Ось чому він шукав такого союзника, який готовий був би воювати проти Речі Посполитої до останку*.

Таким союзником — могутнім і непримиренним — поставала перед шведами Україна, яка мала свої інтереси. Щоправда, Хмельницький на той час уже ладен був іти далі. Він бачив Україну в центрі великого союзу кількох держав, які, згуртувавши військові і політичні зусилля, могли б успішно протистояти і Туреччині, і Московії, і Польщі. Власне, ще тоді, у XVII столітті, Хмельницький пропонував певний варіант об'єднаної Європи, до ідеї якої наш континент "доріс" лишень у XX столітті. Одначе, як бачимо, і в наш час між державами, які об'єдналися в Західній Європі, раз по раз виникають проблеми, а подеколи навіть тертя, які ставлять під сумнів доцільність подібного об'єднання. Можна тільки уявити, з яким виром проблем, взаємних претензій і неприйнятних умов довелось би зіткнутися Хмельницькому в XVII столітті;

Об'єднати названі держави гетьманові України не пощастило. Вже хоч би тому, що кожен із правителів знав, із ким має справу. Ставити на чолі об'єднавчого процесу Східної Європи державу, яку ти сам, гетьман всієї України, ще не встигши до пуття створити, спромігся ні за що ні про що загнати в неволю до Московської держави, — це здавалося, щонайменше, несолідним. Хоч мусимо сказати: до України тяглися. Її перемогами захоплювались. На них покладали надії в різних куточках Європи. До речі, про це знають зараз в Україні дуже мало.

Кілька прикладів.

Українська визвольна армія ще тільки здобувала свої перші перемоги під Жовтими Водами, Корсунем та іншими українськими містами, а князь прусський і курфюрст бранденбурзький Фрідріх Вільгельм уже скористався ними, щоб визволити свою Прусію з-під політичної залежності від Речі Посполитої і повинності сплачувати їй щорічну данину. Розрахунок був точним: загрузнувши у війні з Україною, Польща не зможе послати своїх військ до Прусії. Бо й посилати вже, власне, не мала кого. І ще додам: протягом усіх наступних років Вільгельм уважно стежив за розвитком бойових дій і процесом становлення України, виказуючи при цьому активний дипломатичний інтерес до намагань гетьмана створити антипольську коаліцію.

Крім того, дослідники мають документи, які засвідчують, що в перемогах України, її самостійному розвитку, у створенні східноєвропейського союзу був кровно

зацікавлений Кромвель. Його розрахунок будувався на тому, що послаблення Польщі призведе до послаблення її головної союзниці — Франції, чії королівські династії мали родинні зв'язки. Тобто, перед ним розкладався власний політичний пасьянс.

А що ж у цей час діялось на дипломатичних фронтах України? Дуже цікаві речі. Поки Хмельницький метушився між вірнопідданістю московському цареві, а той спродував його полякам, і прагненням відродити Велику Україну від Дону до Вісли, поширюючи свою владу, як він зазначав в одному з послань Карлу X, "на всю старовинну Україну, чи Роксоланію, де була грецька віра і де ще й донині жива українська мова, аж до Вісли", Данило Грек — святий, справді святий чоловік! — як представник України творив, можна сказати, чудеса дипломатії.

Інтригуючи шведського короля тим, що Хмельницький ладен допомогти йому військами, вкласти з ним союз і остаточно розгромити Польщу, запопадливий грек вимагав, щоб шведи подбали про введення до складу України не лише споконвічне українських земель, ай... давньої столиці Польщі Кракова! Аргументи: із Кракова... козакам зручніше підтримувати зв'язок зі шведами, а головне, Польща позбудеться одного зі своїх національних центрів, і це боляче позначиться на її гордості та міжнародному престижі. Понад те, Данило Грек досить прозоро натякнув шведам, що вже найближчим часом Україна розірве угоду з Московією. Тут він, очевидно, мав на увазі те, що Хмельницький — через його хворобу — доживає віка, а ті, що постануть по ньому, не дозволять Москві поводитися з Україною, як із колонією.

Вже як ненавидів Польщу король Швеції, як прагнув роздробити її, та на вимогу передати — в майбутньому, звичайно ж, — Краків Україні його пройняло сумнівом: справді має посол такі інструкції, чи це його власна вигадка?

Безперечно, Хмельницькому, про всяк випадок, не завадило б підтримати цю ідею і сьак-так поторгуватися з Карлом X, підтримавши за одним заходом і свого Посла. Але гетьман не тільки дезавував ці домагання Данила Грека, а ще й погрозив йому карою.

Зазначимо, що за таке самочинство, за законами того часу, його міг стратити і король Швеції, який, до речі, вів переговори з Греком, перебуваючи у Фравенбургу, в Пруссії. Одначе ускладнювати ситуації не захотів. Трохи поміркувавши, він дійшов висновку, що гнів Хмельницького, мабуть, краще визнати за суто дипломатичний (хоч навряд чи він таким був), а тому взяв та й перевербував Данила Грека, прийнявши його на свою королівську службу. При цьому оголосив його своїм підданим, оскільки, як з'ясувалося, підданим України Данило Грек досі не став, а ставати підданим Московії не хотів. І незабаром наш візантієць, але вже під іменем Даниїла Олівеберга де Грекані, шведського посла з особливих доручень (і шведського дворянина) прибуває до ставки Хмельницького. Гетьман, ясна річ, мусив узяти це за дипломатичний ляпас. Але довелося стерпіти.

І чого ж домагався новохрещений де Грекані від гетьмана? Та все того самого. Силкувався переконати Хмельницького, що не личить правителеві такої могутньої держави як Україна бути за московського "холопа". Що є можливість утворити Велику Україну, яку вже готові підтримати Швеція, Прусія, Англія, Угорщина... Вже хто-хто, а

де Грекані чудово знав розстановку політичних сил у тогочасній Європі, чуйно реагував на зміни політичної кон'юнктури, а головне, дуже хотів, щоб освячена грецькою православною вірою Україна знову повстала духом. Не тільки тому, що встиг полюбити цю землю, а ще й тому, повторюся, що в майбутньому сильна самостійна Україна могла б сприяти відродженню Греції.

Тим часом заворушився і польський король. Прислав своє посольство, пропонуючи Хмельницькому мир і злагоду. Здавалося б, чи не вдалим є момент для того, щоб коли вже й не розривати союзу з Московією, то принаймні дати зрозуміти царю московитів: будувати й надалі свої відносини з Україною на ґрунті неповаги до Переяславських угод — неприпустима розкіш.

Будь-який інший глава держави так і вчинив би. Але — не Хмельницький! Він знову складає листа батюшці-царю. Дуже схожого, зверніть увагу, на звичайнісінький донос:

"..король Польщі прислав до нас посла, свого секретаря Станіслава Казимира Беньовського, щоб нас відлучити від вашої царської величності і міцної руки, і щоб ми знову жили з ляхами у злагоді та єдності. Цього ми ніколи не тільки не зробимо, але навіть і думати не бажаємо про те, щоби від вас, великого государя, вашої царської величності, єдино православного царя, відступитися*.

Ну, що вже тут міг удіяти відважний грек Данило де Грекані, що власною головою важив задля непідлеглості України?! І до яких переговорів могли ставати з автором таких цидул король Швеції, курфюрст Прусії, князь Трансільванії? За кого мали вважати його правителі Польщі, Туреччини, Криму? Про що з ним можна було в подальшому домовлятися, якої мудрості сподіватися?! Будьмо ж чесними перед собою й історією і, за всієї нашої поваги до заслуг Хмельницького-воїна, скажімо собі те, що треба сказати.

Трагічний приклад Хмельницького-гетьмана ще раз переконує світ, що ні могутня армія, ні воля народу до незалежності, ні сприятлива ситуація на міжнародній арені не здатні самі собою забезпечити непідлеглість народові і процвітання державі, якщо на чолі її опиняється людина, яка хоч і сягнула вершин влади, але так і не змогла викоренити з себе інстинкту придворного служки, інстинкту лакея і чиношанувальника, який лишень біля ніг повелителя почуває себе комфортно і впевнено. І байдуже якого: польського, московського — аби повелителя.

Нам, українцям, не треба докладати багато зусиль, щоб уявити собі, якого почуття сорому мусили зазнати Богун, Сірко, Глух, інші полководці, які привели народ до найвеличніших його перемог, але які раптом завважили, що гетьманська булава — в руках чоловіка, що так до кінця й не усвідомив, яку велич сотворив, яку владу й історичну відповідальність за долю всієї нації покладено на нього. Ось чим, перш за все, повчальний для нас феномен Хмельницького як гетьмана України.

Цікаво, що останній документ, якого Богдан Хмельницький підписав уже на смертній постелі, теж стосувався відносин України з Росією. Це був лист московському цареві Алексею Михайловичу. Датовано його 27 червня (за старим стилем) 1657 року. Про що ж писав цареві гетьман Хмельницький? Про те, що російський барин Никифір Ящина аж надто зарвався, чим викликав обурення козаків і населення Конотопа. І це

може призвести до повстання.

Жодного документа з пізнішою датою дослідники поки що не знайшли, я маю на увазі документа за підписом Хмельницького. А втім, часу ні на державні справи, ні просто на життя йому вже не лишалось. 16 серпня 1657 року, після тривалої хвороби, в тяжких муках, гетьман України помер.

Перед смертю він, під тиском свого оточення, неохоче дав згоду на те, щоб гетьманом став його 16-річний син Юрій. Та це вже інша історія. Останні слова Хмельницького: "Поховайте мене в Суботіві, на тій маленькій землі, яку я здобув власною кров'ю, яка вибрана для мене і де розгорілося полум'я, що визволило Україну"

Щасливою повинна бути людина, яка помирає з такою думкою, чи не правда? Передчуваючи смерть, Б. Хмельницький зібрав на останню раду найближчих соратників. У чому ж він каявся перед ними, про що жалкував? А таки жалкував! "Що,— подаю за О. Левицьким,— не дав мені Господь", по-перше, ствердити навіки незалежність і вільність нашу; по-друге, звільнити від ярма польського усі землі, якими володіли великі українські князі, і схилити їх." під високу руку всеросійського монарха*. Ось так: "Під руку"!

Помиляються ті політики й історики, які вважають, що епоха тих чи тих правителів минає разом з ними. Часом така минуцність — епохи, маю на увазі, — надовго затягується, і стає для народу криваво-болючою. Відхід епохи Богдана Хмельницького — яскраве тому підтвердження.

Що ж діялося на нашій землі безпосередньо по смерті Хмельницького? Усвідомлюючи, що до влади в Україні можуть прийти люди, які б хотіли незалежної політики, цар негайно скерував туди два корпуси військ під командою воевод Ромадановського й Шереметева. А для контролю над загальною ситуацією та виборами гетьмана відрядив — з особливими повноваженнями та особистими інструкціями, звичайно, — ще й князя Трубецького. До речі, варто зазначити, що досить важко датувати події, пов'язані зі смертю Хмельницького та подальшими заходами його штабу, бо непросто навіть визначити саму дату смерті. Автор "Історії русів" твердить, що гетьман помер 15 серпня після обіду. Микола Аркас називає дві дати: 27 липня (посилаючись при цьому на І. Виговського) і 16 серпня (посилаючись на літописця).

Якщо погодитись із датою 27 липня, то виходить, що свого останнього листа до царя Хмельницький писав у день смерті.

Та повернімося до ситуації, що склалася в Україні і навколо неї вже після відходу гетьмана до кращого світу.

Демонстрація військової сили Московії жодного враження на українських козаків не справила. Не спитавши дозволу царя, як того вимагала офіційна Москва, Генеральна Рада козацької старшини вручила булаву Іванові Виговському (хоч номінальне гетьманом лишався неповнолітній Юрій Хмельницький). І перше, що зробив Виговський, це оголосив про своє небажання "перебувати в неволі* і рішуче виступив проти царського указу про скорочення чисельності козачих військ до 40 тисяч (замість 60-ти).

Внаслідок складних політичних інтриг, 1659 року гетьманом усе ж стає Юрій Хмельницький. І тут маємо дивну річ: народилася ще одна Переяславська угода. Мало хто тепер знає про існування двох Переяславських угод, точніше, двох геть не відповідних один одному текстів цієї угоди. Перший, як відомо, виник у 1654 році, другий — у 1659-му, коли Юрія Хмельницького, по суті, силою вивезли до Москви. Згодом він згадував про цю поїздку: "Два тижні мене тримали в'язнем у Москві; зі мною що хотіли, те й робили, я не мав до кого звернутися по допомогу*.

Отак і змусили юного гетьмана підписати новий договір, в якому статті 1654 року, що їх схвалив Богдан Хмельницький, російські бояри самочинно, на власний розсуд, змінили, а потім підносили світові як "статті Богдана Хмельницького*. Тобто, бачимо на віч фабрикування дипломатичної фальсифікації. Згідно з нею, Україна не мала права підтримувати жодних дипломатичних відносин. Київський митрополит зобов'язаний був визнати зверхність московського патріархату (чого в попередній угоді не було, бо проти цього рішуче виступили і сам Богдан Хмельницький, і київське духовенство). Тож не зайвим буде нам знати сьогодні, що, ведучи мову про незалежність Української Церкви, її прихильники в Україні посиляються саме на те, що Українську Церкву підпорядковано російській силою. І це цілком відповідає історичній правді.

Однак це ще не все. За наказом царя, гетьман зобов'язаний був іти з українськими військами на виклик московитів і брати участь у тих походах, в яких йому звелять. Тобто, згідно з цією Переяславською угодою, яку й донині багато істориків і політиків підносять до рангу договору, що його начебто підписав чи, в крайньому разі, склав Богдан Хмельницький, Україна остаточно — тепер уже офіційно, юридично — позбувалася своєї державності.

Наслідки цього неабияк — і ми тепер добре знаємо, як саме — позначились на її долі.

Та зазирнімо в рік минулий, у те, що коїлось перед описаною фальсифікацією.

У битві під Чудновим (на Волині) польська армія розгромила війська московитів. Постало питання про те, щоб Україна знову повернулася до складу Речі Посполитої. Почались переговори, наслідком яких став так званий Гадяцький мир. У складанні його умов дуже активну участь взяв Іван Виговський і багато чого на користь України домігся. Але головного — запису про незалежність — добитися не пощастило (докладніше про це далі).

Тим часом наш народ опинився між двома протилежними, але однаково ворожими собі, силами. З одного боку це була Польща, претензії якої на Україну (після недавньої перемоги над армією московитів) зросли. З другого — Москва, що за жодну ціну не хотіла випускати з рук тієї ж таки України. Та й у самій державі — на думку лихого — не було злагоди. Знаходили собі ґрунт і пропольські, і промосковські настрої, що їх і Польща, і Москва приховано (й неприховано) роздмухували і навіть матеріально (особливо Москва) підтримували. Не вмирав, однак, й святий потяг до волі, до невідчуженості, за яку вже стільки пролилось крові. На нього й поклався по якомусь часі Юрій Хмельницький, не забувши ні своїх принижень у Москві, ні фальсифікації

Переяславської угоди. Він рішуче виступив супроти Московії і здобув навіть перемогу в битві під Бужином на Дніпрі. Одначе закріпити її політично й дипломатично не зміг.

Сталося так, що полки козаків, розташовані на лівому березі Дніпра, особливо полкова старшина, опинилися під впливом Московії. Багатьох із цієї старшини російська адміністрація просто підкупила. Бо ж і сама Москва, і її військові гарнізони були безпосередньо зацікавлені в розпалюванні громадянської війни в Україні. А царський уряд, щоб послабити волю українського народу й деморалізувати його, вислав кілька каральних експедицій, що вирізнялись особливою жорстокістю. Та й кримські татари постійно нагадували про себе — знову посилили набіги в Україну, шарпаючи її життєво важливі регіони.

Нерішучість, що її за цих умов — у складній військовій і політичній ситуації — показав Юрій Хмельницький, який не мав ні життєвого досвіду, ні військово-дипломатичної майстерності, призвела до того, що не тільки не набула політичного закріплення перемога під Бужином, а й сам гетьман остаточно позбувся авторитету серед козацтва.

Гетьман втратив довіру війська, військо — гетьмана. Ось він, убивчий лаконізм діагнозу політичної ситуації, що склалася в Україні наприкінці першого етапу правління гетьмана Юрія Хмельницького. Та це вже інша історія.

Іван Виговський, генеральний писар, гетьман України.

По смерті Богдана Хмельницького, військова й політична еліта проголосила гетьманом України неповнолітнього Богданового сина Юрія. При цьому виходили з ідеї — об'єднати українців навколо Хмельниченка, і таким чином створити прецедент спадкової монархії. Та невдовзі багатьом стало ясно: Юрій Хмельницький — вочевидь, не з тих, кому до снаги підхопити важку булаву гетьмана оточеної ворогами, стражденної держави. На кін дедалі переконливіше почала виходити давня козацька приказка: "До булави треба ще й голови"...

Ну, ми з вами не будемо настільки суворо оцінювати інтелектуальні здібності Юрія. Але мусимо визнати, що сакраментальне питання: "Як не Юрій Хмельницький, то хто ж?" — постало надзвичайно гостро. Претендентів на булаву виявилось чимало. Проте погляди багатьох сподвижників Богдана Хмельницького дедалі частіше зупинялися на постаті генерального писаря, найближчого небіжчиковаго радника Івана Виговського (р.н. невід. — помер 1664). Очолюючи канцелярію гетьмана, Виговський мав не одну нагоду довести свою вірність українській справі. Він знав багато державних таємниць, знав багатьох іноземних політичних діячів, брав участь у всіх походах гетьмана. Походженням та освітою він теж відповідав вимогам державця високого рангу: зі шляхетного роду, освіту здобував у Київській колегії, має військовий і політичний досвід.

Щоправда, в пору битви під Жовтими Водами він служив не в козацькому, а в польському війську, і в полон до татар потрапив, як ворог повстанців. Відтак, Хмельницький перетягнув його на свій бік, викупивши в ординців (існує версія, що за якусь конячину). Але чи ж тільки він один вірно служив польському королеві, чи він один свого часу здіймав шаблю на українських повстанців?

Одне слово, старшинська Рада дійшла згоди в тому, що кращої кандидатури на гетьмана, який би далі повів справу Б. Хмельницького, їм не знайти. Що й підтвердило рішення козацької Ради, яка відбулася 23-26 серпня 1657 року в Чигирині.

Щоправда, рішення цієї Ради, в якій брали участь старшини від усіх полків, викликало невдоволення серед мас простого козацтва: з ним не порадилися! Але державні мужі не зважили на це. З досвіду знали, що не було ще випадку, щоб котрийсь із гетьманів улаштовував геть усіх. Не зважили навіть на обурення кошового отамана Війська Запорозького Павла Гомона. Звичая, бач, не дотримались: досі гетьманів обирали на Січі, а тепер у Чигирині. Очевидно, Гомін і сам був не проти стати гетьманом. Якщо вже козаки довірили булаву кошового, то чом не виважити в правиці й гетьманської? Одразу зауважу: сталося так, що гетьманом Виговського обирали ще двічі. На початку жовтня 1657 року — на загальновійськовій Генеральній Раді, що відбулася у Корсуні... На цю Раду були запрошені представники усіх полків, представники Австрії, Швеції, Польщі, Криму і Туреччини. Тобто, Виговський прагнув переконати козацтво, весь народ, європейську спільноту, що вибори відбуваються відкрито, справедливо, демократично. Успіх був цілковитий. Виговського обрали гетьманом майже одностайно. Але... російський цар Олексій Михайлович ні обрання це, ні саму

Корсунську Раду легітимними не визнав. При цьому він посилався на якусь там поправку до договору 1654 року, зроблену, до речі, самими московітами, в односторонньому порядку. А з цієї поправки випливало, що проводити Раду можна було лише з дозволу царя, узгодивши час і місце проведення та кандидатури на гетьманів, і відбуватися вона мала в присутності представника московського царя.

Така позиція Московії викликала глибоке обурення Виговського та більшості козацької старшини. Назрівав політичний конфлікт, який легко міг перерости у військовий. Проте цього разу Виговський стримався. Чергову Раду було скликано 7 лютого 1658 року в Переяславі. На цьому наполягли росіяни, або нагадати українцям про Переяславську Раду 1654 року, за гетьмана Б. Хмельницького. Але й тут, у присутності московського представника Богдана Хітрова (Хітрово) І. Виговського одностайно було обрано гетьманом. Щоправда, під тиском Московії, козацтву довелося погодитись на присутність російських воєвод у Чернігові, Переяславі, Білій Церкві, Полтаві та ще трьох значних містах України.

Чого ж прагнув Виговський, якою бачив долю України? Його уявлення про майбутнє України, загалом, влаштовувало багатьох. На переконання гетьмана, Україна мала пролягти від Дону до Вісли, а також ввібрати в себе Білорусію — аж по прусський кордон. Вона, безперечно, не підлягатиме більше нікому. Вона стане самовладною державою і житиме в мирі з усіма сусідами. Для цього Іван Виговський почав налагоджувати дипломатичні відносини зі Швецією, Польщею, Кримом. А що ж, спитаєте ви, мало бути з Переяславськими угодами, з отим горезвісним "возз'єднанням"?

Політику щодо Росії Виговський сформулював по-військовому лаконічно: "Нехай

Великоросія буде Великоросією, Україна — Україною, ми є військо непереможне". Ні, розривати зв'язків з Росією він не поспішав. Але виразно дав зрозуміти, що відтепер він — гетьман України, і всі державні справи вирішуватимуться тільки з його згоди.

Могло таке ставлення і така політика сподобатися Москві? Певно, що ні. Там уже звиклися з думкою, що український народ повинен на віки-вічні завмерти в поклоні перед високою рукою їхнього царя-батюшки. Не спитавши згоди гетьмана, козацької ради, Росія ввела війська до Києва і майже всіх великих міст Лівобережжя. Виговського це обурило. Поява додаткових гарнізонів — хіба це не порушення Переяславської угоди? Україна не перебувала в стані війни, мала власні збройні сили, і російських військ до неї ніхто не кликав. До того ж, утримування московської армії покладалось на народ України.

Сприймаючи введення російських військ, як фактичну окупацію України, гетьман ще наполегливіше повів переговори з Польщею. Втім, вони не означали, що Виговський бажає повернути Україну до складу Речі Посполитої, як це намагаються довести нам деякі дослідники радянської доби. З усього видно, що він мав на меті лише рівноправний союз із Польщею, який би дав змогу відкинути імперські домагання з боку Московії. Інша річ, що поляки йшли назустріч Виговському дуже неохоче. Що й продемонстрував Гадяцький мир, укладений 6 вересня 1658 року в містечку Гадячі (на Полтавщині).

Гетьман Виговський чудово розумів, що розбудовувати нову державу без національної інтелігенції, національної правлячої еліти неможливо. Такою елітою, згідно зі світовою практикою, мала стати військова старшина й адміністративно-полкове керівництво, професура, духовенство, купці та промисловці. Ось чому він усіляко сприяв формуванню вищого та середнього елітних класів, що повинні були відповідати тогочасним європейським соціальним нормам.

Проте серед старшини знайшлося чимало невдоволених тим, що гетьманом став саме Виговський. Невдоволених навіть за умови, що булаву він прийняв на час, поки Ю. Хмельницький навчатиметься в Київській академії. Серед особливо невдоволених бачимо полтавського полковника Мартина Пушкаря, нового кошового отамана запорізького козацтва Якова Барабаша, Івана Сірка... Навколо них гуртувалося чимало дрібнішої старшини.

На якій же хвилі піднімав антигетьманське зрушення на Полтавщині і всьому Лівобережжі полковник М. Пушкар? Кажучи сучасною мовою, на популістській. На тій одвічній соціальній демагогії, що здатна повести маси навіть проти святих апостолів. Он, бачте, заборонив гетьман вільно гнати горілку, намагається наставити над цим промислом державний податковий контроль — ганьба йому! Геть такого гетьмана! Дещо пообтинав козацькі вольності, які вже почали ставати руйнівними у формуванні нормальної європейської держави? Скинути його з гетьманства! Не дозволяє обирати гетьмана "Чорною Радою"? Одібрати йому булаву!

Ясна річ, на все це накладалися й певні утиски місцевих панів та підпанків. Проте "сіромі" дуже важко було пояснити, що і боротися проти цих утисків, і утверджувати

незалежність можна, тільки виплекавши самовладну державу з міцним державним устроєм. До того ж, за Пушкарем стояла Москва. Їй бо вигідно було усунути Виговського й віддати булаву ще одному "верному холопові", або, найліпше, не вручати її нікому, а перекласти всю владу на російських боярів та воевод. Адже тоді вже в Україні сидів боярин Григорій Ромодановський, який не лише командував російськими військами, а й, по суті, став чи то намісником, чи генерал-губернатором.

Одразу скажемо, що на той час навколо гетьмана почала формуватися високоосвічена еліта, що складалася з таких діячів, як Юрій Немирич, котрий багато років провів у Західній Європі і тепер був радником Виговського з питань державного устрою; митрополит Київський Діонісій, відомі українські князівські та старшинські роди.

Проте Пушкар теж не був сам. Круг себе — не без підтримки росіян — він також декого гуртував. Кого? Та всіх невдоволених, усіх отих броварів та гуральників, яких гетьман намагався — для добра держави — обкласти податками; отой плебс, який віддавна і скрізь становив галасливу "більшість".

Щоправда, озброювалося його військо вилами, косами, палицями. Але не слід до цього ставитися скептично: в бою вила та коси не дуже поступалися шаблям. Отож військо, всі оті майже 40 тисяч, що їх зібрав навколо себе полковник Пушкар, мало поставу не менш страшну, ніж будь-яке інше. Тим паче, що його добре налаштували на громадянську війну.

Певний час Виговський пробував якось домовитися з Пушкарем та Барабашем. Існують дані, що він навіть намагався пригасити полум'я внутрішньої війни (поляки називають таку війну "домашньою") економічною блокадою повстанських територій. Але це справі не зарадило. Довелося кидати проти тих, кому до інтересів держави було байдуже, кого питання її підлеглості чи самовладності не хвилювало, — козацькі полки, наймане військо і навіть татар, що прийшли на допомогу гетьманові, розуміючи: таким способом вони виступають і проти Московії. Під час перших сутичок Виговський зазнав невдач. Зокрема, козаки, які підтримували Пушкаря, розбили один із татарських загонів. Але згодом, виразно з'ясувавши для себе, з яким військом він має справу, гетьман перемиг його, вдавшись до хитрощів.

Він подбав про те, щоб поблизу Полтави, де гніздилося військо "дейнеків", як вони себе називали, раптом виринув величезний гетьманський обоз. За однією версією, пушкарів-ці напали на його охорону й відбили здобич. За іншою — охорона сама десь поділася — ніби з переляку. Одне слово, обоз потрапив до рук повстанців.

Вони ж, зазнавши вже смаку перших перемог, сприйняли пригоду за добрий знак, що віщував нові успіхи, і кинулися до возів. Тут уже щастю їхньому не стало меж: мало не весь обоз складався з їстимого та питимого. Особливо питимого. Значна частина "дейнеків" негайно подалась до нього. Та так щиро, що невдовзі мало хто міг устояти на своїх двох. А тим часом гетьман підтягнув резерви з найманців і татар, перегрупував вірні йому козацькі полки. Різанина була жахливою. Невеликий загін запорозьких козаків на чолі з Барабашем, досить швидко зорієнтувавшись у ситуації, зрозумів:

підтримувати, власне, вже нема кого. Він відступив до Полтави, а звідти повернувся на Січ. Що ж до "дейнек", то вони майже всі полягли на полі бою. Серед них і полковник Пушкар.

Проте гетьмана це не вдовольнило. Ще кілька днів його каральні загони лютували і в самій Полтаві, і по навколишніх містечках, викорінюючи бунтарський дух. І лише на кінець червня 1658 року все вгамувалося.

Зміцнивши свої позиції на внутрішніх фронтах, Виговський зосередив увагу на договорі з Польщею, щоб потім впевненіше почуватись у діалозі з Росією. Наслідком його словесних змагань з представниками короля став уже відомий нам Гадяцький договір, за яким Україні надавалось право на власну армію та власні гроші, які, до речі, мали карбуватись у Києві; українські школи й академії; польське військо не мало права заходити на терени України. А якби, скажімо, в разі війни, і зайшло, то перебувало б під командою українського гетьмана. До речі, увагу в цьому договорі привертає цікавий пункт. Виговський обумовлював, що сто представників від кожного українського адміністративного полку дістануть шляхетські звання й навіть титули. Тобто подбав про те, щоб в Україні з'явилася своя аристократія, звідки могла б рекрутуватись правляча еліта.

Одне слово, згідно з цим договором, Україна одержувала чимало всіляких привілеїв. Крім, як уже мовилося, одного — незалежності. Вона знову мала опинитись у складі польського королівства. Це дало новий поштовх до невдоволення політикою гетьмана. І це ж таки дало змогу всім прорадянськи настроєним історикам України вважати гетьмана Виговського "зрадником народу". Хоч абсолютно ясно, що Виговський, людина, яка щиро прагнула незалежності, зважився на цю угоду лише як на тимчасовий захід. На непопулярне, як тепер заведено казати, рішення, яке відкривало можливість вирвати Україну з-під ще гнітючішого російського ярма.

Ця думка дістає яскраве підтвердження в його маніфесті, в якому гетьман звинувачував Росію в порушенні Переяславських угод та проголошував розрив союзу з нею. 4...Цар не виправдав надій України, не давав їй допомоги проти ворогів, умовлявся з Польщею про поневолення козаків... Царські воеводи відмовляли гетьманові почестей, підтримували бунти, нищили край, фальшиво інформували царя про події в Україні. Та зрада підступної Москви помітна в усьому: вона готує нам ярмо — насамперед домашньою, громадянською війною, тобто нашою власною зброєю, без ніякої нашої вини".

По суті, маніфест був оголошенням війни. Добре розуміючи це, гетьман створив два корпуси. Один з них повів сам —проти воеводи Ромодановського, війська якого стояли на кордоні з Росією; другий (його очолив гетьманів брат, биховський полковник Данило Виговський) дістав наказ визволити від російських військ Київ. Корпус гетьмана діяв успішно: потіснив російські війська, примусивши їх відійти в глибину російської території. Але корпус Данила Виговського визволити Києва не зміг. Забрало сили.

Ці бойові дії, що розпочалися в серпні 1658 року, примусили царя оголосити про деякі поступки Україні, зокрема, він погодився вивести російські війська, визнати

умови Галицького миру. Але Виговський сприйняв усе це за звичайні обіцянки. І не помилився. Слідом за приємними обіцянками... на Україну посунули нові російські війська.

Першим вони облягли Конотоп (нині — Сумської обл.). Але тут стояв гарнізон під командою ніжинського полковника Григорія Гуляницького. Сімдесят діб українські козаки мужньо протистояли великому російському війську на чолі з князем Трубецьким, так і не впустивши до міста, хоча воно й не мало справжньої фортеці. Така самовіддана оборона й дала змогу Виговському підійти під Конотоп з основними силами. Відома й точна дата — 8 липня 1659 року. Цього дня росіяни кинули проти козацької піхоти майже всю свою кавалерію, і розпочалася одна з найбільших українсько-російських битв. Але козаки прикрилися валами, вишикувалися в каре і залповим вогнем вибили значну частину нападників. Довершила поразку росіян спільна атака козацької піхоти і кінноти.

Розгром був жахливий. Як свідчать хроністи, Москву поїняло жахом. Прикривати столицю не було кому, а в оточенні царя пішла чутка, ніби Виговський веде війська саме сюди. Дехто навіть пропонував цареві перебраться за Волгу.

Можна не сумніватися, що ця перемога дала б змогу не лише визволитися з-під московського ярма, а й полегшити ярмо польське. Тобто, по суті, після Конотопської битви, маючи в союзниках кримських татар, Україна дістала щонайреальніший шанс вибороти собі незалежність. Але... Знову подало голос оте наше одвічне: "Бий свого, щоб чужий боявся!*. Замість того, щоб згуртуватися навколо гетьмана й, відкинувши усі чвари, дбати про самовладну Україну, тут почали плодити нових гетьманів. Проти Виговського виступила значна частина запорізького козацтва на чолі з кошовим Барабашем. Загони й гарнізони гетьмана шарпав загін І. Сірка.

Трагічну роль в історії України відіграв полковник Іван Безпалій.

Маючи беззастережну підтримку Москви та озброюючись її коштом, він зібрав чимале військо невдоволених та представників завжди скривдженої "більшості" і допоміг Трубецькому з Ромодановським загарбати велику частину Лівобережжя, де шаблями і списами примушували українців складати присягу на вірність цареві. А перед Виговським в усій своїй незаперечності постала основна його помилка: він так і не зумів прихилити на свій бік головну масу селянської та міщанської сіроми. Але найбільша, на мій погляд, помилка полягала в тому, що він не подбав про створення на місцях вірної його курсові адміністрації. Відтак велику кількість посад зайняли люди, яким було байдуже до долі України, або ж просто ті, яким чимось не догодив він сам.

Помилки призвели Виговського до того, що в жовтні 1659 року він зрікся булави і подався до Польщі. А Україна втратила реальний шанс вибороти собі незалежність. Натомість почалися часи міжусобиць, що увійшли в історію землі нашої під назвою "Велика руїна".

Можливо, колишній гетьман так і дожив би до свого віку у Варшаві, Кракові, чи в своєму маєтку в Руді-Гніздичівській, проте ситуація в гетьманській Україні не давала йому спокою і він поклав собі ще раз випробувати долю. Хоча всі його дотеперішні

спроби примусити поляків розпочати велику війну, яка б дала йому надію на булаву, ні в чому конкретному не реалізувалися. Розчарувавшись у тих, хто дав йому притулок, він почав шукати дороги до російського царя. В усякому разі можна припустити, що він мав певні контакти з російськими дипломатами, оскільки діяв досить рішуче. Недарма автор "Історії русів", який не виявляв симпатій до Виговського, так охарактеризував його з позицій русофіла: "Сей Виговський, бувши природним, поляком, заховав у собі характер нації своєї у всій повноті і з безмірного честолюбства свого, завше хотів собі уряду гетьманського за всяку ціну".

Свою нову ставку Виговський зробив на полковника Судиму (він же Сулимка та Сулименко). Цей правобережний отаман зібрав величезний загін козаків та селян-повстанців і розпочав бойові дії проти поляків. Сили його значно зміцніли, коли вдалося об'єднатись із загоном повстанців Варяниці, що діяв на Київщині. Проте найбільшим успіхом слід вважати те, що свою допомогу пообіцяв славетний отаман запорожців Іван Сірко.

Першим великим містом, наміченим до здобуття і, можливо, до влаштування там гетьманської столиці, стала Біла Церква. Вибір не випадковий: там саме перебували гетьман Тетеря та загін поляків під орудою полковника Маховського. Виговському і Судимі слід було дочекатися запорожців Сірка і вдарити на це пристойно укріплене місто разом. Однак Виговський вирішив, що впорається і без участі запорозького полководця. І схибив. Сірко вже наближався до Умані, коли 24 лютого 1664 року Виговський і Сулима розпочали штурм. Всі їхні спроби нічого не дали. Втративши чимало людей, колишній гетьман мусив відступити. Але полковник Маховський не дав йому можливості перепочити й зібрати нові сили.

За однією з версій, яка, хоч і здається маловірогідною, але все ж таки побутує в історичних дослідженнях та розвідках, полковник Маховський зі своїм військом нібито вийшов з міста, напав на його табір і, здолавши опір козаків та повстанців, захопив Виговського у полон. За іншою, документально і ситуаційно переконливішою, Себастьян Маховський, нібито під слово честі, запросив Виговського на переговори, викликавшись бути посередником між ним і гетьманом Павлом Тетерею, польським командуванням та урядом. Насправді, як виявилось, це була змова: і гетьман Тетеря, і Маховський, як і все польське командування, були зацікавлені в тому, щоб колишній гетьман Виговський назавжди залишив військово-політичну арену України. Й одним з аргументів, яким усі причетні до цієї підступної операції, спрямованої проти Виговського (який на той час був сенатором Польщі, а ще — воєводою Київським і старостою Барським, отож судити його міг тільки королівський суд), виправдовували тим, що він зрадив і гетьманську Україну, і Польщу, оскільки налагодив взаємини з Росією.

Влаштований Маховським і Тетерею військово-польовий суд відбувався в ставці Маховського під Ольхівцями, Канівського повіту, і тривав близько десяти годин. Після винесення вироку. Іван Виговський встиг написати заповіт, який у першій частині своїй більше нагадує офіційне звинувачення своїх суддів, передусім, полковника

Маховського. І можна лише дивуватися, що ні Маховський, ні гетьман Тетеря нічого не зробили для того, щоб цей викривальний документ було знищено.

"Без ніякого явного доказу, — писав Виговський, — не давши мені оправдатися,.. Маховський, полковник його королівської милості, з деякими його милості панамі дорадниками своїми, взяв мене наперед на присягу, потім на сумління моє, що не мали мені робити ніякої кривди. Наперед під сторожею кілька днів тримали, обіцяючи відіслати мене до суду короля Речі Посполитої, знову не дали мені оправдатися, на якісь хлопські байки зробили мене винуватим і на смерть без суду і права шляхетського віддали", "

Офіційної страти не було. За однією з версій, котрийсь із довірених людей Себастьяна Маховського застрелив гетьмана, коли той, щойно склавши заповіту, вийшов з хатини, де перебував під арештом, аби покликати священика. За іншою, менш вірогідною, його вбили прямо в церкві, коли, стоячи навколішки, Виговський читав молитву.

Зберігся ще один надзвичайної ваги документ — скарга на ім'я польського короля Яна II Казимира, складена генеральними суддями Гетьманату Іваном Креховецьким та Германом Гапоновичем, а також генеральним писарем та ще п'ятнадцятьма адміністративними полковниками й генеральними старшинами. Креховецький особисто займався розслідуванням підступного вбивства колишнього гетьмана Виговського, й у згаданій "Супліці" він, та інші старшини, запевняють короля, що всі вони до цього злочину не причетні; прямо зазначають, що стався він через інтриги полковника С. Маховського і вимагають покарати його. До речі, в цьому офіційному папері, так само офіційно, полковника Маховського звинувачують у тому, що він провокував (або й шантажував) Виговського, намагаючись щоб той дав хаба-ря, за обіцянку полковника допомогти йому у здобутті гетьманської булави.

Складена була ця скарга 30 листопада 1664 року, в гетьманському таборі під Лисянкою. Але, незважаючи на те, що вона була наслідком розслідування, автори її з подиву гідною легковажністю не подали жодних подробиць суду та страти Виговського, не зазначають навіть дати цієї страти. То ж, за одними відомостями, він нібито був розстріляний 16 березня 1664 року, за іншими — 17 березня, ще іншими — 19 березня.

Та якщо точна дата смерті для нас, нащадків, окрім хіба що істориків, якогось принципового, вирішального значення не має, то питання про те, де саме він похований, хвилює всіх, оскільки йдеться про місце вшанування його пам'яті. Знову ж таки, ми повинні завдячувати історії, що вона зберегла заповіт І. Виговського, в якому той просить: "Тіло моє по християнському порядку землі віддати, котре має лежати у Скиті Великім, у склепі мурованім, в церкві Воздвиження Чесного Хреста. До того ж монастиря ігуменові і братії, за відправування сорокоусту і соборних париста-сів за відпущення моїх гріхів, записую дві тисячі золотих, щоби ся сума за чотири роки з містечка мого Руди, по п'ятсот золотих на кожнийрік, була віддана..."

Але, по-перше, до подробиць описавши як мають розпорядитися після смерті його коштами та як віддячити монастиреві, Виговський все ж таки не назвав Скит так, як

його, зазвичай, називали. І це дає підставу дослідникам сумніватися, то все ж таки, чи це йдеться про Манявський Скит (який знаходиться поблизу села Манява на Івано-Франківщині) чи про інший, що розташовувався на Львівщині, неподалік Стрия, поблизу маєтку Виговських. До того ж, не збереглося ніяких документів, які підтверджували б, що заповіт виконано, і поховано Виговського саме в церкві монастиря Манявський Скит, чи хоча б на цвинтарі цього монастиря.

Щоправда існує запис у "Чернігівському літописі". Але там сказано, що він "Похований у Великому Скиті з жінкою своєю Стеткевичівною". Водночас, деталізується, що жінка ця, Олена Виговська (Стеткевичівна), упала і вмерла одразу ж, щойно дізналася про смерть чоловіка. Проте інші джерела переконливо доводять, що вмерла вона через певний час. І збереглося розпорядження полковника Маховського, який, у відповідь на прохання Олени Виговської, наказував "відіслати тіло,.. до жінки до Руди, під Стрий,.., щоби його там, як русина, по-руськи поховали".

Про те, що дружина екс-гетьмана померла не одразу, свідчить і копія заповіту самої пані Виговської, що був вписаний у земську книгу міста Жидачова. Так от, із копії цього документу (сам він не зберігся) випливає, що Виговський, справді, був похований в церкві Воздвиження Чесного Хреста, і в скиту, але... не в Манявському, а тому, що знаходився поблизу маєтку Виговських біля села Руди-Гніздичівської. Погодьтеся, що аргумент досить сильний, і саме він збиває з пантелику багатьох дослідників, священиків та й просто шанувальників нашої історії. І все ж таки, більшість дослідників вважає, що поховання його слід шукати в Манявському Скиті. І пошуки ці тривають.

Відроджений у роки Незалежної України, цей Скит уже став місцем поклоніння пам'яті гетьмана Івана Виговського; тут, за ініціативи Благодійного Фонду імені гетьмана Виговського, було споруджено пам'ятник йому. В своєму романі-есе "Гетьман Виговський: погляд з ХХІ століття" я запропонував компромісний варіант: до остаточного з'ясування місця поховання Івана Виговського, тобто до часу, коли вдасться віднайти та ідентифікувати його останки, вважати Манявський Скит — Заповітним місцем поховання гетьмана Івана Виговського, тобто місцем, обраним самим Виговським та засвідченим його заповітом.

Максим Кривоніс, полковник черкаський, перший полковник визвольної армії.

Як і про будь-якого справді народного героя, про Максима Кривоноса (Перебийноса, р.н. невід. — помер у листопаді 1648 р.) існує чимало легенд, складено кілька пісень, тексти яких дійшли до наших днів. При цьому цікаво відзначити, що легенди про нього розпочинаються з версій щодо походження. Річ у тім, що ще за життя М. Кривоноса поширилась чутка, нібито він не українець, та й узагалі не слов'янин, а... шотландський лицар, який, шукаючи слави, опинився спочатку в Польщі, а відтак і на Січі.

Нічого дивного в такому трактуванні походження полковника Кривоноса нема. В XVII столітті мандрівних лицарів ще не бракувало. А серед офіцерів Запорізької Січі, серед її звияжців, знаходимо поляків, татар, турків, вірменів, молдован.." — то чому б одному з них не бути й шотландцем? Ось тільки Вагомих підтверджень ця версія не

має. Тому переважна більшість дослідників усе ж таки шукає його коріння в Україні — хто на Черкащині, хто на Волині, а дехто твердить, нібито він родом з Могилева-Подільського.

На мій погляд, версія про шотландське походження Кривоноса виникла з того, що невдовзі перед повстанням під проводом Хмельницького він, разом з іншими козаками, воював у Франції, зокрема, під Дюнкерком, а, повертаючись звідти в Україну морським шляхом, якимось дивом потрапив спочатку до Шотландії, а вже звідти, через усю Європу... Про ці його шотландські мандри згадує, зокрема, у своєму документально-історичному романі "Максим Кривоніс" наш сучасний дослідник В. Кулаковський. Маючи на увазі при цьому давні джерела.

Та лишімо всі ці версії очам дослідників, а самі погляньмо на бойовий шлях видатного полководця в часи народно-визвольної війни. З перших днів цієї боротьби, з перших днів повстання ми бачимо Кривоноса поруч із Хмельницьким. Він був у складі делегації майбутнього гетьмана під час його візиту 1647 року до Бахчисарая, коли Тиміш Хмельницький (син Богдана) залишився заручником хана. Без сумніву, саме Кривоніс був одним із провідних фундаторів Визвольної армії, завдяки його талантові ця армія здобула чимало блискучих перемог.

Полководницький хист М. Кривоноса заявив про себе у першій же великій битві — під Жовтими Водами. Вже тоді він виступав у ролі першого полковника, тобто заступника гетьмана. Під його орудою формувався табір повстанців, він керував облогою польського укріплення, йому підлягала вся козацька артилерія. Участь у європейських битвах не пішла для Кривоноса на марне. Дії свого корпусу, та й усієї повстанської армії, він розплановував за всіма правилами військової науки. Відомо, що саме він мав найкращу в армії Хмельницького розвідку, яка діяла навіть у розташуваннях ворога і цим дуже допомагала йому. Під його керівництвом козацьку артилерію було поставлено на лафети — неабияка дивина для козаків і поляків, що досі перевозили гармати возами. Артилерія стала маневренішою.

Частенько виступав він і в ролі дипломата. Так, під Жовтими Водами Максим Кривоніс прибув до польського табору і, як заступник гетьмана, вів переговори щодо подальших дій двох військ. Ясна річ, поляки не мали наміру відступати. Тоді такого наміру вони ще не мали. Але...

4 травня 1648 року полковник Кривоніс повів своїх козаків на штурм табору С. Потоцького (сина коронного гетьмана Польщі).

Він і його козаки билися в перших лавах і першими вдерлися до укріплення поляків. Щоправда, С. Потоцькому все ж таки вдалося стримати повстанців і, хоч із великими втратами, але вистояти. Однак польські генерали вже зрозуміли, що на тривалий опір повстанцям вони неспроможні.

Щойно козакам стало ясно, що поляки відступатимуть, — Кривоніс повів свій загін в урочище Княжі Байраки і цілу ніч готував для ворога вовчі ями, завали та засідки. Це все козаки поробили так майстерно, що коли поляки помітили пастку, то обминати її не могли: не було куди. Воїнам Кривоноса та інших полковників лишалося хіба що

добивати їх по болотах, чагарях та глибоких яругах.

У битві під Корсунем полковник Кривоніс вдало використав досвід Жовтих Вод. Привівши свій підсилений артилерією Черкаський полк до урочища Горохова Діброва, він знову влаштував неперевершену за своєю хитромудрістю та військовою технікою пастку для війська, тепер уже самого коронного гетьмана Миколи Потоцького. По суті, це й вирішило долю всієї битви. М. Кривоніс особисто взяв у полон М. Потоцького, польного гетьмана М. Калиновського та багатьох інших офіцерів.

Після Корсунської битви Максим Кривоніс тривалий час діяв самотійно. Переправившись на Лівобережжя, його полк, що незабаром обріс загонами повстанців і перетворився на повстанський корпус, зіткнувся з військами князя Яреми Вишневецького. Про цього князя, що походив з того самого роду, що й засновник Запорізької Січі князь Дмитро Вишневецький, в українській історії сказано чимало. Чоловік хоробрий і рішучий, він не піддався паніці, як чимало інших польських і українських магнатів, а, зібравши невеличке військо, вирушив на допомогу гетьману Потоцькому. Проте не встиг. Він був поблизу Лубен (Полтавщина), коли надійшла звістка про те, що коронний гетьман програв битву й опинився в полоні.

Інший на місці Вишневецького втік би до Польщі, але цей князь був занадто гоноровим і занадто ненавидів козаків, повстанців і всіх тих, хто зазіхав на його маєтності та католицьку віру. Одначе й, за всієї своєї люті, вистояти проти талановитого полководця Кривоноса він не міг. Розбитий під Лубнами, Вишневецький мусив відступити до Чернігова, а разом з ним відступило й усе польське панство, даючи можливість корпусові Кривоноса, що поступово переростав в окрему армію, визволити велику частину Лівобережжя.

Проте довго затримуватися в них краях Кривоніс не міг. Вже хоча би тому, що його призначено полковником черкаським, отже, правобережним, а головне, тому, що в районі Любеча (на північному заході Чернігівщини) Вишневецький переправився через Дніпро і, збираючи вірне Польщі ополчення, вирушив у свої волинсько-подільські маєтності. Ось чому, не гаючи часу, Кривоніс перекинув на Правобережжя і загони свого війська. Але зробив це, здобувши ще дві помітні перемоги — під Новгород-Сіверським та Стародубом, до яких пройшов через усю Чернігівщину. Отже, саме М. Кривоносові Україна завдячує тим, що вже з перших місяців народно-визвольної війни Чернігівщина, цей досить віддалений від козацького Запоріжжя край, стала краєм повстанським. І лишалася таким до кінця.

Опинившись на Правобережжі, Кривоніс перекинув свої полки на Брацлавщину і таким чином повів далі двобій з Я. Вишневецьким. Він штурмом здобув міста Бершадь і Ладижин, які належали цьому войовничому магнатові. Визволяючи від поляків землі Поділля, полковник Кривоніс звертався до населення зі спеціальними посланнями (універсалами), в яких закликав братися до зброї, згуртуватися, вибивати поляків зі своїх сіл та містечок і приєднуватися до армії гетьмана Хмельницького. І до цих закликів прислухалися. Навколо його війська гуртувалися загони місцевих повстанців, загони самооборони, які перетворювалися на гарнізони визволених містечок.

Цікаво, що майже кожну битву, кожен штурм М. Кривоніс розпочинав після ретельної підготовки, і завжди мав у запасі якусь вигадку чи військову хитрість. Наприклад, міцно укріплений Немирів (що на Вінниччині) він міг би здобути й звичайним штурмом, однак при цьому довелося б зазнати великих втрат. Щоб уникнути цього, Кривоніс послав туди своїх розвідників, перебраних у польські мундири. з листом нібито від самого Я. Вишневецького. Поки там з'ясовували, що до чого, Кривоніс переодягнув у польські мундири солідний загін. і він — як нібито допомога Вишневецького місцевому гарнізону — урочистим маршем, із барабанним боем, пройшов через фортечну браму до міста.

А командував цим парадом "п'яти сотень бравих польських вояків" син Кривоноса — Максимко Кривоносенко, що теж показав себе згодом талановитим воєначальником. Командував так, що завів в оману і польських офіцерів, і коменданта міста, і його оборонців. Повстанці стали господарями Немирова, майже не зазнавши серйозних втрат.

Не встигла вщухнути гучна слава цієї перемоги, як військо Кривоноса вже підійшло до іншого значного подільського міста — Тульчина. Маючи в своєму обозі кілька трофейних гармат, полковник спочатку влаштував полякам пристойний "артилерійський концерт", а потім наказав підривникам поробити вночі підкопи. Вранці поляки побачили під стінами козацьких вершників і почали глузливо перепитувати один одного — так, щоб чули й козаки: "Невже Кривоніс надумав посікти мури фортеці шаблями ?!" Та довго дивуватися їм не довелося: пролунало кілька могутніх вибухів, і козаки, що гарцювали поблизу фортеці, начебто дражнячи гарнізон та виманюючи його за мур, кинулися в проломи...

Визволивши від ворога значну частину Поділля, Кривоніс повів війська на Київщину. Тут він почав розсилати свої сотні по навколишніх селах і містечках, дозволяючи їм діяти самостійно, та ще й згуртовувати навколо себе місцевих городових козаків і повстанців.

Проспер Меріме, в есе "Богдан Хмельницький", як і інші вітчизняні й закордонні автори, натякає на те, що в своїх діях проти поляків, корчмарів, та й узагалі панства, М. Кривоніс відзначався особливою жорстокістю. Що ж, могли бути й такі випадки. Але не слід забувати, що, потрапляючи до рук поляків, повстанці зазнавали просто неймовірно нелюдських тортур. До речі, в цій "катівській" вигадливості неабияк відзначався Ярема Вишневецький.

Поки Кривоніс визволяв Київщину, війська Вишневецького знову запосіли Брацлавщину. Повернувши собі Немирів, Вишневецький наказав буквально вимордувати всіх, на кого падала тільки тінь підозри в симпатіях до повстанців. Та козаки не дозволили йому довго втішатися. Влаштувавши новий спектакль із переодяганням, Кривоніс відбив Не-мирів і кинувся до Махнівки.

Під стінами цього містечка зішлись головні сили Вишневецького і Кривоноса. Ватажок повстанців і цього разу подбав про невеличку пастку для поляків. Заховавши поза шанцями значну частину своєї артилерії, він добре прикрив її загонами піхоти. Не

помітивши гармат, Вишневецький кинув на піхотинський оборонний вал кінноту. Не встигла вона ще й доскочити до нього, як її накрило масованим артилерійським вогнем. А потім долучилися і влучні кулі піхотинців. Перемелене таким способом військо остаточно добило вершники Кривоноса.

Між іншим, саме під Махнівкою Максимові Кривоносу випала нагода кинути Вишневецькому особистий виклик. До бою сам-на-сам. Пропонуючи князеві лицарський герць, він вигуком попередив про напад і тільки цим урятував Вишневецького від свого списа. Впізнавши уславленого рубаку, Вишневецький заскочив поза плечі особистої охорони й утік.

Яскравою сторінкою в біографії видатного українського полководця Кривоноса залишиться і штурм Полонного на Хмельниччині. Поляки покладали на місто особливі надії. Тут була могутня фортеця, що мала подвійні стіни і міцнющу цитадель. Ціла система укріплень прикривала підходи до неї. Одне слово, фортеця здавалася неприступною. Але, скориставшись даними розвідки, Кривоніс уночі кинув кілька своїх полків на передміські укріплення і майже всіх його захисників перебив. Лише якійсь частині з них пощастило сховатися за мурами, але й це підсилило гарнізон. Кривоніс замислився.

Облога могла тривати довго, а за цей час поляки встигли б підкинути підмогу. Штурмувати стіни в лоб — річ майже безнадійна: їх прикривало близько сотні гармат. Не бракувало також рушниць та пістолів, а понад те оборонці наготували ще й казани зі смолою. Але... вони припустилися помилки. Затильну, північну стіну довірили обозникам, а серед них виявилось чимало українців, що співчували повстанцям.

Кривоніс із цього и скористався. Козакам-розвідникам вдалося налагодити з ними найтісніший зв'язок. І хоч поляки підсилили цю ділянку оборони підрозділом солдатів, прохід для його вояків тут у потрібну хвилину знайшовся. Але почав полковник не з нього, а з того, на що й сподівалися поляки, — зі штурму головної брами. Відвернувши увагу ворогів цим показовим заходом, він спрямував кілька підрозділів до північної стіни. Там обозники дали змогу повстанцям здертись на мури і перебити солдатів, а потім приєдналися до козаків і допомогли основним силам Кривоноса пройти до фортеці.

Свою славу непереможного полководця Кривоніс підтвердив і в битві під Старокостянтиновим (нині Хмельницька обл.), де проти нього знову виступив сам Я. Вишневецький, який тепер вже командував усіма польськими військами, що діяли на території України. Одначе й цього разу Кривоніс зумів тактично переграти Вишневецького і частково перебити його військо, а частково розпорошити по навколишніх просторах. Згодом це допомогло полковникові без особливих труднощів узяти штурмом Меджибіж.

Фортеця Бар мала славу чи не наймогутнішої на Поділлі. З одного боку її прикривала річка, з усіх інших — глибокі, наповнені водою рови. А самі мури здавалися просто нездоланими. І що ж зробив Кривоніс? Цього разу він закликав до помочі досвід полководців старожитності: наказав по навколишніх селах спорудити кілька

пересувних веж, "гуляй-городків", та нав'язати з десяток плотів. Посадивши на плоти десант, звелів позакидати рови соломою й сіном і підпалити. Полум'я було небагато, бо ж таки — на воді. Зате димом закуріло мало не до неба.

Під прикриттям димової завіси "гуляй-городки" рушили під стіни, причому до місць, що здавалися полякам найнадійнішими і найнедосяжнішими, і вони тримали там найменше людей. Із пересувних веж кривоносівці вдерлися до міста, тоді як основні сили поляків відбивали напади повстанців з боку річки та з боку головних воріт. У Барі повстанці захопили величезну кількість зброї — цілий арсенал, що мав піти на озброєння нових польських військ. Припало їм також кілька складів з продовольством.

Про Пилявецьку битву вже чимало написано, тому нас цікавитимуть тільки дії Кривоноса. Поляки зібрали тут понад 40 тисяч війська, близько 8 тисяч яких становили німецькі найманці. Командували цими полками князь Домінік Заславський та генерали Микола Остророг і Олександр Ко-нецпольський. Коли, під натиском козаків і татар, поляки почали відходити в бік Старокостянтинова, великий мастак на різні вигадки Кривоніс і тут улаштував їм пастку поблизу мосту через Случ. Скориставшись із звичної для відступаючих військ штовханини й безладдя, він пробився до мосту і створив там таке захаращення, що міст не витримав і завалився. В колотнечі й мішанині, що виникла після цього, багатьом-багатьом польським солдатам і найманцям довелося попрощатися із білим світом.

Не дав Кривоніс закріпитися ворожому війську й поблизу Старокостянтинова. Розгром був таким, що деякі польські підрозділи втікали аж до Львова, гадаючи, що тільки там зможуть трохи оговтатись та зібратись на силі, щоб протистояти армії повстанців. Але тут, під стінами Старокостянтинова, її ватажка тяжко поранило: куля пробила йому груди над серцем.

Як з'ясувалося згодом, львівські мури теж не дали полякам порятунку. Сюди підійшов з військом сам Хмельницький. Корпусові Кривоноса було наказано штурмувати могутню цитадель — Високий Замок. Цю фортецю на високій горі також відносили до неприступних. Але під натиском криво-носових завзятців подалася й вона.

В листопаді 1648 року полки Кривоноса в складі військ Хмельницького підійшли до Замостя (нині територія Польщі), їх ватажок іще не одужав після тяжкої рани, але це не завадило йому керувати боями. Кривоніс готувався першим увійти в місто. Та в цей час у Польщі обрали нового короля — Яна-Казимира, який надіслав послів до Хмельницького з проханням розпочати переговори. Та перед цим призначив за коронного гетьмана князя Ярему Вишневецького, який прагнув не так переговорів і миру з повстанцями, як помсти, й почав негайну підготовку до походу в Україну. А вже наближалася зима. Повстанське військо не готове було до неї: бракувало теплого одягу, вичерпувалися запаси продовольства. Усе разом примусило Хмельницького зняти облогу з Замостя й повернути в Україну.

Та ще під час облоги нове лихо спіткало нашого героя: він захворів і, як з'ясувалося, на чуму. Замостя, отже, стало останньою фортецею в його сповненому бойової слави житті. Поховали Максима Кривоноса в Києві — з усіма можливими

військовими почестями.

В особі полковника Максима Кривоноса Україна тоді втратила, але й досі має, одного з найвідданіших своїх синів, одного з найталановитіших воєначальників, на перемогах, на прикладі життя якого можна (і треба) виховувати нових захисників Вітчизни. Його ім'я повинні (повинні!) носити військові частини та найпрестижніші учбові заклади сучасних Збройних Сил.

Певен, що незабаром деякі міста України воістину пошанують себе пам'ятниками цьому звитяжному полководцеві.

Іван Богун, полковник вінницький, наказний гетьман визвольної армії.

Червень 1651 року. Військо Богдана Хмельницького оточене під Берестечком. З трьох боків його тиснуть до непрохідного болота. Самого гетьмана в повстанському таборі нема, — він був кинувся навздогін татарській орді, а підступний хан захопив у полон свого союзника. Поляки знають, що довго козакам у таборі не втриматись. Вони спокійно винищують оточених методичними гарматними обстрілами, й час від часу пропонують здатися. Й ось тоді повстанці обирають наказним гетьманом полковника Івана Богуна (р.н. невід. – помер 1664), одного з найдосвідченіших і найавторитетніших воєначальників Визвольної армії.

Поляки знову накрили табір густою запоною артилерійського вогню, але на цьому не стали. Вони кинулися на штурм і проламали в одному місці оборонні лаштунки козаків. Серед повстанців засіялася і дедалі дужче почала розростатися паніка. Й Іван Богун, щоб вирятувати хоча б частину війська, зважився на одчайдушне — повести його через болото. Мостити переправи було ні з чого та й ніколи. Богун наказав заганяти вервечкою в трясовину вози, кидати кожухи, в'язки сіна й хмизу, ступати по крупах засмоктуваних тванню коней, кидати під ноги сідла — не цуратися нічого, що здатне хоч якось утримати людину на поверхні.

Багатьох воїнів болото засмоктало, чимало загинуло вже по той бік, коли треба було прориватися через загороджувальні заони поляків. Та все ж Богунова сила волі, що змогла підпорядкувати людей у найскрутнішу хвилину, врятувала життя кільком тисячам повстанців. Вони вийшли з оточення й відступили на території, підконтрольні адміністрації гетьмана Хмельницького.

Про літа, що прожив цей лицар до "Хмельниччини", знаємо небагато. Але відомо, що на час повстання він уже мав чималий військовий гарт, воював у загонах Павлюка й Остряниці і був серед тих козаків, що після поразки повстання пішли на Дон. Принаймні, цілком упевнено можна твердити, що перед початком битви під Жовтими Водами він прибув з Дону, маючи під своєю командою кілька сотень донських козаків, — здебільшого українців, що колись були козаками запорізькими. У битві Богун командував окремим полком повстанців, який пішов на штурм польського табору в перших лавах, разом з полком М. Кривоноса. Згодом його полк гнав поляків аж до урочища Княжі Байраки, де була засідка Кривоноса, і брав участь у розгромі всього війська М. Потоцького. Особливою мужністю відзначався полк І. Богуна і під час Корсунської битви, після якої Богуна призначено кальницьким (вінницьким)

полковником.

Хмельницький знав, що на полковника Богуну можна покластися в будь-якій ситуації. Цей могутньої статури чоловік мав здатність уже самою своєю присутністю заспокоювати тих, хто піддавався паніці, вселяти віру в тих, кому забракло мужності.

Пилявецька битва. Через неузгодженість дій польських командирів, їхня кіннота вийшла з табору і кинулася на повстанців, тоді як піхотні полки стояли на місці. Помітивши, що ворожа кавалерія не має підтримки піхоти, а відтак атака її на добре укріплений возами та шанцями табір не матиме успіху, гетьман Хмельницький кидає в проміжок між кіннотою й піхотою ляхів чотири полки (серед них — Богуну і Нечая). Це крило в собі певну небезпеку, адже в разі, якби польська кіннота повернула назад, козаки б опинилися у пастці, навіть за умови, що кілька полків проти польської кінноти гетьман повів би сам. Однак Богун своїми щонайрішучішими діями затримав ворожу піхоту, і козацькі кінні полки добре потіснили польських вершників до переправи.

Якщо Кривоноса вважали мастаком на всілякі хитрощі, вигадки та засідки, то Богун мав славу командира, здатного дати лад військові за найскрутніших обставин і підпорядкувати ситуацію собі. Ми вже знаємо, як козаки використали цей його таланти під час Берестецької битви. Але ще перед нею війська польського гетьмана Калиновського оточили полк Богуну в його полковому центрі — Вінниці. Калиновський мав величезну перевагу в живій силі та артилерії. Він сподівався, що Богун просто чинитиме опір облозі, витримати якої — це було ясно і Калиновському, й самому Богунові — не зможе. Проте Іван Богун зміркував інакше. Він точно визначив найслабше місце в оточенні, вдарив туди, пробився і привів свій загін у ставку Хмельницького, який саме збирав окремі загони, готуючи полякам генеральний бій. Щоб зрозуміти вагу Богунового прориву, слід пам'ятати: невдовзі перед оточенням Вінниці, Калиновський обступив кільцем у містечку Красному полк іншого героя Визвольної війни — Данила Нечая, і розгромив його. Під час цього бою загинув і сам полковник Нечай.

По смерті Максима Кривоноса в листопаді 1648 року, Іван Богун стає першим полковником, тобто заступником гетьмана Визвольної армії, а також першим радником Хмельницького. Одне слово, стає тим, ким був до своєї смерті М. Кривоніс. Відтак, дедалі частіше бачимо Богуну на чолі всієї, чи, принаймні, значної частини гетьманської армії. Відомо, наприклад, що коли навесні 1653 року на повстанську територію налетіли польські війська під командою генерала Чарнецького, гетьман наказав І. Богунову об'єднати всі загони, що діяли на Правобережжі, і виступити проти нього.

Сили, що їх пощастило зібрати Богунові, були значно меншими проти сил нападників, але це не завадило козацькому полковникові завдати полякам кількох відчутних поразок.

Хоча Іван Богун був першим полковником війська і радником гетьмана, проте мав власне розуміння ситуації і подальшої долі визволеної від поляків України. Ось чому він рішуче виступив проти возз'єднання України з Росією, засудив рішення Хмельницького

укласти з Росією Переяславську угоду і ще рішучіше відмовився присягати російському цареві. Для Хмельницького це, очевидно, не було цілковитою несподіванкою. Загалом він знав позицію Богун: той вважав, що Україні не слід приєднуватися ні до Польщі, ні до Росії, а утверджуватись як самостійній державі. Можна не сумніватися: якби ситуація склалася так, щоб гетьманом на той час виявився Іван Богун, доля України теж склалася б не так, як вона склалася після Переяславської угоди.

Довідавшись про глибокі суперечності, що запали між Богун і Хмельницьким, коронний гетьман Речі Посполитої Станіслав Потоцький запропонував Богуну перейти на бік поляків. При цьому він на Бога заприсягнувся, що коли вони гуртом подолають Хмельницького, булаву гетьмана одержить саме він, Іван Богун.

Булава з рук польського короля? А Україна, отже, в складі Польщі? На таке, ясна річ, Богун пристати не міг. Бо ж проти чого тоді так завзято і стільки років воював?

Рішення Богун врятувало Україну від нової — затяжної і кривавої — громадянської війни. Існує навіть версія, що Богун повідомив Хмельницькому про переговори, що їх нав'язує йому С. Потоцький. І виник задум: Богун удасть, ніби схиляється до спілки з Потоцьким, заманить його армію вглиб Поділля і там, з допомогою військ Хмельницького та корпусу росіян, розгромить. Пастка мала зачинитись у районі Брацлава.

На жаль, чи то в полку Богун, чи в найближчому колі Хмельницького знайшовся зрадник. Польське військо оточило Богун в містечку Охматів (тепер село Жашківського району на Черкащині) і кинулось навперейми Хмельницькому та полкові росіян, яким командував воєвода Шереметев. Бій почався у січні 1655 року. Перевага була на боці поляків — вони відтіснили українців і росіян від Охматова. Але недалеко. Ті незабаром кинулися відбивати втрачені позиції. Поляки трохи подалися. Так — з перемінним успіхом — бої точилися кілька днів. А потім ударив такий лютий мороз, що битися вже всім стало несила. Недарма поле битви назвали згодом "дрижиполем".

А долю цієї битви знову ж таки вирішив Богун! Знаний майстер прориву розтрошив неабияк поріділу — не лише від куль та шабель, а й від небувалого холоду — облогу (багато людей з неї позамерзали вві сні) і з'єднався з військами Хмельницького. Він зробив це вночі. А на ранок поляки, що рушили в новий наступ на Хмельницького, з подивом зауважили: його військо побільшало і завзято гріється, ладнаючи бруствери із... замерзлих на полі бою.

Здолати цього оборонного валу із саней та мерців поляки так і не змогли, й обидва війська відступили, не зазнавши ні поразки, ні перемоги.

А щодо ідеї спорудження такого валу на "дрижиполі", то Іван Богун згадав свій колишній досвід оборони Умані. Щоправда, вали круг цього міста були звичайні, земляні, але за наказом свого полковника, що надумав повернути собі на користь, як би ми тепер сказали, і фактор холоду, обливали їх водою, перетворюючи на крижані гори. Ні поляки, ні татари так і не змогли здолати їх, і Умань пощастило відборонити.

По смерті Богдана Хмельницького, Україна, по суті, розпалася на Лівобережну і Правобережну. Булава гетьмана, як відомо, переходила з рук до рук: Виговський, Ю.

Хмельницький, Тетеря, Петро Дорошенко... Одні трималися польської орієнтації, другі — російської, дехто кидав погляди і на Крим з Туреччиною.

Іван Богун жодних позаукраїнських орієнтацій не визнавав. Хоч коли брався до порівнянь, то пропольська здавалася йому лихішою за проросійську, за яку свого часу засуджував гетьмана Богдана Хмельницького. Тож не варто дивуватися, що коли у вересні 1658 року гетьман І. Виговський уклав з поляками Гадяцький договір, за статтями якого польська шляхта діставала право повертатися до своїх маєтків на Правобережжі і через це на Поділлі виникло повстання, то його очолив Іван Богун. Разом з Іваном Сірком, який теж завзято воював з поляками. На допомогу їм прийшов російський воєвода Ромодановський.

Чи тішився цій допомозі росіян Іван Богун? Сумніваюсь. Адже він був серед тих трьох полковників — Ю. Немирич, І. Ковалевський, — які підписали 6 жовтня 1657 року в Корсуні союзний договір зі Швецією. І різко виступив проти Переяславських статей, що їх Росія нав'язала гетьманові Юрію Хмельницькому. Згідно з цими статтями, російські гарнізони мали стояти по всіх великих містах України, а Богунові, що завжди обстоював за непідлеглість України, це аж ніяк не подобалось.

1664 року гетьман Правобережної України Павло Тетеря рушив походом на Лівобережжя. Маючи досить сильну підтримку поляків, він сподівався об'єднати під егідою Варшави обидві частини України і стати "гетьманом обох берегів". У цьому поході брав участь зі своїм полком і полковник вінницький Іван Богун. В "Історії русів" цю участь відтворено так: "Король польський... вирядив перед собою наказного гетьмана задніпровського Тетерю і полковників тамтешніх Гуляницького, Богуна і трьох інших, котрі, проходячи беззахисною Малоросією, грабували, плюндрували й палили всі зустрічні селища під приводом, що мстяться... Брюховецькому". Тобто довоювалися хлопці. Під час бойових дій на Чернігівщині Богун переконався: нічого доброго спілка з поляками Лівобережній Україні не дасть, — і, за однією з версій, почав переговори з командуванням російських військ та з представниками лівобережного гетьмана Брюховецького. Дізнавшись про це, поляки розстріляли Богуна десь поблизу Новгорода-Сіверського. За іншою версією, вони зробили це з простої помсти за всі поразки, яких зазнали від богунців у часи "Хмельниччини", але, маючи вагомні підстави — донос гетьмана Павла Тетері. Зрозуміло, що польське командування свідомо стратило авторитетного в народі полководця, бо залишати його в Україні — незалежно від того, стане він союзником росіян чи ні — визнати дуже небезпечним. Але сам факт: узяти Івана Богуна в союзники і розстріляти як зрадника! Погодьтеся, що полководець такої слави, герой Визвольної війни заслуговував іншої, благороднішої смерті.

Филон Джалалія, полковник прилуцький, полковник кропивнянський, дипломат, наказний гетьман визвольної армії.

Филон Джалалія (Джеджалія, Джеджалій, р. н. невід. — р. смерті невід.) належав до тих сподвижників Богдана Хмельницького, які пройшли з ним від початку повстання і до смерті самого гетьмана. Як вважають дослідники, за походженням своїм він був із кримських татар. Підлітком, а може, ще в дитинстві, він потрапив до козаків у полон,

визнав православ'я і навіки залишився запорізьким лицарем.

Гетьман Хмельницький вдало використовував його татарське походження і його знання татарської та турецької (вони близькі) мов. І коли постало питання, кому очолити українське посольство на переговорах у Стамбулі, Хмельницький, не довго вагаючись, доручив цю місію Филону Джалалії, на якого цілком покладався і на полі бою, і в справах дипломатичних.

З Хмельницьким він познайомився задовго до повстання, коли служив у реєстрі. З деяких джерел випливає, що саме він допомагав майбутньому гетьманові викрадати в наказного гетьмана Барабаша королівську грамоту, прикриваючись якою, той мав змогу збирати під свої прапори вільне козацтво. В пору, коли Хмельницький формував перші повстанські полки, сотник Филон Джалалія перебував у складі війська І. Барабаша та І. Караїмовича, яке йшло Дніпром, на чайках, — допомагати полякам приборкувати бунтівників. Але ні битися з ним, ні навіть довго агітувати його Хмельницькому не довелося. Джалалія одразу ж перейшов на оці повстанців, особисто вбив І. Караїмовича, що намагався згуртувати навколо себе старшину, аби протистояти Хмельницькому, й очолив полк реєстру, який від 24 квітня 1648 року став полком Визвольної армії. А дець за місяць, коли формувалась територіальна адміністрація, козацька Рада призначила Джалалію полковником прилуцьким, з центром у місті Прилуки, що на півдні Чернігівщини.

Полковник Джалалія відзначався особливою суворістю в ставленні до ворогів, але також був дуже вимогливим до підлеглих. Його полк уславився саме своєю військовою дисципліною, що не раз допомагала козакам у надзвичайно складних ситуаціях. Навряд чи Джалалію так любили, як, скажімо, Д. Нечая, якого навіть поляки вважали за найшляхетнішого з-поміж повстанської старшини; навряд чи шанували, як Богу на чи Кривоноса. Але слухалися беззастережно. І довіряли. Ніхто ніколи не мав сумніву в тому, що на цього суворого чоловіка можна покласти в будь-якій ситуації. І це не раз підтвердилося під час Берестецької битви.

Відомо, що полк Джалалії йшов у перших лавах і в битві під Жовтими Водами, і в Корсунській кампанії. При цьому полковник вражав усіх особистою хоробрістю. А ще — Хмельницький відчув, що в особі полковника має ідейного прихильника. І Джалалія zostався ним навіть у часи, коли серед повстанської старшини сформувалася досить сильна опозиція.

Восени 1648 року гетьман Хмельницький поклав собі дипломатичне закріпити військові досягнення весняно-літньої кампанії. Для цього треба було, щоб кримські татари й далі залишалися союзниками — хай навіть не дуже й надійними — повстанців, а Туреччина зберігала нейтралітет. Не заважаючи при цьому кримському хану виступати проти поляків, чого так домагалися — з огляду на вплив Стамбула на Бахчисарай — польські дипломати. Переговори обіцяли бути нелегкими, оскільки Туреччина вважала козаків своїми традиційними ворогами. Та все ж посольство було сформоване — і 14 жовтня, на чолі з полковником Ф. Джалалією вирушило до Стамбула.

Деякі дослідники, наприклад, І. Крип'якевич, вважають, що під час цього візиту було вкладено договір між Україною і Туреччиною про дружні, союзницькі відносини. Мабуть, так воно й справді було, бо навесні 1649 року до Переяслава, де тоді перебувала ставка гетьмана, прибуло турецьке посольство і — на розвиток попередніх угод та домовленостей — уклало "Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом руським про торгівлю на Чорному морі".

Неважко здогадатися, що і знайомився з цим проектом угоди, і брав участь у переговорах з турецькими послами полковник Джалалія. До речі, цей договір про торгівлю немає нічого спільного з традиційними для нашої доби відповідними договорами. Не слід забувати, що Чорне море було постійною ареною морських битв, які завжди починалися чи кінчалися на узбережжях. Тому, по суті, він став своєрідним договором про мир. У ньому зумовлювалося право України заснувати — без перешкод з боку Туреччини — "кілька портових міст нижче порогів, аж до злиття Бугу з Дніпром ". А головне, — посиляючись на цей договір, козаки мали право рішучіше боротися з татарським свавіллям.

Між іншим, на цьому дипломатична діяльність Джалалії не скінчилася. На певний час він став послом з особливих доручень. І коли в 1650 році виник конфлікт між гетьманом і молдавським господарем Василем Лупулом, який не тільки зрікся обіцянки віддати за сина гетьмана свою доньку, а й відновив союз із Польшею, — до Ясс прибув Джалалія. Він вручив Лупулові ультиматум, дуже схожий на оголошення війни Молдові. Джалалії зручно було виконувати цю місію ще й тому, що недавно він вкладав договір про дружбу зі Стамбулом, а Молдова була під турецьким протекторатом.

Проте дипломатична діяльність аж ніяк не заважала Джалалії підтримувати репутацію одного з найкращих воїнів, найталановитіших командирів Визвольної армії. Цікава деталь. На час трагічної для повстанців Берестецької битви, вирушаючи в погоню за ханом, що відходив з військами на Поділля, в бік Криму, гетьман Богдан Хмельницький доручив командування військом саме Джалалії. Випадковість? Ні. Джалалія був достатньо вольовою людиною, щоб придушити якісь незгоди чи погасити паніку, і міг серйозно протистояти всім опозиційно настроєним полковникам.

Прийнявши булаву наказного гетьмана, полковник Джалалія зумів зібрати воедино напіврозгромлені, розпорошені полки, що давало змогу уникнути безпосереднього оточення і вивільнити частину війська для оборони на головному напрямку. Цілу ніч по тому тривала злива, та це не завадило Джалалії кинути всі сили на укріплення табору. Літописці засвідчують, що вранці поляки були вражені, побачивши, що ще вчора такі розгублені повстанці стоять тепер у міцному таборі із возів, який до того ж обведено глибоким ровом та високим валом. Відома й фраза одного з польських командирів: "Лише чернь здатна так працювати*", А польське військо, стомлене битвою, тим часом цілу ніч проспало...

Оскільки доля Хмельницького, що, як уже мовилось, кинувся навздогін татарам, була невідомою, козаки скликали Раду й почали вимагати виборів нового гетьмана. Й обрали Джалалію. Хоч він уперто відмовлявся, за що йому погрожували стратою. І

погрози ці не були простим залякуванням.

"Тому, що Хмельницький був відсутнім, — занотував у своєму дослідженні "Історія війни козаків проти Польщі" П'єр Шевальє, — козаки передали команду над своїм військом офіцерові на прізвище Джеджелій, якого всі боялися за його жорстокість". Як бачимо, навіть така вада характеру, як жорстокість, не могла зупинити козаків у їхньому виборі. Навпаки, вони розуміли, що тільки непохитна твердість і жорстокість нового наказного гетьмана дозволить їм зберегти в таборі дисципліну, налагодити його оборону, уникнути зневіри і паніки.

Вже за кілька годин після виборів Джалалія очолив великий загін повстанців, який вирвався з табору, зім'яв ворожі сторожові пости і, нав'язавши полякам бій, зумів захопити кілька сотень полонених, чим вразив і своїх, і ворогів. А згодом поляки вжили заходів, щоб таких вилазок надалі не було, і тоді Джалалія, як досвідчений дипломат, почав схилитися до переговорів. Важко сказати, на що він важив: чи то справді сподівався домогтися лицарського перемир'я, чи тільки прагнув виграти час. Але частині козаків, особливо офіцерів, це не сподобалося. "Козацькі ватажки бачили, що миру можна досягти лише за їх рахунок (тобто видавши їх полякам на розправу — В.С.), через те й протистояли цьому, — пише П'єр Шевальє, — використовуючи всю свою владу: побачивши, що Джеджелій... схиляється до мирного розв'язання, вони скинули його..."

Джалалія, справді, мусив віддати булаву І. Богуну. Згодом знову прийняти її і ще раз віддати. Та хай там як, але Джалалія зумів вивести з оточення рештки свого полку і прибути з ним до містечка Паволоча, де містилася ставка гетьмана.

Під час підписання Переяславської угоди полковник Джалалія був серед тих, хто цю угоду готував, хто вів переговори з іноземними посольствами, в тому числі й з російським. Він заприсягнувся на вірність російському цареві. Але як склалася його доля після возз'єднання з Росією, особливо по смерті Хмельницького, — невідомо. А хотілося б знати. Адже Филон Джалалія, цей талановитий полководець і дипломат, є однією з небагатьох постатей, що дружньо поєднують історію українців і кримських татар, яким випало жити сьогодні в єдиній державі, за єдиною Конституцією та під єдиним прапором.

Тиміш Хмельницький, полковник, командир корпусу визвольної армії.

Тимошеві Хмельницькому (1632-1653), старшому синові гетьмана, випало прожити коротке, — лише двадцять один рік, — але вельми буремне лицарське життя. Йому було п'ятнадцять, коли батько взяв його з собою на Січ, де він почав виконувати обов'язки джури (ад'ютанта). В березні 1648 року він був у складі посольства до Криму на чолі з Б. Хмельницьким, яке мало на меті домовитись з ханом про підтримку повстання і спільну боротьбу проти поляків. Іслам-Гірей погодився надати Хмельницькому військову допомогу. І заручником її в Бахчисараї залишився Тиміш.

Слід сказати, що це був доволі драматичний момент і для вождя повстанців, і для Тимоша: будь-яка неузгодженість чи суперечка між гетьманом і ханом, будь-яке невдоволення татарського війська, — і заручника могли стратити. Проте іншого виходу

Богдан Хмельницький не бачив, а син його, юний козак, зустрів таке рішення мужньо. Що ж до хана, то він, як відомо, свої зобов'язання виконав: послав на допомогу козакам загін із 4 тисяч шабель під командою перекопського мурзи Тугай-бея.

В Криму Тимошеві довелося перебути кілька місяців. Готуючись до військової і політичної діяльності, цей вольовий юнак не прогайнував їх марно: вивчав татарську мову, придивлявся до звичаїв, багато фехтував, опановуючи бойові прийоми татарських вершників.

Напередодні битви під Пилявцями, Тиміш прибув до ставки батька з кількома тисячами татар, якими командував Карабчі-мурза, і які, судячи з усього, були передовим загonom війська Тугай-бея чи й самого хана. Загін особливо значного поповнення собою не становив, але прибуття його Хмельницький використав знаменито. Він наказав козакам повбиратись у вивернуті кожухи, на що залюбки погодився полк Кривоноса, і з вигуками "Алла! Алла!" йти в атаку разом з татарами. Це мало не до смерті перелякало поляків, які психологічно не терпіли татар, і яким здалося, що прибула ціла орда. Разом з цим полком ускочив до польського табору й Тиміш Хмельницький, що вже почувався добре навченим воїном.

Увесь подальший час Тиміш лишався в ставці гетьмана, який уважно придивлявся до поводження сина, Його змушніння, мріючи про те, що згодом він теж стане володарем гетьманської булави.

В липні 1650 року до Хмельницького прибув один із польових командирів татарського війська Байзаклин-баша, який привіз послання свого повелителя. Хан наполегливо просив Хмельницького допомогти у війні проти Московії. Формально гетьман нібито відмовив ханові у такій допомозі, але відомо, що він створив окремий корпус і під командуванням Дем'яна Лисовця і Тимоша Хмельницького перекинув у донські степи, на річку Міус.

Поява цього войовничо налаштованого українського війська дуже занепокоїла донських козаків. А занепокоїло тому, що поруч із козацьким корпусом ішов великий загін кримських татар. То чи не на донську вольницю вони зібралися нападати? З'ясувавши, що військо готується до походу проти черкесів, донці заспокоїлися і, за свідченнями літописців, пригостили гетьманового сина та його козаків кількома бочками вина, рибою та іншими почастунками. Важко сказати, чому, — може, вино виявилось занадто міцним, може, ще чомусь, але походу проти черкесів не відбулося. Зате відбувся похід у Молдову.

Якогось ранку, згадавши, що синові минуло вісімнадцять, Богдан Хмельницький, як будь-який батько, замислився: чи не час напитувати синові нареченої? "В чому проблема, — скажете ви, — хіба мало гожих дівчат в Україні?" Ні, звичайно, гарних дівчат тут ніколи не бракувало. Але ж ішлося про сина гетьмана. Хмельницькому хотілося, щоб це була не просто дівчина, а донька котрогось із можновладців. Наприклад, господаря Молдови Василя Лупула, який уже — через старшу свою дочку — породичався з литовським гетьманом Янушем Радзивіллою. От тільки Лупул вважав, що його донька гідна європейського принца, а не сина якогось там козака-повстанця,

якого не сьогодні-завтра король Польщі, можливо, посадить на палю. І сказав нашому гетьманові: "Пардон, Розанда не для твого сина". Для початку Хмельницький злегка полякав його, демонструючи силу і готовність розпочати війну. Лупул справді злякався, і пообіцяв прийняти старостів Тимошевих. Та на якомусь часі передумав: сподівався, що король Польщі допоможе йому позбутися таких "сватів". Й ось тоді, восени 1650 року Б. Хмельницький зібрав чималий корпус війська і подався в Молдову. Під орудою полководця виявилось понад 16 тисяч козаків і близько 20 тисяч татар.

Не будемо зараз розмірковувати над тим, наскільки виправданим було таке "сватання", навіть коли зважити, що за ним стояв виразний політичний інтерес. Нам важливіше звернути увагу на те, що під час цього походу Тиміш Хмельницький справді показав себе талановитим воєначальником. Він завдав військам господаря кілька поразок у лобовому бою, заволодів десятками містечок, зрештою, дійшов до тодішньої столиці Молдови Ясс і здобув її штурмом.

Аж тоді В. Лупул визнав, що припустився помилки в оцінці якостей свого майбутнього зятя, сплатив чималу суму відкупного — за порушення обіцянки гетьманові Хмельницькому, твердо пообіцяв оддати Розанду та ще й стати — і це найважливіше — союзником козаків. Але весілля попросив трохи відкласти. Хмельницькі теж з весіллям не квапились. Часи випали такі, що гідно справити його неможливо: походи, бої... А навесні 1652 року стало ясно, що Лупул і тепер свого слова не додержить: він налагодив тісні контакти зі своїм зятем Яном Радзивілом та польським королем, і готовий разом з ними виступити проти України.

В цій ситуації гетьман побачив, що час серйозніше "побалакати" з Лупулом. Він зібрав велике військо, одним із корпусів якого командував Тиміш, і вирушив до Молдови. Лупул сподівався такого і кинувся до короля: потрібна допомога. І вона прийшла: поблизу Кам'янця-Подільського козаків перестріли поляки — понад двадцять тисяч добірного війська на чолі з польним гетьманом М. Калиновським. Ця битва, що дістала назву Батозької (поблизу гори і села Батіг), виявилась трагічною для поляків. Частина кавалерії просто відмовилась од бою, оскільки всім було ясно, що козаків разом з татарами не здолати. Почалася перестрілка між нею і німецькими найманцями, які зберегли віру Калиновському. Скориставшись із цього, козаки скерували сили до великого обозу. Весь його спалили, охорону перебили. Це викликало паніку, яка ще більше прислужилася козакам і татарам: майже все польське військо полягло, переважна більшість командирів, а серед них і сам Калиновський, загинула. Шлях на Молдову був відкритий.

Розгром поляків і надзвичайно вдалий похід у Молдову набув згодом такого розголосу, що бандуристи почали оспівувати його в думах, одна з яких, що починається словами: "Як із Низу, із Дністра, тихий вітер повіває" дійшла до наших днів.

Відтак знову, вже вдруге, Лупул відчув, що недооцінив майбутнього зятя та його батька-гетьмана і попросив миру. Розанді довелося брати посаг і їхати до України. Весілля, як і годиться, було гучним. Ось тільки жити молодим довелося недовго.

Влітку 1653 року Ян-Казимир поклав собі повести проти Хмельницького справжню,

велику війну. Маючи понад 60 тисяч війська, він підійшов до Кам'янця-Подільського. Туди прибуло також кілька тисяч ополченців "посполитого рушення". Оскільки основні події мали розгортатися поблизу Молдови, король не хотів, щоб у тилу в нього перебували війська Лутхула, союзника Хмельницького. Не без королівського сприяння правителі Семиграддя й Валахії повели свої війська на Ясси, і Лупул з рештками власного війська мусив утікати в Сучаву. Там він нібито замкнувся у фортеці і плекав єдину надію, що на допомогу прийдуть українці. Вони прийшли. Невеличкий корпус привів Тиміш. Він розгромив кілька загонів семиградсько-валаського війська й пробився до Сучави. Але тут з'ясувалося, що в місті — практично жменька солдатів, а самого Лупула вже нема. Небагато було й козаків. До Сучави тим часом ішли війська угорців, валахів, нового правителя Молдови та ще й загін поляків.

Ця величезна армія взяла Сучаву в облогу й готувалась до штурму. Відчувши, що розв'язка може бути трагічною, гетьман Хмельницький поспішив на допомогу, але встиг дійти тільки до Жванця, поблизу Кам'янця-Подільського: шлях перепинив король Ян-Казимир, що привів сюди цілу армію.

Як же загинув Тиміш Хмельницький? Перш ніж опинитися в Сучавській фортеці, він, маючи понад 10 тисяч війська, в складі якого справжніх, загартованих козаків було небагато, — найзначнішу його частину становили татари, гуцули і повстанці з Прикарпаття, — здобув кілька переконливих перемог. Зокрема, розбивши в бою війська волоського князя Стефана Бурдуца, примусив його тікати в бік Валахії. Проте Тиміш на цьому не зупинився, він теж пішов у Валахію.

Але якщо в Молдові місцеве населення ставилося до нього як до союзника, то у Валахії його сприйняли як завойовника. Скрізь, куди він прибував, — населення бралось до зброї. Військо гетьманенка поступово тануло.

Скінчилось на тому, що валахи з угорцями об'єднались і завдали Тимошеві Хмельницькому поразки. Але такої, що, відступаючи, йому пощастило врятувати тільки козацьку кінноту. А вся карпатська піхота, як свідчать дослідники, полягла в бою. Це дало підставу декому з сучасників та літописців закидати молодому полководцеві, що він дбав лише про порятунок козацтва, й оддав на поталу ворогам піхотне ополчення.

Після цього всього Тимошеві залишалося одне: відходити в бік Сучави, поблизу якої гуртувалися останні прибічники Лупула. Він прибув туди з дружиною господаря, тобто своєю тещею, та її сином. Потрапивши в облогу, молодий Хмельницький одразу побачив величезну нерівність сил і послав гінців до батька. Та перш ніж вони від'їхали, Тимоша поранило.

Якщо вірити Просперу Меріме та його попередникам, з цим пораненням пов'язана цікава любовна інтрига. Фабула її така.

Серед шляхтичів-добровольців, що прибули до Молдови за наказом короля, був і князь Дмитро Вишневецький — з того самого роду, що і відомий уже нам Ярема Вишневецький. Свого часу Дмитро теж сватався до Розанди, але чи то сама дівчина відмовила йому, чи, може, господар Молдови зміркував, що рід князя не такий уже й вельможний, щоб родичатися з ним... Одне слово, лицар прибув під Сучаву, щоб

слухної нагоди викликати Тимоша на дуель чи хоча б взяти участь у розгромі його війська. Якби цей шляхтич справді послав виклик на дуель, молодий Хмельницький, може, і погодився б: за тих часів лицарські двобої перед очима ворогуючих військ дивиною не були. Проте князь повівся підступніше. Хтось із колишніх полонених, яких Тимош свого часу необачно пустив на волю, упізнав полковника, коли той з'явився на валу, і вказав на нього Вишневецькому. Князь негайно наказав зарядити гармату й особисто навів її на суперника. Можна собі уявити, з якою насолодою він це робив.

На жаль, артилеристом він показав себе досить вправним. Ядро влучило в лафет гармати, край якої стояв Хмельницький. Як переказували згодом уцілілі козаки, рани — в голову і ноги — були неважкими, але викликали якісь ускладнення. Тимош тяжко занедужав і за кілька днів помер.

За цих обставин — Лупул переховувався у Кам'янці — теща зробила досить мудро: скільки могла, приховувала од козаків смерть отамана, і ті й далі боронили фортецю. Коли ж критися вже було не можна, дружина господаря, подякувавши козакам за мужність, разом з полковником Федоренком, який узяв командування на себе, почала переговори. Мусимо визнати, що командуючий військами облоги Стефан Бурдуц повівся досить гречно. Він дозволив козакам вийти з фортеці, везучи тіло Тимоша Хмельницького, і дійти до кордонів України. Разом з ними вийшла з фортеці і теща Тимоша зі своїм сином.

Десь там, поблизу Дністра, на кордоні з Молдовою, козаки Федоренка натрапили на військо гетьмана Хмельницького, що йшов, але так і не дійшов, на допомогу синові. Спочатку, як ми вже знаємо, шлях йому перепинив король. А потім довго довелося збирати нове військо. Значна частина козаків не хотіла йти на Молдову і воювати невідомо за що. Вони не мали наміру гинути за Лупула тоді, як в Україні стояла велика польська армія, що готувалася дійти до Дніпра.

Хроністи запевняють нас, що гетьман зустрів смерть сина мужньо, подякувавши Богові за те, що його син загинув, як належить козакові; що не завів його Господь у полон до ворога.

Тіло Тимоша Хмельницького відвезли в Чигирин і виставили в церкві, де з ним мали змогу попрощатися Розанда, яка саме народила близнят, його сестри, інша рідня, і тисячі людей, які оплакували загибель ще одного славного лицаря України.

Згодом, коли гетьман Хмельницький відчув, що його дні личені, а боротьба за булаву здатна розколоти козацтво і всю Україну та призвести до братовбивчих сутичок, — він, як і переважна більшість козацької старшини, дуже шкодував, що немає Тимоша, нема справді гідного спадкоємця. Розанда виявилася тією фатальною жінкою, сватання до якої, весілля і все те, що коїлось навколо цього, стало перстом Господнім, який попереджував: розв'язка має бути трагічною. Так воно й сталося.

ДРУГИЙ

"Український народ — це народ, зачатий у козацьких сідлах, виколисаний козацькими піками і вихрещений козацькими шаблями".

Богдан Сушинський

Матвій Гладкий, полковник миргородський, полковник Визвольної армії, керівник антипольського повстання.

Червень 1651 року. Військо Богдана Хмельницького обложено в таборі під Берестечком (нині Волинська обл.). Це один із найдраматичніших періодів визвольної боротьби: козацько-повстанська армія опинилася на краю загибелі.

Й ось тоді на переговори до польського короля Яна-Казимира виряджають посольство з трьох авторитетних і знаних серед польської аристократії козаків. Серед них — і полковник миргородський Матвій Гладкий.

Переговори були дуже й дуже нелегкими: король і польські воєначальники зажадали, щоб козаки видали Хмельницького та інших керівників повстання. І лише після цього погоджувалися вести мову про долю повстанців. Зрештою, пом'якшали, заявили, що повстанська чернь може сподіватися помилування. Але за умови, що вся повернеться до своїх панів.

На честь М. Гладкого та інших послів, мусимо визнати: вони не пристали на такі умови. Тобто цього разу сценарій, за яким поляки діяли під час попередніх повстань, — Пав-люка, Остряниці, Гуні, — не пройшов.

Гадаю, що в складі посольства відомий воєначальник, миргородський полковник Матвій Гладкий виявився невинуватою. Очевидно, Хмельницький важив на те, що король не забув: саме цей полковник підтримував його кандидатуру на елекційному сеймі, що посадив Яна-Казимира на трон.

Блекційні сейми завжди були найвідповідальнішими моментами в політичному житті Польщі. Але той, що відбувався восени 1648 року, мав особливе значення. Адже після смерті Владислава IV в Речі Посполитій настав час болючого безкоролів'я — і це тоді, як вся Україна палала у вогні повстання, а за трон польський боролися два брати померлого короля — Ян-Казимир та Кароль, трансільванський князь Ракоці, а також, менш офіційно, родич вдови Марії Людовіки Гонзаги принц де Конде, з роду Бурбонів. Було й ще кілька претендентів.

На той час українська визвольна армія вже здобула цілу низку блискучих, просто-таки разючих перемог. Хмельницький міг диктувати ослабленій Польщі свої умови і вести справу до проголошення незалежності. Але, на подив багатьох своїх полковників, та, мабуть, і польських сенаторів, несподівано прислав — отримавши, ясна річ, відповідне запрошення, — представників на елекційний сейм, з наказом будь-що підтримати кандидатуру кардинала езуїтів Яна-Казимира.

Ми почали знайомство з М. Гладким (р. н. невід. — помер 1652) з його дипломатичних зусиль. Але не забуваймо, що воєнної пори до складу посольств обирали тільки тих полковників, які талант дипломата поєднували з військовими заслугами. Тобто право йти на переговори здобувалось у бою. Цей козацький офіцер, що тривалий час служив у реєстрі, приєднався до повстанців чи не за першим покликом Хмельницького. Свою відданість козацькій справі він довів ще поблизу Кам'яного Затону, потім у битвах під Жовтими Водами та під Корсунем. Одразу після Корсунської битви, коли Хмельницький почав призначати своїх полковників на

адміністративні посади, М. Гладкому випало очолити миргородський полк (на Полтавщині).

Однак захоплюватись адміністративними планами йому було ніколи. Стурбований тим, що литовський гетьман Януш Радзивілл збирає велику армію, яка має приціл на Київщину та Чернігівщину, Хмельницький посилає Гладкого на чолі козацького корпусу до Білорусії. Тут він діє разом із загонами Филона Гаркуші, Мартина Небаби та інших козацьких ватажків. Відомо, що М. Гладкий рейдував по Білорусії до весни 1649 року — аж поки Хмельницький не відкликав його в Україну, де значно активізувалися війська польського короля.

Відтак літописці цієї війни твердять, що під час походу на Збараж, коли армія Хмельницького просувалася територією, яку під вельми пильним наглядом тримала польська адміністрація і яку ніколи перед цим за "козацьку" не вважали, полк Гладкого вже був поруч з Хмельницьким і брав участь в ар'єргардних боях з польськими загонами, прикриваючи тили війська. Добре зарекомендував себе М. Гладкий і під час Зборівської битви. На вдачу надзвичайно рішучий і разом з тим розважливий, він у найскладнішу мить штурму кинув свій полк на прорив і першим увійшов у Зборів, утворивши при цьому коридор, по якому почали пробиватися до міста й інші підрозділи.

Проте саме ці риси характеру не дозволяли Матвію Гладкому миритися з тим, що під час переговорів з поляками Хмельницький раз у раз поступався перед шляхтою, мало дбаючи при цьому про долю простого українського люду, долю десятків тисяч повстанців, яким треба було, згідно з договорами, повертатися до маєтків, де на них чекала кара. Саме після укладення Зборівської угоди цей полковник уперше, але надзвичайно рішуче, виступив проти політики гетьмана. І, як ми вже знаємо, він був не сам. Його підтримували Іван Богун, Йосип Глух, Данило Нечай інші воєначальники. Щоправда, до відкритого протистояння та збройних сутичок тоді не дійшлося. Однак Хмельницькому дали ясно зрозуміти: сподіватись на "булаву гетьмана з рук польського короля" і бути при цьому головнокомандуючим козацько-повстанської армії — не лицарському.

Цікавий з цього погляду випадок стався під час трагічної для повстанців Берестецької битви. Коли, зрадивши повстанців, кримський хан одвів свою орду, вважаючи, що краще грабувати, ніж воювати, Богдан Хмельницький, захопивши з собою лише невеличкий загін охорони, подався слідом за ним, щоб наздогнати й умовити повернутися назад. Вчинок, визнаємо одверто, настільки ж рішучий та неординарний, як і безглуздий. По суті, гетьман сам віддався в руки ханові, хоч знав, що той розлютився на нього. До того ж, він кинув армію, даючи при цьому підстави і своїм воїнам, і полякам твердити, що гетьман просто втік з поля бою, намагаючись урятуватися в ставці хана.

Одне слово, українська армія лишилася без гетьмана. В цій ситуації булаву прийняв полковник Джалалія. Проте довго його не терпіли. Формально — тому, що він виявився "нерішучим", а точніше — прагнув розпочати переговори. Але, мабуть, відіграло свою

роль і те, що Джалалія за національністю був татариним. Одне слово, на козацькій раді булаву в нього відібрали і передали І. Богуну, а потім — Матвію Гладкому, який давно вже не приховував свого невдоволення командуванням Хмельницького. Опинившись у ролі наказного гетьмана, Гладкий відчув, що він реально може стати гетьманом повноправним. Очоливши війська, він почав діяти надзвичайно рішуче, звинувачуючи при ньому Хмельницького якщо не в зраді, то принаймні в недозволеній бездумності, що спонукала його кинути військо в таку скрутну хвилину.

Ось тоді, побачивши, що Гладкий цілком здатен усунути Хмельницького з гетьманства, а отже, й розчленувати армію, вищі офіцери на своїй раді позбавляють його звання гетьмана і знову передають булаву Івану Богуну. Теж невдоволеному, теж опозиціонерові, але значно поміркованішому. Може, саме ця недовіра і вплинула на Гладкого. Згуртувавши свій миргородський полк, він кинувся на поляків, прорвав оточення і зумів відірватися від погоні.

Але хоч якими були стосунки Гладкого з Хмельницьким, авторитету полковника миргородського у війську це не підірвало. Тож коли треба було сформувати повстанське представництво для переговорів з поляками в Білій Церкві, — а формували його на козацькій раді, — Матвія Гладкого, пам'ятаючи про його дипломатичний хист і про те, що він завжди був на боці простого люду, знову обирають до складу посольства. Справі, це, однак, не зарадило: умови, на які погодився Хмельницький, zostалися чинними, хоч і неприйнятними ні для Гладкого, ні для сотень тисяч інших повстанців, козаків і селян. Польська шляхта мала повертатись у свої маєтки, королівські війська знову заволоділи Лівобережжя, реєстр скорочувався до якихось там 20 тисяч. А головне, знову запроваджуючи реєстр, Хмельницький іще раз цим підтверджував: Україна залишається в складі Польщі.

Найтрагічніше в ситуації було те, що тепер за виконанням умов Білоцерківського договору пильно стежили не тільки поляки, адміністрація яких не забарилася з'явитися повсюди, а й вірні Хмельницькому полки. Відомо, що чимало селянських заворушень антипольського спрямування придушили каральні загони самого Хмельницького. Та ж таки адміністрація Хмельницького чинила суд і над ватажками заворушень.

Терпець М. Гладкому урвався, коли — по якомусь там дрібному заворушенні — на територію його полку вдерся каральний загін поляків і двоє сіл спалив, а по інших погуляв "вогнем і мечем". Після цього полковник сам очолив повстання проти поляків. І досить скоро воно набуло також характеру, спрямованого проти Хмельницького. Невдовзі під рукою Гладкого була вже ціла армія. Разом з ним на Лівобережжі діяли загони колишнього полковника корсунського Мозирі, отамана Бугая, полковника поволоцького Адама Хмелецького...

Як же повівся за таких обставин Хмельницький? З одного боку, він уже не міг не прислухатися до вимог опозиції і, щоб запобігти ласки реєстровиків, збільшив — усупереч Білоцерковській угоді — чисельність реєстру. З другого — твердою рукою почав приборкувати повстанців, добре розуміючи, що разом із поляками від цього полум'я загине і він сам, укупі зі своєю адміністрацією.

Щодо смерті Матвія Гладкого, то існує кілька версій, цілком протилежних одна одній. В "Історії русів" сказано, наприклад, що він загинув у бою з поляками поблизу міста Городні (на півночі Чернігівщини). Але тоді виходить, що сталося це ще наприкінці 1648 або на початку 1649 року. За другою версією, Гладкого нібито стратили поляки (відрубавши голову) в травні 1652 року.

Та відомо й ще одне. Хмельницький сам створив комісію, яка займалася справами ватажків антибілоцерківських заворушень. Очолював цю комісію полковник київський Антон Жданович. У 1652 році саме ця комісія віддала полковника Матвія Гладкого, а разом з ним полковників Лук'я-на Мозирю та Адама Хмелецького до суду. Його вирок: смертна кара. Хтось може сказати, що справу розглядали в присутності представників польського уряду. Але це не виправдовує Хмельницького, який, до речі, мав право на помилування. І він скористався таким правом, помилувавши полковника С. Герасименка, який теж проходив у цій справі. А Гладкого — не помилував. Отже мусимо констатувати, що полковника Матвія Гладкого, одного з героїв Визвольної війни, одного з кращих її воєначальників, стратили за вироком армійського суду свої ж таки побратими по зброї. І тут інтереси польської аристократії і Хмельницького збіглися: і він, і поляки позбувалися вельми впливового опозиціонера-бунтаря. За деякими даними страта сталася на початку травня 1652 року.

Знову ж таки, за однією версією, Гладкого нібито розстріляли, за іншою — відтяли голову. "На оборону людей від панства, — пише М. Аркас, — стали полковники Богун, Гладкий, Мозира і Хмелецький. Польський уряд загадав Хмельницькому вгамувати колотнечу та суперечки з панами, і комісія, що була обрана з польських і козацьких старшин, присудила покарати бунтівників на смерть, Мозирю повісили, а Гладкому та Хмелецькому одтяли голови.

З літописів довідуємось, що, коли Матвія Гладкого призначили полковником миргородським, він зробив те, що робили й інші адміністративні полковники, — вибудував на свій кошт у полковому центрі Миргороді церкву. Як правило, полковників ховали або в церквах, до спорудження яких вони докладали зусиль, або поблизу них. Так поховали й Матвія Гладкого.

Мартин Небаба, полковник чернігівський, полковник Визвольної армії.

"Коли вщухають битви і над полями бойовиськ розвіюються клуби диму й ненависті, за нагороду переможцям правлять видовиська вселенської агонії, прокльони полонених і молитовні хори войовничих душ, що вже залишили землю, але ще не прийняті небесами".

Богдан Сушинський

Схоже, що на початку повстання під проводом Б. Хмельницького, Мартин (Максим) Небаба (р. н. невід. — помер 1651) не належав ні до козацької еліти, ні взагалі до січового братства. Дослідники вважають його міщанином з міста Коростишева на Житомирщині. До повстанців він приєднався на чолі невеликого загону месників, які вирішили, що настав час визволяти від ненависної польської шляхти не тільки рідні краї, а цілу Україну.

Та вже під час перших боїв М. Небаба показав, що в Україні справжнім козаком може бути навіть той, хто ніколи ним не був. Особиста хоробрість і командирська кмітливість, які він продемонстрував у битвах під Жовтими Водами, Корсунем та Зборовим, були такими, яких не могли не помітити. І Небаба стає одним з провідних воєначальників, дістає чин полковника, а незабаром очолює адміністративно-територіальний Чернігівський полк. Його ім'я починають називати в ряду Кривоноса, Богуна, Нечая...

Певний час новому полковникові довелося віддати на те, щоб упорядкувати територіальні сотні свого полку, дібрати гідних сотенних отаманів, очистити територію від польських гарнізонів, польської адміністрації та шляхти. Давши всьому потрібний лад, Мартин Небаба перейшов у районі Доева Дніпро й заглибився зі своїм полком, що поступово переростав в окремий корпус, у територію Білорусії. Ясна річ, він робив це зі згоди гетьмана Хмельницького, який розумів, що підірвати могутність польсько-литовського союзу можна лише тоді, коли повстання охопить і територію Білої Русі. Це відверне частину польських сил, а козакам дасть змогу розширити арену бойових дій.

Та тривав рейд Небаби недовго. Влітку 1648 року, за наказом гетьмана, він повертається в Україну, але не в Чернігівщину, а в район Тернополя, під Збараж, де збиралися основні сили і повстанців, і поляків. Відомо, що в Чернігівщині в цю пору справляв чинність наказного (тобто тимчасового) полковника інший герой війни — Степан Пободайло.

Дії чернігівського полку в тривалій Збаразькій операції були успішними, та все ж Хмельницький, мабуть, пожалкував, що відкликав для участі в ній М. Небабу, оскільки в цей час наказний полковник Пободайло виступив проти Януша Радзивілла досить невдало. Під час першого ж бою його полк зазнав розгрому. А через це не обійшовся без втрат і наказний гетьман Михайло Кричевський, під орудою якого мали діяти на території Білорусії Пободайло та інші повстанські ватажки.

Але хоч як тяжко було на білоруських кордонах, Небаба не міг так одразу повернутися до них. 1650 року виник своєрідний конфлікт між гетьманом Хмельницьким і молдавським господарем В. Лупулом, який не бажав віддавати за Тимоша, гетьманового сина, свою доньку Розанду. Отож господаря треба було "переконати". Тим більше, що, завдяки цьому шлюбові, гетьман мав намір зміцнити дружбу між Україною і Молдовою, прив'язати невеличку сусідню державу до своєї державної колісниці. Сам цей похід, його причини і наслідки — тема окремої розмови. Для нас же важливо, що в ньому, за деякими даними, на чолі чернігівського полку брав участь і Мартин Небаба. Майже 40-тисячне українсько-татарське військо під командуванням наказного гетьмана Тимоша Хмельницького дійшло тоді до Молдавської столиці Ясс і повернулося в Україну, несучи на своїх бунчуках перемогу.

А тим часом литовський гетьман Януш Радзивілл зібрав велику литовсько-польсько-білоруську армію, і повів її до кордонів України. Мета цього походу — не лише очистити Білорусію від козацько-повстанських військ, а й здобути Київ, та приєднатися згодом до військ польського короля Яна-Казимира.

Наміри, як бачимо, надзвичайно серйозні, тож і сприймати їх теж треба було з усією серйозністю. Відтак Небаба мусив повернутись на Чернігівщину і, маючи під своєю рукою полк Пободайла та кількох інших ватажків, пішов назустріч своїй долі. Він уже набув чималого досвіду бойових дій проти литовців Радзивілла. Ще перед тим, як за викликом гетьмана рушити до Збаража, Небаба разом з полком Гаркуші вже спиняв просування армії ворожого полководця.

А було це так. Маючи намір узяти штурмом Чернігів, а потім рушити на Київ, Радзивілл переправив своє 80-тисячне військо через Дніпро поблизу Лоева. До речі, в цьому місті він не затримувався, оскільки його уже неабияк пошарпав корпус Небаби: дещо зруйнував та попалив, вирубавши мало не весь гарнізон. Переправлятися литовцям теж довелося з превеликими труднощами. Хоч Небаба мав під своїм командуванням значно менше військо, ніж литовський гетьман, він усе ж дав доброго гарту його авангардним частинам, які першими ступили на лівий берег річки. І навіть захопивши плацдарм на Чернігівщині, литовці не мали спокою. Загони полковника Небаби раз у раз нападали на них, а головне — почали розбивати ворожі обози, що переправлялися в різних місцях. Як впливає з рапорту цього полковника гетьманові, чимало обозів потонуло в Дніпрі.

Ще тричі корпус Мартина Небаби намагався зупинити війська Радзивілла, завдаючи йому при цьому відчутних втрат, однак литовсько-польські війська все ж захопили Київ. Але втриматися в ньому не могли. Втративши майже весь обоз із набоями та багато вояків, відбиваючи безперервні атаки козацтва, Радзивілл переконався, що Київ — не та столиця, де його чекали як тріумфатора. Зміркувавши, що ліпше буде дати спокій киянам, він рушив на зближення з армією польського короля.

А тим часом, як доповіла Небабі його розвідка, — ворог націлився на Чернігів. Полковник Небаба вже добре знав, з яким військом та яким полководцем має справу, тож постарався його випередити і затримати основні ворожі сили на території Білорусії. Небаба послав частину свого війська під Гомель, сподіваючись взяти його штурмом і примусити литовського гетьмана гайнувати час на облогу. Саме той час, який потрібен був полковникові для того, щоб зібрати нове військо, бо ж поки що під його командою перебувало десь близько 20 тисяч повстанців, але й ті виявилися розпорошеними між Гомелем і Черніговом.

Та, мабуть, Радзивілл розгадав його намір. Він не клюнув на гомельську принаду Небаби, а далі, в обхід, посувався до українського кордону. Довелося нашому полковникові терміново відкликати підрозділи з-під Гомеля і концентрувати їх на ділянці між лівим берегом Дніпра і містечком Ріпки. А щоб якимось чином усе ж таки виграти час, вирішив ущасливити литовського командувача своїм посольством, яке довірив очолити полковникові С. Пободайлу. Проте й цього разу Радзивілл зумів уникнути козацької пастки. Замість того, щоб гаяти час на переговори з гінцями, він послав великий кавалерійський загін у район Любеча, на південь від того ж таки Лоева. Основні ж його сили переправились через Дніпро.

Там, поблизу Лоева, загін, очолюваний самим Небабою, потрапив в оточення. Як саме? Щойно він став до бою з головними силами литовців — у тил йому вдарив загін литовсько-польської кінноти під командою польського полковника Мирського. Можливо, козаки ще б зуміли вирватися з цих "кліщів" і відійти слідом за полком С. Пободайла, але полковник Небаба розумів: відійти до Чернігова й укріпити його Пободайло зможе тільки тоді, коли він, Небаба, затримає Радзивілла хоч на добу. Рівно на стільки він і затримав велике військо гетьмана литовського.

"Дванадцять тисяч козаків, — відтворює цю трагедію французький дослідник П'єр Шевальє в своїй "Історії війни козаків проти Польщі" — під командуванням... Небаби розташувалися поблизу Лоева, у гирлі річки Сожа, яка впадає в Борисфен; підготувавшись до переправи через ріку, той отаман залишив кілька загонів, щоб боронили переправи. Гетьман литовський князь Радзивілл, дізнавшись про це, вирішив атакувати їх. ...Козаки хоробро оборонялися півтори години, а потім їх опір було зламано і їх розгромлено. Небаба з військом наближався на допомогу своїм; князь Радзивілл... невпинно рухався вперед, щоб чинити опір козакам. Після завзятої сутички, в якій загинули три головні козацькі полковники, в тому числі й Небаба, козацьке військо було розбите, три тисячі козаків убито, багато взято в полон, серед них — племінник Небаби. Інші ж утекли до табору, розташованого недалеко від поля бою".

Поки Небабові козаки змагалися з литовськими авангардами, поки пробивалися з оточення, полковник Пободайло встиг організувати оборону Чернігова, підправити старі та насипати нові вали. За свідченням літописця, оборонні споруди виявилися настільки міцними, що після першого ж штурму Радзивілл зрозумів: може, він і здобуде це місто, але втримувати його буде вже ні з ким. Тому зміркував, що ліпше знову податися знайомою дорогою до Києва. І Бог з ним, з отим Черніговом.

Проте всього цього Мартин Небаба вже не знав. Там, в оточенні, він загинув так само хоробро, як і переважна більшість його корпусу, тільки невеличким підрозділом якого вдалося пробитися крізь вороже кільце і відійти в бік Чернігова. Після його загибелі полковником чернігівським призначено Степана Пободайла. Але то вже інша доля.

Гадаю, було б справедливо, якби одну з прикордонних застав Незалежної України назвали іменем полковника Мартина Небаби. Чому б не пам'ятати, що традиції сучасних охоронців українського кордону зароджувалися ще в ті далекі часи?

Станіслав Морозенко, полковник реєстрового козацтва, полковник корсунський, командир корпусу визвольної армії.

Цей козацький лицар відзначався якоюсь нечуваною хоробрістю й особливою шляхетністю, що її помітили й поцінували не тільки козаки, а й весь український народ, і навіть вороги:

Ой, Морозе, Морозенку! Ти славний козаче!

За тобою, Морозенку, вся Вкраїна плаче.

Не так тая Україна, як гордеє військо...

А ще, як стверджують легенди та деякі сучасники, Станіслав Морозенко набув

слави надзвичайно жорстокого у ставленні до ворогів. Однак ми не торкатимемось зараз цього питання, оскільки важко сказати, що в твердженнях про особливу жорстокість, до якої нібито вдавався полковник Морозенко, розправляючись із ворогами, відповідає дійсності, а що — лише легенди, нав'язані страхом його ворогів.

Справжнє прізвище полковника — Мрозовицький. Відомо, що він походив з польського, або, як зазначається в деяких українських джерелах, галицько-подільського (інші пишуть — галицько-волинського) шляхетського роду, що здавна сидів у містечку Теребовлі поблизу Тернополя. Оскільки ніяких особистих спогадів полковника Морозенка-Мрозовицького до нас не дійшло, важко сказати, до якої кар'єри готував себе юний шляхтич, коли з батькового благословення ставав студентом Краківського університету. Та оскільки незабаром він подався по науку до Італії, до одного з найпрестижніших на той час університетів — Падуанського, можемо припустити, що батько його, теребовлянський підстароста, був людиною заможною і грошей на навчання сина не шкодував.

Західноєвропейську освіту в Варшаві завжди цінували, тому Мрозовицький, хоч за походженням не належав до великопанської шляхти, незабаром опинився при дворі короля Владислава IV. Щоправда, високих щаблів він там не досяг. Можливо, тому й не досяг, що становище "покойового шляхтича" його не приваблювало. Вирішивши здобувати славу на полі бою, Станіслав Мрозовицький міг би податися в елітні крилаті гусари, що були окрасою польського війська, або в артилеристи, якими тоді пишалася будь-яка армія. Він же подався в козаки. В реєстрові, ясна річ. Чи не дали тут про себе знати якісь "козацькі гени", що закоренилися в ньому ще з дитинства і ранньої юності, перейдених в Україні?

Може скластися враження, що полковником С. Морозенко став уже в війську Б. Хмельницького. Але це не так. Ще 1638 року, за десять літ до повстання, польський уряд затвердив його в чині полковника реєстрового козацтва. Тобто вже тоді полковник показав себе здібним офіцером, який згодом, можливо, став би й гетьманом реєстру. Я кажу це до того, що коли почалося повстання, Морозенкові, мабуть, нелегко було зробити вибір і пристати до загонів Хмельницького. Адже скільки повстань розпочиналося перед цим, і проте всі вони мали один кінець: розгром та криваві розправи з повстанцями.

До Хмельницького С. Морозенко перейшов не сам, а мало не з цілим своїм полком, тож у час битви під Жовтими Водами — першій великій битві повстанців — він уже виступав і як командир поповненого повстанцями полку цієї армії. На жаль, хроніки тих часів не донесли до нас подробиць щодо участі полковника Морозенка в цій та Корсунській битвах. Але відомо, що після поразки польського війська під Жовтими Водами, де загинув син польського головнокомандувача С. Потоцький, його батько, М. Потоцький спалив Корсунь і вимордував більшу частину жителів. Хмельницький об'єднав тих воїнів-корсунців, що вже були в його армії, а також утікачів із поруйнованого міста в Корсунський полк, що разом з Чигиринським, став елітним полком Визвольної армії, і командиром його призначив Станіслава Морозенка, якого —

після здобуття Корсуня — призначили ще й полковником корсунським" тобто найвищим урядовцем адміністративного округу. А ще відомо, що в бій під Корсунем полк Морозенка пішов першим і вкрив себе славою найхоробрішого і найстійкішого.

Після цієї битви Хмельницький створює кілька козацьких загонів (в Історії русів" вони мають назву корпусів) і розсилає їх до різних регіонів України, щоб активізувати там повстанський рух і разом з тим захистити населення від польських військ. Морозенко обертався на півночі Поділля та на Волині, взаємодіючи при цьому з корпусом Максима Кривоноса, іншими полковниками та дрібнішими загонами місцевих ватажків. "Заворушилися люди по всій Україні, — підсумовує цей період боротьби історик Микола Аркас. — У Галичині теж повстало замучене поспільство і різало жидів, шляхту і ксьондзів. Але там скоро загасили ту пожежу, бо у Галичині стояло багато війська польського і не було (у повстанців — Б.С.) путящого ватажка. На Поділлі орудували Ганджа та Морозенко. ...Не шанували козаки нікого і нічого. Довго терпіли вони муки, а тепер вони вилилися у криваве море і затопили всю Україну, від Прип'яті до Дністра".

Дослідники Визвольної війни свідчать, що наприкінці літа 1648 року, коли Хмельницький почав збивати свої розрізнені загони в одне ціле, полковник Морозенко знову повернувся до ставки гетьмана. І вже під час Пілявецької битви, що сталась у вересні того ж таки року, Корсунський полк Морозенка відзначився, стримуючи натиск поляків у центрі повстанського фронту. Відтоді саме ім'я його почало навіювати жах на польських солдатів та польську адміністрацію, а полковник Морозенко став легендою українського народу, його улюбленцем. Про нього складають пісні, бандуристи співають про нього в думах, а Хмельницький, з огляду на талант і досвід цього полководця, призначає його в битві під Збаражем (нині — Тернопільської обл.) командувачем усієї своєї кінноти. Битва була вдалою для козаків. Українська кіннота під проводом Морозенка діяла блискуче, засвідчуючи безсумнівний полководницький талант цього повстанця. Саме вчасні і рішучі дії Морозенка та його полків не дозволили польським військам об'єднати під Збаражем свої сили.

"Захоплене спішеним, — писав П. Меріме, — у найбільшому безладді, ополчення Львова та Перемишля було винищене до ноги, перш ніж встигло вишикуватися в лінію".

А загинув командувач кінноти Визвольної армії так, як і мав загинути легендарний воїн. У критичний момент, коли, потіснивши Гадяцький полк Кіндрата Бурляя (його тяжко поранило в цьому бою), поляки от-от могли розчленувати українське військо, Станіслав Морозенко взяв свій останній резерв і кинувся з ним до місця прориву. За таких обставин зламати перебіг битви можна було тільки прикладом великої особистої мужності. І такий приклад своїм воякам командир подав. Неперевершений фехтувальник, Станіслав Морозенко першим врубався в польський загін прориву і проклав дорогу іншим, Поляки подалися. Але самому йому, як свідчать сучасники, не пощастило: коня під ним убило, а вороги накинулися з усіх боків. Корсунці вирвали свого командира з цих лещат. Та на тілі його було вже стільки ран, що за кілька годин

він помер.

Коли в ставці гетьмана довідались про загибель полковника Морозенка, у війську було оголошено траур, і зачерствілі в боях козаки не соромилися своїх сліз. Переказують, що над тілом одного з найзвитяжніших своїх лицарів плакав сам гетьман.

Іван Золотаренко, полковник ніжинський, наказний гетьман визвольної армії.

"Уся середньовічна історія України — це буремний літопис воєн і повстань, майже безперервних воєн і повстань. Народ, що витворив одну з найдосконаліших армій світу — козацьку, вже не міг, не мав права належати до гноблених і визискуваних, навіть якби для остаточного визволення довелося воювати тисячу літ".

Богдан Сушинський

Іван Золотаренко (р. н. невід. — помер 1656) походив з давнього козацького роду, предки якого козакували ще за часів заснування Січі. Обставини склалися так, що певний час він був одним з найближчих до гетьмана полковників, якому Хмельницький цілковито довіряв і посилав у важливі рейди на північ України та до Білорусії. Ця близькість до гетьмана пояснювалася, зокрема, тим, що третьою дружиною Б. Хмельницького була рідна сестра Золотаренка Ганна, а ще тим, що цей полковник справді мав великий хист до військової справи і умів знаходити вихід з найскладніших ситуацій.

В лавах Визвольної армії Іван Золотаренко — від початку повстання. До нас не дійшло ніяких конкретних фактів, які б давали можливість відтворити хоч один його подвиг у ті роки, проте відомо, що він брав участь у битвах під Жовтими Водами, під Корсунем, у Пилявецькій кампанії. Протягом 1653-55 років був полковником ніжинським. Тож цілком природно, що, коли Хмельницькому знадобилося призначити когось наказним гетьманом, який би, маючи окремий корпус, діяв на півночі України та в Білорусії, вибір припав саме на полковника Золотаренка. В перспективі, якби Україна не опинилася в складі Московії, а зуміла зберегти незалежність і закріпити свій вплив у Білорусії, — а був час, коли цей вплив мав неабияку силу, — Іван Золотаренко, по суті, міг би стати гетьманом Білорусії. До того йшлося.

З'єднавшись із Московією, Україна опинилась у надзвичайно складному військово-дипломатичному становищі. Ніхто з її сусідів не зичив собі посилення Московії коштом України.

Утворилася навіть природна коаліція однопумців, до якої входили Польща, Туреччина, Крим, Молдова, Валахія... І дехто з неї, особливо Польща, намагалися обстояти свою позицію зі зброєю в руках. Полум'я війни, отже, над Україною не вщухало.

1654 року корпус Золотаренка прибув до Білорусії, щоб допомогти козацьким загонам, які вже там діяли. У цей самий час розпочали бойові дії проти Польщі війська Московії.

Основу корпусу Золотаренка становили полки, сформовані на Чернігівщині, — Чернігівський, Ніжинський, Стародубський. За даними "Історії русів", загальна чисельність його війська разом із п'ятитисячним загonom охочекомонних, тобто не

козаків, добровольців, сягала близько 25 тисяч шабель, і рейд наказного гетьмана розпочався успішно. Українське військо рухалося вздовж правого берега Дніпра, розпорошуючи польські загони та все далі заглиблюючись у Білорусію, а відтак, наближаючись до історичних кордонів Литви.

Козакам протистояли війська литовського гетьмана Яну-ша Радзивілла. І хоч це був досвідчений полководець, козаки відбили таки в нього Лоїв, Гомель, взяли в облогу Бихов... До речі, в складі цього козацького війська перебував і юний Юрій Хмельницький, син гетьмана й сам майбутній гетьман, тобто Богдан Хмельницький довірив І. Золотаренкові як родичеві військовий вишкіл сина.

Навесні 1655 року — з наказу Хмельницького та на прохання московітського царя — Іван Золотаренко підвів свій корпус під Смоленськ. У місті був великий і добре озброєний польський гарнізон, що міг дозволити собі тактику частих вилазок. Проте Золотаренко, укріплюючи свій табір, поробив там і насипні редути. Викотивши на них артилерію, він тримав під вогнем цілий Смоленськ.

Слід зазначити, що Смоленськ був тоді причиною для постійного напруження у польсько-московітських взаєминах, саме через нього нероз'язані виникали політичні та збройні конфлікти. Тому цар Олексій Михайлович, який — не без згоди Хмельницького — зміркував, що здобувати цю могутню фортецю найліпше, жертвуючи життями українців (між іншим, ця традиція збереглася потім на віки), надав діям І. Золотаренка величезного значення. Відомо, що в липні він особисто прибув до ставки наказного гетьмана, щоб стежити за штурмом. Але поляки дізналися про його приїзд і двома загонами вдарили на козацький табір, можливо, маючи надію не тільки відтіснити козаків, а й захопити в полон царя.

Однак вони не взяли до уваги тактику наказного гетьмана, який завжди кілька резервних загонів тримав поза табором. І вони, ці загони, в критичний момент затисли поляків у лещата. Та такі, що хоч поляки двічі ніби виривалися з них, та вже край самісіньких мурів міста, мусили здатися в полон.

Цареві це дуже сподобалось, але, як і всім загарбникам, закортіло більшого. Дізнавшись, що в битві близько 5 тисяч поляків загинуло і близько двох з половиною тисяч узято в полон, він почав наполягати, щоб Золотаренко негайно йшов на генеральний штурм міста. Та досвідчений полководець не погодився: наміру покласти військо під могутніми мурами Смоленська не мав. І негайних, непередбачених штурмів не визнавав.

Кілька днів він методично обстрілював місто з гармат, а козаки тим часом потай підвели підкоп під ту частину муру, що виходила на Дніпро. І вона завалилась, давши дорогу козакам. Та була ще одна деталь у підготовці війська до штурму. Золотаренко наказав усім озброїтися списами, яких гарнізон міста майже не мав. Великою мірою це й визначило перебіг битви. Швидко вистріливши свої набойі, поляки не встигали перезаряджати рушниці й пістолі, а битися шаблями, проти озброєних списами важко і безнадійно...

Розчулений тим, що по українських і польських трупах йому вдалось на білому коні

в'їхати до такого жаданого Смоленська, російський цар надав Золотаренкові звання російського дворянина, а всьому війську видав Грамоту, згідно з якою до російського дворянства "сопричислялось" і все офіцерство, що брало участь у штурмі Смоленська. Дворянами мали зватися і їхні нащадки. Ось так білоруське місто Смоленськ стало "містом російської слави".

Під Смоленськом шляхи царя і наказного гетьмана розійшлися. Перший повернувся до Москви, а другий рушив далі, вглиб Білорусії — добувати ціною крові українських козаків інші міста для російської імперії. Єдине, що його втішало при цьому — битися доводилося проти армії польського короля, а отже, цим він допомагав у боротьбі з поляками своєму народові і, зокрема, армії Б. Хмельницького.

Щоправда, під час цього, вже другого для Золотаренка, походу в Білорусію, стався політичний конфуз. Річ у тім, що білоруські повстанці й селянство сприймали козацького ватажка мало не як свого національного героя. В багатьох селах і містечках люди скликали ради і проголошували себе українськими підданими, чоловіки голили голови, залишаючи на них оселедці, й оголошували свої повстанські загони козацькими, підпорядкованими гетьманові Хмельницькому. Вони так само, як і українці, не хотіли панщини...

Такий поворот подій страшенно не сподобався цареві московитів. Російські послы почали тиснути на Хмельницького, щоб той погамував Золотаренка, а ще ліпше — відкликав його з Білорусії. Бо ж як це воно: білоруси визнають зверхність українського гетьмана, а не російського царя-батюшки?!

Проте ні Хмельницький, ні сам Золотаренко на настрої царя не зважили. Першим містом, яке Золотаренкові довелося штурмувати після Смоленська, був Гомель — його поляки знову запосіли, вирубавши невелику козацьку залогу. Досвідчений майстер облог і штурмів, наказний гетьман і цього разу швидко пробивсь у місто. Але це ще не було перемогою: непорушною скелею стояв фортечний замок. Та й до нього, як свідчить автор "Історії русів", Золотаренко способу дібрав. Та ще й хитромудрого і цілком несподіваного. Він наказав повитягувати на найближчу церкву та дзвіницю гармати, і звідти розстрілювати гарнізон замку, що поставав перед козаками, як на долоні.

У фортеці почалися пожежі, залога танула на очах. Щоб якось припинити це божевілля, майже весь гарнізон вийшов із-за стін і кинувся на козаків. Ті розступилися, даючи полякам дорогу до міста. Не квапився й Золотаренко. Він дав змогу полякам утягтися до вузьких вуличок, а потім кинув на них свою піхоту зі списами. Авжеж, тут, як і в Смоленську, польська піхота такої зброї не мала і техніки захисту від неї в пішому бою не знала. Що ж до зброї вогнепальної, то за тих часів у близькому бою користуватися нею було важко: довго перезаряджати. Як запевняють нас хроніки, рідко хто з польського гарнізону Гомеля вцілів. Наказний гетьман знову відродив там владу гетьмана України.

Під Новим Биховом Золотаренко дещо змінив тактику. Після нетривалої облоги він посеред ночі — саме на польське свято — почав штурмувати не місто, а фортечний

замок, де бенкетували офіцери. Стояли морози, сипало снігом, і полякам, при горілці сидючи, якось не вірилося, що за такої хурделиці хтось годен іти на штурм. Та ще й не міста, а одразу фортеці. Одначе козаки наважились. І, як твердять хроністи, допомагали їм не тільки драбини, а й велетенські кучугури снігу, що їх понамітало попід мури та вежі. Багато хто тоді віддав богові душу просто за столом, чимало повтікало із замку до міста. Вранці, дещо оговтавшись, поляки спробували відбити фортецю, але Золотаренко вдарив по них із усіх гармат, які тільки були у фортеці.

Добре пошарпане польське військо почало відходити в бік Литви. Та наказний гетьман передбачив і такий варіант. Кілька козацьких загонів чатували на поляків і литовців на дорозі відступу, і мало кому пощастило уникнути полону. Можете уявити собі, з яким гонором наказний гетьман Золотаренко надсилав у дарунок цареві Олексію Михайловичу близько 3 тисяч полонених. Погодьтеся, що такий жест може дозволити собі далеко не кожен полководець.

Цар, ясна річ, був задоволений. Спеціальною грамотою він похвалив Золотаренка, а водночас відзначив хоробрість Юрія Хмельницького, про якого наказний гетьман повідомляв у своєму листі. Похвалити цар, звичайно ж, похвалив. Але на цьому не заспокоївся.

Він уже бачив себе правителем Білорусії й Литви. Залишилося тільки остаточно завоювати їх (чужими руками!) та приєднати до своєї імперії. Проте Януш Радзивілл мав свій погляд на речі. Вів зібрав нову армію і незабаром вирушив з Литви в Білорусію, намагаючись витіснити з неї й українців, і росіян. Дізнавшись про це, наказний гетьман Золотаренко і князь Олексій Трубецькой, що командував російськими військами, об'єдналися поблизу Могилева і рушили назустріч польсько-литовським військам.

Зійшлися дві армії на річці Березині" такій знайомій нам із значно пізнішої історії, пов'язаної з Наполеоном. Так ось, саме на цій річці й випало наказному гетьману Іванові Золотаренку давати головний бій Янушу Радзивілли. Удало маневруючи, литовський головнокомандувач довгенько стримував натиск українських і російських військ. Але тільки доти, доки Золотаренко не вибрав слушної хвилини та не вдарив у самий центр поляків і литовців. І знову вдався до своєї улюбленої тактики. Озброївши піхоту довгими списами, він повів її в атаку. Наблизившись до ворога, козаки зробили могутній залп з рушниць і пістолів, а тоді, не даючи супротивникові змоги опам'ятатися, вдарили на нього списами. Битва, як зазначають хроністи, була тривалою і запеклою, але з самого початку — з перевагою українців. Решткам Радзивіллового війська пощастило врятуватися тільки тому, що, перебравшись на протилежний берег річки, вони попалили за собою мости й переправи. Зате весь обоз та артилерія припали переможцям.

Після цієї вирішальної битви, українці й росіяни знову поділилися на двоє військ. Корпус Золотаренка перейшов із боями цілу Білорусію і, ламаючи опір поляків та литовців, добувся до Вільни (сучасного Вільнюса). При цьому козаки взяли штурмом близько двохсот міст, містечок та укріплених замків. І нема підстав вважати, що

хроністи завищили цю цифру.

Цікаво, що по здобуттю Вільни, якого російські війська домоглися разом з українськими, російський цар Олексій Михайлович негайно заходився титулувати себе: "Цар і Самодержець Великої, Малої і Білої Русі". І саме з того року — року перемог українського козацтва — російські царі й величають себе "Царями всеросійськими". І як твердить автор "Історії русів", саме відтоді замість "цар Московський" ввійшов в ужиток титул "цар всеросійський".

Як це не дивно, але досі ніхто з наших дослідників не замислився — я маю на увазі по-справжньому — над тим, що це за історична постать така — наказний гетьман Іван Золотаренко. Яка роль належить йому в історії України, що трагічно втрачала свою нетривку незалежність і мусила дивитися, як дедалі ширшають простори Російської імперії. І як цей наказний гетьман шаблями і списами українських козаків вирішував долю Польщі, Литви, Росії, і навіть, якоюсь мірою, України, хоч долю останньої, по суті, вже вирішила Переяславська угода...

Існує кілька версій загибелі Івана Золотаренка. Дехто вважає, що це сталося під час ще однієї битви під Новим Биховом, дехто твердить, що... Та ми всіх версій не розглядатимемо. Найвірогіднішою здається та, якої дотримується автор "Історії Русів". За наказом російського царя, Золотаренко відвів свої війська з Литви і мав розташувати їх гарнізонами в центральній частині Білорусії, в тих — слід вважати — стратегічних місцях, де вони з однаковим успіхом могли заступати шлях литовсько-польським військам і на Московію, і в Україну. Отже, дорога йому стелилася через уже знайомий нам Новий Бихов. Тільки цього разу наказний гетьман в'їхав сюди як переможець, — на чолі війська, без бою, оскільки в місті був козацький гарнізон.

У час цього церемоніального в'їзду його й убив пострілом з мушкета органіст місцевого костюлу — із засідки на дзвіниці. Вбивця, як свідчить хроніст, сам, із власної волі, зізнався в скоєному. Мабуть, вважав, що наказний гетьман Золотаренко — саме та постать, той полководець, вбивство якого забезпечить йому місце в історії. І він не помилився.

Отже, наказний гетьман Іван Золотаренко... Полководець, який добув для російської корони Смоленськ, майже всю Білорусію і частину Литви... Як бачимо, були в нас і такі полководці.

Филон Гаркуша, полковник Визвольної армії, командир окремого повстанського корпусу.

В пам'яті народній ім'я полковника Филона (Антон) Гаркуші не залишило такого помітного сліду, як, скажімо, імена І. Богуна, І. Сірка чи М. Кривоноса. Одначе всі ті відомості! що дійшли до нас, свідчать: у час Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького цей полководець мав свою — і вельми значну — роль. Керуючи окремим повстанським з'єднанням (чи, сказати б сучасною мовою, корпусом), він домігся кількох важливих перемог, і тільки загальне незнання нашої історії дозволяє нам, якщо не остаточно забути, то принаймні дуже вже рідко згадувати про цього талановитого козацького ватажка.

Дослідники твердять, що родом Ф. Гаркуша був з білоруського міста Бихова. Зараз важко з'ясувати, чи був він ще й білорусом за національністю, але достеменно відомо, що гетьман Б. Хмельницький не раз використовував походження полковника Гаркуші, націлюючи його на військові дії в рідних краях. Одначе до цих подій ми ще повернемося.

Про молоді літа Гаркуші знаємо надзвичайно мало, так само, як і про перші роки його козакування. Оскільки Запоріжжя від Бихова далеченько, можемо припустити, що податися на Січ його примусили обставини, тобто: або участь в одному з селянських заворушень, після якого він уже не міг лишатися в рідному містечку; або ж прагнення добути собі лицарської слави. Але так чи так, а поміж козаками він відзначився і незабаром потрапив до реєстру. Це з огляду на дуже обмежену кількість реєстрового війська було нелегко, бо записували до нього, як правило, досвідчених, перевірених воїнів. А Гаркуша, зауважимо, навіть став офіцером.

Можливо, він так і служив би до кінця свого віку в складі старшини реєстровиків, якби не повстання Хмельницького. Не існує достеменних відомостей щодо того, коли саме Ф. Гаркуша приєднався до повстанців. Та оскільки він брав участь вже в першій великій битві армії Хмельницького під Жовтими Водами, можна припустити, що в лавах повстанців він опинився разом з Корсуньським полком, який, як відомо, майже в повному складі приєднався до Хмельницького, перебуваючи у польській залозі поблизу фортеці Кодак. Або ж (ще одна гіпотеза), це сталося біля Кам'яного Затону, куди Гаркуша прибув у складі війська наказного гетьмана Барабаша.

І під час битви під Жовтими Водами, і в битві під Корсунем Филон Гаркуша заявив про себе як про здібного командира. І це не минуло ока Б. Хмельницького. Тож не дивно, що незабаром цей полковник знадобився йому для особливого доручення.

Після Корсуньської битви Польща оголосила "посполите рушення", тобто загальнонародну війну проти повстанців Хмельницького. Місцями збору загонів "посполитих" були міста Збараж, Лоїв і Слуцьк. Ось тоді, щоб не допустити зростання цих загонів і не дати їм з'єднатися з основними силами поляків, Хмельницький розіслав окремі загони козаків до районів збору. Як пише автор "Історії русів", "...один корпус під командою полковників Мартина Небаби й Антона Гаркуші відправлено до міста Лоева і річки Прип'яті для утримування або утруднювання походу військ литовських".

Посилаючи Гаркушу на Прип'ять та до Білорусії, гетьман України виходив ще й з того, що в цих місцях розгортався повстанський рух, і його треба було зміцнити та поєднати з антипольською боротьбою Визвольної армії. Гетьман не міг дати Гаркуші великого загону, тож військо своє полковникові довелося формувати на марші до Прип'яті — з місцевих селян та окремих повстанських загонів. І це йому вдалося. На пізню осінь 1648 року, коли Гаркуша дав перший великий бій польському загонові під командою полковника Мирського, він мав під своєю рукою близько 30 тисяч ша-бель. Тобто це вже був справжній повстанський корпус.

А почалася битва край Березини. Гаркуші пощастило притиснути польське військо

до самого берега, а з усіх інших боків узяти в півколо і, розчленувавши, розбити. Тільки незначна частина поляків на чолі з самим Мирським зуміла врятуватися, перебравшись по тонкому ще незміцнілому льоду на той бік. На кінець 1648 року доля привела Филона Гаркушу до рідного Бихова. Але зустрів він його гарматами: у великому добре укріпленому замку сидів польський гарнізон. Гаркуша кілька разів брався до штурму, але даремно. Довелося взяти фортецю в облогу. Та чи довго її можна було тримати лютої зими? До того ж на допомогу обложеним незабаром прибув великий загін поляків і литовців. Не маючи ні підкріплень, ні пристойної кількості гармат, полковник мусив зняти облогу й одступити, але й на відступі стримував дальше просування ворожих військ.

На початку 1649 року польський король Ян-Казимир закликав литовців активніше протистояти поширенню повстання в Білорусії. Боротьбу очолив сам головнокомандувач литовськими військами Януш Радзивілл. Але це не злякало повстанців. Після невдачі під Биховом корпус Гаркуші перегрупувався і на весну наступного року зумів узяти штурмом кілька важливих білоруських міст, зокрема, Гомель, Пінськ, Мозир. При цьому козаки неабияк активізували повстанський рух місцевого населення. Його загони один по одному проголошували себе козацькими.

Та хоч військо Гаркуші, діючи в глибинних районах Білої Русі, домагалося певних перемог, розгорнути на цих землях визвольну боротьбу такого масштабу, як в Україні, нашому полководцеві не щастило. Бракувало кількох ватажків, які б могли розпочати повстання в своїх місцевостях і потім приєднатися до Гаркуші. Морально, психологічно народ білоруський, очевидно, ще не був готовий до такого спалаху, та й не було в Білорусії таких міцних воїнських традицій, як у козацькій Україні.

Побоюючись, що литовсько-польські війська з Білорусії можуть націлитися на Київ (так воно згодом і сталося), Хмельницький відрядив на Гомельщину наказним гетьманом одного з найдосвідченіших полковників, давнього приятеля Михайла Кричевського, який свого часу визволив Хмельницького з в'язниці. По суті, Кричевський, з'єднавшись із корпусом Гаркуші, мав утворити північний фронт, який, діючи самостійно, міг протистояти армії Я. Радзивілла. А за місце з'єднання обрали межиріччя Дніпра й кордонного Сожа.

Однак литовська розвідка, очевидно, не спала, і гетьман Радзивілл з'єднання двох українських військ не допустив. Переважаючими силами литовці оточили корпус Кричевського, тоді як інша частина військ Радзивілла вела позиційні бої з корпусом Гаркуші, не дозволяючи йому підійти на допомогу. Основні бої точились поблизу міста Лоева на Дніпрі, саме на кордоні з Чернігівщиною. 6 них полковник Кричевський і загинув.

Важко твердити, що дніпровсько-созькі бої були вдалим для Гаркуші, та все ж українським повстанцям пощастило стримати литовські війська й не пустити їх в Україну. Хмельницькому в цей час теж потрібні були свіжі сили, проте він залишив корпуси Гаркуші і полковника Максима Небаби на кордонах з Білоруссю. Трохи на південь од них, вже на підступах до Києва, діяв окремий загін полковника київського

Антон Ждановича.

Влітку 1650 року Радзивілл вирішив провести, як пишуть тепер, розвідку боєм і кинути проти Гаркуші один зі своїх загонів. Але перестрівши литовців на березі Дніпра, український полковник з такою силою вдарив на них, що примусив припинити наступ і отаборитись. Невдовзі з'ясувалося, що позиція Гаркуші набагато вигідніша, і після кількох штурмів військо Радзивілла мусило відійти на північ, у межі Білорусії.

І все ж побоювання Хмельницького виправдалися. Влітку наступного року князь Януш Радзивілл, зібравши солідну військову силу, з наказу короля Яна-Казимира, посунув на Київ. Першим, у районі вже знайомого нам містечка Лоева, його зустрів загін полковника Максима Небаби. Можливо, в цьому й полягала помилка українських командирів, що вони діяли порізно, хоч, мабуть, здогадувались: жоден загін окремо не міг протистояти такій великій армії. Саме це й підтвердила битва під Лоевом 1651 року. Козаки трималися мужньо, але зазнали поразки і мусили відступити, втративши на полі бою свого ватажка, полковника Небабу.

Залишимо військовим історикам право докладно аналізувати всю війну козацьких з'єднань з військами Радзивілла. Для нас поки що важливо, що корпус Гаркуші зустрів литовську армію на лівому березі тоді ще досить повноводної річки Ірпінь, поблизу місця де вона впадає в Дніпро. Місцина була досить вигідною для позиційних боїв, але знову дала про себе знати нерівність сил. Зітнувшись у бою з військом литовського полковника Гонсевського, Гаркуша мусив поступитися, і литовці захопили Київ. Однак українські полковники не сприйняли це за особливу трагедію і розробили визвольну операцію. На допомогу Гаркуші Хмельницький послав дво-тисячний загін татар. Але це був той випадок, коли краще б він їх не надсилав. У найвідповідальніший момент битви з литовцями на річці Либідь, татари, як-то бувало в них не раз, зрадили козаків. Розгрому від цього гаркушівці не зазнали, однаке й про успіх не йшлося. Довелося знову відступити на південь.

Та все ж довго у Києві Радзивілл не просидів. Коли його добре пошарпали безперервні напади загонів Ждановича, Гаркуші та кількох інших полковників, князь визнав за краще забратися зі столиці України та піти на з'єднання з військами польського короля.

Відомо, що до Переяславської угоди не всі поставились однаково. Дехто з полковників геть не визнав акту про возз'єднання. Гаркуша був серед тих, хто сприйняв "Переяславські статті" за цілком логічний вчинок гетьмана. Хмельницький настільки покладався на нього, що саме полковнику Гаркуші доручив очолити посольство до московського царя Олексія Михайловича. З якої нагоди? Та просити царя-батюшку, щоб той не зволікав з ухваленням пунктів Переяславської угоди, тобто, по суті, не зволікав із затвердженням статусу України як складової частини Російської імперії.

В січні 1657 року розпочалася ще одна війна проти Польщі. Цього разу українські козаки діяли у спілці з військами угорського князя Ракоці та шведами. І дійшли аж до Варшави. Проте Україна, яка на той час уже, власне, втратила самостійність, жодного зиску з цієї перемоги не мала. За свідченнями дослідників, корпус полковника Гаркуші

в цьому поході участі не брав. Але активно діяв на Волині, відтягуючи на себе значну частину польських військ.

Загалом більшу частину Визвольної війни Гаркуша, командує корпусом, діяв самостійно, виходячи з ситуації, що складалася в тому районі, який він контролював. Це дозволяє говорити про нього, як про самодостатнього полководця, який поповнював лави своїх військ повсталим селянством визволених регіонів. Його ім'я було досить відоме на Лівобережжі України та в Білорусії. Йому вірили, за ним ішли.

По смерті Богдана Хмельницького в Україні склалася досить своєрідна політична ситуація. І сталося так, що вчорашній посол до московського царя-батюшки полковник Гаркуша опинився раптом у колі прибічників гетьмана Виговського, що тримався виразної пропольської, тобто краще буде казати, антиросійської орієнтації, оскільки поляків сприймав лише за тактичних союзників. Відомо, що саме корпус Гаркуші брав участь у придушенні 1658 року повстання проти Виговського, на чолі якого стояли кошовий отаман Яків Барабаш і полковник Мартин Пушкар. На віддяку за вірність Виговський призначив Гаркушу полтавським полковником, тобто відтоді Филон Гаркуша став не лише військовим, а й адміністративним полковником, що, крім усього іншого, дало йому змогу поліпшити своє матеріальне становище. Саме як полковника полтавського його й згадують востаннє у відомих сьогоденним дослідникам документах. Як остаточно склалася його доля — невідомо.

Отже, полковник Филон Гаркуша — один з тих, хто вписав і свою сторінку в історію визвольної боротьби не тільки українського, а й білоруського народів. В історії цих двох народів і місце йому.

Кіндрат Бурляй, полковник гадяцький, наказний гетьман визвольної армії.

Полковник Кіндрат Бурляй (Бурлій, Бурлюй, (р.н. і смерті невід.) належить до тих козацьких ватажків, які стояли біля витоків повстання під проводом Б. Хмельницького, витоків визвольної боротьби українського народу, і є щось несправедливе у тому, що ім'я його, по суті, забуте. Слід погодитися, що під час Визвольної війни слава К. Бурляя не досягла такої гучності, як слава деяких інших полководців, сподвижників гетьмана, та все ж таки людина ця має право на своє — значно помітніше — місце в історії, в нашій пам'яті.

В ранзі козацького ватажка, він здобув повагу і популярність серед січового товариства вже під час першого морського походу до турецьких берегів. Відомо, що, сформувавши в 1624 р. флотилію бойових чайок, К. Бурляй повів її до Синопа і, після запеклого штурму, зумів оволодіти цією фортецею. Попередньо знищивши кілька ворожих суден, що прикривали підхід до неї. Подібні рейди через Чорне море до османських берегів завжди обростали легендами, оскільки Синоп, нарівні з Трапезундом та Кафою, був одним із центрів торгівлі невольниками. Отож головна мета походу К. Бурляя, як і його попередників та наступників, полягала саме в тому, щоб, нагнавши жаху на турків, визволити якомога більше своїх земляків, турецьких бранців. І козацький ватаг К. Бурляй з цією місією справився — повернувся на Січ у славі, з великими трофеями і сотнями врятованих християнських душ.

Якби не повстання під проводом Б. Хмельницького, Бурляй, очевидно, так і залишився б для січових хроністів "запорожцем-чорноморцем" (титолом "чорноморець" удостоювався кожен козак, що виходів на чайці у море). Проте доля розпорядилася інакше.

Перед початком повстання, яке переросло у визвольну війну, Кіндрат Бурляй, подібно Б. Хмельницькому, служив у реєстровому козацькому війську, що було підпорядковане польському командуванню. Проте, дізнавшись про виступ повстанців, він перейшов на їх бік і відтоді користувався цілковитим довір'ям гетьмана. Досить згадати, що коли у березні 1648 року, тобто на самому початку Визвольної війни, Б. Хмельницький, разом із сином Тимошем, вирушив до Бахчисарая, щоб домовитися з ханом про спільний виступ проти поляків, то у складі делегації був і К. Бурляй. От тільки Тиміш, як відомо, залишився при дворі хана в стані заручника, а К. Бурляй повернувся на Січ і командував загонами повстанців під час битв під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями... Авторитет його серед козацтва та військовий талант були такими, що Хмельницький кілька разів призначав його наказним гетьманом, що дозволяло К. Бурляю самостійно діяти проти поляків, командуючи великими козацькими з'єднаннями.

Не забув про нього гетьман і при поділі визволеної частини українських земель на адміністративні одиниці: Кіндрату Бурляю було доручено очолити гадяцький (з центром у м. Гадячі, що на Полтавщині) адмінполк. Що, однак, не заважало йому командувати одним із реєстрових полків Визвольної армії. Відомо також, що гетьман неодноразово використовував дипломатичний хист полковника Бурляя, включаючи його до складу різних делегацій, що провадили переговори з татарами, поляками та московітами.

У липні 1649 року К. Бурляй привів свій полк під місто-фортецю Збараж, за стінами якого стояв гарнізон під командуванням одного з найздібніших польських полководців, і найзапекліших ворогів повстання, Яреми Вишневецького, з князівського роду Вишневецьких, до якого належав і славетний Дмитро Вишневецький. Бої тут точилися запеклі, й існує версія, що, штурмуючи місто, полковник К. Бурляй загинув. Проте чутки про його загибель під Збаражем, мабуть, варто вважати перебільшеними. Досліджуючи дипломатичну діяльність Б. Хмельницького, історик В. Сергійчук ("Іменем Війська Запорізького ") натрапив на свідчення того, що вже навесні 1653 р. К. Бурляй очолював поважне посольство до російського царя. Мета? Готувати підґрунтя для союзу з Московією та заручитися підтримкою царського уряду в боротьбі з поляками. "В посольство до Москви, — пише В. Сергійчук — виїхали полковник Кіндрат Бурляй і Силуян Мужилівський, які мали просити царя, щоб "совету и помощи дати изволил". Крім того, вони повинні були "дістати дозвіл одному з них проїхати через російські землі до шведської королеви". Ну, якої саме поради "совету" вони повинні були просити у царя Московії — то вже, в даному випадку, питання другорядне.

Якщо зважити, що на той час Б. Хмельницький уже мав намір активізувати дипломатичні зносини зі Швецією, як з потенціальною союзницею у боротьбі з

поляками — та й не лише з ними, то побачимо, що полковник Бурляй виявився в епіцентрі великої політичної інтриги, наслідки якої проявилися згодом і під час спільної боротьби українців та шведів з поляками, і в часи гетьмана Мазепи, коли вони спільно виступали проти росіян. На жаль, у подальші часи ім'я К. Бурляя зникає з поля зору дослідників. Зокрема нема жодних відомостей щодо того, що послом до Швеції став саме він, і взагалі, чи домоглися вони в Москві дозволу на таку мандрівку через землі Московії. Цілком імовірно, що після завершення війни він відійшов від активної військової та політичної діяльності.

Максим Нестеренко, полковник корсунський, полковник Визвольної армії.

В своїй "Історії України" академік І. Крип'якевич називає Максима Нестеренка серед отих "старовинних" полковників (поряд з Бурляєм, Джалалілею, Вешняком...), чий реєстрові полки становили основу козацько-повстанської армії Б. Хмельницького. Найбільш навчені і дисципліновані, ці військові частини й справді здатні були протистояти і добірному польському війську, і найманцям-германцям. Тим паче, що командири їх набули досвіду ще задовго до Визвольної війни, беручи участь в походах проти татар і турків.

Відомо, що ще в грудні 1637 року М. Нестеренка було призначено адміністративним полковником корсунським. При цьому він водночас командував Корсунським реєстровим полком. Це призначення він достав від коронного гетьмана Миколи Потоцького одразу після придушення козацько-селянського повстання під проводом Павлюка. Старшим (гетьманом) реєстрового козацтва було тоді призначено Ільяша Караїмовича, військовим писарем Богдана Хмельницького, а Нестеренкові випало командувати цим полком. Можливо, саме те, що Нестеренко отримав призначення разом з Хмельницьким, і здружило їх. Про те, що Нестеренко був людиною надзвичайно наближеною до Б. Хмельницького, свідчить вже хоча б той факт, що саме він разом з майбутнім гетьманом провадив у 1646 році переговори з польським королем Владиславом IV щодо можливої війни з Туреччиною, під час якої козаки і польське військо мали битися пліч-о-пліч, як союзники. Ми вже знаємо, що, плануючи цю війну, король навіть виділив козакам певні кошти на закупівлі зброї та підготовку козацької флотилії чайок, проте, замість польсько-турецької, запала українсько-польська війна, в якій полковник Максим Нестеренко взяв участь з перших днів. Відзначивши його заслуги перед козацтвом і Україною, гетьман, одразу після Корсунської битви, під час якої поляки були витіснені з рідних країв Нестеренка, призначає його полковником корсунським.

Крім військового, полковник Нестеренко володів і талантом дипломата. Тільки цим можна пояснити той факт, що гетьман Б. Хмельницький доручав йому вести важкі переговори з правителями сусідніх держав. Досить сказати, що саме він очолював посольство української армії, яке в лютому 1649 р. прибуло до Слуцька (Білорусія) на переговори з великим гетьманом литовським Янушем Радзивілом. Про що ж ішлося на цих переговорах? До Хмельницького надходили тривожні звістки про те, що литовці надзвичайно жорстоко поводитися з полоненими українцями, піддаючи їх тортурам і

страчуючи з муками. Причина для переговорів, як бачимо, була досить поважною, і гетьман України намагався домовитися з литовським гетьманом про те, щоб поводження з полоненими стало людянішим. Важко сказати, чи прислухався Я. Радзивілл до вимог і пропозицій, висловлених полковником Нестеренком, але, принаймні ми знаємо, що зустріч з великим гетьманом відбулася.

10 серпня 1649 року у м. Зборові було підписано договір між Україною і Польщею, який дістав назву "Зборівського". Про несприятливі для повстанців умови цього договору, який викликав масове незадоволення серед рядових воїнів, уже йшлося в есе, присвячених Хмельницькому та іншим його полковникам. Зараз варто лиш зауважити, що й українці, й поляки не дуже дотримувалися його статей. А крім того, він ще й підлягав ратифікації на засіданні польського сейму. Для участі в роботі сейму та для переговорів з польським урядом щодо виконання умов договору й відбула 1 грудня 1649 року до Варшави поважна делегація, яку, знову ж таки, очолив полковник М. Нестеренко. До речі, разом з нею до Варшави прибув і київський митрополит Сильвестр Косів, який мав клопотатися про права православної громади в Україні та її Церкви.

Не можна сказати, що ця делегація зуміла якось полегшити долю України та її народу. Але то вже залежало не від поковника Нестеренка. Тут діяли вищі політичні сили та закони обставин.

Коли в 1653 році Тиміш Хмельницький привів корпус козацьких військ до Молдови, щоб допомогти своєму тестеві, молдавському господареві В. Лупулу в боротьбі проти угорсько-валаських військ та проти його внутрішніх ворогів, то одним з полків цього війська — корсунським — командував полковник М. Нестеренко. Як відомо, для Тимоша Хмельницького цей похід виявився останнім, під час облоги міста Сучави він загинув. Що ж стосується М. Нестеренка, то він щасливо повернувся в Україну і, як засвідчують козацькі хроністи, в 1655 році, разом з уславленим полководцем І. Богуном, очолив війська, котрі протистояли татарській орді, що вдерлася в межі Брацлавщини. Відомо, що діяв корпус Нестеренка досить успішно: дії орди вдалося принаймні обмежити.

Подальша доля цього талановитого полководця і дипломата дослідниками, на жаль, не простежена. Та й чи існують для цього якісь писемні джерела?

Степан Пободайло, полковник, командир окремого корпусу Визвольної армії, наказний гетьман Лівобережної України.

Як і в біографіях багатьох інших військових діячів часів Хмельниччини, рік народження та факти ранніх літ життя цього, поза всякими сумнівами, талановитого полководця й політика лишаються для нас невідомими. За деякими даними, Степан Пободайло (або ж Подобайло) походив з Чернігівщини. Мабуть, це припущення вірне, оскільки згодом він зі своїми військами обертався здебільшого на Чернігівщині, а вже помічено, що Хмельницький намагався націлювати своїх полковників на організацію повстання та військові дії саме в рідних для них краях.

Кар'єру свою він розпочинав у війську, яким командував королівський комісар в

Україні сенатор Адам Кисіль. Ми вже знаємо, що це військо брало участь у придушенні повстань Павлюка, Остряниці, Гуні. Хоч відомо, що сам Адам Кисіль виступав, як правило, в ролі посередника під час переговорів повстанців та козаків з польським командуванням та урядом. Тож не будемо брати гріх на душу, заявляючи, що й С. Пободайло був одним з душителів повстань, а скажемо, що 1648 року, на самому початку Визвольної війни, він перейшов на бік Хмельницького.

До речі, під Жовтими Водами та під Корсунем, як і в інших битвах, С. Пободайло воював у складі Чернігівського полку, командуючи сотнею. Та десь на середину літа 1648 року Хмельницькому знадобилося підсилити північний край, на якому заворушилася армія литовського гетьмана

Януша Радзивілла, що націлювався на Київ. І тут хтось, мабуть, подав думку, що туди варто послати чернігівця Пободайла. Так гетьман і вчинив.

Узявши з собою невеличкий загін — людьми він мав поповнюватися в Білорусії та на Чернігівщині, — Пободайло, вже в чині полковника, вирушив на з'єднання з військами наказного гетьмана Кричевського.

Похід тривав довго. Раз у раз виникали сутички з польськими загонами та гарнізонами. А щодо основних подій, то вони, як уже мовилось, розгорталися поблизу містечка Лоева, на Дніпрі. Щоб з'єднатися з наказним гетьманом, Пободайлові треба було переправитися на правий берег Дніпра. Кожне, навіть найдисциплінованіше військо втрачає під час переправи левову частку своєї боєздатності. Так сталося й цього разу. Підстерігши повстанський корпус край переправи, литовці не дали йому розгорнутися в бойові лави, накрили вогнем з гармат, а потім кинули кінноту.

Рятуючи залишки свого війська, С. Пободайло зумів переправитися назад, на лівий берег. Але час і можливості було втрачено. Його корпус не зміг підійти на допомогу наказному гетьманові (так само, як не вдалося зробити цього й полковникові Гаркуші), і той зазнав відчутної поразки, та й сам поліг у бою.

Одначе, головне завдання повстанські загони виконали — армії Радзивілла в Україну не пустили. І вона — добре-таки пошарпана — мусила відкласти наміри щодо України, як мовиться, до ліпшого часу...

Молдова завжди входила в коло геополітичних інтересів козацької України. Знаємо чимало прикладів, коли українські гетьмани втручалися в молдавські справи, зводячи на місцевий трон "свого" правителя. Не став винятком і Богдан Хмельницький. Відчуваючи, що молдовський господар Василь Лупул дедалі одвертіше схиляється до союзу з Польщею, він 1650 року зробив несподіваний для молдаван і поляків рейд у Молдову. І в складі 70-тисячної армії був також полк Степана Пободайла.

Успіх був надзвичайним. Хмельницькому пощастило не тільки розбити молдавське військо, а й захопити самого Лупула. Карати він його не захотів — нового правителя під рукою не мав. Зате примусив укласти вигідний для України мир і домігся обіцянки Лупула віддати доньку Розанду за свого сина — Тимоша Хмельницького.

Пободайло ж із цього походу повернувся щасливо. І незабаром опинився на Чернігівщині. Чому?

Бо Януш Радзивілл не вгамувався і знову привів військо на український кордон. Зустрів його чернігівський полковник Мартин (Максим) Небаба. Але Радзивілли, що мав більше людей і гармат, пощастило загін Небаби оточити. У лютому бою, що спалахнув на північ від Чернігова, між Дніпром і містечком Ріпки, багато чернігівців полягло. Ті ж, що zostалися, пробились на з'єднання з Пободайлом.

Це, звичайно, було поповненням. Але не таким, щоб дістати цілковиту впевненість: втримати Чернігів можна. Підмоги ж чекати не було звідки. Лишалось, отже, одне — відступати далі на південь. Але полковник скористався тим часом, який потрібен був Радзивілли, щоб прохолонути після бою, перегрупувати сили й добутися міста. За ці кілька днів повстанці разом з населенням настільки зміцнили оборонні редути міської фортеці, так підсилили їх земляними валами, що ні перший, ні кілька наступних штурмів успіху литовцям не дали. Відчуваючи, що облога може затягтися, а на допомогу козакам — прийти загони Хмельницького, Радзивілл повів військо на з'єднання з армією польського короля. Проте Хмельницький, що перебував тоді поблизу Фастова, випередив його нічним маневром і влаштував засідку. У несподіваному світанковому бою колони литовців дуже порідшали, а весь обоз перейшов до рук козаків.

Склавши належну оцінку розважливості Пободайла, Хмельницький не мав сумніву: на адміністративній посаді полковника чернігівського Мартина Небабу з успіхом замінить полковник Степан Пободайло. По якомусь часі всі впевнилися у правильності гетьманового вибору, бо новий полковник чернігівський показав іще й свій, говорячи сучасною мовою, організаційний талант. Розуміючи, яке велике значення має для України становище, що може скластися на Лівобережній її частині, Хмельницький і козацька рада призначають С. Пободайла наказним гетьманом Лівобережної України.

Це призначення неабияк піднесло авторитет Пободайла, а де в чому, можна сказати, і розв'язало руки. Того ж таки року, скориставшись із відкликання основних польських сил на Правобережжя (вони мали посилити натиск на Хмельницького), С. Пободайло піднімає повстання. Наслідок: уся територія Лівобережжя перейшла під контроль української козацько-повстанської адміністрації.

В Україні не було дивиною, що той чи інший гетьман або кошовий отаман дає гроші на утримання чи спорудження нових храмів і монастирів. Що ж до наказного гетьмана Степана Пободайла, то він в історію українського православ'я увійшов як ініціатор відбудови Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові. Передав на це потрібну суму із заповітом поховати його тут. Що й було зроблено, коли він загинув у бою під білоруським містечком Старий Бихов улітку 1654 року, тобто вже після Переяславської ради. Причину його загибелі цікаво сформулював історик І. Крип'якевич: "Загинув у війні за Білорусь..."

Таки-так, — того літа Пободайло зі своїм чернігівським полком опинився у війську наказного гетьмана Івана Золотаренка, а воно — входило до складу... російської армії, що розпочала бойові дії проти поляків на території Білорусії. Отож, із фактичного боку все зрозуміло. Незрозуміло тільки, для кого завойовувала Білу Русь майже 18-тисячна

армія українських козаків? Ясна річ, тут не йшлося ні про те, щоб Білорусія перейшла до сфери впливу Києва, як це було за часів Київської Русі, ні про те, щоб Білорусія здобула свою державність і незалежність. Після Переяславської угоди українське козацтво гинуло в Білій Русі за те, щоб з-під високої руки польського короля ця земля перейшла під не менш високу, але ще твердішу руку царя московського.

В одній із таких сумнівно-праведних битв і наклав головою талановитий український полководець, наказний гетьман Лівобережної України Степан Пободайло. І було б справедливо, якби в Чернігові з'явився пам'ятник цьому козацькому вождеві, оборонцеві й будівничому міста.

Яків Томило, наказний гетьман Визвольної армії.

Різке ослаблення Польщі та возз'єднання України з Московією призвело до того, що усталений упродовж кількох століть порядок у Східній Європі захитався. Об'єднані Росія й Україна утворили нову імперію, яка стала загрозою для всіх навколишніх країн. Використовуючи досвід та військову могутність українського козацтва, Москва тепер могла не зупинятися ні перед чим. І довела це, приєднавши до себе Білорусію та ввівши війська в Литву...

Так, чи приблизно так (бо й як же інакше, коли йти за логікою?) міркували в Польщі, Стамбулі, Бахчисараї, в інших столицях. Думки, як бачимо, невеселі. А спільна небезпека примушує об'єднуватися навіть найзапекліших ворогів, таких, якими були Польща і Крим. І в Україні склалася надзвичайно тривожна воєнна ситуація. Богдан Хмельницький перебував з військами в районі Кам'янця-Подільського, в тому трикутнику кордонів, в якому міг однаково успішно протистояти і туркам з молдованами, і полякам Усе було б гаразд, якби не кримські татари. В Криму до влади прийшов молодий хан Менглі-Гірей, небіж нещодавно померлого Іслам-Гірея. Правителі тоді утверджувалися своєю войовничістю, і саме з таких був новоявлений хан. До того ж, орда виступала як союзниця Польщі.

Ось на цьому, кримському, фронті й мав обертатися наказний гетьман Яків Томило, якого Хмельницький призначив на місце Івана Золотаренка. Оскільки відомо, що Золотаренко загинув 1656 (за деякими даними —1655) року, то можемо припустити, що й булаву наказного Яків Томило одержав саме цього року. Поки він перекидав свої частини з Чернігівщини в степову частину Лівобережжя, кримська орда дійшла аж до річки Самари, що впадає в Дніпро в районі сучасного Дніпропетровська. Яків Томило мав великий досвід бойових дій; як командир одного з полків, він пройшов із Золотаренком усю Білорусію, воював у Литві. Одначе тепер, ідучи до Самари, гетьман бачив, що війська обмаль, а часу на те, щоб сформувати нові загони, нема. Щоправда, зі Слобідської України сюди рухався загін російського боярина Бутурліна; оскільки цар побоювався, що орда може повернути на корінні землі Московщини. До того ж, українські козаки були тепер союзниками Росії. Одне слово, десь тут, поблизу Самари, двоє військ мали з'єднатися. Та сталося інше. Боярин зупинився далеченько від Самари, і козакам корпусу Томила довелося зустрічати кримчаків самим.

Хан привів із собою величезну орду. Його кіннота вмить оточила корпус Томила,

основу якого становила піхота. Виникло жахливе побоїсько. Козаки мужньо протистояли цілій армії, намагаючись не пропустити її ні Лівобережжям на Київ, ні через Дніпро. Хоч якими нерівними були сили в ній битві, татарам так і не вдалося розгромити козаків до решти. Хроністи кажуть, що частина корпусу Томила все ж прорвала оточення і відійшла туди, де стояли війська Бутурліна. А полк полковника Худорбая відступив тим часом у дніпровські плавні, де татарській кінноті не було такої волі, як у степу, і до пізнього вечора відбивав усі напади ординців, не пускаючи їх у гонитву за Томилом. Втім, татари не дуже й квапились. Були певні, що козаки нікуди не дінуться і, щільно обклавши плавні своїми заставами, стали на ніч табором поблизу них. Цим і скористалися козаки: наробивши багато в'язок з очерету, вони в темряві, тихцем переправились на правий берег Дніпра й рушили в бік Чигирин.

Наступного дня війська хана теж переправились на той бік і почали заглиблюватися в Уманщину, але сюди вже поспішав зі своїми загонами прославлений полководець Іван Богун.

А як же складалася доля самого Якова Томила? Як і багато хто з його козаків, він загинув у бою на Самарі. Загинув, щоб хоч на дві доби затримати просування татарської орди вглиб України і дати змогу Хмельницькому перекинути в Подніпров'я свіжі козацькі сили з Поділля. Тобто свій солдатський обов'язок він виконав до кінця...

ТРЕТІЙ

"Кожен, хто захоче по-справжньому збагнути, чим була для України Запорізька Січ, передусім мусить визнати, що впродовж кількох століть козацтво було своєрідною формою, ідеєю та єством української державності. Я навіть сказав би, способом державного й національного мислення та самоусвідомлення українців".

Богдан Сушинський

ЛАВРІН КАПУСТА, полковник гадяцький, суботівський городовий отаман.

В розпалі визвольної боротьби під проводом Хмельницького польська таємна служба розпочала підготовку до повстання проти гетьмана України, до перевороту в козацькій верхівці. Варіантів такого перевороту було кілька: від підступного вбивства самого Хмельницького, до збройного виступу проти нього частини невдоволених козаків.

Одним із тих, на кого робили ставку поляки, був козацький старшина Федорович. Осівши в Корсуні, він збирав там прибічників, маючи намір вчинити замах на Хмельницького і, якщо не самому заволодіти гетьманською булавою, то принаймні вручити її комусь із пропольські настроєних полковників.

Робота цього антиповстанського підпілля саме, як ми б сказали тепер, набирала обертів, коли козацька таємна служба, називатимемо її контррозвідкою, викрила його. Очолював контррозвідку полковник Лаврін Капуста. Прихопивши з собою кількох надійних людей, він особисто заарештував Федоровича і привіз його до Суботова.

Чому до Суботова? Та тому, що саме там, знов-таки висловлюючись сучасною мовою, дислокувався штаб розвідки й контррозвідки Хмельницького. Призначивши Л. Капусту суботівським городовим отаманом, гетьман, по суті, надав йому всіх прав

урядування в цьому селищі, і це дало змогу панові Лавріну різко обмежити доступ сюди надто цікавих. Крім того, не слід забувати, що з лютого-березня 1649 року Хмельницький зробив містом своєї гетьманської ставки Чигирин, отож, перебуваючи в Суботові, Капушта завжди був поблизу, під рукою.

Саме під орудою цього полковника діяла ціла армія козацьких розвідників, дезінформаторів, провідників-смертників. Одні з них "випадково" потрапляли в полон до поляків і там, люто катовані, починали говорити оту святу неправду, задля якої їх послано і завдяки якій вони могли прислужитися своєму війську й рідному народові. Другі були вухами й очима армії. Треті виступали речниками повстанських ідей, агітаторами. Були й контррозвідники. Агентура активно діяла не тільки в Україні, а й у Варшаві, Москві, Стамбулі, Литві. В історичних джерелах та в розвідках дослідників пізніших часів їх називають "емісарами Хмельницького". І саме їм командування повстанської армії завдячує багатьма своїми успіхами не лише на воєнних, а й на дипломатичних полях битв.

Усім, зокрема, відомий подвиг Микити Галагана, який під Корсунем завів у пастку все польське військо. В дослідженні Юрія Джеджули "Таємна війна Богдана Хмельницького", оприлюдненому в "Молоді" 1995 року, названо імена розвідників — Василя Верещаги, що діяв у самій Варшаві і мав доступ до короля та багатьох сенаторів: Богдана Себельського, Федора Сцекиського...

Однак ми дещо відхилились од теми, хоча й повернення до неї небагато нам дасть. Річ у тім, що навіть про звичайних полковників того часу ми, загалом, знаємо дуже мало. Що вже казати про керівника розвідки! З відомостей, що доходять до нас із різних джерел, можемо лише довідатися, що Лаврін Капушта був серед тих козаків реєстру, які підходили до Кам'яного Затону під командуванням наказного гетьмана Барабаша. Тобто на початку повстання він перебував у лавах ворога. Та не забуваймо, що й сам Хмельницький перед визвольною війною був вищим офіцером реєстровиків. Тож не важко припустити, що шляхи їхні десь там перетиналися.

Коли ж війна вибухнула, бачимо Лавріна Капусту вже поруч з Хмельницьким. Після битви під Жовтими Водами, він дістає чин полковника повстанського війська і водночас — адміністративну посаду полковника гадяцького. Ці призначення одразу піднесли Л. Капусту на один з найвищих щаблів у гетьманській ієрархії.

Полковник Капушта був хоробрим учасником усіх головних битв Визвольної війни — Корсунської, Пилявецької. А в Галичині, під Львовом, Хмельницький призначив його командиром окремого корпусу, що зробив самостійний рейд по Львівщині, очищаючи її від польських гарнізонів та приєднуючи до своїх лав загони місцевих повстанців.

Однак відтоді, як Лаврін Капушта став суботівським городовим отаманом, він, як уже мовилося, майже цілком віддався справі організації таємної служби гетьмана, а також дипломатії. В окремі періоди утвердження гетьманської влади та української державності, пан Лаврін, власне, виконував обов'язки посла з особливих доручень, а часом, якщо міряти на сучасну мірку, то й обов'язки міністра іноземних справ. Зокрема, в серпні 1653 року він був учасником прийому, що його Хмельницький дав у

Суботові російському послові Іванові Фоміну (йшлося про приєднання України до Московії). А вже на початку жовтня, як про це довідуємось із дослідження В. Сергійчука "Іменем Війська Запорозького", суботівського міністра прийняв цар Олексій Михайлович. У Золотій палаті. І саме Л. Капусті випало донести дуже радісну для Хмельницького, але трагічну для українського народу звістку про те, що "Земський собор ухвалив 1 жовтня рішення про майбутнє підданство України. Для здійснення цієї місії цар відрядив спеціальне посольство на чолі з "ближнім боярином Василем Васильовичем Бутурліним"

Чи здогадувався тоді Лаврін Капуста, до чого призведе єднання України з Росією? Мабуть, ні. Судячи з усього, він був патріотом України, тож якби міг передбачити всі наслідки "підданства", неминуче виступив би проти рішення гетьмана, як це зробило кілька інших чільних полковників, ставши в опозицію до Хмельницького.

Відлуння дипломатичної діяльності пана Лавріна чуємо й у подіях, пов'язаних зі спробою налагодити відносини з Туреччиною. У квітні 1656 року він очолив посольство Хмельницького. Воно прибуло до Стамбула з дуже поважного приводу: Україна знову воювала проти Польщі, але вже в союзі зі Швецією та Угорщиною, і гетьманові України далеко не байдуже було до того, як поставиться до такого повороту подій Висока Порта. Він волів, щоб султан дізнався про причини та перебіг збройного конфлікту від його посла. І вмілий дипломат Л. Капуста виконав свою місію блискуче.

Проте дипломатичні клопоти не заважали Л. Капусті займатися ще й справами безпеки гетьмана. Намагаючись звести зі світу Хмельницького, поляки почали діяти через його дружину Мотрону (в деяких джерелах — Олену), колишню дружину підстарости Чаплинського, через яку обидва шляхтичі так довго ворогували. Служба безпеки перехопила кілька листів до Мотрони від колишнього її чоловіка. Чого ж домагався пан Чаплинський? Повернути собі кохану дружину? Так. Але з умовою. "Певне світло на трагічні події, що сталися в чигиринському палаці, — пише Ю. Джеджула, проливає запис допиту козака Мартина і лист шляхтича Кжицького від 14 червня 1651 року, з яких походить, що козацька служба безпеки перехопила листи Данила Чаплинського до жони гетьмана, яку у свій час колишній чигиринський підстароста гвалтом примусив стати з собою до шлюбу. Недаремно ж у липні 1650 року "Олена кресова" ("прекрасна" — В.С.) кричала Богдану: "Чаплинський мене й тебе зрадив, я не була вільна над собою," я з ним повінчана". У перехоплених листах Чаплинський радив своїй колишній дружині закопати всі гетьманські скарби, а самого Богдана отруїти.

Не можна сказати, що красуня Мотрона не слухалася цих порад. Коли її взяли на тортури (син Хмельницького Тиміш подбав про надзвичайну серйозність цього заходу), вона заговорила. І, як твердить Ю. Джеджула в уже згадуваній праці "Таємна війна Богдана Хмельницького", незабаром знайшлося кілька бочок із золотом, що його ця жіночка вже спромоглася викрасти в чоловіка. Їй, отже, лишалося тільки виконати тільки друге завдання — отруїти гетьмана.

За наказом Хмельницького, її та шістьох її спільників послали на шибеницю. А сам

гетьман потім тяжко карався цією стратою. Попри все він таки любив цю надзвичайно вродливу і так само підступну жінку.

І ще одна інформація з "Таємної війни Богдана Хмельницького": "...Московські розвідники довідалися про викриття "Змови Федоровича". ..Гетьманська контррозвідка викрила змову. Лаврін Капуста, який на той час очолював таємну службу Війська Запорозького, заарештував Федоровича в Корсуні, привіз до Суботова і після допиту скарав на горло".

А що ж із нашим героєм? Дуже хотілося б знати, як складалася його доля згодом, коли Б. Хмельницький помер, і розпочалася боротьба за гетьманську булаву між Юрієм Хмельницьким, Іваном Виговським та іншими претендентами, яких тоді не бракувало. Однак жодних історичних свідчень, які б висвітлювали дальший життєвий шлях Лавріна Капусти, до нас не дійшло.

Можу сказати, що чимало сторінок присвячено діяльності цього полковника в моїх романах "На вістрі меча", "Французький похід", "Вогнища Фламандії" і "Шлях воїна" Але, як ви самі здогадуєтеся, там є речі, які на історичну істину не претендують...

Федір Лютай, кошовий отаман запорізького козацтва.

Чомусь так склалося, що ім'я кошового Федора Лютая загубилося поміж іменами багатьох інших полковників та отаманів часів Хмельниччини. А шкода. Бо ж саме Федір Лютай стояв біля її витоків, витоків Визвольної війни під проводом Хмельницького. Тож відновімо справедливість і скажімо добре слово й про цього, негучної слави, але відданого справі козацькій та Україні, січового отамана.

Свою військову кар'єру Лютай починав разом із Хмельницьким у реєстровому городовому козацтві, яке на той час досить вірно служило інтересам короля та Речі Посполитої. 20 грудня 1637 року польські війська оточили під Боровицею основний загін повстанців під проводом Павлюка. За кілька днів, повстанці здалися. Їхніх керівників закували в кайдани і послали, як відомо, на страту. А рядових учасників М. Потоцький порозсилав по маєтках, звідки вони свого часу втекли.

Що ж до козаків, які приєдналися до Павлюка, то з ними розправитись було не так легко. Єдине тільки — на Запоріжжя пішов наказ: очистити Січ від нереєстрової черні й надалі не бунтувати. А в самому реєстрі Потоцький затвердив нове командування. Старшим (або гетьманом) став І. Караїмович, Хмельницький дістав призначення на військового писаря, а Ф. Лютай — на одного з двох військових осавулів.

Це був досить високий чин, який давав змогу Лютаєві подбати і про свій авторитет, і про маєтності. Ще міцнішим стало його становище, коли в грудні 1638 року поляки скликали в урочищі Маслів Став Раду, під час якої працювала так звана "остаточна комісія з козаками", тобто спеціальна урядова комісія, яка вирішувала долю козацтва. За її ухвалою Хмельницький став сотником чигиринського, а Лютай — переяславського адміністративних полків.

Спільний поступ по шаблях кар'єри заприятелював двох реєстровиків і, судячи з усього, Ф. Лютай був одним з перших, кому Хмельницький звірився з планами нового повстання. Може, не з усіма і не дуже детально, але не викликає сумніву, що і

несподівана втеча Лютая з Переяслава на Січ, яка так здивувала багатьох, була заздалегідь спланованою акцією Хмельницького. Зрозуміло: перед тим, як самому податися на Січ, майбутній гетьман хотів мати там когось "свого". І слід віддати цьому "своєму" належне, Ф. Лютай добре прижився серед козаків, здобув їхню пошану і навіть визнання. Наприкінці 1647 року, за літописом С. Величка — 11 грудня 1647 р., вони обрали його кошовим отаманом.

Дізнавшись про це, Хмельницький міг бути певним: Січ його підтримає. Для початку збройного виступу проти поляків це було головною передумовою, і він її дістав. Намагався навіть її зміцнити. Як саме? Відомо, що перед відходом Хмельницького на Січ поляки його заарештували, звинувативши у спробі переправити на Запоріжжя гармати, що були в сотні. Можна не сумніватися, що гармати ці прийняв би Лютай. Але операція не вдалася. Що ж, буває. Та коли Хмельницький прибув на Запоріжжя, на одному з островів на нього із загоном козаків уже чекав кошовий Лютай.

Про участь кошового у визвольній війні відомо дуже мало. Зате відомо, що учасниками її стали далеко не всі запорізькі козаки, тому більшу частину часу Лютай перебував на Січі — гітував, переконував, збирав прихильників. І робота ця була аж ніяк не зайвою. Адже траплялись періоди, коли запорожці геть відмовлялися допомагати Хмельницькому. Так сталося, наприклад, 1651 року, коли Хмельницький звернувся до січовиків, щоб вони підсилювали збройною силою. Поляки саме розбили корпус Данила Нечая і розгорнули наступ на корпус Богуна, отож потрібні були підкріплення. Але козаки, скликавши раду, Хмельницькому відмовили, і гетьман мусив удатися до хана, який... не відмовив. Чи не було це парадоксом? Можливо. Але факт є фактом: запорожці часом демонстративно дистанціювалися від армії Хмельницького, а коли й посиляли допомогу, то лише невеличкими загонами. І мали для цього свої резони: козаків не влаштовували умови угод, що їх Хмельницький підписував з поляками; не подобалося, що він дбав у цих договорах здебільшого тільки про старшину, забуваючи про інтереси простого люду, який зазнав чимало утисків від тих-таки поляків. Не могли козаки пристати й на порушення давніх своїх звичаїв. Адже всі звикли до того, що гетьманів обирали і скидали на Січі, а Хмельницький давно вийшов з-під контролю січового товариства.

Ось що говорить, конкретизуючи факт неучасті козаків-запорожців у війні, А. Кашенко: "Без участі Війська Запорізького року 1651 виникла й Білоцерківська згода з поляками; року ж 1652-го, коли Хмельницький водив свого сина Тимоша в Молдову брати шлюб з дочкою господаря, запорожці, з кошовим отаманом Лютаєм саме переносили Січ з Микитинога Рогу на устя Чортомлика. Чому стався цей перехід невідомо, а тільки козаки обрали собі місце на березі Чортомлицького лиману, проти острова, на якому перебувала Стара Січ за часів Жигмонта III, і весь 1652 рік працювали над будівництвом тут куренів, церкви й окопів"

Погодьтеся, тихо-мирно ставити собі курені, копати окопи та зводити церкву край лиману, тоді як Україна палає в одній з найбільших у своїй історії воєн, — це досить дивна поведінка січовиків. Інакше, як демонстративним приводом для неучасті

запорожців у боях під командою Хмельницького, її й назвати важко. Але ще дивнішим здається те, що засновником Чортомлицької Січі був не хто інший, як кошовий отаман Федір Лютай. Невже й у нього, такого досі відданого й "свого", виникли якісь претензії до недавнього однодумця? Чи, може, він тільки чинив волю козацької ради, що визнала за краще в цей момент покласти силу на перебазування, а не допомогу гетьманові?

На ці питання сьогодні вже ніхто не відповість. Але деякі дослідники схильні вважати, що рельєф Чортомлика справді був набагато зручнішим для Січі, ніж на Микитиному Розі. Та й клімат приємнішим. Інша річ, що з цим перенесенням ще цілком можна було зачекати...

Та вже самим фактом заснування нової Січі в такому зручному місці; Січі, яка згодом добре й довго слугувала, козакам, Лютай забезпечив собі кілька рядків в історії Запоріжжя.

Данило Нечай, полковник брацлавський, полковник Визвольної армії.

Життя цьому полковникові судилося недовге, але вічне. Лицар надзвичайної сміливості й мужності, рішучий поборник козацької слави та селянської волі, Данило Нечай (рік нар. невід. — 1651) ще за життя став національним героєм, улюбленцем народу, оспіваним у піснях та думах, возвеличеним у переказах та легендах. До війська Хмельницького він приєднався з самого початку повстання і незабаром уже командував полком. Того ж таки 1648 року гетьман призначив його полковником брацлавським, тобто урядовцем території, порубіжної з тією, що перебувала ще під контролем Польщі, і обтяженої постійною прикордонною небезпекою.

Його полк прославився у битві під Пилявцями, Збаражем. А сам Нечай просто вразив усіх мужністю під час штурму Меджибозького замку.

Поступово полк Данила Нечая поповнювався все новими й новими ватагами повстанців, обростав допоміжними загонами і невдовзі виокремився в спеціальний корпус, що діяв здебільшого самостійно, очищаючи від польської окупації простори Поділля й Волині.

Згідно з Реєстром 1650 року Данило Нечай не лише командував корпусом але й ще був адміністративним полковником Брацлавського полку, найбільшого на той час; що налічував 21 адмінсотню. 1651 року пан Данило очолив цілий, як ми б тепер сказали, фронт. І мав під своїм командуванням солідну армію. На цьому, південно-західному, фронті він і загинув. Але до останніх днів його ми ще повернемося.

На початку 1649 року виникла загроза вторгнення в Україну литовської армії під командуванням гетьмана Януша Радзивілла. За наказом польського короля, Радзивілл зібрав значні литовсько-білоруські сили. З їх допомогою він мав придушити повстанський рух на землях Білої Русі, а потім захопити Київ і з'єднатися з військами Владислава IV. Щоб якось нейтралізувати зусилля Радзивілла, гетьман Хмельницький мусив перекинути на територію Білорусії значні військові сили. Серед них були й два козацьких корпуси, якими командували Данило Нечай і Йосип Глух.

Корпус Нечая вирушив у березні до Слуцька, маючи чітку інструкцію Хмельницького: зробити все можливе, щоб литовські війська не вийшли поза межі тих

країв, де вони зараз є. А якщо ж усе-таки вийдуть, то бити їх дорогою: на переправах через річки, на привалах. Наскакувати й відступати, а відступаючи, заманювати війська противника в бік Волині й Поділля, тобто, як мовиться в "Історії русів", "відступаючи завжди до головної своєї армії, котра спрямувала похід до міста Збаража".

Нечай виконав цей наказ. Знесилюючи військо противника, він організовано відійшов на територію України. А паралельно з ним успішно діяли корпуси Івана Богуна, що дійшов аж до Бреста, та Мартина Небаби, який скуб литовсько-польські гарнізони в районі Лоева.

Відомо, що Зборівська угода, надзвичайно не вигідна для України, викликала невдоволення багатьох полковників Визвольної армії. Особливо гостро критикував її Данило Нечай. "Полковник Нечай, подвиги якого ще дотепер оспівують думи Південної України, — читаємо в нарисі Проспера Меріме "Богдан Хмельницький", — в очах своїх сучасників уособлював шляхетні риси козацького ватажка. Він став виразником почуттів українського народу і виступив перед гетьманом із прикрими й зухвалими докорами: "Ти кидаєш нас, ти кидаєш тих, кого мав би захищати. Чи ти осліп і не бачиш, що поляки глузують із тебе, даруючи свої ласки? Твоя запопадливість перед ними відвернула від тебе найвірніших воїнів. Веди так далі. Хочеш — можеш ставати рабом, а ми пошукаємо собі іншого гетьмана, з яким захистимо нашу волю".

Це були не просто слова" не просто докори. За ними настали дії. Виникла загроза збройного протистояння. У цей час в Україні вже сформувалася досить впливова опозиція Хмельницькому. На певний час корпус Данила Нечая, по суті, вийшов з-під контролю гетьмана Хмельницького, оскільки не виконував умов Зборівського договору, як не виконував і наказу гетьмана припинити бойові дії проти польських військ, та не чинити опору магнатам, яким дозволено було повертатися до своїх маєтків та замків. Втім, якщо вже казати правду до кінця, то й сам Хмельницький намагався не помічати цих порушень, оскільки в політичному плані йому вигідно було, щоб якісь корпуси діяли ніби поза його плечима, на власний розсуд. Цим він скидав із себе відповідальність, а сили поляків тим часом розшарпувались і підупадали.

На початку 1651 року полковник Нечай вирішив підняти на Поділлі велике повстання, щоб не допустити повернення поляків у цей край. Він уже мав близько сорока тисяч шабель. Ще кілька загонів повстанців, які діяли окремо, готові були приєднатися до нього, аби лишень полковник наказав. А він чекав весни, коли бойові дії можна буде розгорнути з усією силою.

Проте поляки теж пильнували свого і дуже уважно стежили за маневрами ненависного їм Нечая. Йому раз у раз доводилося ставати з ними до бою. Коли в лютому гетьман Калиновський ввів на Брацлавщину значне польське військо, Нечай повідомив про це Хмельницького і дістав дозвіл розпочати проти поляків масштабні бойові дії. По кількох досить вдалих сутичках з передовими загонами поляків, нечаївці відійшли вглиб своєї території і святкували масницю (це свято 1651 року припало на 3-9 лютого за старим стилем). Святкували бучно. Попустили собі віжки, гадаючи, що ворог далеко і пробиватися аж сюди, до містечка Красного на Вінниччині, не

наважитися. Командир корпусу Данило Нечай — молодий, уславлений, вродливий — навідався перед ранком до знайомої молодиці. І саме цієї світанкової пори до містечка вдерся загін поляків. Познімавши не дуже й пильні роз'їзди, поляки оточили Красне, а їхній передовий загін під орудою польного гетьмана Калиновецького, заходився чинити розправу з підпилими козаками.

А що ж вони? Хоч напад був геть несподіваним і страшенно недоречним, козаки — ті, що вціліли та оговтались після першого наскоку, — все ж якось згуртувалися й кинулись у контратаку. Кинулись так навалю, що навіть потіснили були поляків до околиць. Та побити ворога до кінця їм сили нестало. Так само, як і вирватися з кільця. "Калиновський вскочив у містечко уночі і напав на козаків сонних і напідпитку, — відтворював цю ситуацію М. Аркас — та все ж зразу козаки виперли їх за міські мури і багато жовнірів порізали. Тоді поляки запалили місто і знов кинулись на козаків..." Очевидці цієї драми переповідали, що Данило Нечай, оточений зусібч в одній із хат, відбивався з небувалим завзяттям. Але загинув — разом з усім тим загоном, з яким прийшов до міста на свято.

Дізнавшись про загибель товариша, полковник Іван Богун люто помстився ворогам. Розгромив їх у кількох битвах, а самого Калиновського з рештками війська гнав аж до Бара, відбивши в нього значну частину артилерії. Але це вже було потім.

А на разі Україна оплакувала загибель одного з найталановитіших своїх захисників, найулюбленіших своїх полководців...

Семен Височан, керівник козацько-селянського повстання на Галичині, полковник війська підгірського, полковник Визвольної армії, полковник Лисянський.

Семен Височан... Він явився пригнобленому народу Галичини, як являються месії — сповнений віри, мужності, з провідницькою переконаністю у святості свого шляху і своєї справи.

Образ цього велета духу карпатського зароджувався навіть не з плоті людської, а з прадавніх легенд, з містичного чекання ватага-визволителя; з мольфарівського віщування правди і волі, котрі неминуче мають запанувати над блакитним маревом гірських долин, над селянськими обійстями і православними церквами; з віри в надлюдську силу і вселенську невмирущість Того, хто прийде, аби визволити і мудро запанувати...

* * *

Національно-визвольна боротьба, розпочата напровесні 1648 року Богданом Хмельницьким на пониззі Дніпра; перші, але гучні та вражаючі перемоги козацько-селянського війська під Жовтими Водами і Корсунем бойовим закликотом відлунювали в душах десятків тисяч патріотів Галичини, Закарпаття, Буковини, тектонічно концентруючи біль і гнів народний по гірських та передгірних районах Карпат, де вічним клекотом нуртував бунтарський дух легендами й піснями оспіваних гайдуків, незримих, але всюдисутніх "опришків" чи лемківських "збійників".

Уже влітку 1648 року в різних регіонах Прикарпаття, зокрема, на Покутті, в Галицькому Підкарпатті, Обертинщині, виникають невеликі, але заповзяті повстанські

загони, що називалися тут "купами". Певний час ці загони — маючи кожен свого отамана, ватага — обмежувалися нападами на маєтки місцевих шляхтичів та витісненням із сіл польської адміністрації. На значніші бойові операції ні озброєння, ні досвіду, ні достатніх сил у них не було. Крім того, потрібен був хтось, хто взяв би на себе координацію дій цих "куп", об'єднав, організував у більш-менш пристойне військо, яке могло б протистояти не лише надвірним охоронцям місцевих магнатів, але й добре вишколеним підрозділам війська Речі Посполитої.

І до середини літа 1648 року такий організатор, такий авторитетний ватажок з'явився. Ним став хоробрий, талановитий ватаг Семен Височан, якого поляки-сучасники згодом почали називати "мали Хмельницькі землі галицькей", тобто "малий Хмельницький галицької землі". І слід погодитись, що Семен Височан справді заслуговував цього визначення, цього порівняння.

Але зауважу, що, можливо, саме воно вплинуло на формування версії щодо походження цього козацького ватага —, його появи на Галичині в розпал повстання. Відомо, що в своїй праці "Народні рухи в Галицькій Русі 1648року ", опублікованій у наукових записках Шевченківського товариства (Львів) у 1898 році, дослідник Степан Томашівський дотримувався думки, що Височан з'явився на Покутті лише восени 1648 року, в ранзі полковника Визвольної армії Богдана Хмельницького, на чолі козацького війська.

У нього негайно знайшлися послідовники, але знайшлися й опоненти, які доводили, що Височан походив з Галичини, що коріння його слід дошукуватися саме тут, і повстання, яке ввійшло в історію під назвою "повстання Високана" у зароджувалося під його проводом, а не на вістрях шабель війська Богдана Хмельницького.

Така ж полеміка точиться і з приводу того: був Семен Височан селянського походження, чи, може, належав до "нобілітованих", тобто тих, кого наділено було шляхетством, або й до "бене нашу с посесіонатус", тобто шляхетнонароджених. А саме таким, "нобілітованим", постає перед нами Семен Височан, наприклад, в історичній повісті Теодора Микитина "Полковник Семен Височан", з якої випливає, що майбутній підгірський полководець здобував освіту у Львівській братській школі, і був першим її учнем, вихідцем із села Вікторова.

Що стосується версії про те, що Височан зі своїм козацьким загonom з'явився на Покутті лише восени 1648 року, то певним чином вона була спровокована самим повстанським полководцем, який усіляко вкорінював та підсилював у війську козацький устрій, козацькі традиції, козацьке походження своїх загонів і свого повстання, на чому ми ще зупинятимемося докладніше.

Крім того, Височан, який, справді, мав контакти з Богданом Хмельницьким, чи принаймні з його близьким оточенням, не приховував спорідненості свого війська з Визвольною армією гетьмана, називав себе козацьким полковником, і не виключено, що після появи армії Хмельницького в Галичині, військо Височана, дійсно, було підсилене якимось, нехай навіть незначним, загonom досвідчених, загартованих в боях козаків.

Ось так і творилась легенда про те, що Височан — полковник війська Хмельницького, посланий гетьманом на Покуття, щоб підняти повстання, а згодом поєднати свої загони з полками козацько-селянської армії.

Щоправда, дехто з давніх і сьогочасних істориків аж занадто покладається на цю легенду, посилаючись при цьому на твердження польського історика А. Прохаски, інших дослідників, які стверджують, що саме агітаційне підґрунтя повстання Височана закладали емісари Богдана Хмельницького, які діяли тут, на Підкарпатті, ще з кінця 1646 року.

От тільки історики не завдають собі труда з'ясувати просту річ: щоб розсилати по таких далеких краях своїх емісарів, Хмельницький, уже десь на середину 1646 року, повинен був мати свій повстанський штаб, табір, військову та фінансову потугу. Але ж цілком очевидно, що нічого цього він тоді ще не мав! Крім того, реакція на заклики до повстання проти шляхти, проти польської влади була б з боку польського уряду адекватною, тобто навряд чи в такому разі Хмельницькому вдалося б добути на волі до початку розвою власного повстання, котре, як відомо, розпочалося лише напровесні 1648 року.

Та й давайте бути реалістами: в 1646 році Хмельницький ще не мав ні відповідної слави, ні повстанського імені, щоб його заклики до збройного бунту знаходили відгук по таких далеких від центрів Козаччини краях, як Покуття, Лемківщина, Галичина. Коротше кажучи, на той час Хмельницький ще абсолютно не відповідав ролі, яку йому вперто прагнуть приписувати окремі дослідники "повстання Семена Височана".

Водночас, обставини, за яких мужнів воїнський дух самого селянського полководця; умови, в яких він зростав як воїн, політичний діяч та особистість, переконують нас, що він був постаттю самодостатньою, і першим "емісаром*", котрий підводив його до думки про могутнє антипольське повстання в краї, був не якийсь там посланець від, тоді ще — в 1646 році — міфічного повстанського вождя Хмельницького, а його власний батько Ігнат Височан — людина рішуча, у поглядах на своє місце в суспільстві неординарна та самобутня, і, звичайно ж, по своєму, по-бунтарському, талановита.

Знову ж таки, серед дослідників досі точиться полеміка з приводу походження Ігната Височана, оскільки від цього залежить і походження самого селянського вождя. І погляди теж полярні. Відомий український історик В. Липинський беззастережно стверджував, що Ігнат Височан — "типовий шляхтич" осадник, побережник, перший з того легіону найзаслуженіших піонерів колонізації наших (галицьких) земель, за якими щойно пішли державці, економи, старости".

Це твердження шанованого історика викликає щонайменше подив, але не стільки з огляду на "шляхетство" Ігната Височана, скільки через прагнення зарахувати даного галичанина, що досить скромно проявив себе навіть у справі економічної розбудови власних маєтностей, і то вже мало не в середині XVII століття, до "піонерів колонізації галицьких земель", які були достатньо колонізовані щонайменше за вісім-дев'ять століть до нього.

Ну а що на наділених йому землях він спорудив собі корчму та гураленьку і найняв на роботу десяток-другий робітників, то це звичайний розвій нового маєтку, а не "колонізація галицьких земель", що сприймається мало не як колонізація "Дикого Заходу" в Штатах.

Сучасний дослідник походження роду Височанів та "ви-сочинського" повстання Володимир Грабовецький, старанно опрацьовуючи як нові архівні дані, так і пошуки численних попередників, у висновках своїх конкретніший, а головне — реалістичніший.

"Про походження Ігната і Семена Височанів, — пише він у брошурі "Семен Височан. На допомогу вчителю історії, студенту і краєзнавцю" — ясно свідчать джерела. Ігнат Височан, батько Семена, родом з наддністрянського села Вікторова, що було в складі Галицького староства, і, безсумнівно, походив з селянського середовища. На це вказують тогочасні повідомлення. Декілька шляхтичів в одній із скарг протестують проти робітничого Ігната Височана — батька, і Сема — його сина, підданих його королівської милості з с. Вікторова. Шляхта обурюється тим, що Височан заснував в с. Боднарові бровар і корчму, чого плебеям забороняють "коронні права".

Без сумніву, Ігнат Височан належав до заможних селян. Він, осадчий, за допомогою селян засновує на "сирому корені" село Слободу Височанську. Можливо, він був ще й солтисом, як припускають К. Дракохуст і М. Горн.

"Проте у заснованій ним Слободі Височанській Ігнат Височан залишається недовго. Незабаром він, за свідченням джерел, з певних причин, зі злості і гніву на галицького старосту, умисно селянам наказав розійтись, а сам переходить на околиці Боднарова. Докладніші причини цього переходу невідомі. В. Лозинський, а за ним інші дослідники, пояснюють це загостренням відносин між Височаном і галицьким старостою, який не давав йому жити "абсолютно так, як той хотів". Приблизно така туманна аргументація і в джерелах".

Що ж стосується самого Лозинського, на якого посилається В. Грабовецький, то той висловлювався ще конкретніше, і предметніше: "Височан був спочатку осадчим, належав, отже, до численного на той час класу підприємливих селян, які, за привілеями дідичів або старост, трудилися спеціально над утворенням нових осель на сирому корені, приваблюючи селян з густіших населених околиць, обіцяючи свободи і вільності кільканадцятирічно "кочуючим" селянам, тобто полегшуючи їм утечу з-під іншого підданства".

А ще цьому ж досліднику належить фраза, над якою особливо варто замислитися. Говорячи про Ігната Височана, він стверджує, що той — "...селянин багатий і гордий, який живе, мов шляхтич, сміється зі старостинської влади і, як малий королік, тримає цілу околицю в залежності і страху".

На мій погляд, саме В.Лозинський виявився найближчим до істинності походження Ігната Височана, який, власне, стверджує: суть не в тому, що Височан був шляхтичем, а в тому, що зумів так поставити себе, що ніхто не наважувався засумніватись: він дійсно шляхтич, який не лише в своєму маєтку, але й у всій окрузі поводить себе "як малий королік".

Оскільки нас більше цікавить не свавільний владний чоловіг Ігнат Височан, який, зрештою, так ніколи й не піднявся до височіні вождя селянського повстання, а його син, якому це сходження вдалося, годилося б утриматись від подальшої полеміки щодо їх походження, а краще уявити собі, в яких умовах зростав майбутній селянський полководець.

Але для цього, знову ж таки, слід повернутися до постаті його батька — Ігната Височана.

"Осівши під Боднаровим, Ігнат Височин, всупереч тодішнім шляхетським правам (адже він був селянином), самовільно побудував бровар, корчму, а за селом, "за рікою межі лісом" — простий двір величиною на "кілька пострілів з лука", — підсумовує здобуту з усіляких джерел інформатику В. Грабовецький. — Використовуючи великі військові дружини, які, очевидно, організував з різних селян-втікачів, визволених бранців, він не підкорявся нікому й управляв своїм маєтком за власним розсудом. Незабаром шляхта скаржилась, що Ігнат Височан "жодної зверхності над собою не хоче мати і взагалі, вільності собі навіть більші, ніж шляхетські, присвоїв". Завдяки наполегливій праці в маєтках та багатій татарській здобичі, Височан забагатів. Його двір стає ніби військовою фортецею, де зосереджуються добрі дружини і, як записано в актах, "багато людей на то пристосованих"... Ігнат Височан має зв'язки з галицькими опришками, адже не випадково шляхта підозрює його в тім, що він побудував двір на стороні від людей в підозрілому місці, щоб там вільно тримати зв'язки з розбійниками та опришками".

А тепер давайте забудемо про суху документалістику джерел, і спробуємо уявити собі ситуацію. В умовах владарювання на Галичина Речі Посполитої, законами якої було чітко визначено, що дозволено шляхтичу, а що дозволено селянинові, чи плебееві, раптом знаходиться селянин, який починає поводитись так, як міг дозволити собі поводитись лише висо-кородний магнат, котрий, до того ж, цілковито зневажає і королівську владу, і думку кола рівних собі.

Ефективне враження стрілою досягається при пострілі на сто метрів, поняття "політ стріли" охоплювало відстань до 250 метрів. Тобто важко сказати, яку саме мірку мав на увазі хроніст, що визначав величину двору І. Височана "на кілька пострілів з лука", але цілком очевидно, що той збудував досить значний в периметрі форт, для захисту якого, в разі потреби, до невеличкого загону надвірної міліції, або надвірних козаків, прилучались робітники його броварні та інших маєтностей.

Втім, цілком очевидно, що з часом Ігнату Височану вже йшлося не лише про захист власного маєтку-форту, але й про напади на окремі підрозділи татарської орди, котра досить регулярно накочувалася на Підгір'я. Причому тактика в нього була досить вивіреною: він очікував, коли татарські чамбули, обтяжені здобиччю та полоном, починали повертатися до місця збору орди, щоб вирушати у зворотну путь, і нападав на них, діючи за принципом "грабуй награбоване".

На той час у Карпатах та галицькому передгір'ї активно діяли десятки більш-менш значних загонів опришків, отож польська шляхта намагалась зосереджувати свої штаб-

квартири" по містечках, аби перебувати під захистом не лише власної надвірної міліції, але й місцевого гарнізону. І цілком зрозуміло, що Ігнат Височан не зміг би не лише вижити, але й зберегти свої маєтності, якби, оселившись в цій глушині, не налагодив взаємини з керівниками місцевих опришків, що контролювали дану територію.

Залучав він загони опришків і для нападу на татарські чамбули. Не виключено, що якісь загони опришків, чи принаймні їхні керівники, використовували форт Височана як свою базу, де вони могли переховуватися під час зимових морозів, підліковуватися, поповнювати запаси продовольства. Особливо став помітним цей зв'язок, коли Ігнат Височан та його син Семен, що вже в двадцяті роки, очевидно, очолював "двірцеву гвардію" свого батька, перестали обмежуватися нападами на татарські загони і розпочали планомірні збройні наїзди на навколишні маєтки польських шляхтичів. І я не став би одразу записувати ці наїзди на рахунок визвольної боротьби Височанів, як це намагаються робити деякі наші заангажовані революційністю дослідники. Адже цілком зрозуміло, що подібними наїздами, як і нападами опришківських ватаг, у визвольній боротьбі нічого не досягнеш.

Крім того, не слід забувати, що збройні наїзди на маєтності один одного були в традиціях феодалів всієї Європи, і Польща винятку не становила. Отож Ігнат Височан поводився, як людина, яка, відчувши збройну потугу і маючи надійне прикриття з боку опришків, силою сили утверджується в районі Боднарова, вважаючи, що з часом примусить поважати себе і свої здобутки не лише старосту галицького, але й коронного гетьмана, канцлера, а, можливо, й самого короля.

Документальних відомостей про діяльність в ті часи самого Семена Височана віднайдено не багато. Про його причетність до організовуваних батьком нападів свідчить датована 1626 роком скарга шляхтичів Сулятицьких та Боднаровських. "Вони пишуть, — зазначає В. Грабовецький, — що Ігнат Височан голосом дзвону підняв підданих у Боднарові, а коли ті зійшлися, наказав своєму синові Сему вбити шляхтича Сулятицького. За батьківським наказом Сем, або Семен, дійсно кинувся на шляхтича, але його стримала власна жінка... В наступних роках звістки про Ігната Височана зникають, а Семен з початком Визвольної війни 1648 р. очолює народний рух на Галицькій землі".

Підсумовуючи життєвий шлях Ігната Височана, слідів діяльності чи смерті якого десь із другої половини двадцятих років дослідникам віднайти не вдалося, Теодор Микитин у вже згадуваній повісті "Полковник Семен Височан" пише про нього так: "Цей колишній хлоп уже понад 20 років керував великим селянським загonom і громив татарські ватаги, які щороку нападали на Галицьку землю і вторгалися аж на Підгір'я" Височанці, які називали себе "побратимами", визволили з татарського ясиру тисячі галичан, і тисячі ординців знайшли од їх шабель могилу на українській землі".

Проте, досить докладно зупиняючись на постаті Ігната Височана, я не захопився і не відволікся від основної постаті, котра повинна привертати нашу з вами увагу — полковника Семена Височана. Бо лише з'ясувавши в яких умовах формувалися і мужніли характер та світогляд селянського полководця, ми починаємо розуміти, чому,

він так швидко зумів здобути незаперечний авторитет серед повстанських загонів, і чому так беззастережно визнали його зверхність інші селянські ватажки, загони яких подеколи сягали кількох тисяч шабель, і котрі й самі могли претендувати на роль командуючого повстанською армією. Височана вже знали, він володів військовим досвідом та громадським статусом шанованої серед селян та опришків людини, а його садиба-форт стала початковим табором, навколо якого формувалися загони повстанців і в якому вели переговори та узгоджували свої дії їхні ватажки — ясна річ, на першому, початковому етапі цього руху.

Якщо до 1648 року повстанський дух у Галицькому Підгір'ї мав стихійний характер і загони повстанців діяли кожен в своєму регіоні, то після перших перемог Б. Хмельницького, коли в Галичині справді з'явилися емісари гетьмана, загони почали об'єднуватися під більш-менш усталеним командуванням Височана. Втім, окремі загони підпорядковувалися йому лише номінально, продовжуючи діяти самостійно та контролюючи здебільшого ті райони, з яких походила основна маса повстанців. Так, наприклад, діяв великий загін, що народився в районі міста Калуша й якого очолив Іван, священник з села Грабівки, котрий такі й увійшов в історію повстання Височана під іменем Івана Грабівського. Наприкінці 1648 року його корпус сягав уже 5 тисяч шабель, він мав на своєму озброєнні кілька великих гармат і фальконетів, і це дозволяє декому з дослідників називати його військо "армією Грабівського".

Такими ж центрами дій місцевих загонів стали Товмач, де на чолі загону виявився здібний ватаг, повстансько-козацький полковник Ярема Попович; Делятин, де місцеву "купу" очолив священник Андрій Заболотів; а ще — Долина, Калуш, десятки інших містечок і селищ.

На його честь, Височан не захоплювався дрібними наскоками на маєтки шляхти і, водночас, розсудливо уникав відкритих боїв з польськими гарнізонами. Йому потрібна була не фольклорна гайдуцька слава, а сильне дисципліноване військо, яке могло б суттєво вплинути на перебіг визвольної боротьби в Галичині і з часом стати складовою частиною армії В. Хмельницького.

Скориставшись із того, що основні військові сили Речі Посполитої були націлені на опір військам Хмельницького, який у цей час розпочав похід в Галичину, Височан провів переговори з ватагами основних, найчисельніших куп і, заклавши свій базовий табір в районі містечка Отинії Коломийського повіту, на Покутті, поступово перетворив його на центр повстання, центр формування та військової підготовки справжньої повстанської армії. Саме така тактика допомогла йому завоювати авторитет і довіру багатьох ватагів; саме вона спонукала сотні й сотні прикарпатських селян подаватися до польової повстанської фортеці і приєднуватися до війська отамана Височана.

Породжувало повагу й те, що з перших днів Височан почав запроваджувати у своєму війську, котре на осінь 1648 року, на час активних бойових дій, становило понад п'ятнадцять тисяч вояків, — козацький устрій, козацькі звичаї, козацький спосіб життя. Це одразу ж перетворило корпус Височана на спадкоємця давньої козацької слави, створило для нього ідейне підґрунтя. Та й сам Височан (якого я з цілковитим правом

можу назвати "гетьманом Галичини", незважаючи на те, що ніхто його в цьому званні не проголошував і сам себе він так ніколи не величав, але ж, по суті, так воно й було: він постає перед нами у владі і величі гетьмана) вважав своє військо невід'ємною складовою частиною Визвольної козацько-селянської армії Богдана Хмельницького, в ставці якого, напевне ж, мав своїх представників.

Спроба класово заангажованих радянських дослідників довести, що повстання Семена Височана було соціальним, спрямованим проти шляхти, на захист інтересів найбідніших селянських верств підтвердження свого не знаходить. Так, основна маса повстанців, дійсно належала до селянської бідноти, але цілком очевидно, що керівниками майже всіх повстанських загонів ставали місцеві українські православні шляхтичі та священики. Відтак і повстання поступово набувало характеру національно-визвольної боротьби, спрямованої проти польських магнатів, польської адміністрації; проти національного, соціального та релігійного гноблення. І має рацію В. Грабовецький, підкреслюючи значну роль в повстанні дрібної української шляхти:

"В цей час (тобто на осінь 1648 року — В.С.) Височан, "поводир повсталой черні", виступає на чолі значного загону повстанців. У першу чергу до Семена Височана приєднувалася дрібна українська шляхта, яка в народному русі відігравала значну роль. Це, зокрема, шляхтичі з Ісакова Матвій Книгицький, Богдан Грабовецький з синами, Петро Ве-резовський, Дмитро Татомир, а також Андрій Грабовецький-Рошкович, Олександр Голинський-Кагар, Роман Голинський-Гусак, Олександр Голинський-Макогін, Гриць Грабовецький-Дідича, Григорій Угерницький, Лесь Березовський та багато інших Березовських, Грабовецьких і Журавських.

Всі вони прибули до табору Височана з групами повстанців, з якими і до того часу боролися проти шляхти. Після вступу в табір, вони ставали сотниками, полковниками, а деякі з них були найближчими сотниками і помічниками Семена, входили до його штабу. Так, дрібний шляхтич Лесь Березовський став головним ад'ютантом і шефом штабу" Височана. Сюди примкнули і деякі сільські священики, які мали великий вплив на повсталі маси і які зайняли старшинські посади".

Зрештою нічого виняткового в тому, що до повстання Семена Височана прилучилося чимало шляхтичів, нема. Бо згадаймо, скільки шляхтичів, і то не лише дрібної, з когорти так званої, "загонової шляхти*", брало участь у повстанні під проводом самого Богдана Хмельницького, в армії якого теж майже всі старшинські, тобто офіцерські, посади обіймали аристократи.

Височан не став чекати приходу армії Хмельницького, аби виступити спільно з нею, а, сказати б, активно готував цей прихід, прагнучи ще до появи гетьмана України, взяти під свій контроль значні території Підгір'я. Проте здійснити це можна було, лише здолавши опір гарнізонів кількох місцевих замків, що стали опорними пунктами польської шляхти і польського воїнства. Одним із перших упав під ударами повстанців укріплений замок аристократа Мартіяна Селецького в містечку Обертині. При штурмі його, повстанці скористалися досить примітивною тактикою "навали", в якій, як стверджують дослідники, брали участь навіть жінки й діти. Але саме цей, раптовий,

навальний напад на замок призвів до того, що магнат Селецький ледве зумів, під охороною надвірної міліції, утекти, а гарнізон замку здався і був винищений.

Тоді ж, восени 1648 року, повстанці зуміли заволодіти добре укріпленими замками в Заболотові та Городенці. Сильний опір війську Височана виявив гарнізон замку одного з відомих польських аристократів Станіслава Потоцького в Печеніжені. Здобувши його в запеклому бою, повстанці знищили всіх, хто в ньому уцілів, а сам замок зруйнували так, що надалі Потоцькі вже навіть не пробували відновлювати його.

Проте Семен Височан розумів, що ні про який контроль над Підгір'ям не може бути й мови, поки стоїть наймогутніший замок цього краю — Пнівський. Ще й зараз, у наші дні, на узвишші, що зеленавіє на околиці міста Надвірної, марять минувшиною руїни веж цього укріпленого, колись досить могутнього замку, справжнього європейського бургу. Товсті стіни, величні каземати, чітко зорієнтовані та припасовані до оборони бійниці; залишки обвідного рову, що відгороджував замок від рівнинної частини пагорба; системи таємних ходів та підземелля, в яких зберігалися значні запаси зброї і продовольства, — все це дозволяло володарям замку магнатам Куропатвам почуватися у своїй твердині досить впевнено, гонорово відбиваючи напади дрібних повстанських загонів.

Штурм Пнівського замку ще й тому мав для Семена Височана принципове значення, що за стінами його переховувалися всі найвизначніші аристократи краю, яким вдалося уникнути загибелі у власних замках та маєтках. Вони прибували до Пнів'я з загонами озброєних слуг, з усіма тими скарбами, які вдавалося врятувати... Отож повстанці самі спонукали свого ватага до наступу на Пнів'я, до штурму замку.

Судячи з усього, гарнізон Пнівського замку для цього нападу був готовий. Маючи гармати і достатньо набоїв, він упевнено відбив перший, навальний штурм полків Височана, даючи зрозуміти, що надалі здобувати його слід за всіма правилами військової науки. І Височану не залишилося нічого іншого, як взяти замок у тривалу облогу. Шляхту це влаштовувало, оскільки вона розраховувала на допомогу королівського війська. Та виявилось, що польському уряду зараз було не до якоїсь купки магнатів, що тримала оборону в далекому карпатському замку. Щоправда, на допомогу їм хотів прийти польський загін з Болехова, але, щойно з'ясувавши, що в облозі Пніва бере участь чи не вся армія Височана, командири його вирішили не ризикувати.

Відтак Пнівський замок виявився приреченим. По трьох тижнях облоги Семен Височан здобуває його штурмом. Весь гарнізон замку було знищено, а сам замок спалено і майже до щенту зруйновано. Відлуння цієї події віднаходимо в "Літописі Самовидця". Втім, дехто з сучасних дослідників — посилаючись на польські джерела — доводить, що облога була, але здобути замок повстанцям не вдалося.

Битва за Пнівський замок мала значний громадський резонанс. Після неї уже ніщо не заважало Височану утверджуватися в краї, створювати повстанську адміністрацію, а головне, формувати козацько-повстанську армію. Але саме в цей час він роздробив своє 15-тисячне повстанське військо на загони, які наприкінці 1648 та початку 1649 року

змушені були діяти кожен зокрема, підпорядковуючись власним ватагам, тобто затративши стільки сил та енергії на формування більш-менш сталого війська, Височан своїм же наказом змушений був розформувати його, перетворивши на дрібні повстанські загони.

Звичайно, це його рішення можна досить легко аргументувати: утримувати велике військо важко. Дрібні загони набувають маневреності, їм легше утримувати самих себе, легше перезимувати. Крім того, слід було утверджувати повстансько-козацький устрій на окремих звільнених від поляків територіях. Все це так. Але в аналогічній ситуації Богдан Хмельницький до подібного дроблення не вдавався. Тобто окремі його полководці теж діяли самостійно, але розпочинали вони свої рейди лише тоді, коли набували організаційного гарту і ставали досить чисельними: згадаймо хоча б корпуси Максима Кривоноса, Івана Богу на, Йосипа Глуха.

На мій погляд, Височан занадто поспішив з розпорошенням сил. Відмовившись від формування армії, він знову віддав свої найбоездатніші підрозділи повстанській стихії. Цим одразу ж скористалися поляки, котрі, формуючи шляхетське ополчення, одним громили занадто здрібніли повстанські загони. Однак основною причиною поразки повстання Височана стали не дії поляків, а... дії гетьмана Богдана Хмельницького.

— Як і полковники армії самого Хмельницького, Семен Височан розраховував на те, що гетьман збройно підтримає повстання галицького козацтва, а головне, що вдасться до подальшого наступу на дуже поріділе польське військо, на Польщу. Не слід забувати, що на той час, коли полки Хмельницького виявилися під Львовом, тобто майже на кордонах власне Польщі, Річ Посполита вже втратила майже весь цвіт свого воїнства, майже всіх більш-менш визначних полководців своїх; король Владислав IV помер, а часи "міжкоролів'я" були позначені в країні гострою політичною боротьбою, шляхетською міжусобицею.

Та замість того, щоб утверджувати українську державність, Богдан Хмельницький послав свою делегацію на вибори (у листопаді 1648) польського короля, Яна-Казимира, засвідчивши перед усім світом, що він є підданим польського короля, а Україна — невід'ємною частиною Речі Посполитої. Він усіляко зволікав з "натиском на Варшаву", вражаючи цим власних полководців, які бачили, що шлях на польську столицю відкритий і що про зручніший момент годі й мріяти. Дочекавшись обрання нового короля, посприявши цьому обранню — український гетьман уклав з ним мирну угоду і наказав своїм військам залишити Галичину, покинувши місцевих повстанців і, зокрема, військо Семена Височана, напризволяще. Ці дії Хмельницького докорінно ускладнили становище корпусу Височана, який, як уже мовилося, мав на той час контакти зі штабом Хмельницького а, можливо, і з самим гетьманом, і вважав своє військо складовою частиною Визвольної армії.

Марне Височан сподівався на допомогу Богдана Хмельницького. Перебуваючи під Замостям, на чолі могутньої козацько-повстанської армії, яка на той час зазнала стільки блискучих перемог і зуміла визволити майже всю Україну, гетьман веде

переговори з новообраним польським королем про укладення миру, при цьому виставляє настільки ганебні для переможної козацької армії, для козацтва умови, під якими інший полководець посоромився б підписуватись, навіть опинившись у вкрай тяжкому стані, в обложеному таборі, без набоїв і продовольства.

Прийнявши у себе послів польського короля і провівши з ними переговори, він 5-го (орієнтовно) листопада послав до Варшави власне посольство на чолі з полковником Захарієм Хмельницьким та ксьондзом Андрієм Мокрським. Які ж вимоги він, переможець під Жовтими Водами, Корсунем та в інших битвах, висунув перед знесиленою переляканою розвоєм козацько-селянського визвольного руху в Україні Річчю Посполитою? Ось основні пункти його умов:

1. Щоб завжди козаків було 12 тисяч і щоб чинним був той привілей, який одержали від світлої пам'яті короля з підписом чотирьох сенаторів".⁶

Хмельницький навіть не з'ясовує про яких саме козаків ідеться: реєстрових, чи взагалі, людей, які називаються козаками, тобто прийняли козацький спосіб життя або є спадковими козаками. А це мало принципове значення. Адже козак — означало "вільний". Він не був підвладний панові, його не можна було карати за те, що залишив панський маєток, не можна було повертати під панську владу.

Але, незалежно від того, які козаки малися на увазі: звичаєві, чи лише реєстрові, тобто ті, що підлягали королівському реєстру і перебували на державному утриманні, — чисельність ця для такої великої держави, якою поставала на той час Україна, була просто-таки мізерною. Особливо якщо врахувати, що на той час усі воїни Визвольної армії вважали себе козаками. А ще ж існувала Запорізька Січ. Саме лише Військо Запорізьке Низове налічувало тоді понад 30 тисяч шабель. Для порівняння скажу, що, зазнавши поразки у битві поблизу Курукового озера, знемагаючи в обложеному таборі, гетьман Михайло Дорошенко домігся (в 1625 році) від поляків, щоб у реєстрі залишалось 6 тисяч козаків.

А ось що мовилося в двох інших пунктах підписаної Хмельницьким під Замостям угоди. "Щоб кварцяного війська не було, а вони самі оборонятимуть Річ Посполиту".

"Щоб Хмельницькому було дано в Україні староство, яке він собі вподобає, а до цього староства 20 миль землі".

Тобто, як бачимо, першим із цих пунктів Україна визнавалася невід'ємною частиною Речі Посполитої, і навіть сама називалась нею, отож ні про яку державність українську, про яку стільки говорять наші дослідники і будівничим якої подають Б. Хмельницького, тут навіть не йшлося. Відтак і сам Хмельницький просить у короля наділити його староством, визнаючи себе у такій спосіб вірнопідданим польської корони. Староствами в Польщі наділяв сам король.

Цікавий четвертий пункт угоди, в якому говориться: "Щоб пани не карали своїх підданих і все простили цим заколотникам". Зверніть увагу, що, говорячи про підданих панів, Хмельницький, власне, має на увазі воїнів своєї козацько-селянської армії, оті десятки тисяч селян, які, полишивши панські маєтки, приєдналися до його війська зі зброєю в руках, по суті, здобули незалежність України. Так ось, зневажуючи ці

здобутки, навіть не згадуючи про можливість існування незалежної Української держави, Хмельницький уже одверто називає їх "заколотниками" і просить помилування для них саме як для "заколотників".

Й нарешті чотири останні пункти:

"5. Щоб можна було виходити в море, коли захочуть і в будь-якому числі.

• 6. Щоб судилися козаки правом литовських татар, а литовські татари судяться таким правом, як шляхта.

• 7. Щоб те, що сталося, було забуте.

• 8. Щоб не були під владою пп. коронних гетьманів, а тільки під владою самого короля й милості мали свого гетьмана, обраного з козаків".

Ось і всі вимоги гетьмана, вождя могутньої козацько-повстанської армії, на якого козаки, повстанці, селянство, вся Україна молилися, як на визволителя, і від якого вони чекали рішень і дій, гідних творця Української державності. Так, тут ідеться про вільний вихід в море. Цей пункт був необхідний, от тільки реального права на вихід в море слід було домагатися не від польського короля, який і сам не мав виходу в Чорне море, а від кримського хана і турецького султана.

Лише як образу своєї гідності могли сприймати горді старшини, все вільне козацтво той факт, що вождь переможної армії випрошує в польського короля судове право, порівнюючи їх не з польським шляхетством, а... з литовськими татарами — національною меншиною Литви! Я глибоко переконаний, що й сам польський король ніколи не наважився б прирівнювати козаків у їхніх правах до... литовських татар, оскільки побоювався б, що викличе цим невдоволення й образу з боку козацтва. Та йому, мабуть, і на думку таке не спало б.

Крім того, не забуваймо, що сам гетьман Хмельницький уже визначив: козаків буде лише 12 тисяч, тобто цілковито мізерне число. І це право стосуватиметься тільки їх, а не всього козацтва, а тим паче — всього народу. До речі, останнім пунктом Б.Хмельницький беззастережно визнає Україну територією безпосередньо підвладною польському королю. При цьому спроби більшості наших істориків тлумачити визнання королем цього пункту, як здобуття Хмельницьким і його прибічниками певної автономії для України, не має під собою жодного підґрунтя.

Якби Хмельницький хоча б пробував домовлятися про якусь автономію для України, він окреслив би територію, про яку йдеться, визначив би, що саме мається на увазі під поняттям України як державного утворення: чи належить включати до цього поняття, скажімо, Волинь або Галичину, про яку Богдан Хмельницький навіть не згадав. Як не згадав він і про галицьких повстанців, яким потрапити до отих 12 тисяч козаків, права для яких нищо виторговував Хмельницький, звичайно ж, не судилося.

Як бачимо, в умовах цієї мирної угоди окреслена лише одна-єдина територія — 20 миль землі, якої Хмельницький вимагав для себе особисто. Ясна річ, з тисячами й тисячами селян, які працювали б на ній.

В угоді, укладеній з королівськими комісарами вже 24 лютого 1649 року, яку Богдан Хмельницький підписав від імені всього Війська Запорізького, визначається, що

до Зелених свят, коли має бути складений реєстр козацького війська, тобто реєстр отого загону в 12 тисяч козаків, рубежами перемир'я визначаються ріки Горинь та Прип'ять. " Тому що комісія тепер не може бути успішно укладена, має бути збережений мир з коронними військами і військами Великого Литовського князівства, які не повинні вступати з жодного боку в Київське воєводство по ріки Горинь і Прип'ять, а від Подільського і Брацлавського воєводств по Кам'янець-Подільський. Військо Запорізьке теж повинно залишатися на своїх позиціях і через ці місця і ріки не переходити і ніякого з обох сторін не мають робити під'їзду, наїзду і чат. А якщо коронні війська і війська Великого Литовського князівства перейдуть на описані місця, то знову ж таки, повинні назад повернутися".

Як бачимо, ні про яке державне утворення тут не йдеться, а гетьман оперує поняттям "воєводство", тобто вся звільнена військами територія визнається територіями воєводств Речі Посполитої. А щоб ні в кого не залишалось сумніву, що це саме так, першим же пунктом Богдан Хмельницький проголосив:

"Маючи корогву і булаву від Величності високої польської королівської милості і Речі Посполитої, пан гетьман і все Військо Запорізьке залишаються вірнопідданими, про що заявляють у своєму листі^{*.8} Ось такі Чітко і недвозначно, перед усім військом, перед народом своїм і перед усім світом стоячи...

І можна тільки дивуватися, що не лише у працях давніших, таких як Д. Яворницький, М. Грушевський, І. Крип'якевич, але і в сучасних дослідників натрапляєш на нічим не вмотивовані пасажі з приводу того, як під Замостям, наприкінці 1648, та в Переяславі, на початку 1649 року, Богдан Хмельницький здобував незалежність України та розбудовував її державність. Ось приклад:

"Після розгрому польських військ, — читаємо у виданій під егідою Українського вільного університету в Мюнхені монографії Петра Гоя, — листопадового перемир'я 1648 року та тріумфального повернення з-під Замостя у Київ наприкінці 1648 року, Хмельницький вважав Україну за звільнену з-під польської державності, державної влади: "Ми волею Божою тим від них стали свободні".

Україна стала в центрі нових плянів і політичних комбінацій. Перед молодого українською державою внутрішня і зовнішня ситуації висівали кілька можливих союзів чи, в сьогоднішньому розумінні, орієнтацій. Тому вся енергія, сконцентрованість і широка дипломатична діяльність українського уряду йшла під кутом доцільності вибору союзників з-поміж довколишніх держав*.

Але цілком зрозуміло: якщо Богдан Хмельницький і міг виставляти себе творцем Української державності та її оборонцем, то лише перед тим широким загалом української людності, яка просто не знала, і не могла знати, про що ж там насправді мовилося у висунутих ним поляками умовах миру. Оскільки йдеться про міжнародний імідж України часів Б. Хмельницького, доречно пригадати, як за значно складніших військово-політичних умов повівся керівник болгарських повстанців — до речі, селянин, свинопас, син і внук свинопаса — Івайло (р. лі. невід. — помер 1280). Очоливши селянське повстання, він в 1277 році зумів розбити орду ногайських татар, що

окупували країну, і визволити частину Болгарії. Невеличку поки що територію невеличкої Болгарії. Гадаєте, що, подібно Б. Хмельницькому він почав схилятися "до ніг його милості царя"! Або писав листи, в яких величав себе вірнопідданим підніжком непереможного хана? Помиляєтесь! Того ж року, ще навіть не здобувши столиці, м. Тирново, він зібрав на Раду всіх своїх командирів, представників повстанських загонів та земель, всіх священиків але не для того, щоб подібно Б. Хмельницькому, примусити їх обирати собі "покровителя" з числа сусідніх володарів, як це вчинив наш достославний гетьман під час так званої Переяславської Ради в січні 1648 року, а щоб урочисто проголосити перед усім світом, що Болгарія є незалежною державою — Царством Болгарським! А самого його, Івайла, висвячено на царя!

Через три роки, в 1280-му, Івайло загинув в битві з візантіяцями та іншим царем — претендентом на трон Костянтином Тихом. Але болгари й досі вдячні йому як цареві, главі Держави Болгарської, який не просто зумів розбити військо чужоземців, але й відродити болгарську державність, перед усім світом, правовим актом висвячення на царя, утвердити цю державність і незалежність повсталого народу.

То що заважало Б. Хмельницькому, який мав під своїм командуванням війська в десятки разів більше, ніж цар Івайло, (який мав козацьку, одну з кращих армій світу!) і цілковиту звільнену територію країни в десять разів більшу, ніж мав на момент проголошення незалежності Івайло, проголосити незалежність України. Проголосити й" в Києві, древній столиці України, куди він в'їхав на білому коні і де його урочисто зустрічало все вище православне духовенство України на чолі з патріархом Паїсієм, всі його полководці, керівники адміністративних полків і сотень, тисячі представників громадськості. Вони теж вважали, сподівалися, що то в столицю в'їжджає глава незалежної держави, а виявилось, що то лише черговий "вірнопідданий його королівської милості", черговий "підніжок трону його величності", який випрошує собі в польського короля староство та 20 миль землиці. Такою була історична реальність, і нікуди від неї не дінешся.

Між іншим, зауважу, що навіть польські історики, старожитні і сьогоденні, визнавали — як наприклад, Збігнев Вуйцік¹¹, визнавали і визнають, що в 1650-1651 роках фактичної незалежності України було досягнуто. Фактичної — додаю від себе — так. Але в політиці державотворення цього замало. Потрібні були державницькі міжнародно-правові акти, які б цю фактичну державність юридично закріпили.

З відходом армії Хмельницького на Поділля та Правобережну Україну, повстанський рух на Прикарпатті почав згасати. Дії Хмельницького викликали розчарування і серед значної частини його власного війська, і серед повстанців Семена Височана. І там, і там почали відкрито говорити про зраду гетьмана.

Не встиг Хмельницький відійти, як поляки негайно розгорнули антиповстанський рух. Одним із перших упав Калуш, здобувши який, поляки жорстоко розправилися з керівниками місцевого козацтва. Серед останніх значних операцій Височана на Галичині була спроба затримати польській загін, що переправлявся в цей край через Дністро. Але вражає те, що для битви він задіяв лише незначний загін місцевих

повстанців, в той час, коли тут, на час переправи, повинен був розгорнути увесь свій корпус і дати полякам рішучий бій. Ну а далі почалася розправа над повстанцями. Армія Височана на той час уже, по суті, розпалася. Частина повстанців розійшлася по домівках, частина загинула в боях та сутичках. Тих, що все ще залишалися в основному загоні, Семен Височан теж поділив на дрібні купи", звелівши діяти самостійно.

Прагнучи остаточно пригасити вогнище повстання, поляки перекинули на Прикарпаття кілька полків кварцяного війська, що вивільнилося після перемир'я з Хмельницьким, та оголосило місцеве "посполитерушення", аби сформувати ополчення підкарпатської шляхти, і розпочати великі каральні операції. Щоб урятувати рештки свого воїнства від цілковитого винищення, Височан, з ядром його, пройшов тилами польських військ й, уникаючи значних сутичок, пробився на Поділля, на територію Брацлавського воеводства. При цьому кілька окремих загонів, які вже втратили зв'язок з Височаном, знайшли порятунок на території Молдови.

Один з епізодів діяльності Височана можна відродити за повідомленням В. Грабовецького, який, посилаючись на давніші джерела, у стислому розділі "Перехід Семена Височана на гетьманську Україну (1649-1666 рр.)" пише:

"1659 року Семен Височан перейшов на Лівобережну Україну і під час панування гетьмана Брюховецького, будучи на його боці, заслужено став, як повідомляють джерела, "гетьманським полковником", відіграючи значну роль у боротьбі лівобережних гетьманів з польською шляхтою на Правобережжі. Так в 1661 р" коли проти польського панування і гетьмана Тетері на Правобережжі вибухнуло повстання, яке охопило територію від Бугу до Дністра, він спішить, за наказом гетьмана Брюховецького, на виручку повсталим. Допомагає запорозькому кошовому Івану Сірку, який прибув сюди з козаками, громити шляхту. В результаті цього походу були визволені від польської шляхти Лисянка, Ставище й інші міста, аж до Чигирина. Мабуть, за ці заслуги Височан дістав звання лисянського полковника і зберігав його до 1665р."

Важко сказати, наскільки важливою і відчутною була роль Семена Височана в "боротьбі лівобережних гетьманів з польською шляхтою на... Правобережжі", як це мовиться в краєзнавця, але що тут, на Великій Україні, гетьмани та всілякі підгетьманичі вперто втягували його в міжусобну боротьбу, то це очевидно. Бо лівобережні гетьмани не стільки боролися проти засилля польської шляхти на Правобережжі, скільки дбали про запровадження московітської адміністрації та своєму ж таки Лівобережжі.

В черговий раз постать непогамовного повстанця-козака з Покуття Семена Височана зринає на кону Історії вже під час козацького повстання 1664-1665 років. Витоки цього бунту слід шукати в подіях польсько-російської війни 1663-1664 років.

Заохочуваний гетьманом Павлом Тетерею, польський король Ян-Казимир заповзявся розгромити козаків та російські залоги на Лівобережжі України і повернути його під польську корону. Одначе похід, до якого він вдався спільно з правобережними козаками гетьмана Тетері, виявився вкрай невдалим. Ні, певних успіхів поляки все ж

таки домоглися. Але всі спроби здобути такі значні міста, як Переяслав, Батурин, Ніжин, незмінно завершувалися їхньою поразкою.

Переконавшись, що здобути Лівобережжя полякам не вдасться і що збройні сили їхні розпорошуються, козацькі ватажки Правобережжя вирішили організувати анти польське повстання. Керівником його став полковник Кальницький Василь Варениця, але один із центрів визначився в Лисянці, де сформував свій повстанський козацький полк Семен Височан. Він не лише зумів завдати поразки полякам під Лисянкою, але й досить успішно рейдував між Лисянкою і Ставищем, гарнізон якого понад три місяці витримував облогу значного корпусу поляків. Відтак, до початку 1665 року повстання охопило Брацлавський, Уманський та Могилівський полки, і його підтримали запорозькі козаки на чолі Іваном Сірком.

Однак сили все ж таки були занадто нерівними. Повстанці зверталися до козаків Лівобережжя та до російського уряду з проханням прийти їм на допомогу, посприяти об'єднанню Правобережної України з Лівобережною. Але й самі росіяни, мабуть, теж побоювалися такого об'єднання, розуміючи, що після цього козацтво захоче визволити Україну не лише з-під Польщі, але й з-під Росії.

Не знайшли вони підтримки і в гетьмана Правобережної України Павла Тетері, який займав одверто пропольську орієнтацію та був захоплений міжусобною боротьбою за владу. Врешті-решт, того ж таки 1665 року Тетеря змушений був зректися гетьманської булави і втекти до Польщі. Але й повстання теж зазнало поразки. У битві під Кальником загинув його вождь Василь Варениця. Потрапив у полон до поляків і був страчений ще один керівник — Сулимко. Відтак змушений був припинити активні бойові дії і Семен Височан.

Здавалося б, участь Височана в антипольському повстанні повинна була зміцнити довіру до нього, але сталося навпаки.

Саме участь у цьому повстанні послужила декому а козацьких старшин приводом для інтриг проти нього. В 1665 році Семен Височан (за однією з версій) був призначений гетьманом Брюховецьким полковником Корсунським. Це один із провідних адмінполків, від позицій якого залежала доля всього Лівобережжя. Уже як полковник, що перебуває на службі в гетьмана Брюховецького, який дотримувався проросійської орієнтації, "мали Хмельніцкі землі галицькей" прийняв присягу на вірність російському цареві. Але це йому не допомогло. Хтось із козацьких старшин, або й кілька їх, уже встигли написати доноса царю-батюшці, в якому Височана звинувачено в тому, що свого часу він намагався здати полкове місто своє Лисянку... полякам, тобто виступав проти росіян.

Ось як цю ситуацію відтворює в своєму дослідженні В. Грабовецький: "У 1665 р. Височина несправедливо обвинувачено в тому, нібито він намагається віддати полякам Лисянку. Це спростовує лист гетьмана Брюховецького до царя від 28 січня 1665 року, де говориться, що Семен Височан, будучи корсунським полковником і живучи в Лисянці, прибув зі всіма своїми сотниками, лисянськими міщанами і війтом до Канева і нарівні з іншими склав присягу на вірність і навічне невідступне підданство Росії. Після

цього Височан з міщанами повідомили, що якийсь митрополит Варнянський та із Греції Даниїл підмовляли їх відступити від Росії і піддатись Речі Посполитій. Однак полковник не лише не зламав присяги, але й мужньо боронив Лисянку перед наступом шляхетських військ Чарнецького та їх гетьмана Павла Тетері".

Інформація ця, яку краєзнавець подає без будь-яких коментарів та без аналізу, потребує певного осмислення. Можна не сумніватися в тому, що якісь-там контакти з гетьманом П. Тетерею у Височана справді були. Галицький ватаг-полковник дійсно брав активну участь в антипольському повстанні, але нема достатніх підстав вважати, що нібито він був посланий гетьманом Брюховецьким для участі в цьому повстанні з метою його підтримки.

Як і деякі інші полковники, Височан сам приєднався до повстанців, розраховуючи, що перемога над військами Речі

Посполитої допоможе розповсюдити полум'я цього повстання і на Галичину. Отож, разом з іншими керівниками повстання, Височан сподівався, що гетьман Тетеря, незважаючи на його явно пропольську орієнтацію, все ж таки знайде в собі мужність підтримати козацтво.

Однаке в міжусобній боротьбі Тетеря зазнав поразки і на певний час — лише на певний, — на чолі держави козацької виявився І. Брюховецький, весь період правління якого позначений гострою боротьбою за гетьманську булаву, політичною нестабільністю, прагненням цього діяча насильно і навічно прив'язати залишки Української козацької держави до російського імперського воза. Недарма у листі до російського полковника Косагова (навіть не в листі до самого царя!) він по-холуйському називав себе "підніжком престола його царської величності". То й чого, яких зусиль по утвердженню державності, можна було чекати козакам від цього "підніжка*.

Височан усе ще мав авторитет серед козацтва, в його підпорядкуванні перебували досить боєздатні загони, і природно, що Брюховецький розраховував на його підтримку. Але щоб уціліти в цій кривавій веремії, Височану, разом з усіма старшинами його полку, довелося принизливо клястися в вірності Росії та російському цареві. Та, як уже мовилось, існувала певна група старшин, яка, прагнучи, з одного боку, відсторонити від полковницького пернача самого Височана, а з другого — похитнути владу Брюховецького, вперто інтригувала проти нього, переконуючи російських воєвод, котрі панували тоді в Україні, та російського царя, в тому, що присяга цього галичанина вимушена і нещира, і що насправді він тільки й мріє про те, як би перекинутися на бік поляків, щоб у такий спосіб здобути собі прощення польського уряду.

У цій ситуації логічно було б припустити, що Семен Височан або почне формувати власне повстанське військо, чи то на підтримку Брюховецького, чи задля здобуття булави; або ж повернеться в Галичину, щоб відроджувати козацький дух у Підгір'ї. Але ні до того, ні до того він не вдався. На Східній Україні він був людиною прийшлою, на Західній Україні слава його давно пригасла. Та й сили починати все спочатку, мабуть уже не було.

Подальша доля його документально не з'ясована. За однією з версій, котра

видається досить правдоподібною, на початку 1666 року він нібито вдався до самогубства. Дізнавшись про те, що його мають заарештувати і вислати до Москви для допитів, Височан вирішив позбавити ворогів такої втіхи і піти з життя з гідністю, як і належить воїнові.

На вершину козацької слави Семен Височан сховався, як вожда антипольського повстання, як "Хмельницький землі Галицької", гетьман Галичини, а завершував це своє бурхливе сходження, "зрадником" російського царя-батюшки і "союзником польського короля". І в цьому — фарсовий парадокс долі Семена Височана, в котурнах якої, мов у гнівних нелукавих словесах Святого писання, відбивається увесь трагізм долі тогочасної, між кількома імперіями пошматованої, гетьманськими міжусобицями закривавленої Козацької України.

Худолий, гетьман повстанців, гетьман України.

Поява в історії України цього гетьмана — явище не з буденних. Ще б пак! У пору, коли на просторах країни на всю широчінь буяло повстання під проводом Б. Хмельницького, раптом виникло заворушення, спрямоване не тільки проти польського панування, ай... проти Хмельницького. І бралися до зброї, до кіс та вил вже не поляки, а українці: ота голота й сірома, яка, на погляд Хмельницького, мала б тільки дякувати йому за перемоги та складати шану його особі.

Як це сталося? Що спричинилось до такого?

8 серпня 1649 року між польським королем Яном-Казимиром і гетьманом України Богданом Хмельницьким укладено відому Зборівську угоду. Здавалося: запанував, нарешті, мир, і треба йому радіти.

Щодо гетьмана, то він справді радів: де ж бо таки, сам король підписує з ним, як із рівнею, договір! Інша річ, як почувалися при цьому тисячі й тисячі селян. Вони проголосили і вже відчували себе козаками, вільними людьми, а тут, згідно зі статтями угоди до України почали вертати польські пани й підпанки. Та ще й із власними загонами охорони. І вони вимагають від селян теж повертатися — на лани, до стаєнь, до іншого діла, та працювати на панів, як працювали завше.

Чи могло сподобатися таке людям, які стільки крові пролили, стількох товаришів по зброї на полях битв полишали задля скасування усіх цих порядків? Певно, що ні. Почалися бунти, знову з'явилися загони повстанців. Щоб утихомирити бунтарів, по багатьох маєтках панство ладнало шибениці, та карало порушників Зборівської угоди.

Проте найнезбагненнішим для простого люду здавалося інше: карав бунтівників і сам Хмельницький. Вимагав покори. Не хотів, щоб Зборівський мир, принаймні до часу, хтось порушував і цим давав привід полякам знову братися до бойових дій. Тож і гуляли каральні загони гетьмана по всій, ще вчора вільній, землі українській. Кінець 1649 і початок 1650 років запалали в Україні безліччю бунтів та повстань. А найзагрозливіше ширилось це полум'я по Брацлавщині й Волині, перекидаючись уже й на Побужжя і навіть Подніпров'я.

Ситуацію, що складалася на той час, досить контрастно змалював у своєму нарисі "Богдан Хмельницький" Проспер Меріме: "На Волині якийсь князь Корецький,

очоливши загін із трьох тисяч вояків, бив, калічив, садив на палі селян, які відмовлялися вертатися до ярма. Жорстокість до людей, які щойно відклали зброю, всюди викликала повстання. Знову з'явилися ватаги бунтівників, підтримувані кількома запорізькими полковниками, які постачали їм зброю, амуніцію і навіть надсилали старшину своїх полків. У час, коли Варшава звинувачувала Хмельницького в тому, що він підбурює народ до цих виступів, в Україні ремствували проти нього, заявляючи вголос, що він продався польській шляхті і зрадив національну справу".

Саме так: "продався і зрадив"! Під гаслами цих закидів і повставали проти статей Зборівської угоди, а отже й проти гетьмана, вже не тільки селяни, а й полки Визвольної армії. Наприклад, відмовлявся додержуватись угод цілий корпус Данила Нечая, народного героя, улюбленця.

Та найнебезпечнішим було те, що незадоволення політикою Хмельницького набуло поширення й на Запоріжжі. Тут з'явився свій ватажок із козацької старшини — Худолій. Історія не донесла до нас навіть його імені. Зате відомо, що бунт під його проводом тривав тільки два місяці: лютий-березень 1650 року. Кошовим отаманом на Січі був тоді Федір Лютай, але він чи то зайняв нейтральну позицію, чи й сам уже не контролював ситуації, що набувала загрозливих обрисів.

А почалося все з козацької ради, до якої прилучилися й посланці тисяч козаків та селян, що втекли на запорізьку землю, шукаючи рятунку від свавілля карателів. Проходила рада бурхливо, проте ухвала її була однозначною: позбавити Б. Хмельницького гетьманської булави. Як зрадника. Як запроданця. А гетьманом обрати Худолія.

Звістка про це кинула Хмельницького в шок. Воно й зрозуміло. Адже авторитет Січі в народі надзвичайно високий, її ухвала могла миттю підірвати його авторитет.

Хмельницький не помилявся. Поява нового гетьмана в особі Худолія давала підстави для непослуху навіть найвідданішим гетьманові полковникам Визвольної армії. Ось чому Хмельницький негайно спорядив великий загін — придушити заколот на самому початку! Але покладався при цьому не тільки на військову силу. Активізував також своїх прихильників на Січі. Зокрема, звернувся по допомогу до кошового Федора Лютая, не без підтримки якого, зрештою" бунт і втихомирено.

На щастя Хмельницького та, мабуть, і всієї України, повстанці не спромоглися залучити на свій бік котрогось із уславлених героїв Визвольної війни. Вони не розуміли, яке величезне значення має саме ім'я визнаного народом ватажка. Не склали належної ціни й постаті гетьмана. Тож коли на терезах авторитету зависли Хмельницький і якийсь там, мало кому знаний, Худолій, — жодних шансів на загальне визнання новообраному гетьманові не залишилося.

З допомогою вірної Хмельницькому козацької старшини на Січі Худолія заарештували й привезли до ставки гетьмана. Присуд був коротким, як посвист шаблі: смерть!

На цьому й скінчилась історія гетьмана, булава з рук якого випала задовго до того, як народ устиг помітити її та усвідомити, що має нового вождя.

Іван Ганжа, полковник Уманський, полковник Визвольної армії.

Під час Пилявецької битви стався цікавий випадок. Українські і польські війська стояли одне проти одного по берегах річки Пиляви і бою не розпочинали. Чекали. То підкріплені, то слухної нагоди, а головне, вирішувалося, хто першим піде в наступ. Нудьгу такого протистояння розвіювали, за традицією, поєдинками своїх богатирів, що сходилися на піках, шаблях або й голіруч. Велетень-українець Іван Ганжа стільки разів та з такою легкістю долав своїх супротивників, що, зрештою, це розлютило поляків, і вони кинулися в бій, не підготувавшись до нього як слід. Наступали неорганізовано, окремими гуртами, що рухалися греблею та кількома бродами.

З цього й скористався Хмельницький. У безладді, що завжди виникає, коли військо переправляється по грузьких бродах чи хисткими греблями, поляки не могли навіть належно вишикуватись до бою. Козаки ж, накинувшись на них усією потугою, заходилися стріляти й рубати ворожі гурти, заганняючи їх у трясовину та на річкові глибини. Так, іще, власне, й не починаючи справжнього бою, поляки втратили кілька добірних полків. Сам полковник Ганжа зі своїми "уманцями" бився в перших лавах і одним з перших підступив до табору поляків, з якого ті кинулися врозтіч, шукаючи рятунку аж за річкою Случ.

Іван Ганжа (р. н. невід.-помер 1648) належав до тих завзятців, стараннями яких і зароджувалась визвольна армія. У квітні 1648 року, коли наказний гетьман Барабаш виступив проти Хмельницького зі своїми реєстровиками, Ганжа, перестрів його біля Кам'яного Затону. І почав не з шаблі, а зі слова, намагаючись умовити козаків реєстру приєднатися до повстанців. Остаточного не переконав, але зайвого кровопролиття не допустив. А понад те, затримав на Дніпрі, не даючи змоги одразу ж приєднатись до поляків, що вже прибули під Жовті Води.

Відчувши, що барабашівці почали вагатися, Ганжа послав гінця під Жовті Води і попросив прибути до них самого Хмельницького. Той прибув. І звернувся до реєстрових полків із промовою. Наслідки відомі: вночі козаки перебили своїх командирів — Барабаша, Караїмовича та інших, хто не хотів переходити на бік повстанців, і приєдналися до армії Хмельницького.

До початку Визвольної війни полковник Ганжа встиг набути неабиякого військового досвіду. Був січовим козаком, що не раз ходив у морські походи до Криму та на Дунай. Служив у реєстрі. Був офіцером польської (власне польсько-української) армії, якою командував коронний гетьман Конецпольський. Не маємо точних відомостей, коли саме доля звела його з Хмельницьким, але можемо припустити, що це сталося тоді, коли до ще невеличкої ватаги повстанців приєдналися реєстрові козаки з полку, що стояв залогою біля Січі. Очевидно, як офіцер реєстру Іван Ганжа був серед цих вояків.

Про цілковиту довіру до нього гетьмана свідчить уже хоча б той факт, що одразу ж після Корсунської битви, коли визріла реальна потреба в новій адміністрації, Ганжу призначено полковником уманським. Слід зауважити, що сьогоднішній райцентр Черкаської області, Умань тих часів була одним із солідних міст, значним діловим і

політичним центром Правобережної України. А головне, саме по землі уманського полку сягала реальна влада козацького гетьмана Хмельницького. Тобто, по суті, Ганжа ставав адміністратором прикордоння, що першим мало стримувати натиск поляків.

Відтоді, й аж до Пилявецької битви, полковник Ганжа командував окремим корпусом, що діяв у районі Умані, а також на Поділлі, у спілці з військами іншого полковника — Станіслава Морозенка. Проте особливість цього призначення полягала ще й у тому, що, перш ніж стати уманським полковником та взятись до виконання своїх адміністративних обов'язків, Умань ще треба було здобути. У ній на той час зібралося чимало великого панства, а ще більше — польського війська, що оговтувалося тут після жовтоводського та корсунського бойовиськ.

Хроністи не донесли до нас подробиць битви за Умань, але відомо, що наказ гетьмана полковник Ганжа виконав: польський гарнізон із міста вибив. Ті з польських аристократів, що вціліли, під прикриттям решти військ, почали відступ до Вінниці, або й до Кам'янця, що мав тоді репутацію неприступного.

На жаль, життя повстанця-полковника Ганжі урвалося швидко. Готуючись до вирішальної битви за Поділля, Хмельницький приєднав корпус Ганжі до свого війська. Як уже мовилося, тут, перед початком битви на річці Пиляві, Ганжа прославився своїми герцями з найвправнішими і найдужчими дуелянтами-поляками. Але 21 вересня, вже по тому, як козаки примусили поляків із значними втратами відступити, полковник Ганжа, за однією з версій, загинув.

Сталося це поблизу Пилявецького замку, де перебувала ставка гетьмана. Масований наступ поляків на неї було відбито, і між сторонами на якийсь час знову запанувало рівно-стояння. Порушували його хіба що перестрілки, дрібні сутички і, знову ж таки, поєдинки. Завжди охочий до них, Ганжа і тут прийняв виклик одного з польських лицарів. І... загинув. Хроніст, який розповів нам про цю подію, твердить, що сталося це з його власної провини. Він порушив давній козацький звичай — сів на коня, не помолившись. Що ж, коли людина гине в бою, можливе і таке пояснення. "Назавтра, 21 вересня, у наступ пішли вже козаки, — писав Проспер Меріме. — Великою силою вони атакували ліве крило, змусили його вернутися через Пилявку і впродовж дня тривожили поляків безперервними перестрілками. Козаки зазнали важкої втрати: в одному з поєдинків, які час від часу розпалювали відчайдухи перед лицем обидвох армій, загинув один з кращих полковників Ганжа ". Втім, існує й інша версія: що нібито Ганжа не загинув, а перейшов на бік поляків. Проте достатнього обґрунтування її теж не маємо. Прихильник цієї версії, доктор історичних наук Віталій Степанков пише: "Щодо поширеної в історичній літературі думки про смерть відомого козацького полковника Івана Ганжі під час поєдинків, то вона є помилковою. Ганжа перейшов на сторону поляків, отримав за зраду офіцерський чин та шляхетство й узяв активну участь у боротьбі проти власного народу. В одному з джерел є лише згадка про загибель невідомого полковника Ганжі. Наскільки ця інформація вірна, судити важко, але достеменно відомо, що ним не був Іван Ганжа".

Оскільки ні в цій, ні в інших публікаціях переконливих доказів зради полковника

Івана Ганжі не наводиться, то питання залишається відкритим. Але якщо в одному з джерел ідеться про загибель "невідомого полковника Ганжі", як про це пише Степанков, то цей факт примушує замислитися: невже в той час був ще один полковник Ганжа, тільки вже "невідомий"? І чому про нього, як про полковника повстанського війська, нема згадки в жодних солідних джерелах? Адже полковник в армії Хмельницького — чин досить високий, і полковників було не так вже й багато. Тому... не поспішаймо викреслювати полковника Івана Ганжу з історико-літературного Пантеону козацьких лицарів України.

Йосип Глух, полковник уманський, командир корпусу Визвольної армії.

Оголосивши на початку 1649 року посполите рушення, тобто всенародну війну, польський король Ян-Казимир дав зрозуміти і Хмельницькому, і полякам, що, на відміну від свого брата і короля-попередника Владислава IV, він не має наміру й далі миритися з повстанським рухом. І що ні про які поступки повстанцям вже не може бути й мови.

Одним з міст, до яких мало сходиться ополчення з Польщі, Литви та Білорусії, був Слуцьк. Розташований у глибині Білорусії, поблизу Мінська, тобто далеченько від українських кордонів, він здавався королеві досить безпечним для того, щоб там, у тилу, спокійно зібрати, озброїти та підучити військо. Але Б. Хмельницький, розвідка якого вже знала про всі три пункти збору (крім Слуцька, це були ще міста Лоїв і Збараж), послав туди корпус під командуванням Івана Богуна.

Не можна не вказати на надзвичайну небезпеку цієї виправи. Адже козаки мали на сотні кілометрів заглибитись у підвладну полякам територію і діяти, не сподіваючись жодної підтримки з боку основних сил Хмельницького. Так ось, одним з полків, що входили до складу Богунового корпусу, командував Йосип Глух, полковник уманський.

Завдання, що його покладав гетьман на полковника Глуха та його товаришів, автор Історії русів" сформулював так: "Втримати супротивника на його позиціях, поки це можливо, а далі утруднювати йому рух на переправах через річки та по всіх дефілеях, відступаючи завжди до головної своєї армії, що скеровує похід до міста Збаража, куди заплановано прийти самому королеві з головним польським військом".

Глух та його хлопці тримали ворога на його позиціях справді "поки це було можливо". І відступали потім, як було наказано. Втім, з доповіді І. Богуна на ім'я Хмельницького відомо, що його корпус, у складі якого був і полковник Глух, не одразу почав відходити в бік України, а спочатку пройшов рейдом до Бреста. Пройшов успішно. Польські гарнізони або розбігалися, або ж гинули під ударами українців. Та, повернувшись до Слуцька, українці застали там таку силу-силенну польського війська, зібрану згідно з посполитим рушенням (близько сотні тисяч), що випробовувати щастя в битві з ним не зважились. Хіба що потривожили його "легенько" й почали відступ до українських кордонів.

Полковник Йосип Глух належав до тих офіцерів козацького реєстру, що серед перших приєдналися до козацько-повстанської армії Хмельницького. І далі виходило так, що його полк, а згодом і корпус, з'являвся саме там, де було найважче, де була

потрібна особлива рішучість.

Яскравим прикладом цього є операція полковника Глуха під Вінницею навесні 1651 року. Гарнізоном міста командував тоді полковник Богун. Польські війська під орудою коронного гетьмана Калиновського (оті свіжі сили, що прибули полякам з посполитого рушення) взяли Вінницю в облогу, і Хмельницькому стало зрозуміло, що Богун довго не втримається. Постало питання: кого послати на допомогу? Вибір припав на полковника Глуха. По-перше, гетьман знав його як досвідченого й розсудливого командира. По-друге, допомога потрібна була Богунові, з яким Глух, перейшовши з боями чи не половину Білорусії, дуже заприятелював.

Дізнавшись про наближення великого загону Глуха, Калиновський визнав за краще не підпускати його до Вінниці, а розбити ще на далеких підступах, кинувши проти нього корпус польського генерала Лянцкоронського. Ці двоє військ зішлись на річці Соб, поблизу міста Липовця.

Знаючи тактику повстанців, Лянцкоронський, мабуть, чекав, що глухівці стануть табором і почнуть одбиватись від його облоги, оскільки одразу завважать, яку він має перевагу в силі та артилерії. Однак Йосип Глух зміркував інакше. Він не тільки не взявся ладнати табір, а й духу не дав звести самим полякам. Вдало використавши місцевість, він розчленував польський загін і заходився вирубувати його частини з таким завзяттям і люттю, що поляки кинулись утікати. Авжеж, почали не відступати, а саме тікати — таке гонорові польські офіцери дозволяли собі нечасто.

Ця паніка згодом добре допомагала і Глухові, й Богунові. Як саме? Той, хто втік, відома річ, завжди схильний перебільшувати силу супротивника, щоб якось виправдати своє боягузтво. Отож Йосип Глух ще тільки наближався зі своїм козацтвом до Вінниці, а в польському таборі вже зчинився переполох. Щоб не дати полякам отямитись, Глух і тепер ударив з наскоку. І захопив частину міста, по лівий бік Південного Бугу. Тут його загони з'єдналися з частиною військ Богунів і вже назавтра почали наступ на укріплений табір поляків. Тобто українці й поляки різко помінялися ролями.

Судячи з усього, військо Калиновського було вже настільки деморалізоване двома попередніми поразками, що ні про який серйозний опір не могло бути й мови. Якщо вірити літописцям та спогадам деяких польських учасників тих подій, від цілковитого розгрому польське військо врятувала тільки весняна повінь, що трохи передчасно, але несподівано дружно почалася в долинах Бугу і його приток та ще те, що перший натиск воно перебуло поза мурами монастиря. Скориставшись із того, що повінь не дозволила козакам вдаватися до своїх блискавичних нападів, поляки відійшли до Кам'янця.

Ще одна яскрава сторінка військової біографії Йосипа Глуха. Вона пов'язана з Берестецькою битвою, що мала місце в червні 1651 року на річці Стир поблизу м. Берестечка. Для Визвольної армії Хмельницького битва ця, як відомо, закінчилася трагічно. Кримські татари зрадили козаків і навіть захопили — чи то в полон, чи то як заручника — самого гетьмана Хмельницького. Були моменти, коли Іван Богун, який узяв керівництво військами на себе, відчував, що, зазнавши поразки під Берестечком і втративши гетьмана, повстанці можуть програти не тільки битву, а й цілу війну.

Зрештою, Б. Хмельницькому все ж пощастило вирватися на волю. А його талановитим полковникам — Богуну, Джалалії, Глухові й Гладкому — врятувати військо від розгрому. Проте сам Глух на цьому не зупинився. Він зі своїм корпусом кинувся навздогін татарам, які, повертаючись до Криму, грабували, плюндрували і палили все на своєму шляху та хапали бранців. Полковникові Глуху таки вдалося наздогнати татар — аж тоді, коли вони дісталися степу. І не просто перемогти їх, а більшу частину — понад 10 тисяч душ — просто вирубати. Кримський хан так від цього знетямився, що... висловив обурення гетьманові Хмельницькому. Як це, мовляв, так? Хіба ж можна так люто? Та ще й союзників!

А ім'я Глуха, після цього татарського погрому, стало настільки популярним, що молдавський господар Василь Лупул, тесть Тимоша Хмельницького, саме до нього звернувся по допомогу, коли відчув, що внутрішня опозиція ладна ось-ось скинути його з трону.

Останньою відомою операцією Йосипа Глуха була оборона Умані. Це діялося вже після Переяславської ради, ухвали якої пан Йосип, до речі, відкидав як такі, що не відповідають інтересам українського народу. Так ось, до Умані тоді підійшло велике військо відомого польського генерала Чар-нецького. Полковник знав, що допомоги йому сподіватись нема звідки. Поблизу — жодних значних козацьких військ. Але знав він і те, що нього разу йому доводиться захищати рідне місто, яким він керує як урядовець. Отож, разом із полковником Богуну, що теж брав участь в обороні, він зумів так зміцнити Умань, що поляки, яким не раз доводилося штурмувати різні фортеці та укріплені табори, цього разу просто розгубилися.

Як бачимо, полковник Глух мав хист не лише до блискавичних ударів та нищівних рейдів, а й до фортифікаційної справи.

Окремо слід сказати про стосунки полковника з гетьманом. На мій погляд, вони набули певного напруження після Берестецької битви. Йосип Глух, тоді вже досить відомий полководець, відчував, що подеколи Хмельницькому просто бракує рішучості для того, щоб остаточно здолати Польщу. Що він вагається, марнує час у найвигідніших ситуаціях — тоді, коли треба розвивати успіх. А ще полковник вважав Хмельницького надто поступливим у переговорах з поляками. Особливо ж не до смаку йому, як, між іншим, і значній частині старших офіцерів Визвольної армії, були умови Білоцерківської угоди/ яка, по суті, санкціонувала повернення всієї польської шляхти до українських маєтків, та повернення до цих-таки маєтків робочої сили — всіх селян-повстанців. Зміцнювало позицію Глуха й те, що такої самої думки тримався і його давній бойовий товариш, Іван Богун.

Що ж до Хмельницького, то його уваги не минуло, що Глух, як і Богун, не прибув на Переяславську раду. Щоправда, формально це виправдовувалося тим, що кордони Уманщини запосіли поляки. Але Хмельницький чудово розумів: то лише формальний привід. Насправді ж ніщо не завадило б Глухові залишити на певний час своє врядування. Знав гетьман і те, що після Білоцерківської угоди, Йосип Глух відмовився коритися тим її пунктам, які вимагали припинити збройний опір польській шляхті, що

поверталася в Україну. Де збройно, а де тільки постачанням зброї або ж демонстративним невтручанням у конфлікти, — але полковник Глух усіляко підтримував антипольські настрої й антипольські виступи на території, що підлягала наглядові його корпусу.

При цьому привертає увагу, що проводячи боротьбу проти польських інтервентів, полковник Глух, водночас, був рішучим противником "високої царської руки" Московії, під яку з таким холопським завзяттям прагнув Хмельницький. На мій погляд, Йосип Глух якраз і був тим полководцем, який міг би привести Україну до державного самовизначення, поєднуючи у цій справі політичну гнучкість із військовим натиском.

Отже, маємо всі підстави вважати, що і Хмельницькому, і всій Україні ще й пощастило, що певна прохолода в стосунках між гетьманом та одним із найталановитіших його полковників — Йосипом Глухом, не переросла у збройне протистояння. Хочеться сподіватись, що десь в архівах — вітчизняних чи закордонних — віднайдуться документи, які дадуть змогу докладніше визначити, як складалася доля Й. Глуха після уманської битви. А ще сподіваюсь, що колись в Умані стоятиме пам'ятник ньому видатному полководцеві.

Іван Сірко, полковник Визвольної армії, полковник кальницький, кошовий отаман запорізького козацтва.

Іван Сірко (р. н. невід.-помер 1680) — постать в історії України особлива. Доля цього талановитого полководця і не-прогнозованого політика становить цілий шар нашої вітчизняної долі. За свій незвично довгий вік — як на козака, що ціле життя тільки те й робив, що воював, — він зазнав усього: злетів, занепадів, зрад, захоплень і розчарувань, щирої приязні і лютої ворожнечі; він скидав і садовив на трон гетьманів, і сам прагнув стати гетьманом. Ще за життя він став легендою українського козацтва, його подвиги оспівувано в піснях і думках. А понад те і козаки, і вороги козацтва мали його за характерника — чоловіка надзвичайної сили волі, що може підпорядкувати собі оточення і вміє навіть замовляти рани. Бо Сірко й справді виходив живим та неушкодженим із таких ситуацій, в яких інші могли б тільки загинути. Недарма татари називали його "урус-шайтаном", боялися і разом з тим дуже поважали.

В короткому есе не те, що відтворити, а навіть просто переказати неможливо життєвий шлях, що вартий кількох томів прози. Та ми й не прагнутимемо цього, оскільки написано про Сірка вже немало. Спинимось лише на кількох подіях, що найяскравіше відбивають певні періоди життя цього лицаря та найістотніші риси його характеру.

Липень 1675 року. Іван Сірко зібрав близько 20 тисяч козаків і рушив на Крим — з відповіддю на ханів напад на Січ. Погулявши з шаблями по татарських улусах, він розбив на друзки кілька організованих татарських загонів, захопив чимало ординців у полон і визволив близько семи тисяч бранців-християн. Дорогою назад кошовий отаман завважив, що чимало визволенців повертаються додому ніби не дуже й охоче.

Сірка це вразило: "Не може такого бути! — вигукнув він подумки і сам себе спитав: — Невже не раді бачити рідної землі?!". Щоб з'ясувати, що тут до чого, він звелів усім

визволенням поділитися на тих, хто хоче йти в Україну, і хто волів би повернутися до Криму. Пообіцяв: тих, хто висловиться за Крим, силою не триматимуть.

Яким же був подив Сірка, який ціле життя боронив народ України од татарів, коли майже три тисячі чоловіків і жінок раптом вирішили повертатися до тих-таки татарів! Їм, бач, там добре ведеться. Вони вже собі господарства позаводили, сім'ї закладати збираються...

Ошелешений таким відкриттям, Сірко пусти в цих відступників на волю, а сам зійшов на пагорб і дивився за тим, як вони радісно чимчикують до своїх господарів. За віщо ж тоді стільки крові пролито? За віщо стільки голів козацьких покладено, навіть у вчорашньому бою? Билися ж за їхню волю! А вона, бач, їм ні до чого — їм аби сите корито...

Скипів кошовий, скликав молодих козаків, яким ще треба було набувати виправи у шабельних січах, і послав навздогін, наказавши вирубати всіх до ноги. І загін поскакав. Наздогнав. Вирубав. А Сірко прибув на місце лютої страти, подякував козакам за службу і, похиливши голову, звернувся до полеглих: "Простіть нас, браття, і спіть собі до Страшного Суду. Тільки Господь тепер скаже, чия тут була правда. Але множити нових ординців на наші християнські голови вам не доведеться. Не зростуть ваші діти між бусурманами на свою вічну — без хрещення - погибель".

Боротьба з турками і татарами, з тюрксько-мусульманською експансією в Україну набула в ті часи особливо жорстоких форм, і те, що вдіяв Сірко — за всієї жахливості своєї, — стало досить суворою наукою його козакам і тим, хто ладен був віддати Вітчизну за господарство у татарському полоні. Наукою і попередженням. Так було. Що б ми з цього приводу не думали.

Цей трагічний в історії України епізод виразно розкриває характер кошового отамана Івана Сірка, чий воїнський талант і чия воля майже чверть століття впливали на події в усій Україні.

Дослідники припускають, що родом він був із містечка Мурафа поблизу Кальника (Східне Поділля) і що походив із давнього шляхетського роду. Козакувати він почав іще з юності. Служив у реєстрі, не раз бував у походах. Однак знаємо ми про цей ранній період дуже мало.

На політичну арену Сірко виходить навесні 1645 року, коли разом із Б. Хмельницьким подався до Франції (Фонтенбло, під Парижем) і взяв участь у переговорах із представниками французького уряду та військовим командуванням про збройну допомогу Франції.

Виходячи з цих домовленостей, Хмельницький і Сірко набирають в Україні козаків-добровольців і, як відомо з Історичних джерел, їдуть з ними до країни, яка їх запросила. Щодо участі самого Хмельницького в боях у Франції, то тут існують різні думки. Що ж до полку під командуванням Сірка, то його згадано й у французьких джерелах. Козаків кораблями привезли із Гданська, до порту Кале, а по тому вони брали участь у Тридцятилітній війні. Втім, існує інша версія: що козаки під командуванням І. Сірка ще дорогою до Кале, минаючи захоплений іспанцями Дюнкерк, не тільки відбили напад

іспанських сторожовиків, а й підпорядкували кілька з них собі, та так і вдерлися з новою силою до порту. Іспанці спробували відбити напад за стінами фортеці. Але й фортецю козаки здобули — нічним штурмом із моря.

Під час Визвольної війни ім'я Сірка не набуло такої популярності, як імена кількох інших полковників: того ж таки Кривоноса чи Богуна. Та все ж у 1654 році він уже був одним з найавторитетніших полководців, першим полковником, тобто заступником Хмельницького. Але тут його доля зробила крутий віраж. Він рішуче відкинув ідею про єднання України з Росією, став на бік опозиції і, на знак протесту проти Переяславської угоди, склав свої повноваження й повернувся на Запорізьку Січ.

Довгенько він сидів там, ніби відгородившись од світу і навіть від козацтва. Принаймні, добре відомо, що в час, коли помер Хмельницький і на гетьманство обрали Івана Виговського, кошовим отаманом на Січі був не він, а Павло Гомін. Та невдовзі настала і його пора. Серед запорізького козацтва дедалі ширшало невдоволення пропольською політикою Виговського. Оскільки Сірко виступав не лише проти російської, а й проти польської орієнтації, то невдовзі рушив на Виговського зі зброєю в руках. І перше, що зробив, це розгромив великий загін кримських татар, що йшли на допомогу новообраному гетьманові.

Самого гетьмана це засмутило не дуже: він мав інші клопоти. Зокрема, прагнучи вирватися з-під московського контролю. У квітні 1659 року, поблизу Конотопа, він переміг велике військо росіян під командою князя Ромодановського та військо зорієнтованого на Москву Івана Безпалого. Можливо, ця перемога дала б змогу Виговському зміцнити становище України, зменшити її залежність від Московії. Але проти нього, як уже мовлено, виступив Сірко. Він не обмежився розправою з уже згаданими татарами десь поблизу Умані, а ще й розпорошив кілька загонів "виговців". І дістав за це винагороду від російського царя — "двісті золотих та на триста рублів соболів".

Якби ж Сірко усвідомлював тоді, якою ціною обернуться йому і всьому народу українському оті злочасні рублі й соболі! Але він, талановитий полководець, був надто імпульсивним і непрогнозованим політиком. Або точніше сказати: взагалі не був ним, політиком. Цікаво характеризує його з цього погляду Яворницький: "...То він був на боці московського царя, то на боці польського короля, то підтримував Дорошенка, то ставав на бік його ворогів, Суховія й Ханенка, то виступав проти останніх і знову захищав Дорошенка, то допомагав російському цареві проти турецького султана й кримського хана, то йшов проти царя разом із султаном і ханом".

Навіть важко собі уявити, наскільки несподівано й страшно руйнував цей непогамований вояка плани українських гетьманів, скільки крові пролилось через невизначеність його позиції. Але так було, і тут нічого не вдієш.

Іван Сірко зі своїми козаками примусив Виговського зректися булави і зробив усе можливе, щоб вона припала Юрієві Хмельницькому. До речі, цікава деталь. Коли на козацькій раді новообраний гетьман підписався під присягою на вірність цареві, такі самі підписи мали поставити й вищі офіцери. Але хроністи свідчать, що кальницький

полковник Сірко розписатися не зміг, бо не знав грамоти. За нього це зробив сам Ю. Хмельницький.

1660 року, вже за часів гетьмана Брюховецького, Сірко став кошовим отаманом запорізького козацтва. Протягом певного часу він не дуже активно втручався у внутрішні справи, віддавши переважно боротьбі з татарами. Зокрема, восени 1663 року він повів козаків на Перекоп. Нескінченні татарські напади не давали спокою козацтву, тож Сірко вирішив поставити на місце, як не самого хана, то хоч перекопського мурзу. На допомогу татарам прийшов загін турків. Але це ординцям не зарадило. Козаки, разом із загоном стряпчого (такий уже звичай мала Московія тих часів, що військовими загонами командували як не дяки, то стряпчі) Косагова, розгромили тих і захопили великий полон. Щоправда, під час бенкету з нагоди перемоги козаки випили зайвого і всіх полонених перебили. Але то вже подробиці.

Однак татари татарами, а в Україні цієї пори не на жарт розпалилася борня за гетьманську булаву між Брюховецьким і Тетерею.

Тетеря орієнтувався у своїй політиці на незалежність України, але за союзника мав польського короля. Сіркові це не подобалося. Тож коли претендент на булаву прислав до нього гінців із листом, кошовий посадовив їх у холодну, а листа передав Брюховецькому, що тримався царя.

Трагізм ситуації полягав у тому, що одні гетьмани намагалися втягти Україну в орбіту польської корони, другі — російської. Точилася кривава громадянська війна, гинули десятки, сотні тисяч кращих українських вояків, а держава дедалі глибше поринала в руїну. За один з прикладів такого лиха можна взяти битву поблизу Глухова в січні 1664 року. Сюди підійшли війська польського короля Яна-Казимира, що підтримували Тетерю, і російські війська князя Ромодановського, що підпирали шаблями й рушницями Брюховецького. Перемогли Брюховецький з Ромодановським, проте легше від цього Україні не стало.

А де в цей час перебував кошовий отаман Сірко зі своїм низовим лицарством? У тилу поляків. Громив польські обози та гарнізони, вірні гетьманові Тетері.

Про все це він згодом доповів особисто цареві. Листом. А доповідати справді мав про що. Сірко розбив військо польського генерала Чарнецького. Розгромив загін татарів, що йшли на допомогу полякам. Разом із великим загоном калмиків, що несподівано приєднались до козаків, здобув ще одну — котру вже за ліком — перемогу над татарами. От тільки жодного зі своїх супротивників остаточно здолати не зміг...

До речі, отаманство Сіркове на Січі не було постійним. Поки в Україні кривавила страшна громадянська руїна, його кілька разів обирали кошовим, відбирали булаву і знову обирали. Але навіть коли Сірко не був кошовим, це не позбавляло його пошани запорожців. Ось маємо. Восени 1667 року кошовим був Іван Ріг, але хіба це завадило полковникові Сірку зібрати великий загін козаків і повести його на Крим? Похід був настільки вдалим, що козаки дійшли аж до Кафи (Феодосії), захопили при цьому велику кількість полонених і визволили близько двох тисяч татарських бранців. А почалося все з того, що під Перекопом Сірко доценту розбив хана, і жодна сила в Криму зупинити

його вже не могла. Та дивна річ: тактика козаків завжди була однаковою — вони нападали на Крим, плюндрували його й поверталися. Якось так складалося, що кожного разу Україні не ставало сили, аби закріпитися на півострові, створити там свою адміністрацію і вже звідти протистояти Туреччині.

Дослідники й досі не можуть пояснити, як воно вийшло так, що ще після кількох праведних і неправедних битв Сірко на певний час кидає Січ і стає полковником (адміністратором) міста Змієва (нині Харківської області). Може, не поділив чогось із тодішнім кошовим отаманом та його прибічниками? Чи, може, вирішив для себе: час уже покласти край козакуванню та перейти на осіле врядування.

Однак з урядуванням цим сталося те, що й мало статися. В ролі адміністратора Сірко дуже скоро впевнився: росіяни дивляться на Слобідську Україну (та й хіба тільки на цю частину нашої землі?) як на свою колонію. Розлютований свавіллям, що його чинили тут російські бояри разом з воєводами, він очолює повстання слобідських селян та козаків і розпочинає бойові дії проти своїх недавніх союзників-росіян. І хоч йому пощастило здобути кілька перемог над ними під Охтиркою, Харковом, а згодом і під Полтавою, та стало ясно: своїх сил замало, а ні гетьмана, ні кошового отамана втягнути в цю повстанську війну йому не вдасться.

Добре поміркувавши над своїм становищем, Сірко відмовився від слави повстанського ватажка й знову опинився на Січі. Там на цей час уже обрали свого гетьмана — не кошового отамана, як це вже було раніше, до Хмельницького, — а саме гетьмана. І зробили це на підказку кримського хана, що волів мати на Січі союзника, разом з яким міг би виступати проти гетьманів Лівобережної та Правобережної України, а водночас, і проти росіян.

Першим таким гетьманом, що цілковито орієнтувався на Крим, став Петро Суховій. І при цьому вважав, що тільки він є справжнім, законним гетьманом, інші ж повинні скласти з себе обов'язки та повіддавати йому свої булави. Проте ні Дорошенка, ні Многогрішного таке, певна річ, не влаштовувало. Потрібна була сила, яка б здолала Суховія. І вона знайшлася. В особі вже знайомого нам полковника Івана Сірка.

У битві під Вільхівцем він дощенту розгромив війська і "гетьмана його ханської величності", як іменував себе П. Суховій, і кримського хана Батирчі. Та минуло зовсім небагато часу, і ми вже бачимо Сірка у складі війська (оновленого, ясна річ) Петра Суховія! Тепер Сірко вже визнає його за гетьмана і бере в облогу Чигирин, щоб відібрати булаву від Дорошенка. Одне слово, ні пояснити всіх оцих політичних перевтілень, ні оповідати про пов'язані з ними походи майже неможливо. Вони справді не піддаються ні розумінню, ні логіці. Коли аналізуєш усю цю борсанину Сірка, іноді спадає на думку, що найбільшу користь з нього тогочасна Україна мала б тоді, якби він просто взяв і, нарешті, хоч на півроку вгамувався. Ну, посидів би десь на пасіці, навчився б читати й писати та добре зважив на дозвіллі, чого він, зрештою, прагне, кому служить, якою хоче бачити Україну.

Та гамувати себе Сіркові не хотілося. Єдине, що його час від часу щасливо відвертало від міжусобної боротьби гетьманів та чварів претендентів на булаву, то це

татари. Та ще турки. От і в червні 1670 року полковник Сірко зібрав козацький корпус і вирушив у похід на Очаків. Чому саме туди? Та просто набридло дивитися, як там і досі господарюють турки з татарами, а до них іще й загін валахів, союзників Стамбула, приєднався. Фортеці, тобто цитаделі Очакова, Сірко не штурмував, але саме місто захопив, сплюндрував, попалив, а всіх, хто намагався перешкодити цьому, — турків, татар і валахів, — перебив або полонив. Успіх був цілковитим. Сірко нагадав Стамбулові з Бахчисараєм, що навіть коли українці "б'ють свій свого, щоб чужий духу боявся", це ще не означає, що турки й татари можуть спокійно почуватися на одвічних українських землях.

Але не знав ще тоді Сірко, що на нього чекає. В березні 1672 року Росія дала зрозуміти українцям, що для тих, хто не хоче їй коритися, вона має Сибір. А він дуже великий — ісця для кількох Україн не забракне. Нам, українцям початку ХХІ століття, сибірські заслання та комуніст-російські концтабори — не дивина; багатовічна історія українсько-російських взаємин перед очима. А Сірка та й усіх інших козаків, що впадали в немилість московітського царя-батюшки, така постановка питання просто приголомшувала. Тим паче, що почалося здійснення царської погрози не з покарання рядових козаків. До Сибіру, передусім, заслали гетьмана Лівобережної України Дем'яна Многогрішного. Та й не самого — з усією родиною і гуртом прибічників.

Не з'ясовуватимемо зараз, чим Многогрішний не догодив цареві. Важливий сам факт: гетьмана Лівобережної України засилають до московітського Сибіру! Сіркові б личило обуритися з цього приводу. Причому обуритися, незалежно від власного ставлення до гетьмана. Але ні, навпаки, одразу ж визнав, що може й сам підняти булаву, яка випала з рук Многогрішного (прізвище ж яке промовисте!).

Трагедія українського лицарства в тому й полягала, що замість згуртуватися та раз і назавжди пояснити російському цареві, що гетьманів як призначали та скидали козаки, так призначатимуть надалі, а в Сибіру цар нехай остуджує буйні голови своїх боярів, — найвизначніші представники лицарства, у тому числі вдатний до боїв та не вдатний до державницької політики і навіть державницьких інтриг Сірко, зраділи вакансії і чимдуж кинулися: хто здобувати булаву, а хто підтримувати любого серцеві претендента.

Про свої претензії на гетьманство Сірко заявив чесно і на цілий світ. Це насторожило не тільки всіх інших претендентів, а й навколишніх правителів. Кожен розумів, що коли влада в Україні перейде до рук такого, по суті, непереможного полководця (вважається, що він виграв понад п'ятдесят великих битв, програвши лише одну), то хтозна, чи знадобиться після цього Україні "висока рука" царя-батюшки, польського короля, турецького султана або ще там когось.

Особливо вперто виступали проти Сірка правобережний гетьман П. Дорошенко, лівобережний — Іван Самойлович, якого було обрано (чи, краще сказати, "призначено" російським урядом) на місце Многогрішного, а також полтавський полковник Федір Жученко. Саме цей Жученко, що невідомо звідки й виринув на політичній арені, відіграв лиху роль у долі непереможного Сірка.

Скориставшись із того, що Сірко тільки з невеличким загоном охорони вирушив до Курська, щоб особисто передати росіянам захопленого в полон татарського мурзу Тенмамбета, Жученко заарештував нашого героя й звинуватив у тому, що він нібито спеціально прибув на Лівобережжя, маючи намір зчинити бунт проти царя. У Москві цьому залюбки повірили. По-перше, зовсім недавно Сірко справді бунтував проти царських воевод на Слобідській Україні. По-друге, цареві вигідно було позбутися таким чином претендента на гетьманську булаву. Сильного, небезпечного, небажаного претендента.

І Сірка, в кайданах, повезли до Москви. А далі — Сибір, Тобольськ.

Мабуть, у Сибіру наш безстрашний кошовий і загинув би. Але в цей час, а точніше, навесні 1672 року, на територію України, в районі Кам'янця, вдерлося величезне 300-тисяч-не військо турецького султана. Такій армії неважко було захопити неприступну доти фортецю, перебивши при цьому весь польський гарнізон, та ще й оголосити, що далі її шлях — на Київ. А звідти або на Москву, або на Варшаву. Небезпека стала ще загрозливішою, коли, за покликом султана, зрушилася й ціла кримська орда.

Отут і Польща, і Московія, й непогамовні претенденти на українські гетьманські булави раптом відкрили для себе просту істину: туркам-татарам і протистояти, виявляється, нема кому. Ні, шабель не бракує. Але ж нема полководця, здатного посправжньому настрахати, та ще й дати доброго гарту прибульцям. Тоді й згадали про Сірка. І першим почав просити царя про звільнення опального полководця... польський король. Який мав би чи не найбільше ненавидіти Сірка — стільки польської крові той виточив на просторах України. Відомо, що від імені короля з цим проханням підступав до царя Олексія Михайловича посол Христофор Ковалевський. Просили за нього і запорожці, і гетьмани Самойлович з Ханенком. Одне слово, талант є талант. Та ще й полководницький. Про Сірка тепер добрим словом почали згадувати і друзі, й запеклі вороги. Всі розуміли, що хтось таки має дати відсіч навалі, призвідці якої, бач, остаточно втратили страх перед українцями, поляками та росіянами. І прохачі домоглися свого: в червні 1673 року Сірко вже знову на Січі.

Його появу відразу відчували всі — від Стамбула до Москви та Варшави. Не кажучи вже про Бахчисарай. Перше, що він зробив, це зібрав запорожців, що пожурились були за колишньою славою, і взяв штурмом Аслам, потім Очаків, та перебив загони, що прикривали підступи до них. А щоб хан краще затямив, із ким має справу, Сірко перестрів на Муравському шляху ще й великий загін ординців, які йшли проти росіян, і теж розгромив його. Після цих перемог сам Господь велів запорожцям обрати знову — в котре вже, — Сірка кошовим отаманом. Авжеж, тільки отаманом. А могли б обрати й гетьманом. Шкода!

* * *

Окремий сюжет становить історія, пов'язана з появою на Січі Лжесимеона, чоловіка, що видавав себе за сина царя Олексія Михайловича. Можна не сумніватися в тому, що Сірко розумів: перед ним іще один "лже", яких у ті часи гуляло по всій Європі чимало. Та викривати його кошовий не квапився. Бо й нащо? Адже, давши притулок

претендентові на російський трон, якого, до речі, підтримувала й Варшава, можна неабияк настрахати і добре тримати в руках російського царя, а багатьох його боярів та воевод елементарно шантажувати.

Та ось що дивно: саме тоді, коли і запорожці вже повірили, що серед них справді живе царевич, Сірко, на вимогу того ж таки царя, видав його Москві. Лжецаревича стратили на Красній площі, а Сіркові заплатили грішми та натурою — еге ж, не чим іншим, як соболями. Сіркові цього здалося мало, і він випросив для себе містечко Келеберду, яке мало стати його родовим містом. І цар нібито погодився. Але гетьман Самойлович зробив усе можливе, щоб Келеберда Сіркові не дісталася. Ти ба, чого захотів: містечка на власність! І, поки кошовий отаман громив турків і татар, гетьман Самойлович строчив на нього доноси. І запевняв царя — вже не Олексія Михайловича, а його сина Федора, — що лихішого ворога за Сірка той не мав і не матиме.

Чи не з цього й започаткувалася в історії України, крім традиційного "бий свій свого, щоб чужий духу боявся!", ще й нова тенденція: "Пиши свій на свого доноси, щоб Москва мала кого до Сибіру засилати".

Втім, на Сірка все це особливого враження не справляло. Йому не бракувало клопотів з турками й татарами. Муха-мед IV не міг пробачити Сіркові та його запорожцям поразок, від них раз у раз зазнавав. І восени до Криму прибуло велике турецьке військо. Його командир привіз наказ для хана: приєднати до війська свою орду; взимку, коли замерзне Дніпро, напасти на Січ і, перебивши козаків до одного, зруйнувати її. Тобто, султан вирішив, що час перегорнути останню сторінку Запорізької Січі. Тоді він ще не здогадувався, що на це саме претендує й Москва.

Сіркові й на думку не спадало, що турки й татари можуть вигулькнути поблизу Січі на саме Різдво. Та й, слід віддати належне ординцям, операція готувалась у надзвичайній таємниці. Один-єдиний сторожовий загін, що рейдував у степу, татари захопили в полон. Хтось із козаків зголосився на провідника. Підійшли вночі, непомітно. Татарські вершники оточили острів, а турки-піхотинці ступили на територію Січі.

Те, що сталося далі, не піддається осмисленню. Безшелесно, нічим не брязкнувши та не гупнувши, яничари оточили всі курені. І так тісно, що стояли впритул один до одного. Та найдивовижнішим здається те, що, за посівши цілу Січ, п'ятнадцять тисяч яничар усе стояли мовчки й непорушно, чекаючи команди. Козак одного з куренів помітив їх випадково. Прокинувшись на потребу, він перед виходом з куреня визирнув у віконце. Поки він будив інших, ті теж тихо-тихесенько озброювались та приходили до тям після різдвяної учти, турки — тисячі готових до бою воїнів — ані зворухнулися, жоден не спробував самохіть заскочити до котрогось із куренів, жоден навіть не пчихнув. Згодом це дасть змогу кошовому Сіркові посилатися на "заступництво Боже". Втім, іншого пояснення всьому тому, що сталося знайти важко.

А сталося таке.

Попідступавши до віконць, козаки дружно вдарили з рушниць. Заряди були дробовими, тож від одного пострілу гинуло або діставало рани кілька яничар.

Здавалося б, у цій ситуації турки мали б кинутися на штурм і того куреня, де вже не спали, і інших, де ще тільки з'ясовували, що до чого. Та на диво-дивнеє яничари й тепер стояли в страшенній тіснязі і тільки пробували стріляти у відповідь козакам. Стріляти наосліп, навмання, часто просто в небо, бо в такому стовпиську навіть спрямувати рушницю на вікно було неможливо. І геть не бралися до ножів, на які, очевидно, й важили. Літописці твердять, що всіх охопило якесь заціпеніння. "Може, це був масовий гіпноз?" — висловить припущення сучасник. А може, справді "сатанинське наслання", як запевняють хроністи? Можливо. Що ми знаємо про наш білий світ та дива на ньому?

З упевненістю можна сказати лише одне: такого ще в історії воєн не траплялося, щоб десятки тисяч озброєних вояків уночі, потай, заскочили до табору сплячого ворога і майже всі пішли на той світ...

Вистрелявши заряди, козаки взялися до шабель та списів, і до ранку весь острівець укрится трупами. Хроністи кажуть, що тоді на Січі загинуло щонайменше 13 тисяч турків і татар. Чимало їх полягло й у степу, коли козаки кинулися навздогін тим, що стояли круг Січі та ладналися її руйнувати, як передовий загін зробить своє. Турецький султан слав прокляття кримському ханові, та загиблих повернути вже ніхто не міг...

І ось настало літо того ж 1675 року. Сірко зміркував, що тепер саме час віддати "візит чемності" кримчакам та їхньому ханові. Добре підготувавши до походу своє 20-тисячне військо (ми вже про нього згадували у зв'язку з іншим епізодом), він пробрався на півострів, обминувши Перекоп, отож ханові ніхто навіть знаку не подав, що козаки вже гуляють степами Криму. Але річ не в цьому. В півострів почав заглиблюватися тільки один загін козаків. Він добувся аж до Бахчисарая, примусивши хана тікати в гори та збирати своє військо там. Другий загін, на чолі з Сірком, чатував поблизу Сиваша. Чого чекав? Та таки ж хана з військом. Сірко все добре розважив.

Він знав, що в горах хан справді сформує армію і кинеться до перешийка, щоб там підстерегти стомлене, поріділе в боях та обтяжене здобиччю військо, що вигнало його із Бахчисарая. Яким же був подив мудрого повелителя татар, коли він побачив, що там уже чатують на нього самого. Козаки. Під командуванням Сірка. Хан так і не збагнув, що сталося: невже козаки встигли повернутися з південної частини Криму раніше за нього? Невже підвела розвідка, і всі її донесення з місць, де гарцювали козацькі загони, були неправдивими?

Ще дужче він здивувався, коли уздрів, що великий загін татар, який під ординськими прапорами та бунчуками підійшов ніби йому на допомогу" насправді є не чим іншим, як загоном козаків. Авжеж. Отих самих, що поверталися з Південного Криму. Багато чого зазнали від Сірка ханові вояки. Але тепер, опинившись між двома його загонами, відчули: отут їм і кінець. Передчуття справдилося. Сіркові звитяжці так їх перемолотили за різдвяний напад на Січ, що потім довгенько мусили гасати навколишніми степами та виловлювати тих, хто шукав порятунку в утечі.

Ці дві гучні перемоги — на Січі і тут, на Перекопі, — серйозно захитали міць Кримського ханства. Якби Сірко мав тоді більше війська, йому б не довелося

повторювати одвічного козацького маневру: напав, побив, схопив і гайда. Маючи в своєму розпорядженні армію, він міг заволодіти цілим півостровом. І, можливо, остаточно. Але армії, як ми знаємо, в нього не було. Гетьмани і претенденти на булаву розпорошували сили народу на гризню між собою. І марнували талант полководця на дрібні наскоки.

Тимчасом, султан не зрікся свого задуму зруйнувати Січ. Спорядив для цього велику армію і був настільки певен власної перемоги, що навіть попередив про це Сірка, запропонувавши йому та всім, хто з ним, своєю охотою здатися на його високу милість. Відповідь, що її козаки скомпонували Махмудові IV, увійшла в історію як "Лист запорозьких козаків турецькому султанові". З неї добре видно, як збиткувалося козацтво із зарозумілості можновладця та його пихатого попередження. "Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого Люципера секретар",— писали вони йому, даючи навздогад, що отак собі, як тепер кажуть, калоші зашнурують та й побіжать до нього цілим кошем у полоні А далі в листі йшли "епітети": "Вавілонський кухар... олександрійський козолуп, Великого й Малого Єгипту свинар..." І підписався під тою епістолою "Кошовий отаман Сірко зо всім кошем запорожським". Цей його автограф навіки увійшов до історії козацтва, історії України.

Та не тільки султан писав Сіркові. З ним листувались і його прихильності запобігали і польський король Ян Собеський, і російський цар Федір Олексійович, і добре провчений кримський хан. Шукали дороги до Сіркового серця й гетьмани та претенденти на булаву, зокрема, Юрій Хмельницький, що виринув із напівзабуття та знову розпочав боротьбу за батьків спадок.

Попри всі свої політичні уподобання, попри всі несталі симпатії та антипатії до того чи того гетьмана, Сірко все ж мав у собі й головне спрямування: завжди й за всіх умов залишався патріотом України. І відданим оборонцем проти зовнішніх ворогів.

Останній такий виступ на оборону мав місце 1679 року, коли з пониззя Дніпра раптом вигулькнуло військо турецького султана під командою Кара-Мухамеда-паші. Сірко вивів свої війська з Січі і приготувався відбивати напад разом із загоном, що його надіслав цар. Але до цієї, останньої в житті Сірка, битви так і не дійшлося: паші стало здорового глузду завчасу повернутися у Крим. Того ж року Сірко відправив молодшого сина свого, Романа, з сотнею козаків, на службу до польського короля Яна III Собеського. Король особисто опікувався ним.

А помер полковник Іван Сірко мирно, на власній пасіці, поблизу села Грушівки, Так-так, він, Сірко, один з найталановитіших полководців України, що непереможеним пройшов крізь сотні битв, боїв і збройних сутичок, віддав Богові душу тихої серпневої днини... на пасіці. За свідченням його писаря Биховця, перед смертю Сірко наказав зробити собі труну і час від часу лягав до неї — ніби мостився, чи зручно буде лежати.

Та поки славетний звияжець примірював до себе домовину, історія приміряла до себе його самого. Вони — Сірко й історія — навіки щасливо припали одне одному до міри.

Іван Стягайло, кошовий отаман запорізького козацтва.

Іванові Стягайлу (р. н. і смерті невід.) випало очолити Запорізьку Січ одразу після смерті видатного козацького полководця Івана Сірка. Можна лише здогадуватися, як нелегко було Стягайлу командувати козаками після Сірка, слово якого ставало для запорожців законом; які вірили йому, як вождеві, як людині надзвичайного таланту і надзвичайної долі; як одному з найвідоміших січових характерників. Але що вдієш, треба було завойовувати власний авторитет; своїми рішеннями, розсудливістю, хоробрістю, військовими справами доводити, що ти гідний наступник слави і таланту Івана Сірка та багатьох його попередників.

До речі, про смерть кошового Івана Сірка гетьман Самойлович, а відтак, і вся Україна, дізнався саме з листа Івана Стягайла, написаного на Січі 10 серпня 1680 року. "Якщо життя людей є в руках Бога, — писав він, не приховуючи своєї скорботи, — то з волі його термін смерті кожної людини бере її зі світу; таким чином серпня, першого дня, прийшов смертний час і взяв від життєвого існування, наповнивши нас жалем, і пана Івана Сірка; тіло нещасного, після його страждань, ми поховали за звичаєм християнським і побожним обрядом церковним у полі, при Коші, серпня 2 дня. А самі, залишаючись у невідмінній і вірній службі нашому государеві, його царський пресвітлій величності, готуємося все військо зібрати на Кіш для належного впорядкування Запоріжжя, аби бути завжди готовими на кожну цареву послугу".

В історію козацтва Іван Стягайло увійшов вже хоча б тим, що саме його лист став надійнішим документом, який засвідчив і сам факт смерті Івана Сірка — що він не загинув у бою чи в полоні, а помер своєю природною смертю; і її дату, дату поховання та приблизне місце його. Відтак стає зрозумілим, що саме він, Іван Стягайло, вже на чолі січового товариства, проводжав І. Сірка в останню путь. Крім того, із процитованого фрагмента (лист досить розлогий) з'ясовується ще принаймні дві важливі обставини. По-перше, новий кошовий запевнив у своєму намірі вірно служити московському цареві і підпорядкувати цій службі все січове товариство. Для Самойловича це мало принципове значення, оскільки він займав тоді одверто проросійську орієнтацію. До того ж, кошовий поділився з гетьманом одним із важливих пунктів своєї "передвиборної програми *": він мав намір згуртувати навколо січі розкидане по степах козацтво; впорядкувати структуру Коша, налагодити керівництво ним, зміцнити дисципліну. І це мало сенс, бо на той час на запорозьких територіях уже діяло кілька гуртів, котрі пообирали собі полковників-отаманів, що не підлягали кошовому, або, в кращому разі, вдавали, що підлягають, і які нерідко вдавалися до нападів на купецькі каравани, послів та гінців, на заможні хутори і зимівники. Це завдавало шкоди іміджеві Січі, перетворювало її в уяві зарубіжних правителів на збіговисько напівкозаків-напіврозбійників, дії яких ніхто не контролює. Усвідомлюючи це, Іван Стягайло вирішив залізною рукою навести порядок і на самій Січі, і на запорозьких територіях.

Однак не утверджуватися на посаді кошового ватага він почав не з адміністративних реформ, а з морського походу. Поховавши Івана Сірка, та отримавши на січовій Раді клейноди кошового, Стягайло негайно наказав спорядити ескадру чайок. Цей наказ

одразу ж викликав на Січі пошвавлення. Морські походи були в особливій шані козаків. Підлатавши старі та збудувавши нові чайки, козаки спорядили цілу флотилію і під прапором "адмірал" — отамана Івана Стягайла подалися на Азовське море. Як з'ясувалося, одне з завдань цього походу полягало в тому, щоб захопити якогось знаного турка та вивідати у нього, що там діється в Туреччині, які плани турецького командування щодо Січі, України, Московії. Ну і, звичайно, — не без того — розжитися на якусь здобич. А слід сказати, що цього разу Стягайлові пощастило: вже 8 серпня, рейдуючи на шляху, що вів до турецьких територій на Азовському узбережжі, він напав на великий османський корабель. Взявши його на абордаж та захопивши чималу здобич, козаки, водночас, зуміли полонити десяткох поважних турків і привезти їх на Січ.

"Останні нам заявили, — повідомив Стягайло гетьмана Самойловича, знаючи, що, в свою чергу, той надішле звістку російському цареві, — що ні від татар, ні від турків ніякої війни нашому государеві й Україні не буде, бо вони затіяли війну з французьким королівством. Задля того всі турецькі каторги з Чорного моря й від Константинополя пішли в Біле (Мармурове) море; тільки й залишилися чотири каторги, котрі пішли, та й то ненадовго, з грішми в Азовське море. Тому ж ні на Дунаї, ні на Дністрі, ніде немає турецьких військ, лише в Криму ходять чутки буцімто орда навесні вирушить на Україну".

Що й казати, для козаків, Гетьманської України, та й для Московії, відомості ці були дуже важливими. Вони дозволяли реально оцінити військово-політичну ситуацію на кордонах та в володіннях Криму і Туреччини; скорегувати свою політику, спрогнозувати найближчі події. Відтак стає зрозуміло, що цим вдалим походом Іван Стягайло негайно підвищив свій авторитет, утвердивши в козаків віру в свій військовий талант, ефектно заявивши про себе і гетьманові, і цареві.

З цим листом до Москви добулися два посланці кошового отамана: полковник Щербина і колишній січовий писар Биховець. Невідомо, чи то Стягайло навмисне послав Виховця, аби царські чиновники могли докладніше розпитати його про діяльність Сірка та про становище на Січі, які дуже цікавили їх; чи то московіти лише скористалися з нагоди. Але достеменно знаємо, що царські чиновники влаштували "таємний розпит", прагнучи якомога докладніше дізнатися про останні роки діяльності його, про переговори з послами сусідніх держав, настрої козаків. Те, що розповів царським чиновникам Биховець, вразило їх і, безсумнівно, вплинуло на ставлення до нового кошового — Івана Стягайла. А щоб зрозуміти, як саме вплинуло, варто процитувати хоча б незначний фрагмент його розповіді, відтворений, за архівними даними, російським істориком С. Соловйовим у своїй "Истории России"; а відтак — і в "Історії запорізьких козаків" Д. Яворницького:

"Коли Сірко кошовим був, то від нього ніякого добра великому государеві не було: а казати йому явно ніхто про те не смів, бо всі його, чи то з волі божої, чи через хитрість якусь, надзвичайно боялися, і що він було задумає, те й зробить, а якби хто не схотів його слухати, того б відразу вбили, бо в колі в нас кожному воля, і якби на когось Сірко

щось затіяв, то без жодного слідства відразу б смерть тому була* Сірко не хотів добра великому государеві, по-перше, за те, що був на засланні в Сибіру; по-друге, за гетьмана, від якого Сіркові, його жінці й дітям утиски й кривда велика була і який відібрав у Запоріжжя маєтності й промисли, і не прислав припасів. Прислали до Сірка від польського короля, аби він йому служив, і кошовий почав думати, як би в Україні вчинити кровопролиття... І він послав до короля сина свого, і з ним сотню козаків, зголошуючись з вірною службою і з таким задумом, щоб король навів хана з ордою на слобідські українські міста, а свої війська послав на Задесення. Сірко ж у цей час під королівським прапором також піде до слобідських міст, і коли українські жителі побачать для себе таку скруту, а про Сірка почують, що він служить королю, то почнуть бунт, уб'ють гетьмана, а Сірка проголосять гетьманом".

Коли Биховець оповідав усе це царським чиновником, Сірка серед живих уже не було. Отож версія про те, що колишній писар міг наговорювати на нього, аби якимось зашкодити, нібито відпадає. Московіти ж, чуючи таке, починали розуміти, що з кошовим Іваном Стягайлом, вірним царській службі, їм просто-таки пощастило. І саме ця його розповідь спонукала царя послати на Запоріжжя свого посла Бердяєва. Посол привіз платню та всілякі припаси, але прямо на січовій Раді заявив, що козаки, всі до одного, вся Січ, мають присягнути на вірність цареві, підтвердивши в такий спосіб, що вони не дотримуватимуться поглядів Івана Сірка, не помишлятимуть про службу польському королю.

Й ось тут стався досить характерний для позиції тогочасних запорожців випадок. Платню царську вони, звичайно, прийняли, чого ж відмовлятися. Але присягати на вірність цареві відмовилися. Щоправда, для початку вони намагалися пояснити свою відмову суто дипломатичними аргументами: мовляв, з якого дива ми повинні присягати на вірність цареві? Ми ж йому не зраджували і зраджувати не збираємося. "...А сукна прислали нам мало, поділитися нічим, не буде на кожного й по пів-аршина: на Дон великий государ посилає грошей, сукна й хлібних припасів багато", ми проти донських зневажені".

Був на цій Раді і представник гетьмана Самойловича —старшина Соломаха. Він намагався втихомирити козаків, запевняючи, що гетьман присилатиме хлібні припаси, варто лише сказати, скільки їм треба на рік. Грошима теж обіцяє допомогти.

Однак запевняння його на запорожців ніякого враження не справили. І тоді кошовий Іван Стягайло, наважився протиставити себе всьому Кошеві; "Хочете ви чи не хочете великому государеві присягу давати, — заявив він, — а я від себе складу".

Але козаки в'їдливо відповіли, що він і старшина можуть складати, бо вони про платню для себе потурбувалися, а про платню для простих козаків — ні. Це словесне протистояння призвело до гострого конфлікту, що мало не закінчився трагедією. Стягайло вдався до рішучого, але дуже небезпечного кроку: він подався до церкви, щоб демонстративно, всупереч волі всього кошового товариства, присягнути там на вірність цареві. Козаків це обурило. Вони заступили йому дорогу і, мало не побивши, силоміць не пускали до церкви... Такого на Січі, мабуть, ще не було.

А незабаром з'ясувалося, що у козаків-опозиціонерів з'явився і свій лідер — січовий писар Петро Гук, який, через непорозуміння, залишився без платні і без подарунків. Чому так сталося? А тому, що колишній писар Биховець "забув сказати", що він уже колишній, і ще там, у Москві, отримав усе, що належало отримати нинішньому писареві Петру Гуку — і платню писарську, і подарунки.

Коли посол з'ясував цю помилку, Гук відмовився від ролі лідера опозиції і почав обстоювати присягу цареві. Відтак удвох із кошовим Іваном Стягайлом, залучивши інших старшин, вони зуміли переконати січову сірому в необхідності присягнути царю-батюшці. Цим своїм актом вони виторгували собі ще 50 половинок сукна та платню для писаря Гука.

Однаке присяга ця була нещирою і забути кошовому його вірнопідданську службу цареві, пробачити її — рядове козацтво запорозьке так і не змогло. А тут ще восени 1680 року Бог наслав епідемію, моровицю, що смертним ураганом пройшлася по всіх запорізьких територіях і "великую шкоду учинила".

Різке невдоволення в козаків викликав і "Бахчисарайський мир", укладений між російським царем та кримським ханом. Стольник Василь Тяпкін та дяк Микита Зотов, які підписували його від імені царя, вдавали нібито козаків з їх військовими та економічними проблемами просто не існує. Бо як тоді пояснити пункт, згідно з яким кримським, очаківським та білгородським татарам вільно дозволялося кочувати по обидва боки Дніпра, степами біля річок, "їздити для кінського корму й звіриних промислів".

Щоправда, ця ж угода фіксувала право козаків плавати пониззям Дніпра та річками задля риболовлі, та їздити по рибу і сіль. Але одна справа ловити рибу чи посилати чумацькі валки по сіль, інша — дозволити десяткам тисяч татар кочувати по обидва береги Дніпра. Адже для татар кочівля була способом життя. Тобто фактично вся ця територія — пониззя Дніпра, басейни всіх його приток — на двадцять років (термін дії договору) була віддана татарам. І козаки не мали права боронити від них ці землі, хоча досі вони відстоювали це своє право козацькими шаблями.

Та найжахливіше сталося згодом, коли текст договору було направлено султанові Туреччини Мухамеду IV, на затвердження. З'ясувалося, що той пункт, який стосувався права татар кочувати степами по обидва боки Дніпра і всіх його пони́жніх приток, султан схвалив і залишив. А той, що стосувався права козаків вільно плавати пониззям Дніпра, — викреслив! Й ось тут козаки пригадали, з якою помпезністю зустрічав їхній кошовий І. Стягайло російських послів, коли вони вирушали до Криму і поверталися назад. А ще вони були вражені тим, що, отримавши царську грамоту — від 1 липня 1681 року, — яка офіційно повідомляла про умови "Бахчисарайського миру", Стягайло нічого не зробив для того, щоб рішуче опротестувати їх.

Ні, під тиском козаків Іван Стягайло врешті-решт все ж таки звернувся до хана Мурат-Гірея з проханням дати козакам дозвіл вільно добувати сіль на пониззі Дніпра. Але хан відповів, що дозвіл цей він має отримати від султана. І взагалі, пропонував кошовому прислати своїх послів, щоб провести з цього питання переговори, добре

розуміючи при цьому, що, вступивши з ним у прямі переговори, кошовий порушить суворий наказ Москви, та гетьмана Самойловича, який забороняв вступати, без їхнього дозволу, в будь-які прямі переговори з володарями сусідніх держав. Отож Стягайло на таке порушення не зважився.

А в цей час на Січі збирав військо самозваний гетьман Петро Суховій. Об'єднавши під своїм прапором частину козаків, здебільшого тих, що не належали до січового гарнізону, але перебували в межах запорізьких земель; та загін татар, він подався до Корсуня, прагнучи здобути його й оголосити своєю столицею. Метою ж цього походу було визволити з-під правління гетьмана Самойловича частину Правобережної України, стати гетьманом правобережжя і перейти під протекцію Османської імперії. Проте, зустрівшись з досить сильним військом гетьмана Самойловича, що зумів залучити й загін московитів, Суховій обмежився кількома дрібними розвідувальними сутичками і відступив на Запоріжжя.

Й ось тут Іван Стягайло знову потрапив під вогонь критики. Частина козаків, яка підтримувала Суховія, звинувачувала кошового в нерішучості і небажанні об'єднатися з Суховієм, проти Самойловича, щоб разом визволити Україну з-під Московії. Інша ж частина, навпаки, звинувачувала його в тому, що дозволяє Суховієві формувати свої загони за запорізьких землях, і не здатен потурбуватися про долю Січі. Адже вони розуміли, що двадцять років "Бахчисарайського миру" з татарами на засадах російсько-кримського договору стане для них катастрофою.

Оця вічна поділеність козаків на промосковську, пропольську, а в окремі періоди ще й протурецьку (прокримську) партії заважала кошовим отаманам сконсолідовувати і січовиків, і городове козацтво — навколо Січі. На перший погляд, може здатися, що кошовий Іван Стягайло поводився занадто обережно і нерішуче. Але саме ця його обережність та поміркованість певний час дозволяла стримувати запорожців від участі в боротьбі претендентів на гетьманську булаву, і в такий спосіб притлумлювати перші вибухи "Великої руїни" у до якої, врешті-решт, вся ця боротьба призвела. Тому й до оцінки діяльності Стягайла в ролі кошового ми повинні підходити з цією, історичною міркою.

У вирі цієї критики січовики зібрали — десь у двадцятих числах — кошову Раду і позбавили Івана Стягайла клейнодів кошового, замінивши його Трохимом Волошанином, який обіцяв дотримуватися більш незалежної і щодо Московії, і щодо гетьмана Самойловича, позиції.

Відсторонення Стягайла від керівництва Січчю викликало різке невдоволення гетьмана І. Самойловича, яке було засвідчено його листом новому кошовому та січовій старшині. Занепокоївся і цар Московії Федір Олексійович, який наполягав на тому, щоб Самойлович послав на Січ своїх старшин, аби вони з'ясували, чому, з якої причини козаки усунули від влади Івана Стягайла, який, судячи з усього, цілком влаштовував і царя, і гетьмана. І гетьман послав таких людей. Однак Рада вже відбулася, рішення було прийняте, і відмінити його не можна було.

Іван Нечай, полковник Визвольної армії, полковник білоруський, відомий дипломат.

Протягом цілого свого життя полковник Іван Нечай (р.н. невід. — помер після 1663) перебував у затінку слави свого знаменитого брата, народного героя Данила. Звичайно, можна сказати: "Така його доля". Але, придивившись до деяких вчинків і бойових подвигів цього Богданового соратника ближче, починаєш жалкувати, що для нас він і досі з братового затінку не вийшов. Бо навіть коли йдеться про те, що зробив саме він, сучасники наші, в кращому разі, плутають його з Данилом Нечаєм, або ж просто не можуть уторопати, про кого мова.

Як і його брат, Іван Нечай одразу приєднався до повстанців, і справно служив офіцером Визвольної армії Хмельницького. Але згодом гетьманові сяйнула думка, що цей досвідчений, відданий народній справі чоловік, брат славетного полководця, міг би з гідністю виконувати обов'язки посла. Починаючи повстання, Хмельницький, як ми знаємо, залишив у Криму свого старшого сина — Тимоша — і як представника козацтва при дворі хана, і як заручника, що мав гарантувати вірність гетьмана домовленостям з Кримом. Ясна річ, дипломатичні зв'язки з Бахчисараєм цим не обмежувалися. Час від часу гетьман посилав туди свої посольства. Але з 1650 року при дворі Махмет-Гірея з'явився постійно акредитований посол. Ним став Іван Нечай.

Усе повстання Хмельницького проходило під знаком союзу з кримськими татарами. Союзники це були ненадійні. Раз у раз вони зраджували гетьмана, не цуралися самочинних нападів та руйнацій, перекидалися на бік Польщі, проте, зрештою, іншого тактичного союзника, який би не тільки допомагав у боротьбі з поляками, а й хоч сяк-так убезпечував південні кордони України, Хмельницький не мав. Ось чому гетьман міг довірити дипломатичну місію в Криму тільки дуже близькій, надійній людині.

Полковник Іван Нечай був саме таким — надійним і близьким. Вже хоч би тому, що молодша гетьманова донька Олена обрала собі його за чоловіка. Якщо зважити, що за цей період відносини з Кримом складалися по-різному, час від часу набуваючи загрозливих і навіть трагічних відтінків, то можна зрозуміти: Нечаєві доводилося докладати чимало зусиль, щоб і ситуацію переломити і самому під гарячу ханову руку не потрапити. Місія Богданового зятя в Бахчисараї тривала по 1653 рік. По тому, повернувшись в Україну, він виконував різні дипломатичні доручення, певний час перебував при гетьманові чи то в ранзі ад'ютанта, чи то офіцера з особливих доручень.

Судячи з усього, бойового офіцера таке становище не влаштовувало, і 1656 року він знову очолив полк. А, щойно дійшла звістка, що в Білорусії, під час облоги Старого Бихова, загинув Іван Золотаренко, гетьман скерував Івана Нечая туди, надавши йому доти неznаного чину "полковника білоруського". На практиці це означало, що, по суті, Нечай стає керівником усієї території, що перебуває, чи й надалі перебуватиме, під контролем українських військ, тобто намісником гетьмана в Білій Русі.

Доручення це було нелегким з кількох причин. По-перше, Нечай та його воїни відчували постійний натиск литовсько-польських військ і певної частини білоруських аристократів, що залишалися вірними Речі Посполитій і Великому Князівству Литовському. По-друге, за всіма порухами українців у Білій Русі ревно стежили росіяни, які вперто не бажали визнавати будь-якого впливу України на життя цієї

території. Вже тоді росіяни чомусь вважали, що право впливу на білоруські землі і справи мають тільки вони. Але в тому й річ, що білоруські повстанці, селянство, навпаки, намагалися брати приклад з козаків. Тим паче, що Нечайв попередник Іван Золотаренко всіляко сприяв запровадженню в Білорусії козацького ладу та козацьких звичаїв. Білоруські повстанці почали навіть заводити собі на головах оселедці та оголошувати себе козака ми-запорожцями.

Іван Нечай повів справу свого попередника далі. Він відтіснив литовсько-польські війська від кордонів і аж до 1659 року, власне, вже й по смерті гетьмана Хмельницького, правив отаким собі юридичне оформленим білоруським князівством.

Смерть гетьмана, і боротьба за булаву, що спалахнула одразу після неї, на певний час вибили І. Нечая з сідла. З одного боку він мав ніби підтримувати кандидатуру Юрія Хмельницького, та, водночас, як тверезий політик, розумів, що той іще не готовий узяти на себе керівництво державою. До того ж, мало не всі інші претенденти на булаву, через родинні зв'язки, теж виявилися не чужими йому людьми. Подобиць його тогочасного життя і дій до нас майже не дійшло, проте відомо, що, повернувшись в Україну, полковник Нечай рішуче підтримав гетьмана Виговського. Зокрема, він був учасником великої ради в Гадячі (вересень 1668), яка ухвалила новий українсько-польський договір, що передбачав союз із Польщею на рівноправних засадах. Цей договір, як відомо, сприйняли в нашій державі неоднозначно. Він послаблював залежність України від Росії, але посилював залежність від Польщі чи, принаймні, зближував з нею.

Іван Нечай опинився серед тих, хто підтримав цю угоду не лише політично, а й збройно, взявши участь у конфлікті з Росією та прихильними до неї українськими військами, якого окремі історики не без підстав називають "українсько-московською війною 1659 року". Під час однієї з битв цієї війни, що точилася з перемінним успіхом, Іван Нечай потрапив у полон до росіян. Його заслали до Тобольська. Можна не сумніватися, що від смертної кари його врятувало тільки те, що він був зятем Б. Хмельницького, і росіяни — з політичних міркувань — мусили зважити на це. Остання згадка про нього датується 1663 роком.

Юрій Хмельницький, гетьман України.

Молодший син Богдана Хмельницького Юрій (н. бл. 1641-помер 1685) опинився на гребені політичного життя України немовби й не зі своєї волі. Слава його батька підказувала українським державотворцям, що прізвище юного спадкоємця може стати символом, навколо якого об'єднається нація, і не виникне боротьби за владу. Не спиняло їх навіть те, що на час смерті гетьмана Юрієві минав лише шістнадцять, та видно було, що Юрій Хмельницький не готовий до виконання своєї святої місії. Слабкий фізично, слабкої волі і не аж надто гострого розуму, він у ролі гетьмана не дуже подобався навіть тим, кому справді хотілося, щоб булава припала саме за спадковістю. Військовий досвід його теж був незначним. Щоправда, під наглядом наказного гетьмана І. Золотаренка, він побував у поході на Білу Русь і, на подання свого

наставника, навіть дістав відзнаку — Грамоту російського царя. Фактом, хоч і не дуже відомим, є також те, що невдовзі перед смертю гетьман виряджав Юрія в похід і проти поляків — з корпусом Григорія Лісницького.

До речі, з цим походом пов'язане дещо цікаве. Благословляючи корпус у бій, Б. Хмельницький дав Лісницькому — полковникові миргородському — булаву і бунчук. Інакше кажучи, зробив його наказним гетьманом. Коли ж похід скінчився, Хмельницький уже помер, і полковник відмовився оддавати клейноди — сподівався вручити їх І. Виговському і допомогти йому запосісти гетьманство.

Хроністи кажуть, що гетьман Хмельницький не мав твердого наміру передавати владу своєму синові Юрію, оскільки добре бачив, що це не найкраща кандидатура. Та все ж піддався на намову найближчого оточення, маючи на увазі, що регентом при ньому буде досвідчений у справах політичних генеральний писар Іван Виговський.

Однак Виговський не збирався ділити владу з Юрієм і швиденько подбав про те, щоб юного гетьмана спровадили на навчання до Київської духовної академії, нехай, мовляв, набирається розуму, а сам скликав раду, на якій гетьманом обрали його. Тобто, по суті, вчинив дворцевий переворот.

Декому з полковників та інших офіцерів це не сподобалося. Зокрема, М. Пушкарю й кошовому отаманові Я. Бара-башу.

Після тривалих і складних політичних інтриг, супротивникам І. Виговського пощастило скликати в селі Германівці свою "Чорну Раду". На ній Виговського позбавили звання гетьмана. Чималу роль у цьому відіграв і сам Юрій Хмельницький. Відомо, що він послав на Раду свого особистого представника, служника й ад'ютанта Івана Брюховецького. Той виклав звинувачення, що їх проти Виговського висунув Ю" Хмельницький. Одне з них було дуже серйозним: ніби булаву у молодого Хмельницького відібрано підступом. Отже, 9 жовтня 1659 року, на Раді, що відбулася в Переяславі, гетьманом знову обрали Ю. Хмельницького.

Цікаво, що особливо завзято обставав за це полковник Іван Сірко, який мав під своєю командою чималий загін козаків, і там, де не допомагали його слово та авторитет, діяв силою. Зокрема, силою примусив Виговського зректися гетьманства. На тій таки Раді, в присутності російських воевод, Ю. Хмельницький склав присягу російському цареві.

Завваживши, що його підтримує значна військова сила, Ю. Хмельницький напав на Чигирин, сподіваючись захопити в ньому Виговського. Але той був надто досвідченим політиком, щоб так легко потрапити комусь до рук. Він разом з братом Данилом задалегідь виїхав з міста. А Ю. Хмельницький тим часом подбав, щоб вірний йому І. Брюховецький став кошовим отаманом на Січі. Згодом вони зібрали досить велике військо, яке під проводом І. Сірка націлили проти татар і турків. Отже, як бачимо, супротивники явно недооцінили рішучості нового гетьмана. Та далі йому доля не сприяла.

Що ж відбувалося?

В Україну привів свої полки російський воевода Б. Шереметєв. Закликавши на

допомогу молодого Хмельницького, він вирішив дати бій полякам і татарам. От лишень гетьман на зустріч запізнився, а сам воевода виявився нікудишнім полководцем: першу ж битву під містом Чудновим (нині Житомирська обл.) програв дощенту. Розгромивши його, поляки оточили незначне військо гетьмана, примусили його здатися і визнати умови Гадяцької угоди. Він визнав. Але ж це означало зрадити присягу, яку він складав російському цареві. Зради присяги, як відомо, росіяни ніколи й нікому не дарують. Тож у 1660 року в місті Козельці зібралася Рада, яка, засудивши відступництво Хмельницького, обрала гетьманом полковника переяславського Якіма Сомка. Щоправда, поки що — тільки наказним.

Однак поява на політичному небосхилі Сомка та його боротьба за булаву з іншими претендентами, ну хоч би й із І. Брюховецьким, то вже інша історія. А нас цікавить доля Юрія Хмельницького. Як він поводить у цей час? Досить войовничо. Рада кількох правобережних полків проголошує його гетьманом Правобережної України, що була підконтрольною полякам, і починаються цікаві речі. Хмельницький збирає досить боєздатне військо, прилучає до нього загони поляків і татар і, проголосивши себе ворогом московського царя, розпочинає бойові дії проти російських військ та військ гетьмана Сомка. І слід віддати йому належне. В кількох досить великих битвах — під Переяславом, Каневом, Бужином, Криловим — він перемагає об'єднану армію своїх супротивників, замінює адміністрацію "визволених" районів і веде активну політику, спрямовану на створення єдиної Української держави під булавою єдиного гетьмана та під протекторатом Польщі.

Ясно, що для остаточного здійснення такої політики треба було мати міцні нерви, холодну голову і лицарське завзяття. Усього цього Юрієві Хмельницькому потрібною мірою бракувало. Тож і підданих своїх, і поляків, одне слово, всіх — і спільників і ворогів — він просто вразив: ні з сього, ні з того передав гетьманську владу полковникові Павлу Тетері. Задля чого він це зробив? Відповідь нібито дуже проста: надумався постригтись у ченці. І таки постригся. В Києві. Прийняв чернече ім'я Гедеона. Але що коїлося при цьому в його душі?

Якийсь час полковник Тетеря був лише за наказного гетьмана. Та довго цим не тішився. Скликавши раду в Чигирині, зумів домогтися більшого: його обрали гетьманом тієї частини нашої держави, що лежала по правий бік Дніпра. Відтоді й постало: гетьманство правобережне і гетьманство лівобережне. На території першого вільно почували себе поляки, на теренах другого дедалі більшу силу забирали росіяни. Лише землі Війська Запорозького не підлягали іноземному пануванню, і це, власне, й можна було звати Україною. На жаль, і тут єдності та єдиності, потрібної для утвердження державності, не було...

Деякі історики, зокрема Яворницький, вважають, що на рішення Ю. Хмельницького постригтись в ченці неабияк вплинув брутальний погрозливий лист тодішнього кошового отамана (вони мінялися в ті часи на Січі з блискавичною швидкістю) Івана Іваненка-Величка, який рішуче зажадав від гетьмана зректися булави. Однак не можна забувати й того, що перед цією вимогою була ще й нищівна поразка, якої Ю.

Хмельницький зазнав од лівобережного гетьмана Якимом Сомка. Битва між ними сталася під Чигирином 1661 року. В ній полягло близько десяти тисяч прихильників Хмельницького. Та найстрашніше крилось не у втратах, — з ними козаки ще могли якось примиритися, — а в тому, що під час битви, як і під час попередніх операцій, Юрій Хмельницький не показав ні особистої хоробрості, ні воєначальницької мужності. Одне слово, причин зречення булави було кілька. І дуже серйозних. Тим-то на Раді в Корсуні Ю. Хмельницький визнав за потрібне віддати булаву Павлові Тетері, чоловікові своєї сестри Степаниди.

Здавалося б, усе: політична кар'єра Юрія Хмельницького добігла кінця. Однак супротивники його надто рано дозволили собі списати Юрася Хмельниченка, як називали його між собою козаки, з рахунків. Він знову виринув. Цілком несподівано. В червні 1678 року до Чигирин, "столиці Богдана Хмельницького", підійшла велика орда, в обозі якої перебували Юрій Хмельницький та один з міністрів турецького султана. Розпорошивши військо гетьмана Самойловича, татари вдерлися до міста і, недовго думаючи, ще раз подарували Україні гетьмана Ю. Хмельницького. Втім, за столицю собі Юрій обрав не Чигирин, де на нього завжди чатувала небезпека з того боку Дніпра, а містечко Немирів на Вінниччині. А ще українці довідалися, що насправді Ю. Хмельницький — не просто собі гетьман Правобережної України, а, як він підписувався, "Гедеон Георгій-Венжик Хмельницький, князь сарматський і гетьман запорозький*". Звичайно, цей титул можна було сприймати і з гумором, до чого, зрештою, вдавалися й історики. Але можна й поміркувати над ним. Не такий він уже й безпідставний. В імені "Венжик" Юрій натякав на покровенство з давнім гетьманом Венжигом Хмельницьким. Величаючи себе "князем сарматським", підкреслював свій праслов'янський родовід. А титул "гетьмана запорозького" давав йому щасливу нагоду уникати слів "Правобережної України". Зрештою, сам титул, попри всю складність і незрозумілість для козаків та селян, йому ще могли б подарувати. Не дарували іншого: не довіряючи козакам, він опирався здебільшого на загони турків і татар, які поводитися в Україні, як і завжди поводяться завойовники.

Втім, сам Юрій Хмельницький теж чинив не краще. Відчуваючи, що народ не любить і навіть ненавидить його, гетьман платив народові тим самим та ще й з надлишком. Катування, страти, дивацькі податки, що він запроваджував на підвладній собі території, навіть турків спонукали замислитись: чи не мають вони справи з людиною не сповна розуму?

Точних відомостей щодо того, де та як Юрій Хмельницький загинув чи помер своєю смертю, нема. За одними даними, турки вивезли його до Стамбула і стратили. За іншими — ніхто його в Стамбулі не страчував, а він визнав іслам і помер там через кілька років від власних хвороб. Ще одну поважну версію потрактовано в "Історії русів", в якій мовиться "...Наказний гетьман Дорошенко, що прагнув, як і багато інших, справжнього собі гетьманства, схопивши Хмельницького, віддав ханові кримському, який заслав його до Білгорода, і звідтіль узятю його до Царгорода й ув'язнено в Едикулі, або в Семібаштовому замку, де утримувало чотирнадцять років, після чого заслано на

один грецький острів, де він і помер паламарем у грецькому монастирі".

Нарешті, існує версія, що до Стамбула його не довезли. "Зробившись гетьманом, — викладає іншу версію М. Аркас, — Юрась звелів, щоб усякий, хто жениться, платив йому за те мито. Одного разу мав оженитись син дуже заможного турецького підрядчика, жида Оруна, котрого добре знали всі турецькі власті, він і не думав, що мусить теж питатись дозволу гетьмана. Коли почув про той непослух Хмельниченко, то вскочив в будинок і, заставши тільки жінку Оруна, звелів з неї живої здерти шкіру. Орун кинувся жалітись паші. Хмельниченка судили у Кам'янці, і суд присудив: задушити його вірьовкою і кинути у річку".

Роком його смерті досить умовно вважають 1685. Що вдієш, народ, який лінується вести життєпис навіть своїх правителів, мусить укладати історію з чужоземних чуток.

Григорій Лісницький, полковник Миргородський, наказний гетьман України.

Ім'я Григорія Лісницького (Лесницького, р.н. і смерті невід.) овіяне всілякими легендами, чутками і припущеннями. Одне достеменно відомо, що в останні роки правління Богдана Хмельницького, а також під час правління гетьмана Івана Виговського, полковник Григорій Лісницький відігравав важливу роль у військово-політичному житті козацтва України. Військову кар'єру свою він творив ще під час Визвольної війни 1648-1654 років, будучи одним із соратників Богдана Хмельницького, людиною, наближеною до козацького вождя. Але по-справжньому на політичному небосхилі зірка його засяяла після страти в травні 1652 року полковника Миргородського Матвія Гладкого. Цей талановитий полководець і дипломат не бажав миритися зі свавіллям, котрого припускалися поляки, повертаючись, згідно зі статтями Білоцерківського договору, в свої маєтки, й організував збройну відсіч їм. Але виступ Гладкого порушував плани гетьмана, ішов проти його волі.

Б. Хмельницький сам створив комісію, яку очолив полковник Київський Антон Жданович, сам наказав заарештувати, провести слідство і скарати на смерть усіх, хто стояв на чолі антипольських заворушень. З найвідоміших діячів визвольної боротьби перед судом цієї комісії постали полковники Лук'ян Мозиря, Адам Хмелецький, Матвій Гладкий та С. Герасименко. Полковника Герасименка з якихось, тільки йому відомих міркувань, Хмельницький помилував, усіх інших наказав стратити. Тим, хто добре знав цих людей, неважко було з'ясувати для себе, що серед страчених виявилися саме ті, хто не погоджувався з політикою Б. Хмельницького, хто був в опозиції до нього. Тобто в даному випадку йшлося не стільки про виправдання перед поляками, скільки про цинічну розправу з опозицією.

Так ось, судячи з того, що, замість страченого Матвія Гладкого, Хмельницький призначив полковником Миргородським Григорія Лісницького, сам Лісницький в опозиції до гетьмана на той час не перебував. Ускладнилися його взаємини з гетьманом значно пізніше, коли, вже незадовго до своєї смерті, Хмельницький послав корпус Г. Лісницького в похід... проти поляків. Й оскільки разом з Лісницьким виступив і син гетьмана Юрій, Хмельницький, щоб надати цьому рейдові ваги, проголосив полковника Лісницького наказним гетьманом. Що ж до Юрася Хмельницького, то

гетьман спровадив його у похід з однією-єдиною метою: створити йому славу досвідченого, загартованого воїна, якому він, гетьман, щоб з часом спокійно міг передати булаву. Одначе, як згодом з'ясувалося, Юрась Хмельниченко був людиною занадто далекою і від війни, і від політики, і, водночас, занадто недалекою для того, аби мудро втриматися на чолі держави.

Й ось тут почали відбуватися дивні речі. Пророчо передбачаючи небезпеку, яка чекала Україну в разі якщо Богдан Хмельницький передасть булаву своєму сину, Г. Лісницький розгорнув діяльність, націлену на те, щоб поставити гетьманом Івана Виговського. Якого надзвичайно високо цінував і як людину, і як дипломата і полководця. І ще одна деталь: відправляючи корпус в похід, Богдан Хмельницький вручив Лісницькому гетьманські клейноди — булаву і бунчук. Повернувшись з походу, Лісницький мав скласти свої повноваження наказного гетьмана. Але, переконавшись, що Хмельницький перебуває в тяжкому стані, він відмовився віддати гетьманські клейноди, маючи намір віддати їх Виговському. Свідчення цього знаходимо в розповіді керівника посольства запорізьких козаків до Москви Михайла Стринджі, протокольнo записаній чиновниками Посольського прика-зу¹ Московії.

Дізнавшись, що Лісницький виступає проти сходження на престол його Юрася, Богдан Хмельницький — якщо вірити тому ж таки М. Стринджі, — наказав заарештувати полковника. Водночас, він заарештував і самого Виговського. Закувавши Виговського в залізо, він наказав на цілий день покласти цього претендента на булаву лицем до землі. Та врешті-решт гетьман так і не наважився стратити ні Виговського, ні Лісницького. Хоча міг би.

Після смерті Богдана Хмельницького, полковник Лісницький, послуговуючись сучасними термінами, став керівником виборчої кампанії Виговського. Причому діяв він досить радикальними методами. Спочатку він зібрав усіх війтів (мерів) міст свого полку, щоб ґрунтовно з'ясувати їх настрої та ставлення до Московії. Переконавшись, що всі вони є прихильниками союзу з Московією, чи принаймні вдають з себе таких, він зібрав сотників свого полку, тобто керівників повітів (районів) і провів з ними ту ж таки роботу. "Але сотники, — стверджує Михайло Стринджа, — відповіли те саме, що й війти, себто, що не хочуть відходити від великого государя. Тоді Лісницький багатьох з них за це побив, кинув до в'язниці й усілякі промисли, якими вони годувалися, повідбирав, а деякі з тих сотників утекли з неволі, прийшли в Запоріжжя і розповідали про все затіяне Виговським і його полковниками запорожцям".

Двічі — перша в Суботові, друга в Корсуні — відбувалися козацькі ради і двічі Григорій Лісницький робив усе можливе, щоб обраним виявився саме Іван Виговський, і врешті-решт домігся цього. "Не всі полковники й не все військо обирали Виговського на гетьманство, — по-холопському доповідали посланці кошового Якова Барабаша (Барабашенка), запеклого ворога гетьмана Виговського, своїм московським чиновникам. Обирали його лише ближчі друзі: Григорій Лісницький, іркліївський, полтавський і ніжинський полковники^{*.9}

Вислухавши Стринджу, московіти не одразу повірили йому, незважаючи на те, що

керівник посольства наголосив: троє старшин з його делегації, зокрема, "писар та Яків і Семен Остаф'єви є миргородчанами і живуть біля двору Григорія Лісницького". Зрештою, чиновників можна зрозуміти. Адже ще раніше за посольство запорожців, до Москви прибули гінці від гетьмана Виговського. Старшини Юрій Минецький та Юхим Коробка, які очолювали цей запорізький десант, просили царя затвердити свого патрона на гетьманстві, а також доповідали про похід козаків під Очаків та Перекоп, та про наміри Польщі розпочати нову експансію в Україну.

Ці посли прибули 8 листопада і вже відзвітували, як раптом, 16 листопада, прибув ще один гонець, Самійло Качанівський. І мета його прибуття — оскаржити дії запорізьких козаків, які беруть участь у збройних виступах проти гетьмана Виговського. І, зокрема, цей гонець привіз чимало фактів, які свідчили проти Якова Барабаша, який підтримує "гультяїв та свавільців*", що не бажають коритися гетьманові, а отже, й московському цареві.

Причина появи цього, другого, посольства на чолі з С. Качанівським для російського чиновництва була такою ж очевидною, як і для нас. Воно прибуло майже одночасно з посольством запорожців. Тобто, шойно розвідка доповіла Виговському, що кошовий отаман посилає до Москви своїх людей з компроматом на гетьмана, як сам гетьман негайно спорядив делегацію з компроматом на Барабаша. Й ось тоді досвідчені в справі допитів та зізнань службовці Посольського приказу затримують і посольство Ю. Минецького. Маючи одразу три посольства з України, вони влаштовують справжні допити, щоб у такий спосіб, співставляючи й уточнюючи, з'ясувати для себе більш-менш правдиву картину того, що ж там насправді відбувається в цій далекій Малоросії.

Не будемо відтворювати зараз подробиці цього слідства. Для нас важливо, що під час нього особливий інтерес було проявлено до особи полковника Григорія Лісницького, який і для запорожців, і для гетьманців поставав реальним претендентом на булаву. Зокрема, чиновники допитувалися у Стринджі, як це розуміти: вони, гінці, привезли доноса, в якому стверджують, що Виговський прийшов до влади тільки завдяки діям його вірного товариша полковника Лісницького, а сам Виговський "пише на Лісницького, що він є причиною усіх заколотів у війську й називає його своїм недругом, що жадає гетьманства; ще як посилав його Богдан Хмельницький наказним гетьманом проти татар і поляків, то він після смерті Хмельницького довгий час не хотів повертати ні булави, ні бунчука".

Так, це справді була одна з таємниць загадок українського козацького конфлікту, яку московська розвідка повинна була з'ясувати для себе. І пояснення М. Стринджі, що, мовляв, Виговський навмисне подає Лісницького в образі свого недруга, аби збити їх, московітів, і все козацтво з пан-телику, розвідників-контррозвідників московітських не влаштовувало. Так само нереальними здалися їм і вимога Якова Барабаша "відкликати з України Виговського, Лісницького, гадяцького намісника Тимоша та інших радників і орендарів ", та прохання прислати в українські міста "царських воєвод і ратних людей".

Цим проханням кошовий Барабаш ставав на шлях одвертої зради інтересів

України. Він добре розумів, що заміна гетьмана і гетьманських полковників на царських воевод означатиме цілковиту колонізацію України, цілковиту втрату Україною своєї державності. Але, як бачимо, ні кошового Якова Барабаша, ні його спільників — а ними була переважна більшість запорожців — це не зупиняло. Вони вимагали, щоб воеводи прибули з "ратними людьми", тобто, щоб в усі полкові міста було введено російські гарнізони.

Проте в Москві з висновками не поспішали. З діями, направленими проти гетьмана Виговського, — тим паче. Вони розуміли, що спроба ввести російські гарнізони призведе до одвертого збройного протистояння Московії й України, під час якого на боці України негайно виявиться Польща, а, можливо, й Крим. Отож мав рацію Яворницький, який, підсумовуючи наслідки цього ганебного візиту посольств-донощиків, стверджував: "Перевіривши свідчення обох сторін, у Москві хоча й помітили, що Виговський не зовсім чистий, а Барабаш не зовсім несправедливий до нього, та все ж таки гетьманським посланцям виявили більшу вагу, ніж посланцям кошового. Це видно з того, що посланцям останнім вручили не такі цінні подарунки, як посланцям Виговського".

Так, Яворницький вірно помітив, що подарунки запорожцям були не такими цінними, як подарунки, якими ошасливлено гетьманців. Але я не поспішав би доходити висновку, що це є свідченням більшої довіри до гетьмана, ніж до кошового. Всі подальші події російсько-українських взаємин засвідчують, що це був лише досить далекоглядний тактичний хід. Гетьман мав в Україні значно більше влади і війська. І якби в Москві продемонстрували недовіру до нього, це одразу спонукало б Виговського до упереджувальних заходів, власне, до військової та дипломатичної підготовки майбутньої російсько-української війни. Яка, як ми тепер знаємо, справді відбулася.

І ще одне. Не думаю, що Виговський подавав компромат на Лісницького тільки з бажання відвести підозру в тому, що в нього з Лісницьким занадто тісні та дружні взаємини. Можна не сумніватися, що, складаючи цього доноса, Виговський справді побоювався Лісницького, як можливого претендента на булаву. Вже сам той факт, що свого часу Богдан Хмельницький проголошував Лісницького наказним гетьманом України і навіть вручав йому гетьманські клейноди, перетворювало полковника Лісницького на людину, котрій козаки можуть довіряти, на яку можна покладатися. Отже Виговський, звичайно ж, прагнув зіпсувати в очах царя та його міністрів репутацію Лісницького, знехтувавши при цьому всіма послугами, на які той спромігся задля нього.

А в січні 1658 року в Україні розгорілася справжня громадянська війна, в якій, з одного боку, діяли війська, вірні гетьману Виговському, з іншого — запорізькі козаки, на чолі з Яковом Барабашем, та козаки, які підтримували головного опозиціонера — полтавського полковника Мартина Пушкаря.

Виговський спробував придушити цей бунт, пославши проти заколотників два загони урядових військ: козаків під командуванням Івана Богуна та найманців-іноземців під командуванням полковника Івана Сербина. Обидва загони повинні були

зустрітися під Полтавою. Проте Сербин виявився досить нездарним командиром. Спочатку він примудрився привести полк не під Полтаву, а бозна куди, а потім примудрився влаштувати відпочинок загону та його обід, не потурбувавшись ні про розвідку, ні про елементарну охорону. Відтак загін зазнав несподіваного нападу запорожців (це сталося 25 січня 1658 року), під час якого майже всі найманці були винищені. Не маючи підтримки, Богун теж нічого не міг вдіяти з гарнізоном Полтави, яку мав наказ здобути.

И ось тоді на військово-політичній арені знову з'явився рішучий у своїх діях полковник Г. Лісницький. По суті, він взяв на себе обов'язки наказного гетьмана Лівобережної України. Хоча Лісницький був всього лиш полковником Миргородським, він негайно розіслав накази-заклики до ніжинського полковника Гуляницького, який згодом відіграв значну роль у цій війні та війні проти росіян; чернігівського Оникія Селичихея; прилуцького — Петра Дорошенка; лубенського — Павла Швеця. Об'єднавши під своїм командуванням сили п'яти полків, Лісницький, не чекаючи прибуття гетьманських військ, створив досить сильне лівобережне козацьке військо, яке цілком могло протистояти військам заколотників.

Дізнавшись про ці приготування, Пушкар з'єднав своє військо з загоном запорожців, набрав усіх охочих воювати проти гетьмана і рушив на Миргород. Однак Гуляницький, який очолив командування з'єднаними гетьманськими полками, обрав досить хитру тактику: він ухилився від бою і відступив до Лубен, далі до Лохвиці, Глинського... В такий спосіб він і зберігав своє військо, і набирав поповнення в тих містах, куди прибував, а головне, тягнув час, чекаючи підкріплення від гетьмана.

Повідомляючи про це в своєму літописі, Величко не пояснює, чому саме командування взяв на себе Гуляницький, але можна припустити, що в цей час Лісницький уже перебував у ставці гетьмана Виговського, координуючи з ним свої подальші дії, виробляючи тактику ведення війни і політичний курс козацької держави. Підтвердженням цієї версії слугує той факт, що коли в березні 1658 року гетьман Виговський вирішив відрядити до Москви поважне представництво, яке переконало б московитів у його вірності царському престолу і зрадницьких діях запорожців та полтавського полковника М. Пушкаря, він поставив на чолі цього посольства саме Григорія Лісницького. До речі, у складі посольства був і славетний полководець часів Визвольної війни Іван Богун. А головна мета посольства полягала в тому, щоб заспокоїти московський уряд та налагодити з ним нормальні відносини.

Однак під час переговорів у Москві виникла несподівана дипломатична колізія, котра мало не звела нанівець весь цей візит. Річ у тім, що Лісницький передав бажання гетьмана Виговського, щоб цар запровадив воєводське правління в основних полкових містах України: Полтаві, Чернігові, Білій Церкві, Корсуні, і навіть в рідному для Лісницького Миргороді. І це при тому, що Хмельницький дозволив ввести воєводське правління лише в Києві, котрий був предметом постійного дипломатичного торгу між Московією та Польщею. Крім того, гетьман сам просив обмежити козацький реєстр 60-тисячами шабель, вважаючи, що, коли вдасться виключити з реєстру всіх інших, то це

негайно "заспокоїть Україну", убезпечить її від бунтів.

Ясна річ, такі радикальні прохання спантеличили московітських чиновників: досі всі правителі українські ревно дбали про те, щоб адміністративна система перебувала в руках їх, гетьманської, адміністрації, а реєстр козацький залишався якомога більшим; аж тут раптом Виговський сам запрошує: "Ідіть до нас княжити!" Ось тоді й виникла підозра, що Лісницький пропонує ці пункти, не узгодивши їх з гетьманом. І підстави для цього були, оскільки в письмовій Інструкції, яку мав Лісницький і яка була завірена печаткою гетьмана, про ці умови нічого не мовилося.

Однак Лісницький пояснив, що гетьман навмисне не подав ці пункти в письмовій інструкції, щоб про них не дізналися заколотники, в разі якби їх роз'їзди зуміли перехопити посольство. Тобто інструкції існували, але усні. Щоб підтвердити їх, Лісницький, на вимогу чиновників Посольського прика-зу, наказав писареві підписати складену ним "чолобитну" з цими пунктами, і в такий спосіб інцидент було вичерпано. Ще одним пунктом переговорів стали чутки, які розпускали ватажки запорожців-заколотників щодо того, що, мовляв, вони мають підтримку царя, і незабаром той пришле на допомогу їм 40-тисячний корпус. Ці чутки заколотники ґрунтували на Грамоті, яку отримав їхній посол Михайло Стринджа і яку Лісницький просив у Стринджі відібрати.

Описуючи ці події, літописець С. Величко зауважує, що Москва негайно скористалася з пропозиції Виговського і послала до Києва воєводу Василя Шереметева, аби той розпочав складання козацького реєстру.

А тим часом, від'їжджаючи з Москви, Лісницький просив царя (невідомо тільки, під час особистої зустрічі з ним, чи через чиновників Посольського приказу), аби той знайшов можливість приборкати заколотників Мартина Пушкаря та Якова Барабаша. І той пообіцяв допомогти. Тобто можемо сказати, що посольську місію свою Григорій Лісницький виконав з усією належною старанністю.

У громадянській війні, що розгорілася невдовзі після цього візиту в Україні, полковник Лісницький залишався вірним гетьману Виговському. Але на час його візиту до Москви полковником Миргородським був уже Степан Довгаль, який підтримував Пушкаря, рішуче виступаючи проти Виговського; і чиновники Посольського приказу навіть поцікавилися в Лісницького, чи правда, що "новообраний Миргородський полковник Степан Довгаль" бунтує проти гетьмана. І Лісницький не лише підтвердив це, але й повідомив, що заколотники вбили двох сотників Миргородського полку, які були віддані гетьманові, а отже і йому, Лісницькому, і трьох челядників самого Лісницького.

Цікаво, що це удвох із Довгалем, запеклим ворогом Лісницького, Мартин Пушкар і написав свого чергового доноса російському цареві, повідомляючи, зокрема: "грамот вашої царської величності, даних військові через Михайла Стринджу, гетьман Виговський та полковник Лісницький нітрохи не шанують і не зважають на них, кажучи, що з грамот вони визначають лише ті, які видані для заспокоєння справи в Переяславі й прийняті всією радою і всією старшиною та голотою Війська

Запорізького".

Тобто можемо дійти висновку, що на той час, позбувшись пернача полковника Миргородського, Григорій Лісницький залишався на гетьманській службі, виконуючи функції його полководця і дипломата. Він командував корпусом козаків гетьманату, який діяв проти заколотників Пушкаря і Барабаша під Полтавою, де їм було завдано рішучої поразки. До речі, в цій битві сам Мартин Пушкар загинув, і голову його було доставлено гетьману Виговському на списі.

Недовго залишалося бути на волі і Якову Барабашу. 14 серпня 1658 року брат гетьмана Ян Виговський-Кривий зумів відбити заарештованого росіянами Якова Барабаша, який на той час уже проголосив себе гетьманом України, і доставив його в ставку справжнього гетьмана. Григорій Лісницький, напевне, був одним із тих, хто разом з гетьманом вчиняв йому тривалі допити. Полковник і дипломат Лісницький був і серед тих, хто на початку вересня вів переговори з польськими комісарами в Гадячі, де 6 вересня між Виговським та королем Польщі було укладено Гадяцький договір. Шість пунктів цього договору фактично ліквідовували Переяславську угоду, підписану Б. Хмельницьким, і знову возз'єднували Україну з Річчю Посполитою. Причому гетьман Виговський мав іменуватися надалі "першим сенатором воєводств Київського, Брацлавського та Чернігівського", а війську запорізькому дозволялося мати 30 тисяч реєстрових козаків і 30 тисяч найманців. Можна було не сумніватися, що значну частину найманців складали б поляки. Згідно з цим договором, Київський митрополит здобував право посідати в Сенаті разом із польсько-літовським духовенством.

Але всі ці "привілеї" втішити козаків не могли. Угода викликала нові збройні антигетьманські виступи в Україні, які активно ініціювалися та збройно підтримувалися російськими військами. Але в квітні 1658 року гетьман Виговський, у війську якого одним із корпусів командував Г. Лісницький, зумів завдати нищівної поразки російській армії та вірним їй заколотникам у битві під Конотопом. І можливо, Виговському вдалося б розвинути цю перемогу, але в цей час проти нього позрадницькому виступив Іван Сірко, який, завдяки авторитетові серед козацтва, зумів об'єднати навколо себе тисячі й тисячі запорізьких та городових козаків і міщан. Це за його збройної та політичної підтримки в жовтні 1659 року, на Раді в містечку Германівці, Виговського оголосили позбавленим гетьманської булави і замість його обрали Юрія Хмельницького.

У цих буремних подіях якраз і губляться сліди полковника Григорія Лісницького.

Іван Ковалевський, дипломат, генеральний осавул визвольної армії.

Доба Богдана Хмельницького породила чимало талановитих полководців, адміністраторів та дипломатів. На жаль, про багатьох із них — маємо лише дуже скупі відомості. Хоч за ними — хай і невиразно, — а все ж постають певні здобутки й заслуги. Саме до таких офіцерів, адміністраторів та дипломатів належить і генеральний осавул Іван Ковалевський (р. н. і р. см. невідомі).

Важко сказати, як і коли цей, говорячи сучасною мовою, офіцер генштабу приєднався до повстанців Хмельницького, але кар'єра його і ті дипломатичні

доручення, що їх він виконував упродовж кількох років, свідчать: осавул входив у коло особливо наближених до вождя повстанців. Досить нагадати, що до самої смерті Хмельницького, Іван Ковалевський був головним управителем гетьманового двору: це означає, що йому підпорядковувались канцелярія, ад'ютанти, слуги, особиста охорона, писарі, офіцери зв'язку, тобто весь той штат, що забезпечує керівникові будь-якої країни можливість виконувати свої функції.

У тих складних міжнародно-політичних умовах, в яких доводилося діяти Б. Хмельницькому, з дипломатичними місіями мали виступати люди, яким гетьман безмежно довіряв і на яких міг покластись у найделікатніших ситуаціях, що раз у раз виникали в перебігу непростих переговорів з правителями та командуванням армій сусідніх країн. І тут Б. Хмельницький частенько вдавався до послуг І. Ковалевського. Гетьман любив повторювати: "Якби моя сорочка довідалася про те, що я замислив, я б скинув її з плечей і жбурнув у вогонь". Отже, йому потрібні були люди, які б могли знати таке, чого не могла знати навіть власна сорочка. Одним із них був Іван Ковалевський.

Після Переяславської Ради, як відомо, гетьман Хмельницький розгорнув бурхливу дипломатичну діяльність. Наважившись на союз із Росією, він і гадки не мав утрачати вже налагоджених зв'язків з іншими країнами. Намагався навіть зміцнити їх та пристосувати до нових умов. Тож у серпні 1654 року одне з його посольств поїхало до Валахії. На чолі — Іван Ковалевський. А мета, з якою він вирушав до цієї держави, визначалася просто: підкріпити дружні відносини, поінформувати Валахію про перебіг Переяславської ради і повідомити, як Україна виступатиме на міжнародній арені віднині. Коли посольство виїздило з Чигирина, мабуть, ні його керівник, ані сам гетьман ще не здогадувалися, що цар московський, під міцну руку якого вони так рвалися, ставить собі зовсім інше завдання: зробити усе можливе, щоб звести міжнародні зносини України до мінімуму. Їхали собі спокійно, збираючись діяти так, як і діяли, і вважаючи Україну незалежною державою.

Улітку 1656 року до Чигирина прибув посол угорського князя Ракоці Франц Шебеші. Цей візит був надзвичайно важливим для Хмельницького, оскільки Польща домогалася тіснішого союзу з Угорщиною, націленого проти України, — аж до підтримки польського короля угорською зброєю. Гетьманові, отже, доводилося вживати контрзаходів. У квітні в Угорщині вже побував козацький посол Іван Брюховецький, а тепер, разом із Шебеші, до князя Ракоці вирушило посольство на чолі з І. Ковалевським. Відомо, що 7 вересня він, від імені гетьмана та всього козацького війська, підписав договір, який визначав подальші дружні взаємини України й Угорщини.

Усі знають, що на підставі рішення Переяславської ради Україна і Московія підписали своєрідний союзний договір, умови якого гетьман Хмельницький сприймав лише як основу військово-політичного союзу, а не як цілковите державне об'єднання. До того ж, мало хто знає, але це факт, що Хмельницький готувався до підписання такого договору й зі Швецією. В налагоджені контактів між королем Швеції

Карлом X і Хмельницьким брав участь відомий українсько-шведський дипломат Данило Грек. І договір таки підписано — 7 жовтня 1657 року в Корсуні. На жаль, уже по смерті Хмельницького.

Українську сторону на переговорах репрезентували Іван Ковалевський, Іван Богун і Юрій Немирич.

Як відомо, після смерті Хмельницького в його оточенні розгорнулася боротьба за булаву, головними претендентами на яку виступали син гетьмана Юрій і генеральний писар Іван Виговський. Реальна влада в Україні незабаром перейшла до Виговського. Але й цей, новий, гетьман цінував талант І. Ковалевського як дипломата, і теж доручав йому важливі дипломатичні місії. Зокрема, саме йому Виговський довірив очолити посольство до Польщі, яке вело переговори з представниками уряду цієї держави в 1658 році.

Й нарешті, така цікава деталь: погоджуючись на те, щоб булаву прийняв його неповнолітній син Юрій, гетьман Хмельницький побажав, щоб Ковалевський був його радником. І коли в 1669 році Юрій усе ж повернув собі клейноди, Іван Ковалевський справді зміг виконати волю вождя повстанців і стати державним радником його молодого сина-гетьмана. Проте ми знаємо, що при владі Юрій Хмельницький був недовго, лише до 1663 року. У цей час і губляться на історичній ниві сліди генерального осавула, дипломата й державного радника Івана Ковалевського.